ŞERAFETTİN TURAN

TÜRK DEVRİM TARİHİ

3. KİTAP
(BİRİNCİ BÖLÜM)

YENİ TÜRKİYE'NİN OLUŞUMU
(1923-1938)

BİLGİ YAYINEVİ

ŞERAFETTİN TURAN • TÜRK DEVRİM TARİHİ/III

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ : 28 / 3

ISBN 975 – 494 – 278 - 1 (Tk. No.)
ISBN 975 – 494 – 526 - 8 (3. Kitap / 1. Bölüm)
95 . 06 . Y . 0105 0858

Birinci Basım
Temmuz 1995

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46 / A
Telf 431 81 22 – 434 12 71
434 49 98 – 434 49 99
Faks: 431 77 58
06420 Yenişehir – Ankara

BİLGİ DAĞITIM
Narlıbahçe Sok. 17 / 1

ŞERAFETTİN TURAN

Türk Devrim Tarihi III

Yeni Türkiye'nin Oluşumu (Birinci Bölüm)

(1923 – 1938)

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ

İsmet İnönü Hatıralar 1
İsmet İnönü Hatıralar 2
Gülsün Bilgehan Mevhibe
Şemsi Belli Fikriye
Ali Naci Karacan Lozan Konferansı ve İsmet Paşa
Kâmuran Gürün Türkler ve Türk Devletleri Tarihi
Kâmuran Gürün Savaşan Dünya ve Türkiye
Dr. Çetin Yetkin Siyasal İktidar Sanata Karşı
Memduh Aytür Kalkınma Yarışı ve Türkiye
Nâzım Hikmet Kuvayı Milliye
B. Russel Endüstri Toplumunun Geleceği
Raymond Aron Sosyolojik Düşüncenin Evreleri
İrfan Erdoğan – Korkmaz Alemdar İletişim ve Toplum
Aysel Ekşi Çocuk, Genç, Ana Babalar
Şerafettin Turan Türk Kültür Tarihi
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi I
"İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe"
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi II
"Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne"
Şerafettin Turan Türk Devrim Tarihi III
"Yeni Türkiye'nin Oluşumu / 1923 - 1938"
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 1
Meşrutiyet Dönemi I
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 2
Meşrutiyet Dönemi II
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 3
Cumhuriyet Dönemi I
Şükran Kurdakul Çağdaş Türk Edebiyatı / 4
Cumhuriyet Dönemi II
Cahit Talas Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi
Prof. Jaeschke Yeni Türkiye'de İslamlık
Claude Cahen İslamiyet I
"Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar"
Gustave Edmund von Grunebaum İslamiyet II
"Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar - 1"
Gustave Edmund von Grunebaum İslamiyet III
"Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar - 2"

dizgi font matbaacılık ve tanıtım hizmetleri
tel 230 30 30
baskı cantekin matbaacılık yayıncılık ticaret ltd. şti.
tel 231 38 57 – 231 38 58

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ 11

I – YENİ DÜZEN: TÜRKİYE CUMHURİYETİ 13

A) CUMHURİYET NE DEMEK? 13
1- Egemenlik Kavramı ve Cumhuriyet 14
2- Halk/Ulus Egemenliği, Cumhuriyet ve Demokrasi Kavramlarının Türk Düşününe Girmesi 17
3- Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı 19
4- Cumhuriyet ve Demokrasi 21

B) CUMHURİYETİN İLANININ DOĞURDUĞU TEPKİLER 24
1- TBMM Oturumundaki Heyecan ve Coşku 24
2- Ülke Çapında Yankılanmalar, Kutlamalar 26
3- Olumsuz Tepkiler, Eleştiriler 27
a) Basındaki Eleştiriler 28
b) Kurtuluş Savaşı Öncülerinin Tepkileri 29
c) Cumhuriyet ve Halifelik 36

C) TARTIŞMALARDAN YARGILANMAYA 37
1- Cumhuriyetin İlk Kabinesi 37
2- Ağa Han ve Emir Ali'nin Mektupları Sorunu 39
3- İstanbul Istiklal Mahkemesi ve Yargılanmalar 40
a) Gazetecilerin Yargılanması 40
b) Lütfi Fikri Düşünsel Davası 41
c) Mustafa Kemal'e Suikast Girişimi Sanıkları 42

CUMHURİYETİN GEREKTİRDİĞİ DÜZENLEMELERE GEÇİŞ 44

A) HALİFELİĞİN KALDIRILMASI 44
1- Halifeliğin Özelliği ve Tarihsel Gelişimi 44
2- Abdülmecit Efendinin Halifeliği 49
3- Halifeliğin Kaldırılması ve Osmanoğulları Ailesinin Yurtdışına Çıkarılmaları 55

B) ÖĞRETİMİN BİRLEŞTİRİLMESİ 62
1- Öğretimin Bölünmüşlüğü 62
2- Ulusal Eğitimde Yeni İlkeler : Milli Eğitim Andı 66
3- Öğretimin Birleştirilmesi Yasası (Tevhid-i Tedrisat) 68

C) YENİ DEVLET YAPISI: 1924 ANAYASASI 70
1- 1921 Geçici Anayasası 71
2- 1924 Cumhuriyet Anayasası 73
a) Tasarı ve Meclis Görüşmeleri 73
b) Anayasanın Özelliği 77
c) Anayasada Yapılan Değişiklikler 78

SİYASAL DEVRİME KARŞI TEPKİLER 81

A) İÇTE HUZURSUZLUK BELİRTİLERİ 81
1- Savaşın Getirdiği Yıkım ve Yokluk 81
2- Yunanistan İle Nüfus Değişimi 83
3- Hükümet Hakkında Gensoru 85
4- 150'likler, Saltanat ve Halifelik Yanlıları 87
5- Ordunun Siyaset Dışında Tutulması 89

B) MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ 92
1- Halk Partisi ve Hükümeti 94
a) Halk Partisi 95
b) İkinci İnönü Hükümeti 96
2- Terakkiperver Cumhuriyet Partisi 97
a) Partinin Kurulması 98
b) Fethi Okyar Kabinesi 100
c) Ara Seçimleri 102
ç) Halit Paşa Olayı 103

C) NASTURİ AYAKLANMASI 105

Ç) ŞEYH SAİT AYAKLANMASI 106
1- Ayaklanmanın Nedenleri 106
2- Ayaklanmanın Bastırılması 113
a) İlk Önlemler 114
b) Hükümet Değişikliği 115
c) Takrir-i Sükûn (Huzuru Koruma) Yasası 117
3- Şeyh Sait ve Adamlarının Ele Geçirilmeleri, Yargılanmalar 120

D) BASIN VE SİYASAL ÖĞRETİ DAVALARI 125
1- Ayaklanmayı Kışkırtanlar 125
2- Hüseyin Cahit Yalçın Davası 126
3- Komünizm Propagandacıları Davası 128

E) TERAKKİPERVER CUMHURİYET PARTİSİ'NİN KAPATILMASI 131

F) İZMİR SUİKASTİ VE İTTİHATÇILAR DAVASI 135
1- Atatürk'e Suikast Girişimi 136
2- İstiklal Mahkemesi'nde Yargılamalar 138
3- Ankara Duruşmaları 145
4- Tepkiler, Kopmalar ve İstiklal Mahkemeleri'nin Sonu 147
a) Tepkiler, Kopmalar 147
b) İstiklal Mahkemeleri'nin Görevlerinin Sona Ermesi 150

G) İÇ SORUNLARI ARTIRAN DIŞ ANLAŞMAZLIK : MUSUL 151
1- Sorunun Kökeni 151
2- Haliç Konferansı 154
3- Sorunun Milletler Cemiyeti'ne Götürülmesi 155
4- Ankara Antlaşması 159

IV - TOPLUM HAYATINDA KÖKLÜ DEĞİŞİKLİKLER 161

A) DEVRİMDE ANA ÖĞE VE AMAÇ 162
1- Ulus ve Ulusçuluk 162
2- Amaç : Çağdaşlaşma 172

B) TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI 177

C) GİYİM-KUŞAMDA ÇAĞDAŞLAŞMA 180
1- Türklerde Giyim-Kuşam 181
2- Şapka Giyilmesine İlişkin Yasa 187
3- Şapka Giyilmesine Tepkiler 190

Ç) ULUSLARARASI SAAT VE TAKVİMİN KABULÜ 193
1- Ezani / Alaturka Saat ve Uluslararası Uyum 193
2- Takvim Karmaşasından Çağdaş Düzeyde Birliğe 195
3- Hafta Tatilinin Pazar'a Alınması 199

D) ULUSLARARASI RAKAMLARIN ALINMASI 199

E) YENİ BİR ABECE 200
1- Türklerin Kullandıkları Abeceler 201
2- Yeni Bir Abece'nin Gerekliliği 202
a) Arap Kökenli Abece ve Türk Dili 203
b) Abece Değişikliğine Yöneliş 206
3- Latin Kökenli Türk Abecesi 207
4- Yeni Abeceyi Yaygınlaştırma Çabaları: Ulus Okulları 210

V – **HUKUK ALANINDA DEVRİM : BİRLİĞİ VE ÇAĞDAŞLIĞI SAĞLAMA** 215

A) OSMANLI HUKUK DÜZENİ 215

B) YENİ HUKUK DÜZENİNE GEÇİŞ 218
1- Yasalaşma Hareketleri, Komisyon Çalışmaları 219
2- Türk Medeni Yasası 221
3- Hukuk Alanını Düzenleyen Öteki Yasalar 223
4- Bozkurt-Lotus Olayı 225
5- Memurlar Yasası 226
6- Kabotaj Yasası 227

C) KADIN HAKLARI SORUNU 227
1- Sorunun Osmanlı Türkiyesine Yansıması 228
2- Cumhuriyet Türkiyesinde Kadın Hareketleri 232
3- Giyim-Kuşam ve Örtünme (Tesettür) Sorunu 235

Ç) ATATÜRK'ÜN ÖRNEK ALINACAK EVLENME TÖRENİ 240

D) KADIN KURULUŞLARI 244

E) HUKUK ALANINDA KADIN-ERKEK EŞİTLİĞİNİN SAĞLANMASI 246

VI – EKONOMİYİ GÜÇLENDİRME ÇABALARI 249

A) İMPARATORLU .TAN DEVRALINANLAR 249

B) İZMİR İKTİSAT KONGRESİ 252
1- Kongrenin Amacı ve Çalışma Yöntemi 254
2- İktisat Andı (Misak-ı Iktisadi) ve Öteki Kararlar 257

C) LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI : KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI, OSMANLI BORÇLARI SORUNU 260

Ç) YENİ KURULUŞLAR VE YASAL DÜZENLEMELER 262
1- Yeni Bankalar 262
a) Türkiye İş Bankası 263
b) Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası 265
c) Emlak ve Eytam Bankası 265
ç) Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası 266
2- Yasal Düzenlemeler 267
a) Âşar Vergisinin Kaldırılması 267
b) Sanayii Destekleme Yasası (Teşvik-i Sanayi) 268
c) Yüksek Ekonomi Kurulu 269
ç) Uluslararası Ölçü Birimlerine Geçiş 269
3- Ulaşımda Öncelik : Demiryolları 270
4- Yiyecek Sanayiinde Öncelik : Şeker Fabrikaları 274

VII –İÇ SİYASADA GELİŞMELER 275

A) CUMHURİYETİN 4. YILINDA GENEL DURUM 275
1- 1927 Nüfus Sayımı 275
2- Milletvekili Seçimlerinin Yenilenmesi 277

B) CHP BÜYÜK KONGRESİ VE MUSTAFA KEMAL'İN HESAP VERMESİ 279
1- Kongre ve Atatürk'ün Söylevi 281
2- Gençliğe Emanet 284

C) ATATÜRK'ÜN İKİNCİ CUMHURBAŞKANLIĞI VE DÖRDÜNCÜ İNÖNÜ HÜKÜMETİ 287

Ç) ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ DENEMESİ : SERBEST CUMHURİYET PARTİSİ 288
1- İç Huzursuzluklar 288
2- Serbest Cumhuriyet Partisi 292
a) Yeni Bir Parti Kurma Kararı 292
b) Partinin Uyacağı Kurallar 294
c) Serbest Cumhuriyet Partisi'nin Kuruluşu ve Programı 297
ç) Partiler Arasında Tartışmalar 299
d) İzmir Olayları 301
e) Gensoru Önergesi 304
f) Partinin Dağılma Kararı Alması 308

D) İRTİCA BAŞKALDIRIYOR : MENEMEN OLAYI 310

E) EKONOMİDE DEVLETÇİLİK 314
1- Devletçiliğe Geçişin Nedenleri 314
2- Tanım ve İçerik 315
3- Sanayi Planları ve Uygulama 319

EKLER 323
KISALTMALAR 341
KAYNAKÇA 343
DİZİN 353

SUNUŞ

4 kitap olarak tasarladığımız Türk Devrim Tarihi'nin ilk cildi 1991 Kasımında, ikincisi de 1992 Şubatında yayımlanmıştı. 3 yıl sonra tamamlama olanağını bulduğumuz bu üçüncü kitapta, Yeni Türkiye'nin Oluşumu diye nitelenmesi gereken Cumhuriyetin ilk 15 yılı ele alınmıştır. Bu dönem Atatürk'ün Türk Devrimi diye adlandırdığı her alanda çağdaşlaşmaya yönelik atılımları ve uygulamaları içermektedir. Bir başka anlatımla Atatürk dönemi demek olan ve Cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim 1923'le başlayan sürenin sonu olarak, 10 Kasım 1938 alınmıştır. Bu, her şeyin, devrimin ve Kemalizmin 1938'de bittiği anlamında olmayıp, Atatürk'ten sonraki gelişmeler, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye başlığı altındaki 4. kitapta işlenecektir.

Tarih incelemelerinde olayları kronolojiye göre sıralamak, okuyucuya sağlıklı bir değerlendirme olanağı vermeyen ve çok gerilerde kalmış bir yöntem olduğu için, bu kitapta da devrimler, tepkiler, olaylar ve olgular, konularına ve özelliklerine göre ayrı ayrı bölümlerde ele alınmıştır. Türkiye'de ulusal egemenliğe dayalı yönetimin 75. yılını doldurmasına karşın Egemenlik ve Laik Cumhuriyet kavramlarının tartışma sınırlarını çok aşan suçlamalara uğradığı dikkate alınarak, belgelere dayanıp bir genel kitabın çerçevesi içinde olabildiğince ayrıntılara inilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte yazılanlar tek bir kitabın oylumunu aştığı için bunu iki bölüme ayırmak gereği duyulmuştur. Kemalizmin ilkeleri, eğitim ve kültür alanında atılımlar, iç olaylar ve dış ilişkiler gibi ana konular, 3. kitabın 2. bölümü olarak yayımlanacaktır.

Yaşanmış gerçekler, onları bilmeyenleri bilgilendirir, bilmezlikten gelenleri uyarır ve bunları unutturmaya çalışanları vicdanlarıyla hesaplaşmaya sürükleyebilirse, kitabın yazarı, bugünümüzü borçlu saydığı Laik Cumhuriyete ve onu yaratanlara karşı görevini yerine getirmiş olacaktır.

Altınova, 30 Mayıs 1995

I – YENİ DÜZEN: TÜRKİYE CUMHURİYETİ

A) CUMHURİYET NE DEMEK?

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Başbakanı Fethi Okyar'ın bu görevine ek olarak üstlenmiş olduğu İçişleri Bakanlığını bırakmasıyla başlayan yeni bakan seçimi bunalımı, 29 Ekim 1923 Pazartesi saat 20.30'da Türkiye devletinin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğunun ilan edilmesiyle aşılmıştı. Bu değişiklik aslında Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışıyla 23 Nisan 1920'de kurulan yeni devlete siyasal rejim yönünden gerçek adının verilmesi demekti. Bu nedenle devletin adını, Cumhurbaşkanının nasıl seçileceğini ve Bakanlar Kurulu'nun nasıl oluşturulacağını belirlemek için 1921 Anayasasında yapılan değişiklik, "bazı maddelerin açıklama yoluyla değiştirilmesi" olarak nitelendirilmiş; yani bunun bir ***açıklama*** olduğu vurgulanmıştı. 364 sayılı yasa ile yapılan bu açıklamada Anayasanın 1, 4, 10. ve 11. maddelerinde değişiklikler gerçekleştirilmişti. Sonuna eklenen hükümle 1. madde şu biçimi almıştı:

"Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur. Yönetim biçimi halkın kendi kaderini doğrudan doğruya ve eylemli olarak yönetmesi esasına dayanır. Türkiye devletinin hükümet biçimi Cumhuriyettir."

4. madde ile Türkiye devletinin Büyük Millet Meclisince yönetildiği vurgulanıyordu. Ancak Meclisin hükümetin bölündüğü ***yönetim kollarını*** yani bakanlıkları, Bakanlar Kurulu aracılığıyla yöneteceği belirtiliyordu. 10. ve 11. maddelerde Cumhurbaşkanının yetkileri ve nasıl seçileceği saptanıyordu. Buna göre Cumhurbaşkanı TBMM genel kurulunca ve kendi üyeleri arasından, bir seçim dönemi için seçilecekti. Görevi yeni Cumhurbaşkanı seçimine kadar sürecekti ve yeniden seçilmek de olanaklıydı. Cumhurbaşkanı gerekli gördükçe TBMM'ne ve Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık edebilecekti.

Anayasanın açıklamalı değişikliğiyle bakanların tek tek BMM'nce seçilmesi yöntemine son veriliyor ve Bakanlar Kurulu'nun oluşturulması yeni bir düzene bağlanıyordu. Başbakan, Meclis üyeleri arasından

Cumhurbaşkanınca seçilecekti. Bakanlar ise gene milletvekilleri arasından Başbakanca seçilecek ve tüm Bakanlar Kurulu listesi Cumhurbaşkanınca Meclisin onayına sunulacaktı.

Ancak sözkonusu değişiklikle dine ve dile ilişkin olarak 1921 Anayasasında bulunmayan bir hüküm de getiriliyordu: Yeniden düzenlenen 2. madde şöyle idi:

"Türkiye devletinin dini, İslam dinidir. Resmi dili Türkçedir."

Bu değişiklikte Anayasada Türkçenin resmi dil olarak belirtilmesini; ulusal Kurtuluş Savaşının, ulusallığın bir yansıması kadar çağdaş devlet olmanın koşullarından biri olarak kabul etmek gerekir. Buna koşut olarak devlet dininin belirtilmesindeki amaç ise, halifeliğin henüz kaldırılmadığı o dönemin koşulları içinde, dine sarılan çevrelere ***Cumhuriyet***in İslamiyetle çelişmediğini anlatmak için bulunan orta yol olarak görülebilir. Kaldı ki 1921 Anayasası TBMM'nin görevleri arasında ***"Şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi"***ni ***(ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi)*** de saydığına göre devlet dininin açıklanması bu hükmün bir uzantısı diye de değerlendirilebilir. Ne var ki ***devlet dini*** sorunu, 1923'ten başlayarak günümüze dek ***laiklik*** anlayışında ve uygulamasında başlıca tartışma konularından biri olacaktır.

1) EGEMENLİK KAVRAMI VE CUMHURİYET

Cumhuriyet, 29 Ekim 1923'te Mehmet Emin Yurdakul'un önerisiyle milletvekillerinin ayağa kalkıp üç kez ***"Yaşasın Cumhuriyet!"*** diye bağırıp alkışlamalarıyla kabul edilmişti. TBMM, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra da ülke çapında her yerde 101 pare top atılarak bu büyük değişikliğin kutlanmasına karar vermişti. Böylece başlayan kutlamalar coşkuyla karışık değişik duygular yaratmıştı. Genel sevincin ve övgülerin yanında olumsuz tepkilerle de karşılaşılmıştı. Bunun nedenleri arasında, eski Osmanlı düzenine bağlılığın ve Cumhuriyet rejiminin ne olduğunun büyük çoğunlukça yeterince bilinmemesinin de payı vardı.

Ortaçağın sonlarına doğru merkeziyetçi bir devlet olarak ortaya çıkan Osmanlı İmparatorluğunda egemenlik anlayışı, çağına uygun olarak Tanrısal içerik taşıyordu. Toplumların yönetilmeleri için gerekli olan kuralları saptama, buyruk ya da yasa çıkarma yetkisi demek olan ***"egemenlik"*** daha eski çağlardan başlayarak bütün toplumlarda Tanrısal bir kavram diye algılanmıştır. Bu nedenle de egemen yöneticiler önceleri ya Tanrı ya da Tanrı adına bu gücü kullanan üstün kişiler sayılmışlardır. Orta Asya Türk devletlerinde kağanların ***"Tanrıda kut bulmuş"*** (ya

da Tanrıdan kut almış) kişiler olarak nitelendirilmeleri bu anlayışın sonucudur. Çok Tanrılılıktan tek Tanrılı inanca geçildiğinde de toplum yaşamında Tanrısal düzenin geçerli olduğu kabul edilmiştir. Bilindiği gibi Hıristiyan dünyasında yeryüzü egemenliğinin imparatora mı, yoksa Tanrının oğlu İsa'nın vekili olan papaya mı ait olduğu yüzyıllar süren tartışmalara ve papalar-imparatorlar savaşımına yol açmıştır.

İslamiyete gelince, ***Kur'an***'da egemenliğin Allaha ait olduğunu belirleyen iki ayet bulunması, sorunu daha da karmaşık kılmıştır. Gerçekten de kutsal kitapta ***"Göklerin ve yerin hükümranlığı Allahındır"*** (Âl-i İmran, 189) ve ***"Göklerin, yerin ve arasındakilerin hükümranlığı Allahındır"*** (Mâide, 17-18) denilmektedir. Doğal olarak da İslam devletlerinde egemenlik anlayışı bu doğrultuda belirlenmiştir. Örneğin toplum ve devlet anlayışım ve buna bağlı olarak egemenlik kavramım sistemleştiren filozof Farabi (öl. 950) ünlü ***el-Medinetü'l-Fazıla*** (Erdemlilik Kenti/Devleti) adlı yapıtında, insanların toplum halinde yaşamalarını sağlayan nedenleri sıralarken, doğal gereksinmeleri karşılama, iş bölümü ve dayanışma gibi etkenler arasında ağırlığı ***"Tanrısal düzen"***e vermişti. Bunun sonucunda da toplumu yönetenler ve yönetilenler olarak iki kesime ayırmıştı. Farabi, "bedende kan" diye nitelediği yöneticinin âdil olmasını zorunlu buluyordu. Bunun ölçütünü de 12 tür erdemde görüyordu. Ancak bunların tümünün bir kişide toplanmasının güç olduğunu düşünerek, en aşağı 5-6 niteliğin var olmasını yeterli sayıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde egemenlik anlayışının buna uygun olması doğaldı. Nitekim Farabi'nin ***Medinetü'l-Fazıla***'sının Kanuni Süleyman tarafından gerçekleştirildiğine inanan o dönemin siyaset bilimcisi Kınalızade Ali (öl.1572) "âdil" yönetici hükümdarın gözeteceği ilkeleri '7' maddede toplamıştı ***(Ahlak-ı Alâi,*** 3. kt. 7-31). ***"Sultanu's-selatîn, hakanu'l-havakîn"*** (Sultanlar sultanı, hakanlar hakanı) gibi sanlarla anılan Osmanlı padişahları kendilerini İslam dünyasında güçlü hissettiklerinde ***halife*** sanını da kullanmaya başlamışlardı. İmparatorluğun eski gücünü yitirdiği dönemde bu dinsel sana daha çok sarılınmıştı. Öyle ki Meşrutiyetin ilanıyla monarşiden parlamenter sisteme geçildiğinde bile Osmanlı sultanları ***Halife-i ruy-i zemin zillu'l-lahi fi'l-arz*** (Yeryüzünün halifesi, Allahın dünya üzerindeki gölgesi) diye anılır olmuşlardı.

Kuramsal veriler böyle olmakla birlikte yaşanan toplumsal gerçekler açısından önemli olan, kuşkusuz ki, Tanrısal düzenin nasıl kurulacağı ve sürdürüleceği, Allaha ait egemenlik hakkının nasıl uygulanacağıdır. İşte bu noktada birinin ya da birilerinin Allah adına egemenliği kullanması kaçınılmaz olmaktadır. İslam Peygamberi Allah tarafından seçilmiş, görevlendirilmiştir ama onun yerine devlet başkanlığını üstlenen,

egemenliği yürüten Halife Ebubekir ve ardaları için böyle bir Tanrısal görevlendirme sözkonusu değildir. Bu nedenledir ki Pakistanlı Isthiaq Ahmed, 1987'de yayımlanan ***The Concept of an Islamic State*** (İslam Devleti Kavramı) adlı kitabında "İslam devleti"nin, İslamın idealleştirilen ilk yılları dışında hiçbir zaman var olmadığı görüşünü savunmuştu. Son yıllarda yalnız Türkiye'de değil öteki İslam ülkelerinde de görülen ve salt İslamiyette öngörülen verilere dayanan bir siyasal rejim kurma girişimlerini inceleyen Fransız Olivier Roy da, başarı şansı görmediği bu akımları ***"Siyasal İslamın İflası"*** (Türkçe çeviri: Cüneyt Akalın) olarak nitelemektedir.

Öte yandan, "Yönetici-Yönetilenler" ayrımının kökenleri eski Mezopotamya kültürlerine dayanmakta olup bu ayrım ***"çoban-sürü"*** anlayışının doğmasına yol açmıştır. Zamanla egemenlik kavramının içeriğinin değişmesine karşın, kimi yöneticiler ***"çoban"*** olma özlemini içlerinden atamamışlardır. Bu davranışın son örneklerinden birini Osmanlı Padişahı Vahidettin'de görüyoruz. İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920 akşamı, Rauf Orbay ile ***Felah-ı Vatan*** Grubu yöneticilerini kabul eden Vahidettin, Anadolu'da başlayan ulusal direnişe güven duyması ve işgale tepki göstermesi yolundaki öneriye şu yanıtı vermişti:

"Rauf Bey! Bir millet var, koyun sürüsü. Ona bir çoban lazım, o da benim!" (Cebesoy, ***MMH***, I, 312 vd. ; Yalman, ***GG***, III, 276).

Son Osmanlı padişahı bunları söylediğinde batıda yüzyıllar öncesinde başlayan ***Aydınlanma*** akımı ile egemenlik kavramı gökyüzünden yeryüzüne indirilmişti. ***'Akıl, birey, bilgi"*** gibi '3' ana öğeye dayanan ***Aydınlanma*** düşüncesi, bireyi bilgi ile donatmayı ve yaşamın kurallarını, ilkelerini akıl ile bulmayı, ona göre davranmayı amaçlamaktaydı. Bu, bir yönüyle ***Ümmet (cemaat)*** anlayışından bireye, kişiye ve kişiliğe yönelmek demektir.

İlk yansımaları İngiltere'de görülen aydınlanmanın siyasal felsefesi, ilk büyük meyvesini ABD'nin kuruluşu ile vermiş, Fransız devrimi ile de güçlenip dal budak sarmıştır. Böylece egemenlik kavramının kaynağı değişir ve ***Tanrısal Hukuk*** (Haklar) anlayışı yerini ***Doğal Hukuk***'a bırakırken, egemenliğin kullanılış biçimine dayanan siyasal rejim sınıflamaları da daha belirginleşip önem kazanmıştır. Bu sınıflamada "halkın egemenliğin kullanımına katılımı" oranının ana ölçüt olarak belirlenmesi ***"Ulusal Egemenlik"*** kavramını ön plana çıkarmıştır. Bu gelişmede de hükümetlerin ancak egemenliğin sözkonusu olduğu yerde varolabileceğini savunan Fransız düşünürlerinin büyük payı vardır. Türk düşün yaşamına etkileri yönünden bunlar arasından özellikle Montesquieu ile J.J. Rousseau'yu anmamız gerekir. Montesquieu, ***Despotik*** (İstibdatçı), ***Monarşik*** (Tekilci) ve ***"Republicain"*** (Cumhuriyetçi) diye '3' tür hükü-

met/siyasal rejim kabul etmişti. Republicain/Cumhuriyetçi rejimi de ***"Aristokratik Cumhuriyet ve Demokratik Cumhuriyet"*** diye ikiye ayırmıştı. Ona göre despotik yönetimlerin temel ilkesi "korku", monarşilerde "onur", aristokratik cumhuriyetlerde "erdem ve ılımlılık", demokratik cumhuriyetlerde ise "erdem ve eşitlik"tir. Ancak bu, yasa ve vatan sevgisine dayanan bir erdemliliktir ***(Kanunların Ruhu).*** J.J. Rousseau'ya gelince, o hükümet biçimlerinin belirlenmesinde egemenliğin kim/kimler tarafından kullanıldığını esas almıştı. Böylece üçlü sınıflamayı, monarşi, aristokrasi ve demokrasi diye adlandırmış ve demokrasiyi "halk hükümeti" olarak nitelemiştir ***(Toplum Sözleş-mesi, 86-90).***

2) HALK/ULUS EGEMENLİĞİ, CUMHURİYET VE DEMOKRASİ KAVRAMLARININ TÜRK DÜŞÜNÜNE GİRMESİ

Aydınlanma dönemi siyasal rejim sınıflamalarının ilk kez İbrahim Müteferrika tarafından Türk düşününe aktarıldığı anlaşılmaktadır. O, 1731'de yazdığı ***Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*** (Toplum Düzeni İçin Uyulması Gereken Kurallar) adlı yapıtında Avrupa'da sorunların artık "akıl" ile çözülmesine önem verildiğini ve siyasal rejimlerin, egemenliğin kullanılışına göre ***"Monarhia, Aristokrasia, Demokrasia"*** diye adlandırıldığını belirtmişti. Bu rejimlerin özelliklerini açıklarken de demokrasianın "halk egemenliği" anlamına geldiğine işaret etmişti.

Bununla birlikte ulusal egemenlik kavramının Müteferrika'dan yaklaşık 130 yıl sonra, Fransa devriminden etkilenen ***Yeni Osmanlılar*** tarafından işlendiğini saptamaktayız. Burada dikkati çeken, ulus egemenliği ve demokrasi kavramlarının ***"Cumhur, Cumhuriyet"*** terimiyle karşılanmasıdır. Arapça kökenli ***Cumhur*** sözcüğü aslında "devrilme aşamasına gelmiş kum yığını" anlamında olup giderek "halk yığınlarının, kalabalığın egemenliği" anlamında kullanılmıştır. İngiltere'deki Parlamenter sistem/Monarşi karşılığında ise gene Arapçaya dayanılarak ***"Usul-i Meşveret"*** (Danışma Sistemi) deyimi seçilmiştir. Batı dillerindeki kavramlara Türkçe yerine Arapça karşılıklar bulmaya çalışılması, o dönemde aydınlar arasında geçerli dil anlayışının, yani Türkçenin bir bilim ve kültür dili olmadığı görüşünün sonucuydu. Ama ***Yeni Osmanlıların*** asıl yapmak istedikleri, batılı bu yeni kavramların İslam inancına, düşüncesine aykırı bir ***"bid'at"*** olmadığını kanıtlamaktı.

Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar adını verdiği dizi yazısı ile Fransa devriminin evreleri, devrimle ortaya çıkan kurumlar ve kavramlar hakkında bilgi veren Namık Kemal, ulusal egemenliği ***'Halkın Hâkimiyeti"*** (ya da ***Hâkimiyet-i Ahali)*** olarak ele alıyordu. Cumhuriyeti

Osmanlı İmparatorluğu için zararlı görüyor, İslam devletlerindeki ***"Bi'at"*** yöntemini (tahta çıkan hükümdarın buyruğuna uymayı kabullenme) ise, halkın egemenliğe katılması olarak değerlendiriyordu:

"Ahali hâkimiyeti ki, hükümetin halktan kaynaklanmasından ibarettir; Şeriat dilinde de bunun adı bi'at hakkıdır. Genel veya ahali sözcüğünün ifade ettiği soyut kavram üzerine oturtulmuş bir yetki değil, her bireyin yaradılıştan sahip olduğu bağımsızlığın, kişisel bağımsızlığın araçlarından bir haktır." (İbret, No.18)

Böylece Namık Kemal halk egemenliğini bireyin doğuştan gelen bir hakkı kabul etmekte, ancak onu ***bi'at*** derecesine indirmekteydi. Osmanlı halkının, hükümet etmeyi ***bi'at*** yoluyla Osmanlı hanedanına bıraktığını öne süren Namık Kemal, İslamiyeti ilk doğuşunda bir tür Cumhuriyet diye niteliyordu ama bu rejimi imparatorluk için sakıncalı görüyordu:

"Cumhurun bizi batıracağı başka sorun... onu da kimse inkâr edemez... Bizde Cumhur yapmak kimsenin aklına gelmez.. Hep o hanedanı isteriz, meşrutiyetçi yönetim isteriz." (Makalat ... 177)

Ali Suavi'ye gelince o, Allahtan da kaynaklansa egemenlik gücünü kullananların farklı oluşlarının değişik hükümet sistemlerine yol açtığını belirterek bunları ***Monarşi, Oligarşi, Cumhuriyet*** (halk egemenliği) diye sıralıyordu. O da Namık Kemal gibi İslam devletinin başlangıçta Cumhuriyet ile yönetildiğini öne sürüyordu ve bu rejimi farklı ulusların, dillerin ve dinlerin yer aldığı çok geniş topraklı Osmanlı İmparatorluğu için olanaksız görüyordu. (***Ulûm,*** II, 18)

Yeni Osmanlılarla birlikte "3" tür hükümet sınıflaması artık Türk düşün hayatına girmişti. Halk egemenliği olarak nitelenen Cumhuriyet/ Demokrasi, Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli sayılırken, genelde Parlamenter sistem / Meşrutiyet rejimi yeğlenmiştir. Devleti bir "şirket" kabul eden Mizancı Murat, Osmanlı devletini kuran ***Kayı*** aşiretini kimin egemen/yönetici, kimin yönetilen olduğu bilinmeyen bir şirket diye niteliyordu. O, önceleri "25" üyeli bir Danışma Meclisi'nin bulunduğu "Mahdut (sınırlı) Meşrutiyet" sistemini savunurken sonraları üçlü bir formül öne sürmüştü. Şöyle ki, tam anlamıyla bir Meşrutiyet sisteminin uygulanabilmesi için bütün Osmanlılara görevde ve sorumlulukta eşitlik sağlanmalı ve ***"hâkimiyet-i millet"*** (ulus egemenliği) geçerli kılınmalıydı (***Taharri-i İstikbal,*** II, 13).

Mizancı Murat'ın bu formülü, ***Jön Türkler*** döneminde halk/ulus egemenliğinin salt Cumhuriyet rejimlerine özgü olmayıp Meşrutiyet yönetimlerinde de geçerli bir kavram olarak algılandığını göstermektedir. Nitekim aynı yıllarda Tunalı Hilmi, ***Ahali Hâkimliği*** adını verdiği böylesi bir sistemin ilkelerini saptamaya çalışmıştı. Onun öngördüğü sis-

tem padişahın yetkilerini son derece sınırlıyor ve halka yönetime katılma olanağını tanıyordu. Padişahlık ve halifelik sürecekti ama Osmanlı soyundan tahta çıkacak kişi öncelikle ahali hâkimliğini tanıdığını açıklayacaktı. Nizam/yasa koyma yetkisi iki ayrı Mecliste olacaktı. İmparatorluk için yeni bir Şart/Anayasa yapılacaktı. Halkın yönetime katılmasını sağlamak için de '5' ayrı meclis oluşturulacaktı (***Bir Şart, Bir Dilek***).

Öte yandan İkinci Meşrutiyet döneminde ***"Hâkimiyet-i Milliye"*** (Ulusal Egemenlik) kavramının önemli bir sorun niteliğini kazandığı ve parti programlarında buna yer verilirken aynı adla gazeteler çıkartıldığı görülmektedir. 1909 Şubatında kurulan ve İbrahim Temo ile Dr. Abdullah Cevdet'in de görev aldıkları ***Osmanlı Demokrat Fırkası*** programında "Meşrutiyetin korunması ve vatanın yüceltilmesi" için ***hâkimiyet-i âmme***'ye (toplum/kamu egemenliği) önem verileceğini içeren bir madde yer almıştı. Ondan bir yıl sonra kurulan, başkanlığını İsmail Bey'in yaptığı ***Ahali Fırkası*** programında ise ulusal egemenlik, "kamuoyunu temsil eden çoğunluğun düşünce ve isteklerinin sonucu" diye nitelendirilmişti. Aynı yıl ***Hâkimiyet-i Milliye*** adlı bir gazete de yayımlanmıştı. Başyazarlığını Bezmi Nusret Kaygısız'ın yaptığı gazetenin başlığında amaç şöyle belirtilmişti: "Demokrasi mesleğinin hâdim ve müdafii siyasi, içtimai, edebi ceride-i yevmiye" (Demokrasiye hizmet eden ve onu savunan siyasal, toplumsal, yazınsal günlük gazete).

3) TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE ATATÜRK'ÜN CUMHURİYET ANLAYIŞI

Ulusal bir Kurtuluş Savaşı sonunda kurulan devlete niçin Cumhuriyet denildiğini ve o dönemde Cumhuriyet kavramından ne anlaşıldığını işte bu gelişmelerin ışığı altında değerlendirmek gerekir.

Batıda aydınlanmanın sağladığı olumlu sonuçları ve Fransa devriminin etkilerini çok iyi bilen Mustafa Kemal'in, daha öğrenim yıllarından başlayarak ***Cumhuriyet*** terimini halk/ulus egemenliğine dayanan ve ***Demokrasi***yi de içeren bir kavram olarak algıladığı kuşkusuzdur. Kâzım Özalp'ın aktardığına göre Mustafa Kemal, Sofya ataşemiliterliğine gitmeden önceki günlerde, Enver Paşa'nın Napoleon Bonaparte'ın izinden giderek Osmanlı hanedanını yönetmeye giriştiğini belirterek çıkış yolunun Cumhuriyet olduğunu söylemiştir:

"Bu hanedandan ülkeye hayır yoktur. Diktatörlük ulusları mutlu ve gönençli kılmaz. Devletin esasını Cumhuriyet ilkelerine göre hazırlamak gerekir."

Bağımsızlık savaşına girildiğinde Erzurum ve Sıvas Kongrelerinde alınan kararlarda vurgulandığı gibi amaç "Ulusal Kuvvetleri (Kuvayi Milliyeyi) etken ve ulusal istenci egemen kılmak" diye saptanmıştı. Bununla gelecekteki rejimin Cumhuriyet olacağı anlatılmak istenmiştir. Ancak saltanata ve halifeliğe bağlı çevreleri kuşkulandırmamak için Cumhuriyet sözcüğü kullanılmamıştı. Erzurum Kongresinin toplanmasından önce, 7/8 Temmuz 1919 gecesi geleceğe yönelik düşüncelerini açıklayan Mustafa Kemal'in "zaferden sonra hükümet şekli Cumhuriyet olacaktır" demesine (Kansu, ***AB,*** I, 131) karşın toplantılarda bundan söz etmemesi bunu göstermektedir. Çünkü Padişah Vahidettin kadar saltanat ve hilafete bağlı çevreleri korkutan gelişim, ulusal direncin Cumhuriyet ile sonuçlanması olasılığı idi. O dönemde Ayasofya'da vaaz veren İzmirli Hafız İsmail Hakkı, İngilizlere karşı savaşmak isteyenleri İttihatçılıkla suçluyor ve "İslam hükümdarsız olamaz, Cumhuriyet olmaz" diyordu (Tunaya, ***DHİA,*** 23). Vahidettin de TBMM'ni tanıması için kendisiyle görüşen Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk'ten özellikle TBMM'nin Cumhuriyetçi olup olmadığını anlamaya çalışmıştı (***AMDP,*** I, 409 vd). Bu yüzden büyük zaferden sonra bile Cumhuriyet deyimine kuşku ile bakılmıştı. Saltanat ile halifeliğin ayrılması ve saltanatın kaldırılması tartışmaları sırasmda Rıza Nur, TBMM başkanlığına sunduğu yasa önerisinin bir maddesinde şu hükme yer vermişti:

"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti münkariz (sona eren) Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup (geçmiş) hudud-ı milli dahilinde (ulusal sınırlar içinde) yegâne vârisidir." (KKA, 60)

Bu öneri yasalaşmadığı gibi saltanat kaldırıldığında TBMM Hükümetine Cumhuriyet adı da verilememişti. Gene o günlerde Hüseyin Cahit Yalçın ***Renin***'de çıkan ***İnkılab*** başlıklı yazısında, TBMM Hükümeti için "ihtiyaçların doğurduğu bir özellik taşımakla birlikte esasında bir Cumhuriyet olduğu belirgindir" dediği, yani ***Cumhuriyet*** sözcüğünü kullandığı için Basın Müdürü Ağaoğlu Ahmet tarafından uyarılmıştı (***Siyasal Anılar,*** 271).

Ancak bu tür bir çekinceye karşın ilgili çevreler, batılılar ulusal direncin bir Cumhuriyet ile sonuçlanacağını sezinlemişlerdir. Örneğin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, daha Sıvas Kongresinin ertesinde, 17 Eylül 1919'da Dışişleri Bakanı Curzon'a yolladığı raporda, kongrenin bir "Cumhuriyet girişimi" olduğunu belirtmişti. 22 Eylül 1919 günlü ***The Times*** gazetesi de kongreden "Sıvas'taki Anadolu Cumhuriyeti" diye söz etmişti (***İBA,*** I, No. 39).

Mustafa Kemal yeni devlete niteliğine uygun olan Cumhuriyet adının verilmesi için onun uluslararasındaki yerini almasını beklemeyi uygun görmüştü. Lozan Barış Antlaşmasıyla bu evreye erişildiğinde artık

Cumhuriyetin ilanına sıra gelmişti. O dönemde Devlet Başkanlığı Genel Sekreteri bulunan Hasan Rıza Soyak'ın aktardığına göre, antlaşmanın imzalanmasını izleyen 1923 Temmuzu sonlarında Mustafa Kemal hazırladığı bir Anayasa değişikliği taslağını kendisine verip Adalet Bakanı Seyit Bey'e iletmesini istemiştir. Taslak, devlet başkanına "Cumhurreisi" sanının verilmesini ve onun TBMM'nce kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilmesini öngörmekteymiş (***AH,*** I, 181 vd). Ne var ki bakanın genel hukuk kuralları açısından uygun bulmasına karşın bu taslak o günlerin koşulları içinde hemen ele alınamamıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, 27 Eylül 1923'te ***Neue Frei Prese***'ye verdiği demeçte, yürürlükteki Anayasaya göre egemenliğin kayıtsız, koşulsuz ulusa ait olduğunu, yürütme gücünün de ulusun biricik gerçek temsilcisi olan Mecliste toplandığını hatırlatarak bu durumun tek bir sözcükle ***Cumhuriyet*** diye özetlenebileceğini söylemişti (***ASD,*** III, 63).

Bu demeç yakında bir Anayasa değişikliğine gidileceği, Cumhuriyetin ilan edileceği olasılığını doğurmuş ve bu yolda yorumlara, değerlendirmelere neden olmuştu. 24 Ekimde başlayan hükümet bunalımı da bu yorumları artırmıştı. Başta ***Tanin*** olmak üzere kimi İstanbul gazeteleri böyle bir olasılığı şimdiden reddedip Cumhuriyet rejiminin kabul edilmesine karşı çıkarlarken İzmir'deki ***Türk Sesi*** gazetesinin Cumhuriyeti savunması dikkati çekmektedir. 19 Ekim 1923 günlü gazete, Anayasanın değiştirileceğine ilişkin haberleri hep "varsayımlar" olarak değerlendirirken, ***"Cumhuriyet mi? Neuzübillah!"*** (Tanrı korusun) başlıklı yazısmda Nalbantoğlu Mahmud Hıfzı, ulusal egemenliğin doğal sonucu olan Cumhuriyetin yakında ilan edileceği inancı ile onu savunmaktadır. Yazar değerlendirmesine ***"Kişisel saltanatın şimdiye kadar acısını tattık. Derebeylik Anadolu'yu harap etti. Şimdi hâkimiyet-i milliye esaslarının bizi kurtaracağına iman edenlerdenim"*** diye başlamaktadır. Ekimde İstanbul'un düşman işgalinden kurtarılmasını ve Ankara'nın başkent yapılmasını Cumhuriyete giden basamaklar olarak gören M. Hıfzı, buna karşı çıkacaklar olacağına da değinerek bunların geleneklere bağlılıktan çok, kişisel çıkarlarını gözeten kimseler olduğunu belirtmektedir.

İşte Cumhuriyet, ortamı hazırlamaya yönelik bu tür girişimlerden sonra ve bir hükümet bunalımını çözme zorunluluğundan da yararlanılarak ilan edilmişti.

4) CUMHURİYET VE DEMOKRASİ

Cumhuriyetin ilanı içte ve dışta bazı tepkiler uyandırmıştı. O günlerde bu tür tepkiler bir bakıma kaçınılmazdı. Ama yıllar sonra Cumhu-

riyet rejimine yöneltilen eleştirilerin bir kısmı onun "Demokrasi"yi içermediği noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu nedenle ***Cumhuriyet*** kavramının yeni devlete ad olarak verildiğinde neleri içerdiğini, Mustafa Kemal ve o dönem yöneticilerince, aydınlarınca nasıl algılandığını belirtmekte yarar vardır.

Öncelikle ve bir kez daha vurgulanması gereken, ***Cumhuriyet*** teriminin Montesquieu'nün ***Republicain*** ve Rousseau'nun ***Demokrasi*** diye adlandırdıkları siyasal rejim karşılığında bulunmuş ve kullanılmış olduğudur. Atatürk de yaşamı boyunca, Cumhuriyetin niteliklerini ve ulusal egemenliğe dayalı bu rejimin demokrasiyi de içerdiğini belirtmeye çalışmıştı. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Cumhuriyetin 10. yılında yaptığı değerlendirmedir.

"Cumhuriyet yönetim biçimi, demokrasi dizgesi ile devlet biçimi demektir. Biz Cumhuriyeti kurduk. O, on yaşını doldururken demokrasinin bütün gereklerini sırası geldikçe uygulamaya koymalıdır." (A. İnan, ***MKAY,*** 37)

Atatürk bununla da yetinmeyerek Cumhuriyet kuşaklarının Cumhuriyetçi olarak yetişmelerini sağlamak amacıyla okul kitaplarında bununla ilgili bölümleri kendisi yazmış ya da gözden geçirmişti. Onun çeşitli söylev ve demeçlerinde Cumhuriyetin anlamına, özelliklerine ve içeriğine ilişkin sözleri bir yana bırakılsa bile ortaokul öğrencileri için hazırlanan ***Medeni Bilgiler*** kitabının Devlet ve Cumhuriyet bölümlerinde yazdıkları, ***"6 Ok"***un kısa doğduğu, bunlar arasında demokrasi diye bir ilkeye yer verilmediği yolunda öne sürülen savların ne denli tutarsız olduğunu kanıtlamaya yeter.

Medeni Bilgiler kitabı, 1931-1932 öğretim yılından başlayarak 1939 sonlarına kadar ortaokullarda okutulmuştu. Böylece bugün Türkiye Cumhuriyetini yönetenlerin ve siyasal partilerde görev alanların çoğunluğu, aralarında bu satırların yazarı da bulunan Cumhuriyet kuşakları, Cumhuriyetin niteliklerini ve demokrasi ile ilişkilerini bu kitaptan okuyup öğrenmişlerdi. Kitabın rejimi belirleyen bölümlerinde doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in kendisi konuşmaktadır:

'Milletin ne olduğunu izah ederken demiştim ki: Türk milleti, halk idaresi olan Cumhuriyetle idare olunur bir devlettir." (s. 26)

Böylece Cumhuriyette ana öğenin halk yönetimi yani ulusal egemenlik olduğu vurgulanmaktadır. Aynı bölümde halk yönetiminin ya da Atatürk ilkelerinde yer aldığı biçimiyle ***Halkçılığ***ın demokrasi prensibinin bir yansıması olduğu daha açık bir anlatımla dile getirilmiştir. Egemenlik (hâkimiyet) konusunu işleyen Atatürk, XX. yüzyılda güç kazanan temel ilkelerden ***Demokrasi***yi doğrudan doğruya ***Halkçılık*** olarak nitelemektedir:

"a) Demokrasi prensibi, halkçılık: Bu prensibe nazaran (göre) irade ve hâkimiyet milletin umumuna (tümüne) aittir ve ait olmalıdır. Demokrasi prensibi hâkimiyet-i milliye şekline inkılab etmiştir (ulusal egemenlik biçimine dönüşmüştür)." (s. 27)

Ayrıca aydınlanmanın üçlü siyasal rejim sınıflamasına dayanılarak yazılan Devlet Şekilleri bölümünde de monarşi ve oligarşiden sonra demokrasiye J.J. Rousseau'dan esinlenerek halkçılık açıklamasıyla yer verilmektedir:

"III – Demokrasi (Halkçılık) – Demokrasi esasına müstenit (dayanan) hükümetlerde hâkimiyet halka, halkın ekseriyetine (çoğunluğuna) aittir. Demokrasi prensibi, hâkimiyetin millette olduğunu, başka yerde olmayacağını iltizam eder (gerektirir). Bu suretle demokrasi prensibi, siyasi kuvvetin, hâkimiyetin menşeine ve meşruiyetine temas etmektedir (kökenine ve yasallığına değinmektedir).

Demokrasinin tam ve en bâriz (belirgin) şekli Cumhuriyettir." (s. 29)

Medeni Bilgiler'in dışında gene o yıllarda ders kitabı olarak hazırlanan ve Atatürk'ün incelemesinden geçen ***Tarih IV***'de de halkçılık ilkesi şöyle açıklanmıştı:

"Kanunlar önünde kesin bir eşitlik kabul eden, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir topluluğa ayrıcalık tanımayan bireyler halktandır ve halkçıdırlar. Bu tümceleri çözümlersek anlarız ki devrimimizin halkçılık esası:

1- Demokratik,

2- Herhangi bir gruba/kesime ulusun genel hakları dışında ayrıcalık tanımamak,

3- Sınıf kavgası kabul etmemek, gibi öğelerden oluşur."

Bunlara koşut olarak Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931'de toplanan Üçüncü Kurultayında tuttuğu notlarda partinin güttüğü ilkeler arasında ***demokrat*** olmaya da yer vermiştir.

Kaldı ki Cumhuriyetin ***Demokrasi***yi de içeren bir kavram olarak algılanması salt Atatürk'e özgü bir değerlendirme olmayıp onu gerçekleştiren kuşaktan hemen herkesin paylaştığı bir görüştür. Örneğin Fethi Okyar da Cumhuriyeti demokratik parlamenter sistemle eş anlamlı sayıyordu. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin kurulması öncesindeki notlarında "***Cumhuriyet ve demokratik parlamenter sistemde muhalefet partilerinin varlığı zorunludur ve yoklukları düşünülemez***" diye yazmıştı (***FO***, 351).

Bu görüş çok partili yaşama geçiş yıllarında da başatlılığını korumuştur. Cumhuriyet Halk Partisine karşı muhalefete geçen ve kurduk-

ları partiye ***Demokrat*** adını veren Celal Bayar arkadaşları da Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunda demokrasi prensibini içerdiğini vurgulayarak harekete geçmişlerdi. Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın imzalarıyla CHP Meclis Grubu Başkanlığına verilen 7 Haziran 1945 günlü Dörtlü Önerge şöyle başlıyordu:

"Daha ilk kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyetinin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin en esaslı ilkesini oluşturan demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk ulusunun ancak bu prensiplerin tamamıyla uygulanması sayesinde refah ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve özellikle partimiz üyeleri arasında en büyük çoğunluğu oluşturdukları kuşkusuzdur."

Bütün bunlar başta Atatürk olmak üzere Cumhuriyeti kurup yönetenlerin onu demokrasiyi de içeren geniş kapsamlı bir kavram olarak kabul ettiklerini ve Cumhuriyetin ilk kuşaklarının bunu böyle okuyup öğrendiklerini kanıtlamaktadır. Sorun terimde kavramda değil, uygulamadaki kimi aksaklıklardan ve katılımcılığın tüm boyutlarıyla gerçekleştirilememesinden kaynaklanmaktadır.

B) CUMHURİYETİN İLANININ DOĞURDUĞU TEPKİLER

1) TBMM OTURUMUNDAKİ HEYECAN VE COŞKU

Cumhuriyetin ilanı için Anayasada yapılan değişikliği hazırlayan komisyon sözcüsü Celal Nuri İleri, o gece kaleme aldığı ve ertesi günkü ***İleri*** gazetesinde yayımlanan makalesinde 29 Ekim oturumunda Meclisteyaşanan heyecanla dolu coşkuyu şöyle anlatmaktaydı:

"Grupta öğleden sonra gizli toplantı yapıldı. Meclisteki resmi toplantı 18.00 dolayında pek geç açıldı. Anayasa komisyonu üyeleri, başyazman Veysel Bey'in odasında maddelerin redaksiyonunu yapıyorlardı.

"Başkan Yunus Nadi, zayıf bir petrol lambasının altında maddeleri okuyordu. Ben, kararı kaleme aldım... O yüce yasayı özel bir kâğıt üzerine özel bir demir kalemle ve mavi mürekkeple yazdık.

"Mecliste doktorlarla ilgili bir yasa görüşülüyor. Birkaç günden beri büyük salon elektrikle aydınlatılıyor. Üyeler tam. Dinleyici locaları dolmuş. Hatta salonun içinde bile dinleyici dolu. Hemen kürsüye çıktım ve dört gözle beklenen yasa tasarısını sundum. Akıllı ve zeki yazar Ruşen Eşref tasarıyı yüksek sesle okudu. Üyeler büyük bir dikkatle onu dinliyorlar. Herkeste bir heyecan ve büyük olaya tanık olmanın onuru var. Sıralarda oturacak yer yok. Geleceğin Cumhurbaşkanı öndeki sıralar-

dan birine ilişmiş. Fethi Bey (Okyar) biraz ötemde. Şair Mehmet Emin (Yurdakul) coşkun bir durumda. Herkesin yüzünde bir beğeni var. Tüm iç ve dış düşmanlarımızı yenmiş kişiler olarak üstün durumdayız. Meclis etkisini anlıyor ve görüyor. Bizi güçsüz görenlere, töhmetlendirenlere karşı gülümsememiz dudaklarımızda...

"Dört Halife döneminden beri ilk yasal devlet budur! sesleri hoca efendilerin yetkili ağızlarından çıkıyor ve salona kök salıyor.

"Zaten özgürlüğü saptamak demek olan Cumhuriyet sözcüğünün kullanılması ve bir gereksinim olan hükümet kurulması hakkının Cumhurbaşkanına verilmesi üzerinde Mecliste uyuşma ve birlik vardı. Genel Kurulda karar ve maddeler hakkında destekleyici sözler bunun için söylendi. Tartışma olmadı desem, yaraşır.

"Birinci madde, Cumhuriyetle ilgili madde saat tam 19.37'de bir alkış yağmuru arasında kabul edildi. Tarih yazarları bu dakikaları kaydetsinler.

"Maddeler sürekli alkışlar arasında benimseniyor. Halkın bu denli birliğine ender rastlanır. Sevinç içindeyiz. Salon heyecanlı ve hareketli. Dinleyiciler huzur ve sessizlik içinde dinliyorlar. Gazeteciler görüşmeleri not etmekte. Yurtsever ozan Emin Bey, ilk madde arasında söz aldı. Kürsüye çıkıp çok heyecanlı, yüksek ve coşkun, pek şairane ve ateşli bir söylevle hareketliliğimize yeni bir parlaklık getirdi. Sevimli ozanımız tüm Meclisin ayakta üç kez 'Yaşasın Cumhuriyet!' diye bağırmasını önerdi. Sevinç duygularımız son noktasına ulaştı. Herkes ayakta... eller çırpılıyor. 'Yaşasın Cumhuriyet' duası Meclisimizin o zarif binasını çınlatıyor. Ulusu yaşamaya çağıran bu sese, Emin Beyin çağrısına inanıyorum ki, göklerdeki melekler bile katılmıştır

" Yeri gelmişken yazmalıyım: Şimdi bu satırları kaydederken Ankara'nın kutsal ufuklarında '101' top atılıyor...

"Cumhuriyete bir başkan gerek. Bu başkanın kim olduğunda hiç mi hiç kuşku yok. Mecliste genç, dinç, metin, ciddi, çakmak bakışlı biri duruyor. Bu kişinin adı Mustafa, ikinci adı Kemal, namı Gazi Paşa. Cumhurbaşkanı seçildi. 158 oyun 158'i de Gaziye bir teşekkür borcu olarak bilinç ve kıvançla verildi.

"Oylar tüzük uyarınca ad çekimiyle oluşan üç kişilik kurula saydırılır. Bu üç kişi kimler olsa beğenirsiniz? Fethi (Okyar), Fevzi Paşa (Çakmak)... İsmet Paşa orada bulunmadığından üçüncü kişi, Paşa hazretlerinin yoluna canını verecek arkadaşlarımızdan Yahya Galip Bey kardeşimiz oldu...

"Mustafa Kemal Paşanın Cumhurbaşkanlığı Meclisin alkışları arasında tatlı bir heyecanla açıklandı. Koca Cumhurbaşkanı bir heykel! Tüm görkemi ve gücüyle teşekkür etmek için kürsüye çıktı. Ağırbaşlı ve

çınlayan bir ses, akıllı, bilgili ve erdemli bir dille, bulunduğu yerle bağdaşan güzel, bir ulus için büyük şeyler yapılacağım bildiren bir konuşma yaptı."

2) ÜLKE ÇAPINDA YANKILANMALAR, KUTLAMALAR

Cumhuriyetin ilan edildiği o günün koşulları içinde 29 Ekim gecesi ancak telgraflarla ülkeye duyurulmuştu. TBMM bu büyük siyasal devrimin her kentte 101 top ateşiyle kutlanmasını da kararlaştırmıştı.

Halk Partisi Grubunun hükümet bunalımını nasıl çözeceğini öğrenmek isteyen Ankara halkı o sabah Meclisin bahçesini ve çevresini doldurmuştu. Ancak bunalımın Cumhuriyet ile çözüldüğü haberini karanlık bastıktan sonra öğrenebilmişlerdi. Bunu izleyen top sesleri mutlu haberi kente yaymıştı. Böylece başlayan kutlamalar ertesi gün düzenlenen resmi ve özel törenlerle sürdürülmüştü.

İstanbul'a Cumhuriyetin ilanına ilişkin haber o gece Kolordu Komutanı Şükrü Naili Gökberk'e çekilen telgrafla ulaşmıştı. Fatih Belediyesince düzenlenen törende bulunan komutan telgrafı okuyarak TBMM'nin tarihsel kararını oradakilere iletmişti. Bir süre sonra da Selimiye kışlasından top ateşlerine başlanılmıştı. Bir yandan da caddeler aydınlatılmış ve bayraklarla donatılmıştı. Sultanahmet meydanında da bandomızıka marşlar çalmaya başlamıştı. Dışişleri Bakanlığı temsilcisi olarak İstanbul'da bulunan Dr. Adnan Adıvar da aynı gece değişikliği bir yazı ile yabancı elçiliklere duyurmuştu.

30 Ekim günkü gazeteler Cumhuriyetin nasıl ilan edildiğine ilişkin haberleri değişik yorumlarla duyurmuşlardı. O gün saat 15.30'da vilayette büyük bir tören düzenlenmişti. Törene Vali Haydar, Kolordu Komutanı Ş. Naili Gökberk, İstanbul'da bulunan milletvekilleri ve daire başkanları ile Ermeni Patriği Arslanyan da katılmıştı. Fener Rum Patrikhanesinde Sinod Meclisi Başkanı da vilayete gidip valiyi kutlamıştı. Sultanahmet'te toplanan öğrenciler ve işçiler vilayet binasına kadar yürümüşler ve duydukları sevinci ve Cumhuriyete bağlı kalacaklarını valiye iletmişlerdi. Kente yayılan coşku cezaevlerine de yansımış ye tutuklular ***"Yaşasın Cumhuriyet!"*** diye bağrıştıktan sonra "Adalet, adalet!" diye gösteriler yapmışlardı. TBMM'nce halife seçilmiş olan Abdülmecit, Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek "Yeni hükümet biçiminin mülk ve millet hakkında hayırlı olmasını" Tanrıdan dilediğini bildirmişti.

Bu arada dikkate değer bir yankılanma Fransızlardan gelmişti. ***Yenigün*** gazetesinde yayımlanan demecinde Fransız temsilcisi, Türkiye'de bağımsızlık savaşından sonra ilan edilen Cumhuriyeti Fransızların 1871

savaşı yenilgisinden sonra imparatorluk rejiminden Cumhuriyete yönelmelerine benzeterek şunları söylemişti:

" Dünya, Türk Hükümetinin Cumhuriyete dönüştürülmesiyle devlete gerekli biçimin verildiği kanısındadır. Düşmanlarına karşı ne pahasına olursa olsun bağımsızlıklarını savunan ve koruyan Türkler, geleceklerinin aydınlık olması için iyi bir çığır açmışlardır. Cumhuriyetçi Fransızlardan başka, öteki yabancılar da Cumhuriyetin Türkiye ve Türkler için mutlu, uğurlu ve kutlu olmasını dilerler."

İzmir'de de top atışlarıyla duyurulan Cumhuriyetin ilanına ilişkin haberler Ankara ile haberleşme İstanbul üzerinden sağlanabildiği için yerel basında ancak 31 Ekimde verilebilmişti. O günkü ***Ahenk*** gazetesi, ilk sayfayı kaplayan haberinde Millet Meclisinin Cumhuriyeti kabul ve ilan ettiğini bildirirken Cumhuriyet rejiminin egemenliğin kayıtsız şartsız ulusta olması esasına dayandığını da önemle belirtmişti.

Ulusal egemenliği etken kılmak amacıyla girişilen savaş sonunda kurulan devlete gerçek adının verilmesi, Edirne'den Erzurum'a varınca yurdun hemen her yerinde top atışları ve törenlerle kutlanmıştı. Coşkular içinde değişik değerlendirmeler ve olumsuz yorumlar da ortaya çıkarken ülkenin biricik üniversitesi olan İstanbul Darülfünunu öğretim üyelerinin görüşlerini açıklamamaları yadırganmıştı. ***İkdam*** gazetesi sahibi Ahmet Cevdet bu suskunluğu eleştirmek gereğini duymuştu:

"Ulusal egemenlik konusu sanırım hiçbir yerde bizdeki kadar bilinmez değildir. Ne İttihat'ı, ne İtilaf'ı, ne Sultan Vahidettin'i ne de bugünkü yöneticiler bu konuyu gereğince anlatamadılar. Hep söylerim ya, bizim üniversitenin bu konudaki ihmal ve hoşgörüsü, sessizliği görmezlikten gelinemez. Birkaç haftadan beri ülkemiz Cumhuriyet diye kalktı oturdu. Cumhurbaşkanının görevine dair sözler söylendi. Yurdumuzu en gelişmiş ülkelere bile zıt gösterecek düzenlemelerden, hukuk ve yetkilerden söz edildi. Üniversitemiz hiçbir şey söylemedi, ağzını bile açmadı. Acaba üniversitemizde bu konuda söz söyleyecek hoca mı yok? Üniversite ya aydınlatıcılık görevini yapsın, ya da kapılarını kapatsın..."

3) OLUMSUZ TEPKİLER, ELEŞTİRİLER

Cumhuriyetin ilan edilmesi genelde törenlerle kutlanırken kimi çevrelerde de olumsuz tepkiler doğurmuş ve oldukça sert eleştirilere yol açmıştı. Bu çevreleri saltanat ve halifelik yanlıları, İstanbul basını ve Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal ile birlikte ön sıralarda yer almış kimi ünlü kişiler diye üç gruba ayırmak gerekir.

Saltanat ve halifelik düzeniyle bütünleşmiş olanların, kişisel çıkarlarını orada görenlerin ya da egemenliğin Tanrısal olduğu inancım taşıyanların TBMM'nin aldığı kararı olumlu karşılamaları beklenemezdi. Bu gibiler yeni rejime ancak zamanla ısınabilir, yanıldıklarını anlayınca uyum sağlayabilirlerdi.

a) Basındaki Eleştiriler

İstanbul basınına gelince, bunun bir kesimi daha ulusal kurtuluş savaşının başlangıcında ona karşı cephe almışlardı. Ancak zaferin kazanılmasından ve İstanbul'un işgalden kurtarılmasından sonra TBMM Hükümetine karşıt olan gazeteler ile muhalefetin içeriği değişmişti.

Cumhuriyetin ilanını beğenmeyip hemen eleştiriye geçen gazetelerin başında ***Tanin, Tevhid-i Efkâr*** (Düşüncelerin birleştirilmesi) ve ***Vatan*** geliyordu. Bunların başyazarları olan Hüseyin Cahit Yalçın, Velit Ebüzziya ve Ahmet Emin Yalman'ın eleştirileri, Cumhuriyetin ülkenin sorunlarını çözecek büyülü bir değnek olmadığı, kararın zamansız olduğu ve aceleyle alındığı, bir sıkboğaza getirildiği noktalarında yoğunlaşıyordu. Ama şekle, yönteme ilişkin bu eleştirilerin altında, Mustafa Kemal'in Anayasal bazı yetkilerle donatılarak Cumhurbaşkanı seçilmesini yersiz bulmaları, halifelik makamının da devlet yönetiminin dışında bırakılmasını sakıncalı görmeleri yatıyordu.

H. C. Yalçın Cumhuriyetin ilanını ve Cumhurbaşkanı seçimini yorum yapmadan haber olarak vermiş, ancak ertesi gün "***Siyasiyat - Politika İlişkileri***" başlığı altında eleştirilerini dile getirmişti. Cumhuriyetin ilan edilmesinin beklenmedik bir olay olmadığını, atılan topların yeni bir şey öğretmediğini ve Anadolu'da BMM vatanın kaderine egemen olmaya başladığı dakikadan beri Türkiye'de Cumhuriyetin kurulmuş olduğunu belirten Yalçın eleştirilerini şöyle sergiliyordu:

"Yaşasın Cumhuriyet! BMM'de alkışlarla kabul, dışarıda toplarla ilan ettiğimiz Cumhuriyetin gerçekten yaşamasını istiyor muyuz? İstiyorsak her şeyden önce şunu bilmeliyiz ki, Cumhuriyet alkışla, duayla, şenlik ve donanmayla yaşamaz. Onu yaşatmak ister. Cumhuriyet tılsım değildir. Millet Meclisi büyülendi. Ben cumhuriyetçiyim, fakat cumhuriyetçi olmakla birlikte bu sözcüğe put gibi de tapınmam..."

Cumhuriyeti erken ve aceleye getirilmiş bir girişim olarak gören H. C. Yalçın'ın bir kuşkusu da Mustafa Kemal'in bundan böyle tek başına davranacağı idi. En büyük ruhlu adamların bile kişisel güç sahibi olmanın çekiciliğine dayanamadıklarını, bu gidişle halifeliğin de kaldırılacağını öne sürerek makalesini şöyle bitiriyordu:

"Bu ülkede bugün yüksek ve alt tabakaların tek dileği, artık şu dı-

rıltılı söylentili hükümet biçimi dönemine son verilerek halk yararına yapılacak işlere başlanılmasıdır. Eğer dün ilan edilen Cumhuriyetin yöneticileri bunu yapabileceklerine inanıyorlarsa biz de kendilerine ***'öyleyse Cumhuriyetiniz kutlu olsun efendiler'*** deriz."

Velit Ebüzziya, Cumhuriyetin ilanını bir balon uçurmaya ve dolap çevirmeye benzeterek, "***Balonu uçurdular ama görünüşe göre ucunu kaçırıyorlar... Sular azınca dolaplar döndüler ama ne yönde?***" diyor ve "Efendiler, devletin adını taktınız, işleri de düzeltebilecek misiniz?" sorusuyla da Mustafa Kemal'e ve Cumhuriyeti ilan eden kadroya güvensizliğini belirtiyordu.

Vatan Başyazarı A. E. Yalman ise Cumhuriyetin ilanını ve Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesini onun kişiliğini zedeleyen bir gelişme sayıp karşı çıkıyordu. O, daha 1923 başlarında Mustafa Kemal'e "***İnşallah zaferi kazanırsınız da Washington gibi çiftliğinize çekilir oturursunuz***" demişti. Şimdi Cumhurbaşkanı seçildiğinde kendisine hükümeti denetleme ve Meclise başkanlık etme yetkisi verilmesini de sakıncalı buluyordu. TBMM'nin aldığı kararın hükümet biçimini belirleme ve politik söylentilere son verme gibi yararları yanında bazı sakıncaları olduğunu öne süren Yalman eleştirilerini şöyle sürdürüyordu:

"Devletin biçiminin iki saat içinde pek sınırlı tartışmalardan sonra değiştirilmesi doğru olmamıştır. Hiçbir ülkede Anayasa sık sık değiştirilmez. Amerikan Anayasası 150 yıldan beri en küçük bir değişikliğe uğramamıştır. Oysa biz Meşrutiyetten beri sürekli değiştiriyoruz.

Getirilen yeni şeklin ülke işlerinde göstereceği etkiye gelince, bu konuda kesin bir hükme varmak için işlerin nasıl yürüyeceğini bekleyip görmek gerekir."

Ona göre bu değişiklikle Millet Meclisi "dışardan verilen kararları onaylama" mevkiine indirilmişti. Hele halifelik de kaldırılacak olursa Türkiye'nin içte ve dışta pek çok şey kaybedeceğini öne sürerek şöyle diyordu:

"Hilafet bizden giderse, beş-on milyonluk Türkiye devletinin İslam dünyası için hiç ehemmiyeti kalmayacağını, Avrupa siyaseti karşısında da küçük ve kıymetsiz bir hükümet mevkiine düşebileceğimizi anlayabilmek için büyük dirayete lüzum yoktur."

b) Kurtuluş Savaşı Öncülerinin Eleştirileri

Cumhuriyet dönemine geçerken asıl önemli olan Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi Mustafa Kemal'in yakın mücadele arkadaşlarından gelen eleştiriler ve küçümsenemeyecek sayıdaki bir milletvekili kesiminin tutumu idi.

TBMM'nin 1923 Nisanındaki seçiminden sonra 11 Ağustosta başla-

yan İkinci Döneminde '72' seçim çevresinden '334' milletvekili bulunuyordu. Çok geçmeden Meclis görüşmelerinde Halk Partisi karşısında yeni bir muhalefet grubu oluşmuştu. Kimi milletvekilleri elçi ya da komutan olarak yönetimde ve orduda görev aldıkları için toplantılarda düzenli olarak bulunamıyorlardı. Üyelerden bir kesimi de çeşitli nedenlerle Ankara dışında oturuyor ve görüşmelere katılmıyorlardı. Bu yüzden Cumhuriyetin ilan edildiği ve Cumhurbaşkanı seçiminin yapıldığı 29 Ekim günkü oturumda ancak 158 milletvekili bulunmuştu. Bu durum daha o gün kafalarda bazı sorular yaratmış ve son yıllarda da değişik yorumlara yol açmıştır. Ancak TBMM'nin o yıllardaki üye oturumlarının pek çoğunda katılım bu sayıdan daha fazla değildi. Görüşmelerde yeterli üye sayısını belirleyen yasa (Nisab-ı Müzakere Kanunu) buna olanak veriyordu. Bakanlık yapmış, Lozan görüşmelerinde bulunmuş ve daha sonra en katı muhalifler arasına katılmış olan Rıza Nur'un anılarında yazdıkları durumu açıkça belirtmektedir:

"Cumhuriyetin ilanı gününe kadar ben işlerde doğrudan doğruya methaldar (katılmış) idim. Bundan sonra sade mebus (milletvekili) olarak işleri yakından görüyorum. Birtakım işlerin iç yüzünü bilmiyorum. Fakat çok şeyler mebuslar arasında kulaktan kulağa dolaşıyor. Ben ekseriya İstanbul'dayım. Arada Ankara'ya gidiyorum, birkaç gün kalıp haberler alıp dönüyorum. Cumhuriyetin ilanından mebusluğumun sonuna kadar üç-dört yıl zarfında Ankara'da cemanyekûn (toplam olarak) üç-beş ay ya oturmuşumdur, ya oturmamışımdır. Meclisteki müzakerelere karıştığım, alakadar olduğum yoktu." (***Hayat ve Hatıratım,*** 1277)

29 Ekim oturumunda da çeşitli nedenlerle bulunmayan kimi milletvekilleri, işin aceleye getirildiğini, kendilerine haber verilmediğini öne sürerek yakınmaya başlamışlardı. O gün İstanbul'da bulunan Rauf Orbay, geceleyin top seslerini duyduğunda, bunu "Mutlaka Cumhuriyettir. Öyleyse ulusa ve ülkeye hayırlı olsun" diye karşıladığını belirtmektedir. O, 23 Nisan 1920'den başlayarak yaşanılan rejimin bir "Cumhuriyet" olduğunu düşünerek ilk aşamada TBMM'nin kararını bir "ad koyma" olarak değerlendirmişti. Ancak iki gün sonra 1 Kasımda ***Vatan*** ve ***Tevhid-i Efkâr*** gazetelerinde yayımlanan demecinde, "sorunu Cumhuriyet sözcüğü üzerinde inceleme"nin doğru olmadığını öne sürmüş, kamuoyunu hazırlamadan bu yola gidilmesini ve Meclis görüşmelerinin dar bir zamana sıkıştırılmasını doğru bulmadığını açıklamıştı. Ulusun refahını ve bağımsızlığını ve yurdun bütünlüğünü sağlayan hükümet biçiminin en uygun sistem olacağını söyleyen Orbay'a göre, Cumhuriyete geçilmesiyle "Halifeye verilecek sanı ve yetkileri saptamaya çalışanlar ve onun kendilerine güler yüz ve ilgi göstermesini Tanrının bir lütfu kabul edenler" düş kırıklığına uğrayacak ve hüzün duyacaklardı.

Bu sözler Cumhuriyete kuşkusuz ki bir tepki içeriyordu. Orbay demecini şöyle sürdürmüştü:

"Ad değişikliği, amacı ve hedefi değiştirmez. Bundan başka, önceki hükümet biçiminin yerini alan bir hükümetin yaşayabilmesi, ancak bir şarta bağlıdır. O da gideni aratmayacak biçimde, halkın büyük çoğunluğunun isteklerine uygun davranıldığı, mutluluklarını sağlamaya çalışıldığı ve yurt bağımsızlığı ve saygınlığını hakkıyla korumak yolundaki başarısı ile mümkün olur."

Rauf Orbay, Cumhuriyetin bir günde kararlaştırılıp ilan edilmesini, "sorumsuz kişilerce düzenlenen bir yönetim biçiminin bir olup bitti" ile halka kabul ettirilmesi diye niteliyor ve buna karar veren yönetici kadroya da pek güvenmediğini belirtmiş oluyordu. Nitekim güçlü bir hükümetin nasıl olması gerektiği sorusuna yanıt verirken, "Bazılarının sandıkları gibi pazu gücü ve yumrukla iş görmek isteyen bir heyete kuvvetli hükümet demek asla doğru olmaz" demesi bunu gösteriyordu. (***RO,*** 132 vd.)

Orbay'ın bu eleştirilerinin Mustafa Kemal kadar İsmet İnönü'ye de yönelik olduğu anlaşılıyor. Çünkü kendisinin de kabul ettiği gibi Lozan görüşmelerinin son aşamasında İnönü ile anlaşmazlığa düşmüştü. Başbakan olduğu halde Lozan'dan dönen heyeti karşılamaya bile çıkmamış, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun deyimiyle bir "okul çocuğu kıskançlığıyla" kaybolup gitmişti. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte İnönü'nün Başbakanlığa getirilmesi ondaki bu tepkiyi artırmış görünüyordu. Oysa Mustafa Kemal'in Cumhuriyetin ilk Başbakanı olarak İnönü'yü seçmesinde, onun Batı Cephesindeki askeri ve Mudanya ile Lozan'daki siyasal başarıları kadar, Cumhuriyet rejimine geçilmesinden yana olduğunu çok öncelerden açıklamış olmasının da payı vardı. Sakarya zaferinden sonra kendisine "Bu devletin düzeni ne olacak?" diye soran Y. K. Karaosmanoğlu'na İnönü şu yanıtı vermişti: "Elbette ki Cumhuriyet olacaktır."

Kâzım Karabekir'e gelince, yapıtımızın ikinci kitabında belirttiğimiz gibi, daha 1921 Mayısındaki ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu***'nun oluşturulmasında bu gidişin Cumhuriyete yöneldiğini sezen Karabekir buna karşı çıkmıştı. O, izlenen yöntemi de doğru bulmuyordu. İleride bir olup bittiyle korkulan bu tehlike ile karşılaşılırsa yani Cumhuriyet ilan edilecek olursa, "Allah korusun, hayat ve bağımsızlığımızı bir kargaşa tufanı içinde boğar" diyordu (***İH,*** 919). Aradan geçen sürede saltanat kaldırılmış, Cumhuriyetin ilanı da bir yönüyle Karabekir'in öngörüsünü doğrulamıştı. O, anılarında Cumhuriyetin ilanını olumlu karşıladığını söyleyerek şöyle diyor:

"İsmet Paşa'nın Başvekilliğe getirileceğini biliyordum. Cumhuriyetin ilanı ile artık hilafet ve saltanat mefkûresine (ülküsüne) son verildiğini görerek her iki habere de sevindim. Çünkü artık hâkimiyet-i milliyenin,

devam edeceğini ve diktatörlüğe meydan verilmeyeceğini umdum." (*KKA*, 109)

Ancak Cumhuriyetin ilan biçimi ve Cumhurbaşkanı ile Başbakan seçimleri onu sevindirmek yerine kızdırmış görünmektedir. Kendi anlatımına göre o, rejim ve başa geçecek yöneticiler konusunda bir plan tasarlamış, bunun zamanlamasını da yapmıştır:

"***Ben buna bir çare bulmuştum. Önce saltanatın ilgası ile hilafeti Osmanlı hanedanında bırakmak suretiyle sulhumuzu akdetmek (barışımızı yapmak). Bundan sonra Cumhuriyeti ilan etmek ve Cumhurreisliğine, sırf tarihi bir nam almak suretiyle mükâfatlandırmak ve maddi olarak da ölünceye kadar bu makamın terfihlerinden istifade etmek (iyileştirmelerinden yararlanmak) üzere Mustafa Kemal Paşayı intihap etmek (seçmek) ve millet kürsüsünden verdiği vait mucibince (gereğince) istifasından sonra halka serbest Cumhurreisini intihap ettirmek."*** (*KKA*, 60 vd.)

Karabekir'in planı çok açıktı. Cumhuriyet ilan edildiğinde Mustafa Kemal salt o sanı almış olmak için Cumhurbaşkanı seçilecekti. Ancak Sakarya Savaşı öncesindeki bir Meclis konuşmasında "barıştan sonra ulus safları içine çekilerek ulusun bir bireyi gibi yaşayacağım" dediği için Cumhurbaşkanlığından hemen istifa edecekti. Ama istifa eden Mustafa Kemal, Cumhurbaşkanlarına verilecek maaşı ölünceye kadar alacak ve o makama tanınan haklardan da yararlanacaktı. M. Kemal istifa edince de "gerçek anlamda" bir Cumhurbaşkanı TBMM'nce değil halk tarafından seçilecekti.

Bu, kendine özgü bir plan ve kuşkusuz M. Kemal'in kişiliği gözetilmeden düşünülmüş bir senaryo idi. Öyle anlaşılıyor ki Karabekir, kendini halk tarafından seçilecek Cumhurbaşkanı adayı olarak görüyordu. Kaldı ki barış antlaşmasının imzalanmasından sonra M. Kemal'in çiftliğine ya da köşesine çekilmesini isteyen yalnız Karabekir de değildi. Halide Edip Adıvar da aynı düşüncedeydi. Mustafa Kemal 1923 Şubatında yanında Karabekir olduğu halde İzmir'den Ankara'ya dönerken Meclis İkinci Başkanı A. F. Cebesoy'dan bir telgraf almıştı. Bunda, "Gazi Paşanın bir tarafa çekilmesi koşuluyla kendisine bir saray ve ayda '10.000' lira ödenek verilmesi" için başkanlığa bir önerge verildiği bildiriliyordu. O zaman M. Kemal, Karabekir'e bu konuda ne düşündüğünü sormuş, o da henüz barışa kavuşulmadığını belirterek o gün geldiğinde "bu kararı kimsenin teklifine lüzum kalmadan siz verirsiniz" demişti.

Öte yandan bu demeçler ve öneriler, Gazi Mustafa Kemal'in barıştan sonra köşeye çekilip çekilmemesi konusunda tartışmalara da yol açmıştı. Onun yakın arkadaşlarından bir kısmı kendisinin çekilmesini diler ve beklerken geniş halk kesiminde ve aydınlar arasında M. Kemal'in başla-

dığı siyasal devrimi sürdürmesi için iş başında kalmasını gerekli bulanlar hiç de az değildi. Ziya Gökalp 1922 sonbaharında Diyarbakır'da yayımlanan ***Küçük Mecmua***'da arka arkaya çıkan ***İstida*** (Dilekçe) başlıklı şiirlerinde Gazinin başta kalmasının gerekli olduğunu savunuyordu:

İKİNCİ İSTİDA

Sen deyince "Sulhten sonra isterim
Herkes gibi bir fert olmak, hür olmak"
Hepimizde doğdu büyük bir vehim
Gerçekten mi bu kıyamet kopacak?

Hürdür belki mefkûresiz bir insan
Hür olamaz vazifenin esiri
Kimse yarım bırakamaz bir işi
Eserinin borçlusudur her kişi...

Gazi Paşa! Gerçi fazla yoruldun
İhtimal ki rahata da muhtaçsın
Lakin Türkün tılsımını sen buldun
İksir gibi bu millete ilaçsın...

Ama Karabekir Cumhuriyetin ilanını daha çok Mustafa Kemal, İ. İnönü ve Fethi Okyar gibi yönetimin başında bulunanlara göre değerlendiriyordu. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in kişisel yönetime sarılacağı, bir tür "başkomutanlık baskısı" kuracağı, kendisinin ikinci plana itileceği kuşkusunu taşıyordu. Karabekir Cumhuriyetin ilan edildiğini Trabzon'da iken öğrenmişti. Orada 31 Ekimde Cumhuriyet için söylevsiz, konuşmasız bir tören yapılmış, yalnızca dua edilmişti. Oradan Mustafa Kemal ile Başbakan İnönü'yü birer telgraf çekerek kutlamıştı ama Cumhuriyetin ilanı biçimini içine sindirememişti. M. Kemal'i şöyle eleştiriyordu:

"İstiklal Harbinin tehlikeli günlerinde sonuna kadar feragat, fedakâr arkadaşlarının oylarına ve aydınlatmalarına ihtiyaç gösteren ***M. Kemal Paşa, artık zafer kazanmış bir başkomutan sıfatıyla emrindeki komutanlarına Cumhuriyeti dikte ettirmiştir.*** Eski arkadaşlarının rakip olabileceği endişesiyle kötü kişilikler (sui şahsiyetler) icadı da lazım gelmişti. Bunun için eski arkadaşlarını kötülemek lazımdı. Bunu da hakkıyla yapmıştır."

Trabzon'dan İstanbul'a geçen Karabekir'i, R. Orbay ile Refet Bele karşılamışlardı. Karabekir gazetecilerin sorularına verdiği yanıtta, M. Kemal'in Cumhuriyeti aceleyle ilan etmesini kişisel ya da bir grup egemenliği kurma olarak değerlendirmişti. Ona göre M. Kemal, sağına Mec-

lis Başkanı Fethi Okyar'ı, soluna da Başbakan İ. İnönü'yü almış, birlikte tehlikeli bir yolculuğa çıkmışlardır. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da ordu ile onların arkasında sessiz sadasız yürümektedir (***KKA,*** 117). Mustafa Kemal'in amacı saltanat ve halifelik makamına geçmektir. F. Cebesoy ve Adnan Adıvar gibi yakın arkadaşları bu emeline engel oldukları için, ölünceye kadar iktidarı elinde tutmak isteyen M. Kemal onları bir kenara itip bir olup bitti yaratmıştır.

Karabekir İstanbul'da Halife Abdülmecit'i de ziyaret etmiştir. Görüşmede edindiği kanaati anılarında şöyle saptamıştır: "***Mustafa Kemal çıkamadığı bir makamı, yani saltanat ve hilafet makamını yıkmak kararındadır.***"

Karabekir'in çoğunu açıkça belirttiği bu görüşlerinin eleştiriden öte ağır suçlamaları da içerdiği kuşkusuzdur. Böyle olmasına karşın Ankara'ya gelişinde İnönü, Çakmak ve Orbay'ın da hazır bulundukları askeri törenle karşılanmıştır. Ama o akşam Orbay'la konuşmasının sonunda anı defterine M. Kemal, İnönü ve Çakmak'ı suçlayan yeni notlar yazmıştır. Bütün bunlar onun Cumhuriyetin kendisine danışılmadan ilan edilmesinden yakınırken M. Kemal'den sonra İkinci Adam olacağı belli olan İsmet İnönü'nün de karşısına geçtiğini göstermekterir.

Fuat Cebesoy da Cumhuriyeti acele verilmiş bir karar olarak eleştirmişti. Kabine bunalımının başgösterdiği sırada Mustafa Kemal'in yeni bir ekip ve kişilerle çalışmak eğiliminde olduğunu sanan Cebesoy, Ankara'dan İstanbul'a hareket etmeden önce ona, "***Senin yeni apotres'lerin kimdir?***" diye sormuştu. Bu soru bir kırgınlığın yansımasıydı. Ama M. Kemal'in yanıtı kişilerden çok kişiliğin ve hizmet anlayışının belirtilmesi yönünden düşündürücü idi:

"***Benim apotres'lerim yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmet liyakat ve kudretini gösterirlerse apotres onlardır.***"

Fransızca ***apotre*** sözcüğü bir dini, bir doktrini ya da bir görüşü ısrarla savunan, yayan kimse anlamında olduğuna göre Cebesoy M. Kemal'in yakınındakileri birer "mürit" gibi görüyor demekti. O, Ankara'dan bu burukluk içinde ayrılmıştı. 29 Ekim sabahı Halk Partisi Grubunda yeni kabine listeleri düzenlenirken Başbakanlığa aday gösterilmişti. Ancak M. Kemal'in Başbakan olarak İnönü'yü seçmesi ondaki burukluğu ayrılığa dönüştürmüştü.

Refet Bele'ye gelince, o İstanbul'un başkent olarak kalmasından yana olduğu için Ankara'nın başkent yapılmasına gücenmişti. TBMM'nin temsilcisi olarak bulunduğu İstanbul'da 29 Ekimden önceki günlerde belediyece düzenlenen bir ziyafette konuşurken, Cumhurbaşkanı seçiminin ulusun başına sarılacak yeni bir bela olacağını öne sürmüştü.

Ona göre hükümdarlık ile Cumhurbaşkanlığı arasındaki başlıca fark filanın soyundan gelip gelmemekten ibaretti. Ulusun başında bu kadar çok bela varken buna bir de Cumhurbaşkanı seçme belasını eklemeye ne gerek vardı? (Tunaya ***DHİA,*** 12)

Bazı İstanbul gazeteleri ile Kurtuluş Savaşının kimi öncülerince Cumhuriyetin ilan biçimi ve M. Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesine karşı yaptıkları eleştiri ve suçlamalara yanıt gene gazetelerden gelmişti. Cumhuriyet yanlısı ***Hâkimiyet-i Milliye, Yenigün*** ve Celal Nuri'nin ***İleri*** gazeteleri, R. Orbayın demecine karşılık ortak bir yanıt vermişlerdi. Bu metin şöyle sona eriyordu:

"Türkiye, uğursuz Vahidettin'in Hüseyin Rauf Beyi son kabul ettiği 1920 Martının 16. gününden başlayarak devrimini Cumhuriyet yönetimine dönüştürmüştür. Osmanoğullarının İngilizlerle birleştiğini ve dolayısıyla ulusun kurtuluşunu ancak ve ancak kendi içinde araması gerektiğini o gün bize Rauf Bey söylemişti! Kaldı ki bu gerçek yalnız onun anladığı bir şey değildi. Nitekim o Malta'ya gitti, biz bu işlemi yürüttük."

İleri gazetesinde Celal Nuri de M. Kemal'in o güne dek ulusu ve vatanı için yaptıklarını hatırlatarak, eleştirilerin çok erken ve yersiz olduğunu, yeni iktidarın biçimini ve tarihini bekleyip görmek gerektiğini belirtmişti. M. Kemal gibi bir kişiliğin her çağda gelmediğine dikkati çeken C. Nuri, onu bir "sanatçı" diye nitelendiriyor ve düşüncelerini şöyle sergiliyordu:

"Mustafa Kemal'i birçok büyüklerden ayıran ve onu onlardan yüce bir kata çıkaran bir erdemi daha unutulmamalıdır. O da her şeyi kendisi için değil ulusu için yapmasıdır. Türkiye Cumhurbaşkanının kişisel hırsı yoktur. Başkanımız tüm kazancını ulusun yükselmesinde görmüştür. Napolyon kendi hırsının, Bismarck Hohenzollern hanedanının hizmetkârıydı. Mustafa Kemal Paşa Türk yurdunun ve Türk ulusunun hizmetkârıdır...

"Gerçek eleştirmenler sabırsızlık göstermesinler. Karışık düşünceli eleştirmenlerse ilan edilen Cumhuriyetin temizliğinde ve gerçekliğinde boğulsunlar, kahrolsunlar... Cumhuriyete kötü gözle bakan gözler kör olsun. Onu sıkıntı çeken Türk ulusunun amaç birliği doğurmuştur. Amacımızın bu doğruluğudur ki gene bizi azla yetinmemeye, mutluluğa doğru ilerlemeye yöneltecektir."

Cumhuriyetin ilanı biçimini eleştirenlerin unuttukları ya da değerlendiremedikleri nokta şuydu: Mecliste ve Meclis dışında Cumhuriyet rejimine karşı oluşan muhalefeti gözönüne alan Mustafa Kemal, bir olup bitti sayılacağını bile bile en uygun gördüğü anda bunu gerçekleştirmeyi yeğlemişti. Cumhurbaşkanı seçilişinin hemen ertesi günü Fransız Hükümetinin Ankara'daki temsilcisi Albay Mougin'in kutlamasını kabul

ederken Cumhuriyetin ilanında savaşta uyguladığı taktikle hareket ettiğini açıklamıştı: ***"Hırpalamak, sonra şaşırtmak için saldırmak ve başarı kazanmak!"*** (P. Dumont, ***Mustafa Kemal,*** s. 114)

c) Cumhuriyet ve Halifelik

Bu eleştirilerin ve suçlamaların dışında bazı İstanbul gazetelerinde Cumhuriyetin bir halifelik sorunu doğurduğuna ilişkin yayımlara da başlanmıştı. R. Orbay'ın gazetelere verdiği demeciyle düş kırıklıklarını haklı bulduğu halife yanlıları da seslerini duyurmaya başlamışlardı. O günlerde Halife Abdülmecit'in TBMM'nin kararına bir tepki olarak halifelikten istifa edeceği söylentileri de yayılmıştı. ***Akşam*** ve ***Vatan*** gazetelerinde halifeliğin bütün İslam dünyasında saygın bir kurum olduğu ve herkesçe sevilen Abdülmecit'in bütün Müslümanlarca kendisine "çekil" denilmedikçe görevinden ayrılmamasının gerektiği belirtiliyordu. Aksi halde yeni halife seçimi için bütün İslam ülkelerinden temsilcilerin çağrılmasının zorunlu olduğu, ancak o ülkeler esir durumunda bulundukları ve TBMM'nin de halifenin seçimi ilkelerini saptamış olmasının böyle geniş katılımlı bir seçime olanak vermeyeceği öne sürülüyordu. Bu yüzden de halifenin görevlerinin neler olduğu bir an önce saptanmalıydı.

Tanin gazetesinde de Lütfi Fikri Düşünsel'in halifeye seslenen bir açık mektubu yayımlanmıştı. Bunda Abdülmecit'in çekileceği söylentisinin gerçekleşmeyip sonsuza dek gömülüp kalması dileniyor ve istifanın Türklük için büyük bir kayıp, Osmanlı hanedanı için yıkım, İslam birliği için de bir bozulma olacağı öne sürülüyordu. L. Fikri Fransa devrimi döneminde XVI. Louis'nin tahttan inmemek için direndiğini, Abdülmecit'in de direnmesini öneriyordu.

Tanin'in halifeyi ve halifeliği savunan bu tür yayımları birkaç gün sürmüştü. Başyazar Hüseyin Cahit Yalçın, açıkça "***şeriatın savunucusu***" olduğunu, şeriata saldırıyı memleket için zararlı gördüğünü yazıyordu. Aynı zamanda Osmanoğulları soyundan olanların mektupları yayımlanarak onların haklarına çirkin saldırılarda bulunulduğu, bunu yapanların da Halk Partisinin önde gelenleri olduğu kanısı yaygınlaştırılıyordu.

Böylece Cumhuriyetin ilanı değişik kesimlerden değişik nedenlerle yerilmeye başlanmıştı. Bir bakıma bu görünüm, Mustafa Kemal'in birkaç yıl sonra ***Söylev***'inde vurgulayacağı gibi, padişahlıktan Cumhuriyete geçişte değişik iki düşünce sisteminin ve dünya görüşünün birbiriyle çarpışmasıydı. Kaldı ki TBMM'nin siyasal rejimi Cumhuriyet diye belirlemesi, o günlerde Meclis Başkanlığını yapan Fethi Okyar'ın da belirttiği gibi, yurtiçinden çok yurtdışından yankılar uyandırmıştı. Türklerin teokratik bir düzeni yeğleyeceğini sanan öteki Müslüman ülkelerde de tepkiler başlamıştı. 29 Ekim 1923 günkü Anayasa değişikliğinde devlet

dininin İslamiyet olduğuna ilişkin bir hükmün konmuş olmasına karşın İslam dünyasında başgösteren tepki çok geçmeden Türk basınına da yansıyarak bir iç soruna dönüşmüştü. Hindistanlı Müslüman önderlerden Ağa Han ile Emir Ali'nin halifeliğin kaldırılmaması dileğiyle Başbakan İsmet İnönü'ye yazdıkları mektup onun eline geçmeden ***Tanin, İkdam*** ve ***Tevhid-i Efkâr***'da yayımlanmıştı (5-6 Aralık 1923). Dış dünyanın Türkiye'nin içişlerine karışması demek olan bu girişim, eleştirilerin ve tartışmaların boyutlarını genişletmiş, içeriğini değiştirmişti. Bu da iki yönlü bir gelişmenin başlıca nedeni olmuştu. Cumhuriyetin ilanını sevinçle karşılayıp "adalet" bekleyen tutuklu ve hükümlüler için bir genel af çıkarma hazırlıkları sürdürülürken gazetelerdeki demeci ve halifeyi ziyaret etmesi nedeniyle muhalefetin öncüsü gibi görünen Rauf Orbay Halk Partisi Grubunda bir tür sorguya çekilmişti.

Ali Çetinkaya ile İhsan Eryavuz'un önergeleri üzerine 22 Kasımda yapılan grup toplantısında Orbay eleştirilere yanıt vermek zorunda kalmıştı. Görüşmeleri Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de izlemişti. "Bizim eleştirmek istediğimiz bir nokta varsa o da yapılan iştir" diye Cumhuriyeti değil, onun ilanında izlenen yöntemi beğenmediğini vurgulayan Orbay, savunmasını "Duygularım Cumhuriyet yönetiminden başka hiçbir yönetimi benimsemediğim yolundadır" düşüncesine oturtmuştu. Abdülmecit'in TBMM'nce seçilmiş bir halife olduğu ve onun tarafından çağırıldığı için ziyaretine gittiğini de açıklayan Orbay, Halk Partisinden ayrılmayacağını, yeni bir parti kurmayacağım da açıklamıştı. Böylece görünüşte grupta bir anlaşma sağlanmıştı ama bunun ilk sarsıntıda bozulacağı açıktı (***RO,*** 134-137; ***AS,*** II, 610-617).

Rauf Orbay ile tartışma parti grubundaki görüşmelerle noktalanırken eleştiri sınırlarını aşıp suçlamayı sürdüren ve halifelik savunuculuğu yapan gazeteciler için soruşturma açılması yoluna gidilmişti. Buna koşut olarak halifelik sorununu kesin olarak çözmek artık kaçınılmaz olduğu için bu yoldaki hazırlıklara öncelik verilmişti. Ama bu gelişmeler olurken TBMM'de var olan ve Cumhuriyet-Halifelik tartışmalarında daha da belirginleşen muhalifler örgütlenerek yeni bir siyasal parti içinde ortaya çıkacaklardı.

C) TARTIŞMALARDAN YARGILANMAYA

1) CUMHURİYETİN İLK KABİNESİ

Türkiye Cumhuriyetinin ilk kabinesi, Malatya Milletvekili İsmet İnönü tarafından kurulmuştu. Mustafa Kemal'in Başbakanlığa seçtiği İnö-

nü, Dışişleri Bakanlığı görevini de üstüne almıştı. 11 bakandan oluşan hükümet listesi Cumhurbaşkanınca da uygun görülerek 30 Ekimde TBMM'nin onayına sunulmuştu. Kabine şöyle kurulmuştu:

Şer'iye	Mustafa Fevzi
Genelkurmay	Mareşal Fevzi Çakmak
İçişleri	Ferit Tek
Maliye	Hasan Fehmi (Gümüşane)
Milli Savunma	Kâzım Özalp
İktisat	Hasan Saka
Adalet	Seyit (İzmir)
Eğitim (Maarif)	Safa Uzer
Bayındırlık	Muhtar Cilli
Sağlık	Dr. Refik Saydam
Mübadele, İmar ve İskân	Mustafa Necati (İzmir)

O dönemde hükümetten bir program hazırlayarak Meclise sunması yöntemi henüz kabul edilmemiş olduğundan, Bakanlar Kurulu listesinin onaylanmasından sonra söz alan Başbakan İnönü, izleyeceği siyasanın '2' temele ya da iki belgeye dayandığını belirtmişti:

a) 1923 Nisanında seçimlere gidilirken Halk Partisinin Başkanı Mustafa Kemal tarafından açıklanan ***"9 İlke (Umde)"***,

b) BMM'nin gelişme ve ilerleme için, huzur ve iyi geçim için ısrarla üzerinde durduğu esaslar.

Hükümet başkanı, dış politikada gözetilecek ilkeleri de, "T.C.'nin varlığını ve bütünlüğünü sağlam tutarak hayati yararlarını gözönünden ayırmamak, huzuru, barışı ve iyi ilişkileri olabildiğince geliştirmek," diye özetlemişti. Konuşmasını da "Cumhuriyet hükümeti, sözden çok iş yapmak için bütün gücünü harcayacaktır" diye bitirmişti.

Hükümetin kurulmasının hemen ertesi günü TBMM'de kabul edilen iki yasa ile, Kurtuluş Savaşının gerekli kıldığı kimi yükümlülükler kaldırılarak toplumsal barışın güçlenmesine çalışılmıştı. Seferberlik, Kasım 1923'ten geçerli olarak kaldırılmıştı. Mondros silah bırakışmasından 30 Ekim 1918'den, Lozan Antlaşmasının Meclisin onayına sunulduğu 23 Ağustos 1923'e kadar geçen sürede yurt savunması amacıyla yapılmış işlerin ve hareketlerin suç sayılmaması kabul edilmişti. Bir süre sonra da (Ocak 1924) askerlik süresi kısaltılmıştı.

Hükümetin kurulmasından sonra Cumhurbaşkanlığının parti başkanlığı ile birlikte yürütülmesinin uygun olmadığı kanaatiyle Mustafa Kemal Halk Partisi başkanlığını vekâleten İsmet İnönü'ye bırakmıştı (19 Kasım). Böylece T.C.'nin ilk Başbakanı demokratik geleneklere uygun

olarak bir siyasal parti liderliğini de üstlenmişti. Bu aynı zamanda İnönü'nün "İkinci Adam" konumuna geçmesi demekti.

Cumhurbaşkanı M. Kemal, 4 Aralıkta ***Tercüman-ı Hakikat*** gazetesinde yayımlanan demecinde Cumhuriyete ve Türkiye'nin geleceğine ilişkin olarak şunları söylemişti:

"Ülke mutlaka çağdaş, uygar ve yenilikçi olacaktır. Bizim için bu hayat sorunudur. Türkiye ya yeni düşünceyle donatılmış, namuslu bir yönetim olacak, ya da olmayacaktır."

Bu kısa demeç, karşıtlarının eleştirilerine açık bir yanıt niteliğindeydi. Ama o, bu konudaki geniş yanıtını dört yıl sonra 1927'deki ***Söylev***'i ile verecekti.

2) AĞA HAN VE EMİR ALİ'NİN MEKTUPLARI SORUNU

Cumhuriyete geçiş kimi İstanbul gazetelerinin yayımlarıyla halifeliğin ve Halife Abdülmecit'in ne olacağı sorununa dönüşürken Hindistan'ın Müslüman liderleri de bu tartışmaya katılmışlardı. 12 Şii İmamından Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'i imam tanıdıkları için ***İsmailiye*** adıyla anılan mezhebin lideri Ağa Han ve Hintli Emir Ali halifelikle ilgili olarak Başbakan İnönü'ye Londra'da ortaklaşa yazdıkları bir mektup göndermişlerdi. Kurtuluş Savaşı döneminde Anadolu direnişine parasal yardım yapmış olan Hint Müslümanlarının liderleri zaman zaman Mustafa Kemal'e mektup da yollamışlardı. Dayanışma açısından bu mektuplaşmalar çok doğaldı. Ancak bu kez mektup yazanların ve onu alacak olanın konumları değişmiş olduğu gibi mektubun içeriği de farklıydı. Dahası mektup alıcısına ulaşmadan gizli bir güç birliğini yansıtırcasına 5 Aralık 1923'te ***Tanin*** ve ***İkdam***, ertesi günü de ***Tasvir-i Efkâr*** gazetelerinde yayımlanmıştı.

İki Hintli lider, halifeliğin dünyadaki bütün Müslümanlar üzerinde etkili bir makam olduğunu, bu yüzden de kaldırılmasının yerinde olmayacağını belirterek dileklerini şöyle özetliyorlardı:

"Türkiye'nin gerçek dostları olarak biz, halifeliğin ve halifenin Müslüman memleketlerin güven ve saygısına layık bir yere yerleştirilmesini ve böylece Türkiye'ye de güç ve onur kazandırılmasını saygı ile BMM'den ve onun ileriyi gören yöneticilerinden rica ederiz."

Sözkonusu mektup, bir dileğin ötesinde T.C.'ni yönlendirme, yeni devletin içişlerine karışma anlamına geliyordu. Hem, yeryüzündeki tüm Müslümanların saygı ve güven duyacakları mevki ne olabilirdi?

Mektup basında yayımlanınca ona ilk yanıt yarı resmi durumdaki ***Hâkimiyet-i Milliye*** gazetesinde verilmişti (9 Aralık). Bunda daha çok

mektubu yazanların kişilikleri üzerinde durulmuştu. Birinci Dünya Savaşına girildiğinde Osmanlı padişahı ve halife olan Sultan Reşat'ın bir ***cihat*** yani kutsal savaş çağrısı yaptığı hatırlatılarak Ağa Han'ın bu çağrıya uymak şöyle dursun İngiliz siyasasına hizmet ettiği belirtilmişti. Bu nedenle de şimdiki mektubu yeni bir siyasal tertip olarak değerlendirilmişti.

3) İSTANBUL İSTİKLAL MAHKEMESİ VE YARGILANMALAR

Ağa Han ile Emir Ali'nin mektuplarının doğurduğu iki yönlü tepkilerin de etkisiyle Başbakan İnönü, sorunu TBMM'de çözmeyi yeğlemişti. Onun isteğiyle 8 Aralıkta yapılan kapalı oturumda söz alarak görüşlerini belirtmiş ve sonunda önerisini de açıklamıştı. Hintli liderlerin halifeliği kendi çıkarlarına hizmet edecek bir araç saydıklarını, olayların arkasında İngiltere'nin bulunduğunu, Doğu Anadolu'da da bölücülük propagandası yapıldığını ve mektubun da bir tertip sonucu yayımlandığını belirtmiş. Ona göre bu yayınlar saltanatın kaldırılmasına ilişkin TBMM kararına açıkça karşı çıkmaktı ve ***Vatana Hıyanet Yasası*** kapsamına giren bir suç oluşturuyordu. Cumhuriyetin yaşamına kastedilmişti. Bu nedenle bir ***İstiklal Mahkemesi*** oluşturup yargılama için İstanbul'a gönderilmesi gerekirdi.

Başbakan İnönü'nün önerisine, yani, böyle bir mahkeme oluşturulmasına başta Rauf Orbay olmak üzere kimi milletvekilleri karşı çıkmışlardı. Orbay, İngiliz entrikaları olgusuna katılıyor, ancak yetkinin TBMM'de olduğunu belirterek İstiklal Mahkemesi kurmaya gerek bulunmadığını savunuyor, soğukkanlı davranılmasını diliyordu. Ancak Meclis çoğunluğu mahkemenin oluşturulmasını kararlaştırmıştı. Orbay ve onun gibi düşünen milletvekilleri bu kez de sözkonusu mahkemelerin yasasında değişiklik yapılarak idam hükmü verme yetkisinin mahkemelerden alınmasını sağlamaya çalışmışlardı. Ancak bu girişim de sonuç vermemiş ve 63'e karşı 89 oyla İstanbul ve ona bağlı yerlerde çalışmak üzere bir ***İstiklal Mahkemesi*** kurulması kararlaştırılmıştı. Arkasından yapılan seçimlerle mahkeme başkanlığına İhsan Eryavuz, savcılığına Vasıf Çınar, üyeliklerine de Refik Koraltan, Cevdet İzrap ve Asaf (Hakkâri) getirilmişlerdi.

a) Gazetecilerin Yargılanması

İstiklal Mahkemesi kurulu, seçimin yapıldığı 8 Aralık 1923 akşamı TBMM'de toplanarak ***Tanin, İkdam ve Tevhid-i Efkâr*** gazetelerinin sa-

hipleri ile yazı işleri müdürlerinin gözaltına alınmalarını kararlaştırmıştı. Bunun üzerine Hüseyin Cahit Yalçın, Velit Ebüzziya ve ***İkdam***'ın sahibi Ahmet Cevdet ile sorumlu müdürü Ömer İzzettin gözaltına alınmışlardı. Kendilerine yüklenen suç "Halifeliğin egemenliğini geri getirmek" ve buna uygun bir ortam hazırlamak amacıyla gönderilen bir mektubu yayımlayarak "kamuoyunda fesat ve karışıklık çıkarmak cesaretinde bulunmak" idi.

10 Aralıkta İstanbul'a varan kurul Fındıklı'daki eski Mebuslar Meclisi binasına yerleşerek göreve başlamıştı. Mahkeme Başkanı İhsan Eryavuz'un imzasıyla yayımlanan bildiride de, BMM'nin İstiklal Mahkemelerini "Ulusal davamızın başarısına engel olmak isteyen iç ve dış düşmanların hain emellerine sed çekmek" amacıyla kurduğu hatırlatılmıştı. Şimdiki mahkemenin de son zamanlarda bazı kışkırtmaların yine eskisi gibi fesada dönüştüğü için oluşturulduğu, Cumhuriyetin varlığına ve ilkelerine karşı hareket edenlerin cezalandırılmasıyla İstanbul halkının huzur ve düzeninin sağlanacağı öne sürülmüştü.

Gözaltına alınanların savcılıkça ilk sorguları 11 Aralıkta yapılmıştı. H. C. Yalçın, Velit Ebüzziya ve Ahmet Cevdet tutuklanmışlar, rahatsız olan Ömer İzzettin'in ise tutuksuz olarak yargılanmasına karar verilmişti. Duruşmalar başlarken, başkanlığını Halit Ziya Uşaklıgil'in yaptığı Basın Derneği (Matbuat Cemiyeti) mahkemeye bir dilekçe vererek arkadaşlarının suçsuz olduklarına inandıklarını, ancak İstiklal Mahkemesinin adaletine güvendiklerini ve özgürlük tartışmalarının serbestçe yapılacağı hakkında verilen güvenceye teşekkür ettiklerini bildirmişlerdi.

Duruşmalara 15 Aralıkta başlanmıştı. Tanık olarak aralarında Ahmet Emin Yalman'ın da bulunduğu bazı gazeteciler dinlenmişti. Esas hakkındaki iddianamesini okuyan Savcı Vasıf Çınar, gazete yazar ve sahiplerinin ***Vatana Hıyanet Yasası***'nın 2. ve 3. maddelerine göre cezalandırılmalarını, yalnız H. C.Yalçın'ın Cumhuriyet düşüncesini savunmuş olduğunun dikkate alınmasını dilemiş, yazı işleri müdürlerinin ise beraatlerini istemişti. Sanıkların uzun ve ayrıntılı savunmalarından sonra mahkemenin kararı 2 Ocak 1924'de açıklanmıştı. Ağa Han ile Emir Ali'nin mektuplarının yayımlanmasında bir kasıt görülmediğinden bütün sanıkların beraatine karar verilmişti. (***İM***, II, 221-239)

b) Lütfi Fikri Düşünsel Davası

İstiklal Mahkemesi, ***Tanin***'de yayımlanan halifeye açık mektup nedeniyle İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Düşünsel hakkında da soruşturma açmıştı. 13 Aralıkta gözaltına alınan Düşünsel'in duruşmasına ayın 19'unda başlanmıştı. O, duruşma süresince halifeliğin Türklerde kalmasının yararlı olduğu ve Cumhuriyet ile Meşrutiyet rejimleri ara-

sında ulusal egemenlik yönünden bir fark bulunmadığı görüşünü savunmuştu. Mahkeme Lütfi Fikri'nin sözkonusu yazılarıyla halifeyi saltanatın kaldırılmasına karşı direnmeye kışkırttığını ve TBMM'nin manevi kişiliğine hakaret ettiğini kabul etmiş ve oy çokluğu ile kendisini '5' yıl kürek cezasına çarptırmıştı (27 Aralık 1923). Düşünsel kararı "Memleket sağ olsun!" diye karşılarken karara katılmayan Başkan İhsan Eryavuz onun affı için çalışacağım açıklamıştı. Gerçekten de Lütfi Fikri'nin başvurusu üzerine BMM onun cezasını affetmeyi uygun bulmuştu (13 Şubat 1924).

c) Mustafa Kemal'e Suikast Girişimi Sanıkları

İstanbul İstiklal Mahkemesi duruşmaları sürerken Cumhuriyete ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e karşı bir suikast düzenlendiği haber alınmıştı. Rüsumat memuru İlyas Sami Kalkavanoğlu, Bnb. Dayı Mesut Gürbüz, Sandalcılar Derneği eski başkanı Rizeli Ali Osman, aynı derneğin tahsildarı Hasan Kâhya, komünist olarak tanınan Hemşinli Mehmet, Yenibahçeli Şükrü ve eski Ankara Valisi Abdülkadir'den oluşan bu grup mahkemenin kararıyla tutuklanmışlardı. Yargılanmaya ise gazetecilerin duruşmaları nedeniyle ancak 12 Ocak 1924'te başlanmıştı. Sanıklar kendilerini, Kurtuluş Savaşma katılıp vatana hizmet ettiklerini belirterek savunmuşlar ve iftiraya uğradıklarını öne sürmüşlerdi. Kimi tanıkların dinlenmesinden sonra mahkeme, 5 Şubat 1924'te sanıklardan yalnızca Ali Osman'ı, mevcut hükümet şekli Cumhuriyeti değiştirip saltanatı geri getirmeye çalışmasından ötürü bir yıl hapse mahkûm etmişti. Öteki sanıkların beraatlerine karar verilmişti. Ancak çok geçmeden Ali Osman da L. Fikri Düşünsel ile birlikte TBMM'ce af edilmişti.

Suikast sanıkları davası da sonuçlanınca İstanbul İstiklal Mahkemesinin görevi BMM'nin aldığı karar uyarınca o gün sona ermişti. O, 5 Şubat günü İzmir'de bulunan Cumhurbaşkanı M. Kemal, İstanbul gazetelerinin sahip ve başyazarlarını görüşmeye çağırmıştı. ***Akşam***'ın Başyazarı Necmettin Sadak, ***İleri***'nin sahibi Celal Nuri İleri, ***Vakit*** Başyazarı M. Asım Us, ***Tercüman-ı Hakikat*** Başyazarı Hüseyin Şükrü, ***Vatan***'dan A. Emin Yalman'la birlikte H. C. Yalçın, Ahmet Cevdet ve Velit Ebüzziya da İzmir'e gitmişlerdi. Fakat M. Kemal, gazetesinde bu toplantının Cumhurbaşkanının baskısıyla yapıldığını yazan Velit Ebüzziya ile görüşmek istememişti!

O akşam gazeteciler onuruna düzenlediği yemekte konuşan Mustafa Kemal, Cumhuriyetin bütün gereklerini yapacaklarını belirttikten sonra basının önemi ve gücü üzerinde durmuştu. Bu gücün Cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale gibi yer alması gerektiğini belirterek, "basın mensuplarından bunu istemek Cumhuriyetin hakkıdır" demişti.

Söz alan H. C. Yalçın da, özgürlüğün zorla ve şiddetle kurulduğunu, fakat korunması için karşılıklı ve geniş bir hoşgörüye gerek olduğunu vurgulamış ve "bunu Gazi Paşada görmekle mutluyum" demişti.

İzmir buluşması Cumhuriyetin ilanı ve Cumhurbaşkanı seçilmesi nedeniyle eleştirilen Mustafa Kemal ile İstanbul gazetecileri arasında bir barışma, uyuşma niteliğindeydi. Ondan kısa bir süre sonra TBMM, vatana hıyanet gibi bazı suçlar dışında bütün tutuklu ve hükümlüler için genel af yasasını kabul etmişti (26 Aralık 1923). Bunun doğurduğu olumlu ortamda sıra İstanbul İstiklal Mahkemesince mahkûm edilenlerin affına gelmişti. O da gerçekleşince (13 Şubat 1924) o mahkemelerde yargılanmanın doğurduğu kırgınlık da bir ölçüde giderilmişti. Böyle olmasına karşın çok geçmeden halifeliğin kaldırılması yeni tepkilere, anlaşmazlıklara yol açacaktı.

II — CUMHURİYETİN GEREKTİRDİĞİ DÜZENLEMELERE GEÇİŞ

A) HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Cumhuriyetin ilanına yöneltilen eleştiriler giderek halifelik kurumunun yeri ve Halife Abdülmecit'in görevlerinin, yetkilerinin ne olacağı konusunda yoğunlaşmıştı. Ağa Han ile Emir Ali'nin mektubu konuya dıştan bir yönlendirme boyutu eklerken olayda İngiltere'nin bir siyasal tertibinin de etken olduğu kuşkusunu yaratmıştı. Öte yandan İstiklal Mahkemesindeki yargılamalara karşın halifelikle ilgili tartışmalar kesilmemişti. Halife Abdülmecit'in bu tartışmalardan ve hükümet temsilcilerinin kendisini ziyaret edip armağanlar sunmalarından cesaretlenerek takındığı tavır, yaptığı girişimler sorunun kesin bir çözüme bağlanmasını gerekli kılmıştı.

Saltanat ile halifeliğin ayrılması sırasında bu makamların korunmasından yana olduğunu açıklamış olan Refet Bele, Ankara hükümetinin temsilcisi olarak Abdülmecit ile yakın ilişkiler içindeydi. Onunla yazışıyor ve sık sık ziyaretine gidiyordu. Öyle ki çok sevdiği Konya adlı atını halifeye armağan etmişti. Bundan ve Rauf Orbay ile Kâzım Karabekir'in ziyaretlerinden, gazetelerdeki yayımlardan güç alan Abdülmecit de Mustafa Kemal'e Cumhuriyetin hayırlı olmasını dileyen bir telgraf göndermesine karşın ikinci bir devlet başkanı gibi davranmaktan kendini alamamıştı. En sonunda 1924 yılı bütçesinde halifelik için ayrılan ödeneğin az olduğunu öne sürerek artırılmasını istemişti. Ancak bu girişimi halifelik makamının kaldırılması konusunu gündeme getirmişti.

1) HALİFELİĞİN ÖZELLİĞİ VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Bir devlet dini olarak yayılan İslamiyetin belirgin özelliklerinden biri, ***devlet*** ile ***din, hukuk*** ile ***şeriat*** arasında kesin bir ayrımın öngörülmemiş olmasıdır. Şeriat da salt Müslümanlar için hükümler içermesi yüzünden, başka dinlerden olanları kapsam dışı bıraktığından İslam devletlerinde gerçek anlamda bir hukuk birliği sağlanamamıştır. Öte

yandan İslam hukuku olan ***fıkıh***ta karşılaşılan tüm sorunları ve gereksinmeleri karşılayacak ayrıntılı hükümlerin bulunmaması uygulamada güçlükler doğurmuştur. Bunları gidermek için başvurulan fetva sistemi, giderek değişik ve çelişik görüşleri içeren bir yığın oluşturmuştur.

Arapça ***fetva*** sözcüğü "bir olaya ilişkin olan hükmü belirten yanıt" anlamına gelmektedir. Bir fıkıh terimi olarak da "herhangi bir hukuk bilgininin kendisine yöneltilen soruya karşılık olarak, hüküm niteliğinde olmaksızın verdiği yanıt" demektir. Dolayısıyla fetva kesinlikle uyulması, uygulanması gereken bir bağlayıcı hüküm değildir. Ancak verilen yanıt o soru sahibi için manevi bir yükümlülük getirir.

İslamiyetin ilk yıllarında Müslümanlar sorunlarını doğrudan doğruya peygambere yöneltiyorlardı. Peygamberden sonra devletin sınırları da genişleyince bu gibi sorunlara fıkıh bilginlerinin yanıt vermesi yöntemi kabul edildi. Böyle bir yanıt bildirmeye ***fetva,*** onu verene de ***müftü*** denildi. Emeviler döneminde fıkıh dışında siyasal konularda da fetva istenmesi ağırlık kazanır oldu. Ülkede müftülerin sayısı artarken onların verdikleri fetvalarda belirtilen görüşler de farklı olmaya başlamıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda İstanbul'un alınmasından sonra merkez örgütü yeniden düzenlenirken başkent müftüsüne ***Şeyhülislam*** sanı verilmişti. Osmanlı yönetimi önemli siyasal olaylar ve fıkıh hükümleri dışında ***örfi hukuk*** alanına giren arazi, vergi vb. konularda fetva isteme yoluna gidince şeyhülislamların etkinlikleri ve önemleri daha da artmıştı. Bununla birlikte Tanzimat dönemine gelinceye kadar şeyhülislamlar ***Divan-ı Hümayun*** denilen kurulun üyeleri arasında yer almıyorlardı. Padişahlarca atandıkları için gene onların buyruğu ile görevden alınabiliyorlardı. Dahası yönetime ayak uyduramadıkları ya da güncel siyasete karıştıklarında idam bile ediliyorlardı. 1876 ilk Osmanlı Anayasası ile şeyhülislamlık hükümet içerisinde bir bakanlık haline getirilmişti. Fakat şeyhülislamların doğrudan doğruya padişah tarafından atanmaları öngörülmüştü.

Osmanlı yöneticileri de öteki Müslüman hükümdarlar gibi bir yabancı devlete karşı savaş ilan ettiklerinde bunun şeriat açısından gerekli ***(vacib)*** olduğunu belirtmek için fetva alıyorlardı. Ne var ki bu tür siyasal fetvaların etkileri giderek azalmıştı. Bunun en son örneği Birinci Dünya Savaşma girilirken ilan edilen "Büyük kutsal savaş" ***(cihad-ı ekber)*** fetvalarında görülmüştü. Osmanlı şeyhülislamlığının bütün dünya Müslümanlarının başkanlığı edasıyla kaleme aldığı bu fetvalara karşın, Türk ordusu kimi Müslüman güçlerle de çarpışmak zorunda kalmıştı. Türk tarihi yönünden daha acı olan, Kurtuluş Savaşı başlarında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının birer asi sayılarak katledilmeleri için Şeyhülislam Dürrizade Abdullah imzasıyla fetva verilmesidir.

Fetvalarda onu veren müftünün kişisel anlayış ve görüşünün ne büyük ölçüde etken olduğu bilim, teknik, sanat ve günlük yaşama ilişkin olanlarda daha çok belirmektedir. Örneğin gökbilim (astronomi) İslam devletlerinde büyük gelişme gösterdiği halde XVI. yüzyıl sonlarında Şeyhülislam Ahmet Şemsettin'in ***"gökleri rasat etmenin uğursuzluk"*** getireceğini öne sürmesi üzerine İstanbul'daki gözlemevi yıktırılmıştı. İlk Türk basımevi Avrupa'dan yaklaşık 270 yıl sonra açılırken Şeyhülislam Abdullah Efendi verdiği fetvada dinsel nitelikli kitapların basılmasına yasak getirmişti!.

İslam peygamberinin vefatından sonra ortaya çıkan ilk sorun ise onun yerine kimin geçeceği olmuştu. Ortada başlıca iki aday bulunuyordu: Yaşlı Ebubekir ile peygamberin yeğeni ve damadı olan genç Ali. Ali, aileden olduğunu belirterek ***(ehl-i beyt)*** başa geçmenin kendi hakkı olduğunu öne sürerken Ebubekir "devlet işlerini yürütecek ve düşmanlara karşı savaşacak bir başkanın gerektiğini" belirtmişti. Sonunda güç de olsa Ebubekir başkan seçilmiş ve kendisine ***halife*** sanı verilmişti.

Arapça ***halife*** sözcüğü "babasından sonraya kalan çocuk, birisinin yerine geçen, vekil" anlamlarına gelmektedir. Ebubekir'e de bu anlamda san olarak verilmişti. Bunun dışında tarikatların örgütlenmesinde şeyhin belirli yetkiler taşıyan temsilcisine de ***halife*** denilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda merkez örgütlerinde uzman düzeyine ulaşmış görevliler de ***halife*** sayılmıştır (Türkçe ***Kalfa).***

Halife seçilen Ebubekir yaptığı konuşmada, "Bu işi iyi yürütürsem bana yardım ediniz, kötü yönettiğimde ise beni bu görevden alınız" diyerek üstlendiği görevin bir yönetim işi olduğunu, kendisinin peygamberin dini ardası olmadığını vurgulamak istemiştir.

Böylece salt dünyasal görevler, yetkiler ve onu belirten bir san ile ortaya çıkartılan ***halifelik,*** çok geçmeden büyük görüş ayrılıklarına, siyasal çekişmelere ve iç savaşlara yol açmıştır. Bir tür seçimle iş başına getirilen ilk "4 Halife"den üçünün şehit edilmesi, bu makamın ve oraya seçilen kişilerin kutsal olarak tanınmadıklarını kanıtlamaktadır. Emevilerden Muaviye, seçime son verip bir sülale yönetimi kurunca, halifelik iyiden iyiye saltanata dönüşmüştür. Arkasından Abbasoğullarının Şiilere ve Emevi ailesinden olanlara karşı güttükleri dışlayıcı siyaset, İslam ülkelerinde halife sanını taşıyan hükümdarların önce '2'ye ve çok geçmeden de '3'e çıkması sonucunu doğurmuştu. Peygamberin kızı Fatma'nın soyundan geldikleri için ***Fatımiler*** diye anılan Arap ailesi ayaklanıp Mısır'da bağımsız bir devlet kurduklarında, sultanları el-Mehdi kendini halife ilan etmişti. Böylece Mısır'da 909'dan 1171'e, bu devletin sona erişine kadar süren ***Şii Fatımi Halifeliği*** kurulmuştu. Abbasoğullarından kaçıp İspanya'da yeni bir Emevi devleti kuran Abdurrah-

man'ın ardası ve adaşı da 929'da ***halife*** sanını kullanmaya başlamıştı. Kendini güçlü gören hükümdarların hiç kimseden izin almaksızın kendilerini ***halife*** ilan etmeleriyle İslam dünyasındaki halifelerin sayısı '3'e çıkmıştı.

Türkler daha Selçuklu İmparatorluğunun kuruluş döneminde halifeliği ele geçirme olanağına kavuşmuşlar fakat bu sanı almak gereğini duymamışlardı. 1058 yılında Bağdat'a giren Tuğrul Bey, halifeyi makamında bırakmış ve yalnızca ***Sultan-ı İslam*** sanını almakla yetinmişti. Bunda İslam öncesindeki Türk devletlerinde dinsel başkanlık olarak bilinen bir makamın bulunmamasının da etkisi olmuştu. İslamiyetin kabulünden sonra bile bu anlayış ***Kutadgu-Bilig***'de şöyle dile getirilmişti:

"Beylik dediğin ancak yasa ile ayakta durur. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür."

İlhanlı hükümdarı Hülagu'nun Bağdat'a girip Abbasoğulları halifeliğine son vermesi üzerine o aileden Ahmed'in kaçıp Mısır'a sığınması orada bambaşka türde bir halifeliğin oluşturulmasını sağlamıştı. Kölemen Sultanı Baybars kendisine bağlı olan ve gerektiğinde İslam toplumlarına karşı kullanabileceği bir halifelik oluşturmayı uygun görerek Ahmed'i halife ilan etmişti. Ama bu, bazı törenlere katılma dışında hiçbir dinsel ve yönetsel görevi ve yetkisi bulunmayan "kukla" bir halifelik idi.

Mısır'ı ele geçiren Yavuz Selim'in (1517) orada böyle bir halife olan III. Mütevekkil'den halifeliği devraldığı yolunda yanlış bir kanı doğmuş ve yaygınlaşmıştır. Ancak o döneme ilişkin Osmanlı ve Arap belgelerinin hiçbirinde ve o yıllarda yazılmış kitaplarda böyle bir "devir" işlemini gösteren en küçük bir kayıt bulunmamaktadır. Bugüne dek bunu kanıtlayan başka bir işaret de bulunamamıştır. Aksine Kahire'ye giren Osmanlı padişahı oradaki bilginleri toplayarak kendi saltanatının yasal sayılması için halifelik makamından ***icazet*** (izin) almasının gerekli olup olmadığını sormuş, fakat bilginler bunu zorunlu görmemişlerdi.

Tarih kaynaklarından çıkartılan bilgilere göre de Halife Mütevekkil birçok bilgin, sanatçı ve zanaatkârla birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Yavuz Selim'in başkente dönüşünden sonra bazı uygunsuz hareketleri görülünce de ***Yedikule***'ye hapsedilmiştir. Ancak Kanuni'nin tahta çıkışında affedilerek Kahire'ye dönmesine izin verilmiş ve çok geçmeden orada ölmüştür.

Bu gerçekler Halil Ethem Eldem'in Milli Eğitim Bakanlığınca 1935'te bastırılan ***Mısır'ın Son Memlûk Sultanı Melik Tumanbay II Adına Çorlu'da Bulunan Kitabe*** adlı kitabında ayrıntılarıyla açıklanmıştı. Y. Hikmet Bayur da ***Türk İnkılab Tarihi***'nde aynı noktaları belirtmişti. Türkçe İslam Ansiklopedisi'nin ***halife*** ve ***Selim I*** maddelerinde de hali-

feliğin Yavuz tarafından devir alındığı yolundaki varsayımların son yüzyılda ortaya çıktığı vurgulanmıştı. Böyle olduğu halde okul kitaplarına giren bu yanlış bir türlü düzeltilmemektedir.

Kaldı ki Osmanlı padişahları Yavuz Selim'den çok önce kendilerini güçlü saydıklarında saltanatı niteleyen bir tür san diye algıladıkları ***halife*** sıfatını kullanmışlardır. Bunu kullananların ilki I. Murat olmuştu. Fatih Mehmet de İstanbul'u aldığında Mekke Şerifine gönderdiği mektupta bu şehri "İslam hilafetine merkez olarak hazırlanmış" bir yer diye nitelemiş, böylece de halife sanını almaya hak kazandığını belirtmeye çalışmıştı.

Bunları çok iyi bilen Yavuz Selim, daha ***Kahire***'ye girmeden ***Halep***'i aldığında okutulan ilk hutbede **Hadimu'l-Harameyni'ş-şerifeyn** (kutsal Mekke ve Medine'ye hizmet eden) sanım kullanmıştı. Öte yandan o yüzyıllarda ***halife*** sanını alan hükümdarlar yalnızca Osmanlı padişahları da değildi. İranlılar ötedenberi Sünni halifeliği tanımıyorlar ve Tahran'ı ***Darü'l-hilafe*** (hilafet merkezi) bir kent olarak niteliyorlardı. Hindistan'da da Ekber Şah, ***Din-i İlahi*** adını verdiği yeni bir dini ilan etmeden önce ***Halife-i Cihan*** sanını kullanmıştı.

Özetle Yavuz'un Mısır seferinde halifeliği devraldığı yolundaki sav tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Bu yoldaki ilk kanıt da XVIII. yüzyıl sonlarındadır. İstanbul'daki İsveç elçiliği çevirmeni M. D'Ohsson, 1787'de basılan eserinde böyle bir sava yer vermişti (***Tableau Général de l'Empire Ottoman***, I, 89). O, bu varsayımını Kaynarca Antlaşmasının 3. maddesinde Kırım Müslümanlarının Osmanlı padişahına "Halife sultan" olarak baktıkları yolundaki hükmüne dayandırmıştı. Ancak bu hüküm Osmanlıların halifeliği devraldıklarının değil, padişahların bu sanı kullandıklarının bir yansıması idi. Ne ki D'Ohsson'un bu kaydı Hayrullah Efendi ve Ata Bey gibi Osmanlı tarih yazarlarınca senaryolaştırılarak Ayasofya'da büyük bir tören düzenlenmesine vardırılacaktır!

Osmanlı İmparatorluğu parçalanırken onu bir İslam birliğine dönüştürmeye çalışan II. Abdülhamit halifeliği çok önemli bir araç olarak kullanmaya yönelmişti. İlk Osmanlı Anayasasında, Osmanlı padişahlarının ***halifelik***'ten ötürü İslam dininin koruyucusu olduğuna ilişkin bir hükme yer verilmesi, bu sandan yararlanmada kendisine büyük destek olmuştu. Bu amaçla eskiden çok az ve ayrı ayrı olarak kullanılan ***Halife-i ruy-i zemin*** (yeryüzünün halifesi) ve ***Zillu'l-lahi fi'l-arz*** (Allahın dünyadaki gölgesi) gibi abartmalı sanları birlikte kullanmaya başlamıştı.

Bütün bunlara karşın, siyasal gelişmeler ve ulusçuluk akımının Müslüman ülkelerde de filizlenmesi, kurtarıcı olarak görülen ***halifelik*** sanını da etkisiz kılmıştı. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye'de halifeliğin Osmanoğulları ailesinden alınarak bir Arap Halifeliği

kurulması amacıyla bir dernek kurulmuştu (***BTTD***, II, 18). Bu gelişmeler, ulusal devletler çağının başlamasıyla imparatorluklar parçalanırken, dinsel önderlik niteliğini yüzyıllar önce yitirmiş ve güçlü İslam hükümdarlarının hiç kimseye danışmadan kullandıkları bir onursal san durumuna gelmiş olan halifeliğin de sonunun yaklaştığını gösteriyordu.

2) ABDÜLMECİT'İN HALİFELİĞİ

İslamiyette halifelik kurumunun nasıl ortaya çıktığını ve tarihsel süreçte ne gibi değişikliklere uğradığını çok iyi bilen Mustafa Kemal, TBMM'nin saltanat ile halifeliğin ayrılması sorununu görüştüğü 1 Kasım 1922 günkü toplantısında bu gelişmeyi anlatmıştı. Saltanat kaldırılınca halifeliğin ne olacağı sorununa çözüm olarak da Tuğrul Beyin Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra uyguladığı ve daha sonra Kölemenler döneminde Mısır'da görüldüğü gibi saltanat makamı dışında bir halifeliğin korunabileceği önerisinde bulunmuştu (***AS***, I, 269-280).

K. Karabekir'in anlattığına göre saltanat kaldırılıp kimin halife olabileceği sorunu gündeme geldiğinde '2' aday üzerinde durulmuştu: Padişah Vahidettin, Veliaht Abdülmecit. Mustafa Kemal, suçlu olan Vahidettin'in bundan böyle uysal davranmak zorunda kalacağını belirterek onu önermişti. Ancak Karabekir, ulusa "âsi" diyen ve kendilerini idama mahkûm ettiren Vahidettin'e karşı çıkmış ve Abdülmecit'i desteklemişti. Fevzi Çakmak da onun görüşüne katılmış, sonunda Abdülmecit üzerinde anlaşılınıştı (***KKA***, 53). Bununla birlikte uygulama öyle olmamıştı. Saltanat kaldırıldığında Vahidettin ***halife*** sanını korumuştu. Ne ki bu durum ancak 17 gün sürmüştü. Vahidettin kaçıp İngilizlere sığınınca yeni bir halife seçimi kaçınılmaz olmuştu.

Şeriye Bakanı Vehbi Bey, Vahidettin'in kendi isteğiyle makamını bırakıp gittiğinden halifeliğin şeran boş olduğuna ilişkin bir fetva vermişti. TBMM'nin 18 Kasım 1922 günkü oturumunda başkan Dr. Adnan Adıvar bu önergeyi okutup oya sunacağı zaman, Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya, ***"Fetva-yı şerife***"nin Meclisin kararından daha üstün olduğunu öne sürerek oylanmasına karşı çıkmıştı. O zaman Mustafa Kemal Meclisin üstünde hiçbir gücün bulunmadığını belirterek fetvanın oya sunulmasının zorunlu olduğunda ısrar etmişti. Sonuçta oylanan fetvanın kabul edilmesiyle Vahidettin halifelikten düşürülmüştü.

En güçlü aday Abdülaziz'in oğlu ve saltanat kaldırılmadan önce veliaht bulunan Abdülmecit idi. O da Kurtuluş Savaşı döneminde zaman zaman değişik bir çizgi izlemişti. 8 Ağustos 1919'da kendisiyle konuşan İngiltere elçiliği çevirmeni Ryan'ın hükümetine bildirdiğine göre, Abdülmecit İzmir'in işgal edilmesinden yakınıyordu ama Anadolu'daki hareke-

ti "aptalca" buluyordu (Şimşir, ***İBA,*** I, 75). Gene de o Osmanoğulları ailesinde Anadolu hareketi ile en çok ilgilenen kişi olarak tanınmıştı. Tahtın varisi bir kişinin Anadolu'ya geçmesinin ulusal kurtuluş hareketini güçlendireceğini düşünen Mustafa Kemal, TBMM'nin açıldığı günlerde Yüzbaşı Yümni Güresin'i İstanbul'a göndererek Abdülmecit'i Ankara'ya çağırmıştı. Bu çağrı Harbiye Bakanlığında çalışan Asım Gündüz aracılığıyla veliahta ulaştırılmıştı. Fakat birkaç gün düşünen Abdülmecit, Anadolu'ya geçmesinin bir kardeş kavgasma yol açacağını öne sürerek çağrıyı kabul etmemişti (N. H. Uluğ, 33-45). Bir yıl sonra İkinci İnönü zaferi kazanılınca bu kez Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk kendi isteğiyle Anadolu'ya geçmek istemişti. Ama M. Kemal birlik içinde bulunan kamuoyunda yeniden karışıklık yaratmamak için onun gelmesine karşı çıkmış ve Ömer Faruk İnebolu'dan İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştı (Asım Gündüz, 39-42).

Halife sorununun görüşüldüğü gizli oturumda Mustafa Kemal'in açıkladığına göre Abdülmecit, Refet Bele'ye TBMM'nin alacağı kararları kabul edeceğini belirtmişti. Görüşmelerde seçilecek halifenin yetkilerinin ne olacağı ve nerede oturacağı sorunu da ortaya atılmıştı. Mustafa Kemal, seçilecek kişinin İstanbul'da oturması gerektiğini söylemiş ve şunları vurgulamıştı:

"Bütün düşüncelerin aydınlığa kavuşması için yinelemeyi gerekli görüyorum: Türkiye halkı sınırsız koşulsuz egemenliğine sahip olmuştur. Egemenlik hiçbir renkte, hiçbir biçimde, hiçbir anlam ve belirtide ortaklık kabul etmez. Halife olsun, sanı ne olursa olsun, bu ulusun kaderinde bir ortaklık sahibi olamaz. Efendiler, ulus buna kesinlikle müsaade etmez."

Oldukça tartışmalı geçen bu görüşmelerden sonra 19 Kasım 1922'deki açık oturumda Abdülmecit Efendi, 148 oyla ***halife*** seçilmişti. Aynı gün TBMM Başkanı Mustafa Kemal, halifenin kullanacağı san'a ve nasıl davranması gereğine ilişkin olarak İstanbul'daki temsilci Refet Bele'ye şunları bildirmişti: Abdülmecit, yalnızca ***Halife-i Müslimin*** (Müslümanların Halifesi) sanını kullanacak, buna başka şeyler eklemeyecektir. İslam dünyasına yönelik olarak hazırlayacağı bildiride, TBMM'nin ve hükümetinin, Türkiye halkı ve bütün İslam âlemi için en uygun ve yararlı bir sistem olduğunu belirtecektir. M. Kemal, doğrudan doğruya Abdülmecit'e gönderdiği telgrafta da kendisinin "TBMM'nce kabul edilen gerekçe ve esaslar çerçevesinde" halife seçildiğini özel saygısıyla birlikte bildirmişti. Bu arada yetki sınırını belirleyen bir uyarıda da bulunmuştu: Egemenliğin sınırsız koşulsuz ulusta olduğunu saklı tutan Anayasaya göre TBMM, yasama ve yürütme yetkilerinin birleştiği, ulusun biricik ve gerçek temsilcisidir (***AN,*** III, No. 265).

Yeni halifeyi kutlamak ve ***Kutsal Emanetler***'i kendisine teslim et-

mek için milletvekillerinden oluşan bir heyet de gönderilmişti. Peygamber Muhammed'e, halifelere ya da İslam ulularına ait oldukları için ***Emanat-ı Mukaddese*** *(Kutsal Emanetler)* diye anılan hatıra eşyalar, Yavuz Selim Mısır'ı aldığında Mekke Şerifi tarafından kendisine gönderilmişti. Bunlar Yavuz'un başka yerlerden getirttiği bu tür eserlerle birlikte Topkapı Sarayında koruma altına alınmışlardı. Sonradan kime ait oldukları bilinmeyen bazı eşyaların da katılmasıyla bunların sayısı giderek artmıştı.

Kutsal Emanetler içerisinde en önemlisi ***Hırka-i Saadet*** denilen peygamberin hırkasıdır. Hırkadan sonra peygamberin Uhut Savaşında kırılan dişi ***(Dendan-ı Saadet),*** sakalı ***(Sakal-ı Şerif),*** ayak izlerini taşıyan taş ve tuğlalar, kullandığı kılç ve yay (keman) ile İslamiyete girmesi için Mısır hükümdarına yazdığı mektup gelmektedir. Peygamberin kullandığı öne sürülen mührün birkaç yüzyıl sonrasına ait olduğu, temizlik ***(teyemmüm)*** taşı kabul edilen taşın ***Asur*** dönemine ait bir tablet olduğu, nalının da sonradan yapıldığı saptanmıştır.

Kutsal Emanetler arasındaki ***Sancak-ı Şerif***'e gelince, bu, hatıra eşya olmanın dışında savaşlarda ve iç ayaklanmalar sırasında kullanıldığı için de ayrı bir önem taşımaktadır. Bunların dışında, içerisinde ***Kâbe***'nin anahtar ve kilitleri ile dört halifenin kılıçları ve Davut Peygambere ait olduğu söylenen kılıç ile bazı ***Kur'an***'lar da sözkonusu emanetler içerisinde yer almaktadır (Tahsin Öz, ***Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese,*** İstanbul, 1953).

Bu emanetler 24 Kasımda Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif dairesinde Halife Abdülmecit Efendiye sunulmuştu. Törene Refet Bele ile aralarında Hoca Müfit Efendinin de bulunduğu milletvekilleri heyeti katılmıştı. Dikkati çeken büyük değişiklik, törende duanın Arapça değil de Türkçe yapılmasıydı. Fatih Camiindeki Cuma namazında da Müfit Hoca, halife adına hutbeyi Türkçe okumuştu.

TBMM'nin kararı ve Mustafa Kemal'in açıklamaları, hiçbir yasama ve yürütme gücü bulunmayan, salt dinsel başkan niteliğinde simgesel bir halifeliğin öngörüldüğünün kanıtıydı. Ne ki kendisine buna ilişkin bilgiler ve belgeler ulaştığında Abdülmecit küçük görünen bazı itirazlarla çizilen bu çerçeve içinde kalmak istemediğini göstermişti. R. Bele'ye ***Halife-i Müslimin*** sanma ek olarak ***Hadimu'l-Harameyn*** sanını da kullanmak istediğini, ***Cuma Selamlıkları***'nda hil'at ve Fatih Mehmed'in kullandığı biçimde bir sarık takmasının yerinde olacağını söylemişti. Bele'nin hazırladığı bildiri metnini de beğenmemiş ve Vahidettin'den söz etmesinin doğru olmayacağını öne sürerek kendisinin yeni bir metin düzenleyeceğini bildirmişti (***AN***, III, No. 266). Mustafa Kemal'in buna verdiği yanıt ise halifeliğin saltanat olmadığını yansıtması yönünden çok anlamlıydı: ***"Halife, Fatih'in sarığı yerine redingot giyebilir!"***

Bu arada Halife Abdülmecit 21 Aralıkta düzenlenen törenle kutlamaları kabul etmeye başlamıştı. 21-27 Aralık tarihlerinde toplanan ***Hint Hilafet Konferansı*** da Abdülmecit'in halifeliğini kabul etmişti. Hintli Müslümanlar halifeliği yabancıların baskısından kurtardığı için Mustafa Kemal'e de ***"Münci-i hilafet"*** sanını vermişlerdi. Ancak Türk halifenin etkisi Hindistan'a kadar yayılır görünürken içte Cumhuriyet yönetiminin Abdülmecit ile birlikte uyum içinde yol almasının kolay olmayacağı anlaşılmıştı.

Halifenin konumu ve yetkileri çeşitli çevrelerde değişik yorumlara yol açmıştı. Öyle ki saltanatın kaldırılmasına itiraz etmemiş olanlar bile bu kez halifelik yanlısı kesilmişlerdi. Meclis Başkanlığı dışında henüz bir devlet başkanlığının bulunmaması da bu gibileri yüreklendiriyordu. Bu geçici durum yabancı çevrelerin de farklı değerlendirmelerine neden olmuştu. Örneğin 1924 başlarında basılan ***Almanac Hachette***'de Türkiye'deki siyasal rejim ***"İrsi halifeliğe dayanan dinsel demokrasi hükümeti"*** diye nitelenmişti.

Mustafa Kemal, kendi deyimiyle "halk ile yakından temasa gelmek, ruhsal durumu ve onların düşüncelerini, eğilimlerini saptamak" amacıyla bir yurt gezisine çıkmıştı. 14 Ocak 1923'te başlayan gezide Eskişehir, İzmit, Bursa, İzmir ve Balıkesir'de halkla uzun söyleşilerde bulunmuştu. Halkın üzerinde durduğu, anlamak istediği konular arasında halifelik sorununun önemli bir yer tuttuğu görülmüştü. O günlerde dikkati çeken önemli bir gelişme de, İskilipli Atıf Hoca ile Afyon Milletvekili Hoca Şükrü Efendinin halifelikle ilgili kitaplar yayınlamalarıydı. Atıf Hoca'nın ***İslam Yolu*** adlı kitabı saltanat ve halifelik yanlıları için büyük destek olmuştu. Halifeliğin koşullarını, halifede bulunması gereken özellikleri ve onun görevlerini ayrıntılarıyla anlatan Atıf Hoca, halifenin ***"Peygamberin vekili ve halkın padişahı"*** olduğunu, dolayısıyla din işleri yanında dünya işlerine bakması gerektiğini savunarak şöyle diyordu:

"Halife, peygamber efendimizin vekili olup halkın dini ve dünya işlerine bakan ve onu idare eden umum reistir (genel başkandır). Halife olan zatın, müslim, hür, erkek, büluğa (ergenliğe) ermiş, akıllı olmak ve milletin işlerini idare etmeye, memleketi muhafazaya, dinin hükmünü icraya kadir (yerine getirme gücüne sahip) olması şarttır. Bu şartlar kendisinde bulunan zatın peygamber vekili ve halkın padişahı olduğunu milletin âlimleri (bilginleri) ve akıllıları kabul etmekle o zat halife olur. Umum Müslümanlar ile İslam hükümetinin tabiiyetini (uyrukluğunu) kabul eyleyen gayrimüslimler (Müslüman olmayanlar) halifenin şeriata uygun olan emirlerine itaat etmek, asker olmak, vergi vermek ve ona karşı isyan ve kıyam etmemek vâciptir (isyan etmemekle yükümlüdürler.)"

Böylece İskilipli Atıf Hoca, halifeyi hâlâ bir padişah yani devlet baş-

kanı olarak görüyordu. Bu anlayışla da ona devlet yönetiminin her alanını içeren ve şeriata ilişkin '10' değişik görev yüklüyordu (***İslam Yolu***, 77-79).

Milletvekili Şükrü Hoca da Atıf Hoca'nın izinden giderek ***Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi*** adıyla bir kitap yayımlamıştı. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü'nün basımevinde basılan kitap Mustafa Kemal'in geziye çıkışının ertesi günü bütün milletvekillerine de dağıtılmıştı. Belirli bir grubun düşüncelerini yansıtan kitapta ***"Halife Meclisin, Meclis Halifenin!"*** sloganı işlenerek şöyle deniliyordu:

"BMM ile Meclisin seçtiği ve belirlediği Halife-i Müslimin arasında hiçbir ayrılık ve gayrılık yoktur. Halifenin kuvvet ve şevket sahibi olması en büyük şeriat esasıdır. Bununla birlikte bugünkü duruma göre hükümetimizin ve devletimizin bir başkanının olması zorunludur. Bu hususta başka türlü bir şekle imkân yoktur. Bu duruma göre yasaların düzenlenmesi, yürütme vb. doğal başkanlığını halifemizin taşıması, yani devlet ve devletin geleceğinin halifenin onayına sunulması zorunludur ve şeriatın gereğidir."

Şükrü Hoca'ya göre devlet başkanı olacak kişi "Padişah" ve "Halife" diye iki ayrı san yerine yalnızca ***Halife*** diye anılmalıydı. Bu halife yalnız Türkiye devlet başkanı değildi, yeryüzündeki tüm Müslümanlar üzerinde de geçerli olacak yetkilerle donatılmalıydı. Halife tüm Müslümanların hukukunu savunacak, onlar arasında adaleti sağlayacak, kamu hukukunu gözetecek, huzuru ve güveni sarsan olayları engelleyecek, öteki toplulukların İslama yönelik saldırılarını önleyecekti.

Böyle bir ortamda geziye çıkan Mustafa Kemal halifeliğe ilişkin olarak kendisine yöneltilen sorulara, "Ulusça kurulan yeni devletin kaderine, işlerine, bağımsızlığına, sanı ne olursa olsun hiç kimsenin" karışmasına izin verilmeyeceğini belirterek açık yanıtlar vermişti. Ayrıca, saltanatın kaldırılmış olmasma karşın bütün Müslümanları kapsayan bir halifeliğin özlendiğini, ancak "bütün İslam dünyasını tek bir noktadan" yönetmenin artık olanağı bulunmadığını vurgulamıştı. İran ve Afganistan gibi Müslüman devletlerin halifenin herhangi bir yetkisini tanımayacaklarını, bunun o devletlerin bağımsızlıkları ve ulusal egemenlikleriyle bağdaşamayacağını belirtmiş, Türkiye'deki bir halifenin sömürge altındaki öteki Müslüman ülkeleri bağımsızlığa kavuşturmaya gücünün yetmeyeceğine, bunu '8' milyonluk Türkiye'den beklemenin haksızlık olacağına dikkati çekmişti. Kendimizi dünyanın hâkimi sanmak düşüncesizliğinin artık bırakılması gerektiğini, bu sakat düşünceyle ulusun sürüklendiği felaketlere son vermenin zamanının geldiğini hatırlatan Mustafa Kemal, bugün için dünyada ulusallığa dayanan yönetim biçimlerinin geçerli olduğunu, bu nedenle halifeye görev ve yetki vermenin "ulusal egemenlik kavramına darbe vurmak" olacağını söylemişti. İzmit'te bir soru

üzerine Şükrü Hoca'nın kitabında öne sürülen görüşlerin uygulanmasına olanak bulunmadığını belirtmişti. Halifeliğin nasıl ortaya çıktığını, ona yüklenen görev ve yetkilerin zamanla nasıl değiştiğini hatırlattıktan sonra, bütün İslam dünyasında yetkileri tanınacak bir halifenin ileride bütün İslam ülkeleri bağımsızlıklarını elde ettikten sonra onların temsilcilerinden oluşacak bir kurulca seçilebileceğini öne sürmüştü. Fakat bu arada şunu vurgulamak gereğini de duymuştu:

"Halifelik makamının varlığı ulusça sakıncalar doğuracak nitelikte görülmemektedir. Buna sebep olunmadıkça! Fakat şu da kesinlikle bilinmelidir ki herhangi bir görünüş ve biçimde sakınca görüldüğü gün, bütün kuramsal görüşler biter, orada ameliyat ve uygulama başlar!"

İzmit Basın Toplantısında Velit Ebüzziya, önemli olan halifelik sorununu çözmenin barıştan sonraya bırakılmasını dilemişti. Mustafa Kemal buna katılmakta birlikte olumsuz gelişmeler karşısında buna bir son vermek gerektiğini yinelemiş ve "Ya onların iddiası doğrudur, ya bizim yaptıklarımız!" demişti. (Ayrıntı: ***EİK***)

Mustafa Kemal'in bu uyarılarına paralel olarak Hoca Şükrü'ye yanıt olmak üzere içlerinde Ziya Gökalp'ın da bir yazısının bulunduğu ***Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye*** adlı bir broşür de yayımlanmıştı. Ama bütün bunlara karşın Halife Abdülmecit'e yeni Türk devletinin yönetiminde yer ve İslam dünyası için yetki vermek isteyen çevrelerin girişimlerini önlemek olanağı bulunamamıştı. Aksine Cumhuriyetin ilanı Abdülmecit ve çevresinde halifelik makamının da kaldırılacağı yolunda bazı kuşkular uyandırmıştı. 12 Kasım 1923'te kendisini ziyaret eden Kâzım Karabekir'e ***"Benim bu sarayda resim takımlarıyla bir-iki bohçam var. İstemezlerse bunları alıp giderim"*** demesi bu kuşkunun bir yansıması idi.

Bu sırada İstanbul basınının halifenin konumuna ilişkin yayınlara başlaması yurt düzeyinde yeni dalgalanmalara neden olmuştu. Ağa Han ile Emir Ali'nin mektupları da buna yeni boyutlar eklemişti.

Bu tartışmalar içinde, lehindeki yayınlardan güç alan Abdülmecit de zaman zaman bir hükümdar tavrıyla hareket eder olmuştu. Cumhuriyetin ilanını kutlamak amacıyla Mustafa Kemal'e gönderdiği ve ***Hâkimiyet-i Milliye***'de yayımlanan telgrafında bu büyük değişikliği "yenilenen hükümet biçimi" olarak nitelemişti. Asıl önemlisi, "Padişah oğlu" olduğunu vurgulamak için imzasını "Padişah Abdülaziz oğlu Abdülmecit" diye atmıştı. ***'Halife-i Müslimin"*** sanı ile yetinmeyip buna ***"Zıllullah"***ı (Allahın gölgesi) da ekliyor, ayrıca ***'Hazret-i vekâlet-penahi"*** gibi peygamberin vekili olduğunu yansıtan nitelemeler kullanıyordu. Öte yandan görkemli ***Cuma Selamlıkları*** düzenliyor, İstanbul'daki yabancı devletler temsilciliklerine özel görevliler göndererek onlarla ilişkiler kurmaya çalışıyordu.

Çok geçmeden Halife Abdülmecit'in önemli bir demeç verdiği görülmüştü. 9 Kasımda İstanbul gazetelerinde yayımlanan demecinde, yasal yoldan halife seçildiğini, bunun İslam dünyasında sevinçle karşılandığını, oralardan binlerce mektup ve telgraf aldığını, kendisine heyetler gönderildiğini belirterek istifa edeceği söylentilerini yalanlıyordu. İstifasının ***"nimete küfran"*** (İyiliğe kötülükle karşılık vermek) olacağını ancak İslam âleminde kişiliğine itiraz olursa çekileceğini açıklıyordu. Daha sonra İstanbul'da İslam ülkeleri temsilcilerinin katılacağı bir ***Halifelik Kongresi*** toplanması ve halifelik yetkilerinin burada saptanması yolundaki yayımlara değinen Abdülmecit, "bu gibi şeylerin ileride dikkate alınacağını" açıklıyordu. Son olarak da ulusal hükümetin, yani TBMM Hükümetlerinin savaşların doğurduğu iç sorunları çözmekle uğraştıkları için şimdiye kadar halifelik sorununu ele almaya olanak bulamadıklarını öne sürüyordu.

Bu demeç bir bakıma hükümete yöneltilen bir eleştiri ve suçlama demekti. ***İstanbul İstiklal Mahkemesi***'ndeki yargılamalar bitip sözkonusu mahkeme dağıldıktan sonra halifelik sorununu kesin olarak çözmek artık kaçınılmaz olmuştu.

3) HALİFELİĞİN KALDIRILMASI VE OSMANOĞULLARI AİLESİNİN YURTDIŞINA ÇIKARILMALARI

Halifelik sorununda bardağı taşıran son damlalar doğrudan doğruya Abdülmecit'ten gelmişti. Halifelik başyazmanının imzasıyla 22 Ocak 1924'de Başbakan İsmet İnönü'ye gönderilen yazıda, halifenin, İstanbul'a gelen hükümet üyeleri ile yüksek dereceli devlet görevlilerinin kendisini ziyaret etmemelerinden ötürü büyük bir üzüntü duyduğu belirtilmiş, ayrıca ***'Halifelik Hazinesi'***nin gücünü aşan ve görevin yükümlülüğü dışında kalan harcamalar için devlet bütçesinden yardım yapılması istenmişti. İnönü durumu, Harp Oyunları nedeniyle İzmir'de bulunan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e iletirken konunun Bakanlar Kurulunda görüşüleceğini de eklemişti.

Fakat Mustafa Kemal aynı gün İnönü'ye verdiği cevapta, halife, "iç ve özellikle dış yaşayışıyla ataları olan padişahların yolunu izler gibi görünmektedir" diyerek halifelikle ilgili yanlış anlamaların ve olumsuz yorumların Abdülmecit'in kendi davranışlarından kaynaklandığını belirtmişti. TBMM'nin korumakta olduğu halifeliğin ***"ne din ne de siyasa bakımından hiçbir anlamı ve gerekçesi yoktur.. Halifelik katı bizce olsa olsa tarihsel bir anı olmaktan öte bir önem taşımaz"*** diyen Mustafa Kemal, devlette ***Halifelik Hazinesi*** adıyla ayrı bir hazinenin

olamayacağına da dikkati çekmişti. Halifenin "dirliği ve geçimi" için halifelik ödeneği adıyla bütçeden verilen paranın Türkiye Cumhurbaşkanının ödeneğinden daha az olması gerektiğini de hatırlattıktan sonra kanaatini şöyle açıklamıştı: ***"Halife, kendinin ve katının ne olduğunu açık olarak bilmeli ve bununla yetinmelidir!"*** Cumhurbaşkanı, hükümetten bunu sağlayacak köklü önlemler almasını da dilemişti (Metin: ***AS,*** II, 617-619).

Bu yazışmalardan sonra Mustafa Kemal, Harp Oyunları nedeniyle İzmir'e gelen İnönü, Meclis Başkanı Kâzım Özalp ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile yaptığı toplantıda bir durum değerlendirmesi yapma gereğini duymuştu. Bu dörtlü toplantıda halifeliğin kaldırılması zamanının geldiğine karar verilmişti. Onun yanında, öğretimin birleştirilmesi ve Şeriye Evkaf Bakanlığının kaldırılması gerektiğinde de görüş birliğine varılmıştı.

Ankara'ya dönüldüğünde bu doğrultuda harekete geçilmişti. İlk aşamada Meclisteki bütçe görüşmelerinden yararlanılarak Şeriye ve Evkaf Bakanlığı bütçesi ile Osmanoğulları ailesinden yurtiçinde bulunanlara ayrılan ödenekler eleştirilmişti. Özellikle Vasıf Çınar, adı Cumhuriyet olan bir bütçede halifelik ödeneğinin yeri bulunmadığını öne sürmüştü.

O dönemde TBMM'nin çalışma yılı mali takvim uyarınca 1 Martta başladığından Cumhurbaşkanı M. Kemal o günkü açış konuşmasında halifelik sorununu din ve devlet işleri açısından ele alarak şunları söylemişti:

"Kutsal ve ölümsüz olan inançlarımızı ve vicdani kanaatlerimizi, karışık ve değişken olan ve her türlü çıkar ve tutkulara sahne olan siyasadan ve siyasetin bütün öğelerinden bir an önce ve kesinlikle kurtarmak, ulusun dünyaya ve âhirete ilişkin saadetinin emrettiği bir zorunluluktur. Ancak bu sayede İslam dindarlığının içeriği belirginleşir." ***(ASD,*** I, 330 vd.)

Ertesi günü toplanan Halk Partisi Grubunda yapılan görüşmelerde, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının İzmir toplantısında kararlaştırmış oldukları gibi halifelik ile Şeriye Evkaf ve Genelkurmay Bakanlıklarının kaldırılması ve öğretimin birleştirilmesi benimsenmişti. Yalnız bunu sağlayacak yasaların hükümet tasarısı değil de milletvekilleri önerisi olarak Meclise sunulması uygun görülmüştü.

Bunun üzerine daha önceleri ***Meşayih Meclisi*** (Şeyhler Kurulu) başkanlığı yapmış olan Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ile arkadaşlarının imzasının taşıyan yasa önerisi hazırlanmıştı. ***Halifeliğin kaldırılması ile Osmanoğulları Soyundan Olanların Türkiye Dışına Çıkarılması*** hakkındaki yasa önerisini 53 kişi imzalamıştı. Bunlar arasında Kılıç Ali, Refik Koraltan, Celal Nuri İleri, Mazhar Müfit Kansu, Va-

sıf Çınar, Recep Peker, Yunus Nadi, İlyas Sami, Şükrü Kaya, Ağaoğlu Ahmet, Ruşen Eşref Ünaydın ve Tunalı Hilmi de bulunuyordu.

Gerekçede, "Türkiye Cumhuriyeti içerisinde halifelik makamının bulunmasının Türkiye'yi iç ve dış siyasette iki başlı" olmaktan kurtaramadığı belirtiliyordu. Bağımsızlığında ve siyasal hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye'nin "açık ya da gizli" böyle bir ortaklığa tahammülü olmadığı ve imparatorluğu çöküntüye sürüklemiş bir hanedanın ***"Halifelik elbisesi"*** altında devamının ülke için artık bir tehlike doğurduğuna işaret ediliyordu. Devamla, halifeliğin aslında İslamın ilk dönemlerinde ***"Hükümet"*** anlamında kurulduğu, günümüzde dünya ve âhiret işlerinin tümünü yüklenmiş olan hükümetlerin yanında ayrı bir halifelik makamının yeri olmadığı vurgulanıyordu.

TBMM'nin 3 Mart 1924 günkü oturumunda sözkonusu yasa önerilerinin komisyonlara gönderilmeden görüşülmesi kabul edilmişti. İlk olarak Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve 57 arkadaşının imzasını taşıyan Şeriye ve Evkaf Bakanlığı ile Genelkurmay Bakanlığının kaldırılmasına ilişkin önerileri ele alınmış ve bazı küçük değişikliklerle kabul edilmişti (Yasa No. 429). Bununla vakıfların yönetimi bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa bağlanıyordu. Müslüman vatandaşların inanç ve ibadet işlemleriyle uğraşmak ve din kuruluşlarını yönetmek için de Başbakanlığa bağlı bir ***Diyanet İşleri Başkanlığı*** kuruluyordu. Genelkurmay da hükümet içinden çıkartılarak askerlikle ilgili konularda bağımsız bir başkanlığa dönüştürülüyordu. Bundan sonra ***Öğretimin Birleştirilmesi***'ne ilişkin öneri görüşülerek yasalaştırılmıştı. (EK: I)

Sıra halifeliğe geldiğinde öneriye ilk karşı çıkan Gümüşhane Milletvekili Kadirbeyoğlu Zeki olmuştu. Mecliste Halk Partisi'nden olmayan bağımsız üye durumundaki Zeki Bey, ülkenin çözülmesi gereken bir dizi sorunu varken yapılan bu öneriyi, ulusal egemenliği sarsan ve yıkan bir girişim olarak nitelemişti. Liberal ve aynı zamanda müthiş bir İslam Birliği yanlısı olduğunu da açıklayarak, halifeliği kaldırıp "bu müthiş kuvveti düşmanların ya da öteki hükümetlerin kucağına atmayalım" demişti. Sorunun çözümü için de kamuoyuna başvurulmasını ya da milletvekili seçimlerinin yenilenmesini önermişti. Buna karşılık Kastamonu Milletvekili Kur. Alb. Dadaylı Halit, dinsel açıdan halifeliğin kaldırılmasında hiçbir sakınca görmediğini söylemişti. Ancak halkın 1300 yıllık bir kuruluşa bağlı olduğunu, halifesiz Cuma namazı kılınamayacağı kanısının yaygınlaştığını öne sürerek "Halifelik kaldırılmıştır" yerine "Halifelik BMM'nin manevi kişiliğinde vardır" demenin daha doğru olacağını savunmuştu. Öneri sahiplerinden Saffet Efendi ile Vasıf Çınar, Tunalı Hilmi ile Rize Milletvekili Ekrem ve Afyon Milletvekili İzzet Ulvi ise geçmişte sevilen ve sayılan bir kurum bugün zararlı bir hale gelmişse onu yerinde

bırakmanın doğru olmadığını belirtmişler ve Meclis kürsüsünde halifeliğin kaldırılmasından yana olmayanları gördükçe şaştıklarını dile getirmişlerdi.

Bu arada söz alan Adalet Bakam, İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Seyit Bey, halifeliğin şeriat açısından niteliğini sergileyen bilimsel ve ayrıntılı bir konuşma yapmıştı. Halifelik sorununun dinsel olmaktan çok dünyaya ilişkin bulunduğunu ve bir inanç sorunu olmayıp ulusa ait bir hukuk ve kamu işlerinden sayıldığını belirterek şunu vurgulamıştı: ***"Halifelik hükümet demektir."*** Arkasından her halifenin ***"İmam"*** olduğunu fakat her imamın halife olmadığını ve halifeliğin koşullarını, halife seçiminin nasıl yapılacağını belirten bir hadis bulunmadığını, bu konuda ileri sürülen görüşlerin çok sonraları ortaya çıktığını hatırlatmıştı. Halifeliğin halife olan kişi ile toplum arasında yapılmış bir tür sözleşme olduğunu ve toplum/ulus karar verince sözleşmenin geçersiz halifenin de yok sayılacağını açıklamıştı. Seyit Bey, İslam bilginlerinin Osmanlı padişahlarına halife demediklerine, dahası son dönemlere kadar medreselerde okutulan fıkıh kitaplarında ***"İmamın peygamberin kabilesi olan Kureyş'ten olması"*** gerektiğinin yazıldığına da dikkatleri çekmiş ve konuşmasını, ***"Halifelik halifelik diye çökmüş yoksullaşmışız. Artık yüreyelim,"*** diye bitirmişti.

Başbakan İsmet İnönü'nün de yasa önerisini destekleyen açıklamalarından sonra maddelere geçilmişti. Birinci madde görüşülürken Trabzon Milletvekili Muhtar Bey'in Osmanoğulları ailesinden kadınların yurtdışına çıkarılmamaları yolundaki değişiklik önergesi genel kurulca benimsenmemiş ve yasa önerisi aynen kabul edilmişti.

431 numara taşıyan yasa 13 madde olarak düzenlenmişti. 1. maddede halifeliğin aslında hükümet ve Cumhuriyet kavramlarının içinde bulunduğuna işaretle şöyle deniliyordu:

"Halife görevinden alınmıştır. Halifelik hükümet ve Cumhuriyet anlam ve kavramında aslında saklı olduğundan halifelik makamı kaldırılmıştır."

Yasa ile halifelik görevi sona eren Abdülmecit ile Osmanoğulları ailesinin bütün erkekleri, kadınları, damatları ve o kadınlardan doğan bütün çocukları Türk vatandaşlığından çıkartılıyor ve Türkiye Cumhuriyeti ülkelerinde oturmaları yasaklanıyordu. Bu gibiler yasanın ilanını izleyen 10 gün içinde T.C. toprakları dışına çıkacaklardı. Kendilerine yol giderleri karşılığında ve bir kez olarak, servetlerinin derecelerine göre hükümetçe saptanacak paralar ödenecekti. Bunlar yurtiçindeki taşınmaz mallarını kullanamayacaklardı, bunları bir yıl içerisinde elden çıkarmaları gerekiyordu. Padişahlık etmiş olanların T.C. topraklarındaki tapulu taşınmaz malları, padişahlık saray ve köşkleri ile diğer mülkler ve bura-

lardaki taşınabilir mallarla sanat eserleri ise milletin malı olmuş sayılacaktı. (Metin: Ek: II)

Halifeliği sona eren Abdülmecit'in ailesiyle birlikte İsviçre'ye gönderilmesi uygun görülmüştü. 4 Mart sabahı görevlilerce oğlu Ömer Faruk, kızı Dürrüşehvar, iki eşi, çocuklarının özel öğretmeni ve sekreter Salih Keramet Nigar, Mabeyinci Hüseyin Nakip ve özel doktoru Selahattin ile birlikte saraydan alınıp özel otomobillerle Çatalca'ya götürülen Abdülmecit orada yataklı trene bindirilmişti. Hükümet adına İstanbul Valisi kendisine pasaportlarla birlikte '2.000' sterlin vermişti. Böylece yurtdışına çıkarılan eski halife İsviçre'de Leman Gölü kıyısındaki Territel kasabasındaki Büyük Alp Oteline yerleşmişti (9 Mart 1924).

TBMM'nin halifeliği kaldırması ve Osmanoğulları ailesini yurtdışına çıkarması Türkiye'de olduğu kadar dış ülkelerde de bazı tepkiler doğurmuştu. Birçok yabancı gazeteci eski halife ile görüşmek, demeç alabilmek için bu küçük İsviçre kasabasına akın etmişti. Mısır, Hindistan, Endonezya gibi Müslüman ülkelerden de durumu üzüntü ile karşıladıklarını belirten telgraflar çekilmişti. 'Yurtdışına çıkarken "Yabancıların ihtiraslarına alet olmayacağım" diyen Abdülmecit de, bu ilgiden cesaretlenerek 11 Martta ajanslara yazılı bir demeç vermişti. Bunda TBMM'ce verilen kararı, "yolsuz ve yersiz" bulduğunu açıklıyordu. Ona göre yalnız Türklerin değil, bütün Müslümanların ortak dinsel ve tarihsel kurumu olan halifelik, tek yanlı bir kararla kaldırılamazdı. Kaldı ki kendisi BMM'ce halife seçilmişti. Bu seçim anlaşmasına sadık kalmayan TBMM'nin yeni kararı "vekâlet şartına" dolayısıyla da ulusal egemenlik esasına uymadığı için yolsuzdu. Bu nedenle son kararı hükümsüz saydığını bütün İslam dünyasına duyurmak istiyordu. Ayrıca Abdülmecit, kutsal bir makam olan halifeliğin yeniden canlandırılması için bir ***Din Şûrası*** toplanmasını diliyor ve bütün din kardeşlerinden bu büyük davaya gönülden ve sürekli yardım beklediğini ekliyordu (S.K. Nigâr, 13).

Bu demeç dışında Abdülmecit ***L'Illustration*** dergisine verdiği ve 15 Martta yayımlanan demecinde de Türkiye'deki devrimi eleştirerek şunları söylemişti: "İki yüzyıllık geri kalmamızı iki yılda ortadan kaldırmak istiyorlar. Çok hızlı gitmek doğru değildir. Tabiatın arada bir dinlenen gidişine ulusların da ayak uydurmaları gerekir."

Eski halifenin bu girişimlerinin T.C. yöneticilerince olağan karşılanması o günkü koşullarda düşünülemezdi. Nitekim Ankara'nın uyarısı üzerine İsviçre yönetimi Abdülmecit'e bu tür faaliyetlerinin istenmediğini bildirmişti. O da bir ***"şûra"*** toplamaktan vazgeçmişti.

Bu arada dikkati çeken bir girişim de, ünlü Fransız yazarı Claude Farrère'den gelmişti. O, Abdülmecit'in Fransa topraklarına kabul edilmesi için bir kampanya başlatmıştı. "Hak, adalet ve Fransa'nın yararı

için" bunu gerekli gören Farrère, eski halifeye Tunus'ta ***Cerbe*** Adasının ayrılmasını diliyordu. Ona göre vaktiyle Roma'dan sürülen Papalar nasıl ***Avignon***'a sığındılarsa ***"sürgün edilen Konstantinople Papaları"*** da yani İslam halifesi de Fransa toprağında bir sığmak bulmalıydı. C. Farrère böylece Hicaz Kralı Hüseyin'i halife ilan etmeye hazırlanan İngiltere'nin bu girişimini önlemek ve İslam dünyası karşısında Fransa'ya öncelik kazandırmak istiyordu. Ama Fransız yöneticilerinin ve basınının bir kesimi onun görüşünü paylaşmıyorlardı. Örneğin ***L'Echo de Paris*** gazetesi ***"Le Khalife errant"*** (Başıboş Halife) başlıklı yazısında (8 Mart 1924), Türkiye'de halifeliğin kaldırılmasını "Mantığın ve Aydınlıkçılığın kör inançlılık ve karanlıkçılık üzerinde zaferi" diye nitelemişti. Gazete, zamanı geçmiş, etkinliğini yitirmiş bir kurumu korumanın genç Cumhuriyet için bir tehlike doğuracağını belirtmişti. ***L'Information*** gazetesi de halifeliğin kaldırılmasını, en azından "Merkezi İstanbul olan Panislamizmin sonu" olarak değerlendirmişti. ***Temps*** gazetesinde yayımlanan bir yorumda ise TBMM'nin son kararındaki amacın laik düzene geçmek olduğu belirtilmişti.

"Türkiye Cumhuriyeti, eski Türkiye'nin üç yüzyıldır yapamadığını üç günde gerçekleştirdi. Ani bir davranışla, teokrasinin son kösteklerinden kendini kurtaran Türkiye, Avrupalı düşüncelerin izinden duraksamadan ileri atıldı. Bu, bütün batılı düşünür ve yazarların daha düne kadar değişmez ve taşlaşmış saydıkları kurumların tam anlamıyla yıkılışıdır." (P. Dumont, 119 vd.)

Bu yayınlar sürerken İsviçre'de kaldığı oteldeki harcamaları karşılayamıyacağını anlayan Abdülmecit, Müslüman ülkelerden ve kuruluşlardan yardım sağlamak amacıyla sekreteri Keramet Nigâr'ı Paris'e, arkasından Londra'ya göndermişti. Paris'teki Mısır elçisi eski halifenin önerisini hükümetine iletmiş ancak herhangi bir yanıt alamamıştı. İran elçisi, ülkesinde Kaçar hanedanının saltanatına son verildiğinden böyle bir yardım yapılamayacağını belirtmiş ve özür dilemişti. Afganistan elçisi ise, hükümdarının (Emanullah Han) "Türkiye Cumhurbaşkanının yaptıklarına hayran olduğunu" açıklayarak halifeye yardım edilemeyeceğini bildirmişti! Halifeliğin savunucusu diye tanınan ünlü Ağa Han ise Keramet'le görüşmeye yanaşmamıştı. İslam bilginlerinden Ali Rıza da Halifelik makamının boş kalmaması için Haşimi ailesinden olan Hicaz Kralının halife sayılması gerektiğini öne sürmüştü. Ağa Han ile birlikte İsmet İnönü'ye mektup göndermiş olan Hintli Seyit Emir Ali de, Abdülmecit'in toplanmasını istediği ***"İslam Şûrası"***ndan umutsuz olduğunu söylemekle yetinmişti.

Bütün bu yanıtlar artık halifeliğin ömrünü tamamladığının birer kanıtıydı. Böylece umutları kırılan Abdülmecit, 1924 Ekiminde İsviçre'den Fransa'ya geçerek ***Nice***'e (Nis) yerleşmişti. Daha sonraki yıllarda (1939)

Paris'e yerleşen eski halife 23 Ağustos 1944'de orda ölmüştü. Paris'teki camide toprağa verilmiş ve cenazesi 1954'de ***Medine***'ye nakledilmiştir.

Abdülmecit, yeniden halife olabilmek için açık kapalı bazı girişimlerde bulunurken kimi İslam ülkelerinde de kutsal sayılan bu makamın kaldırılmasından dolayı çeşitli tepkiler başlamıştı. Aslında Ankara hükümetine ve Mustafa Kemal'e yönelik eleştiriler, daha saltanatın kaldırılacağının anlaşıldığı dönemde başlamıştı. Mustafa Kemal'i İslam dünyasını sömürgeci Hıristiyan devletlerin işgalinden kurtaracak ikinci bir Selahattin Eyyubi olarak gören kimi Müslümanlar, Anadolu direnişinin ulusu ve ulusallığı gözettiğini anlayınca belirli bir düş kırıklığıyla eleştirilere yönelmişlerdi (E. Hemingway, ***İşgal İstanbul'u,*** 25).

Ancak İslam dünyasında halifelik sorununda çelişkili bir anlayışın, değerlendirmenin yaşandığı da ortaya çıkmıştı. Bir yandan kutsal bir makam kaldırıldı diye Mustafa Kemal ve TBMM suçlanırken, öte yandan Hint Müslümanlarının bir kesimi Mustafa Kemal'e halife olmasını önermişlerdi. Savaş döneminde Kızılay'ın Hindistan'daki temsilciliği görevini yürütmüş olan Antalya Milletvekili Rasih Kaplan Ankara'ya dönüşünde Mustafa Kemal'e gezdiği yerlerdeki Müslümanların onun halife olmasını istediklerini ve kendisini bu iş için vekil olarak seçtiklerini bildirmişti. Ancak Mustafa Kemal, halifenin gerçekte bir devlet başkanı demek olduğunu ve halifenin vereceği buyrukların öteki İslam ülkelerinde yerine getirilmesine olanak bulunmadığını belirterek bu öneriyi reddetmişti. Onun önemle vurguladığı gibi, halifelik gibi "yapacak işi ve anlamı olmayan bir kuruntu sanını takınmak" artık "gülünç" olmanın dışında bir önem taşımıyordu (***AS,*** II, 621).

Öte yandan kimi İslam bilginleri de halifeliğin tarihsel ömrünü doldurup işlevini yitirdiğini belirterek TBMM'nin aldığı kararı yerinde bulmuşlardı. Örneğin ***al-İslam va usulü'l-hükm*** (İslamiyet ve Egemenlik Yöntemi) adlı bir kitap yazmış olan Mısırlı Ali Abdü'r-razık Türkiye'de halifeliğin kaldırılmasını haklı bulduğunu açıklamıştı. Ne var ki tutucu ***El-Ezher*** bilginleri onu suçlayarak toplum dışına itmişlerdi. Cezayir'de İbn Hadis de Osmanlı halifesinin tarihsel süreçte etkinliğini yitirdiğini ve ahlak yönünden de çöküntüye uğradığını belirterek Mustafa Kemal'in o kurumu kaldırmasını yerinde görmüştü.

Böyle olmakla birlikte Müslüman ülkelerde kısa sürede '9' halife adayı ortaya çıkmıştı! Hicaz Kralı Hüseyin İngilizlerin desteğiyle kendisini halife ilan etmişti ama buna en büyük tepki Hint Müslümanlarından gelmişti. Bu karmaşayı gidermek için ***Bombay Merkezi Halifelik Komitesi,*** 1924'de bazı girişimlerde bulunmuştu ama olumlu bir sonuç sağlayamamıştı. Arkasından ***Kahire***'de ve ***Beyrut***'ta da aynı amaçla bu tür toplantılar düzenlenmişti. Çeşitli Müslüman ülkelerden delegelerin katıl-

dığı bu tür Hilafet Kongrelerinde görüş birliği sağlamak ve halifeliği canlandırmak olanağı bulunamamıştı (Ayrıntı: A.Sanhoury, ***Le Califat).*** Bütün bunlar ulusal devletlerin doğduğu XX. yüzyılda halifeliğin siyasal olduğu kadar dinsel bir gücünün ve etkisinin kalmadığının somut kanıtları idi. Bu nedenle 1931'de Kudüs'te düzenlenen İslam Kongresine çağrılan Türkiye, laiklikle bağdaşmadığı için katılmayı kabul etmemişti. Aradan 70 yıl geçmişken "Halifelik kaldırıldı, laiklik getirildi, din gözardı edildi" diye Atatürk'ü suçlayan iç ve dış çevrelerin, tarihsel ömrünü tamamlamış olan o makamı yeniden oluşturup kimi nasıl halife seçecekleri konusunda bir yöntem belirleyememeleri de, bu konudaki tartışmaların salt siyasal amaçlarla sürdürüldüğünü göstermektedir.

B) ÖĞRETİMİN BİRLEŞTİRİLMESİ

Osmanlı İmparatorluğunun ***Şeriat*** üzerinde yükselmiş olan düzeninden ulusal egemenliğe, ***Ümmet*** anlayışından ulusallığa geçerken Cumhuriyetin gerektirdiği düzenlemelerden biri de, dinsellikle başlayan ve giderek parçalanan ve amaç birliğini yitirmiş olan öğretimin birleştirilmesi idi.

1) ÖĞRETİMİN BÖLÜNMÜŞLÜĞÜ

Ortaçağ İslam dünyasının ünlü öğretim kurumları olan ***Medreseler*** Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemlerinde henüz canlılıklarını korumaktaydı. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısında öğretim konularında başlayan tartışmalarda, bilimlerin "yararlı, zararlı öğrenilip öğrenilmemesinde bir fark olmayanlar" diye sınıflandırılması, medrese öğretiminin içeriğinin ve düzeyinin değişmesine yol açmıştı. Çok geçmeden bu kurumlar yeni bilimlere kapılarını kapamakla kalmamış, felsefe, matematik, astronomi ve tıp gibi eskiden okutulmakta olan dersler programlardan çıkartılmıştı. Böylece medreseler yalnızca şer'i bilimlerin okutulduğu birer dinsel öğretim kurumu, ya da geniş anlamıyla şeriatın öğreticilerini ve uygulayıcılarını yetiştiren birer meslek okulu niteliğini almışlardı. Uygulamalı bilimleri okumadan medreseyi bitiren kadı ya da müftülerin, meslek yaşamlarında karşılaştıkları bazı basit sorunları çözemeyecekleri açıktı. Nitekim XVII. yüzyılın ünlü bilgini Kâtip Çelebi, ***Mizanu'l-Hak fi İhtiyari'l-Ahakk*** (En Haklının Seçimi İçin Hak Terazisi) adlı yapıtında, matematik ve geometri bilmeyen kadıların ne kadar yanlış hükümler vereceklerini örnekleriyle açıklamıştı.

Böyle olmasına karşın, Osmanlı yöneticileri bilimlerin ve eğitim sistemlerinin gelişmesine uygun olarak medreselerde köklü düzenlemeler yapacak yerde, devlet hayatında ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmek için yeni öğretim kurumları açmak yolunu seçmişlerdi. Her şeyden önce ordunun güçlenmesine çalışıldığı için de, ilk aşamada subay yetiştirecek okullar ele alınmıştı. Deniz ve Kara Mühendishaneleri (1773 ve 1793) ile ***Tıbbiye*** (1826) ve ***Harbiye*** (1834) adlarıyla yeni okullar açılması işte bu zorunluluğun sonucuydu.

Bu girişimlerden sonra Tanzimatın ilanıyla medreseler dışında ilköğretimden yükseköğretime kadar her aşamada batıda doğan ya da gelişen bilimlerin de okutulduğu yeni okullar açma ilkesi kabul edilmişti. Eğitim ve öğretim kurumları "İlk, Orta, Yüksek" diye üç basamağa ayrılmıştı. Temel eğitim veren ilkokul düzeyindekilere ***İptidai*** denmiş, orta öğretim okulları da ***Rüşdiye*** ve ***İdadi*** diye adlandırılmıştı. Yükseköğretim alanında da çeşitli meslek okulları açılmış ve dizi, ilk kez 1863'te öğretime başlayan ancak üç kez açılıp kapandıktan sonra 1900 yılında süreklilik kazanan ***Darülfünun*** (Üniversite) ile tamamlanmıştı.

Fakat bu tür uygulama ile öğretimde bir ikilik yaratılmıştı. En belirgin niteliği, eskiyi korumak ve onun yanında yeniye yönelmek, batıdan esinlenerek yeni kurumlar oluşturmak olan uzlaştırıcı ya da ikircikli Tanzimat düşüncesi için bu bir çelişki gibi görünmüyordu. Ama amaç ve içerik ayrılığı, bu kurumları olduğu kadar onlardan yetişenleri de ***"medreseli-mektepli"*** diye karşı karşıya getirmişti.

Üstelik öğretim kurumlarındaki bu ikiliğe çok geçmeden bir üçüncüsü de eklenmişti. İmparatorluğun kuruluşunda büyük bir hoşgörünün ve uzlaştırıcı siyasanın etkisiyle, Müslüman olmayan tebaaya inanç ve tapınma özgürlüğü verilirken onlara kendi dilleriyle öğretim yapma olanağı da sağlanmıştı. Ancak ***Azınlık Okulları*** denen bu okullar dışında, kimi yabancı devletler ***kapitülasyonlar***ın ayrıcalıklarını genişleterek imparatorluk topraklarında kendilerine bağlı okullar açmak yoluna gitmişlerdi. Böylece ***"Yabancı Okullar"*** adı verilen bir üçüncü grup öğretim kurumları oluşmaya başlamıştı. Tanzimat yöneticileri okullaşmaya önem verirken yabancı okulların sayısı da giderek artmıştı. Başkent İstanbul'dan sonra kimi siyasal amaçlarla bu tür okulların Anadolu yüzeyine yayıldıkları görülmektedir. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarına ilişkin bazı rakamlar, Osmanlı yönetiminin gereken ölçüde denetleyemediği ***Yabancı Okullar***'ın ne büyük orana yükseldiğini göstermektedir:

Zühtü Paşa'nın 1894 tarihli raporuna göre imparatorluk düzeyindeki Protestan okullarının sayısı '398' idi. Misyoner okullarının sayısı da 1907'de '465'e yükselmişti. Fransız okulları 37 kentte 72; ABD okulları da 19 ilde 27'yi bulmuştu. İngilizlere ait yalnız İstanbul'da 83 öğretim

kurumu bulunuyordu (1917). Rus okullarının sayısı 44, İtalyanlarınki 24, Almanların ve Avusturyalıların ise '7'şer idi. Başkent dışında yabancı okulların kümelendikleri başlıca iller de dikkati çekiyordu. Beyrut'ta 89, Elazığ'da 83, Erzurum'da 24, Diyarbakır, Halep, Bitlis'te 22'şer, Adana'da 18, Ankara'da 9 ve Van'da 8 yabancı okul bulunuyordu.

Yabancı okullara koşut olarak Rum okullarında da önemli artışlar olmuştu. Bu yüzden de 1919 Paris Barış Konferansında Venizelos, Batı Anadolu'nun Yunanlılığını kanıtlayabilmek için buradaki Rum okullarının sayısının '2.228' ve öğrenci sayısının da '188.577' olduğunu öne sürmüştü.

Osmanlı yönetimi bu bölünmelerden sonra Birinci Dünya Savaşı öncesinde 29 Eylül 1914'de bir tüzük çıkartarak medreseleri düzenlemeye çalışmıştı. Bu kurumlar ***"Evvel, Sâni, Âli"*** (İlk, Orta, Yüksek) diye dörder yıllık 3 kısma ayrılmıştı. Ders programlarına dinsel bilimlerin yanbaşında felsefe, matematik, tabiat bilimleri, fizik, kimya iktisat gibi dersler de alınmış, hatta öğrencilere, İngilizce, Fransızca, Almanca gibi batı dillerinden birinin öğretilmesi uygun görülmüştü. Ancak bu düzenleme de bekleneni vermemiş, ***medrese-mektep ikiliği*** ortadan kaldırılamamıştı.

Öte yandan batıya ayak uydurmak için açılan okullarda da bir farklılık göze çarpıyordu. Örneğin, Tıbbiyede ve Harbiyede batılı bir öğretim sistemi uygulanırken ***Rüşdiye*** ve ***İdadi*** gibi genel kültür verecek orta öğretim kurumlarında dinsel etkenler gene ağır basmaya başlamıştı. 1846'da toplanan bir komisyon, ***Rüşdiyeler***in "herkes tarafından öğrenilmesi zorunlu olan dinsel bilimlerin öğretileceği okullar" olarak düzenlenmesini öngörmüştü.

Medreselerin ve okulların dışında, her türlü devlet denetiminden uzak, fakat çeşitli dinsel ve siyasal emellere ve akımlara açık bulunan yabancı okulların çoğalması, Osmanlı eğitim kurumlarını Ziya Gökalp'ın deyimiyle ***"kozmopolit"*** bir hale sokmuştu. Bu nedenle İttihat ve Terakki Partisi'nin 1916'daki kurultayına sunulan raporda, öğretim kurumlarının yeniden düzenlenmeleri gereği üzerinde durulmuştu. ***Yabancı Okullar***'ın, azınlıkları, imparatorluktan kopmaları gibi olumsuz yönde etkiledikleri belirtilen raporda, bütün okullarda ders programlarının ***"dinsel ve ulusal eğitim"*** esasına göre düzenlendiği ve üniversitedeki öğretimi güçlendirmek için de birçok derslere Alman öğretim üyeleri getirtildiği belirtilmişti. Asıl önemlisi, ilköğretimde birliğin "en doğal bir kaide" olduğu vurgulanarak vakıf okullarının Eğitim (Maarif) Bakanlığına bağlanması önerilmişti.

Ne var ki o savaş döneminde bu öneri uygulamaya geçirilememişti. Ama Ziya Gökalp, ertesi yılki parti kurultayına sunulan raporda Os-

manlı maarifinin durumunu daha ayrıntılı biçimde sergileyerek öğretimin birleştirilmesinin önemini belirtmeye çalışmıştı:

"Maarifimizin kozmopolit olduğunu anlamak için uzun incelemelere gerek yoktur. İstanbul'daki kitapçı dükkânlarına ve öğretim kurumlarına sınıflandırıcı bir gözle bakmak yeterlidir. İstanbul'da 3 tür kitapçı vardır: Sahaflar - Beyoğlu kitapçıları – Bâbıâli Caddesindeki kitapçılar. Sahaflardaki kitaplar Arap ve İran maarifine, Beyoğlu kitapçılarındaki Avrupa maarifine aittir. Bâbıâli Caddesindeki Tanzimat maarifi ise, bu evvelkilerin perişan tercümelerinden, acemicesine aşırma (intihal) ve taklitlerinden oluşmuştur. Milli maarifimizin ne kitapları, ne kitapçıları henüz vücuda gelmemiştir.

"Öğretim kurumları da, kitapçı dükkânlarına paralel olarak '3' tür: Medreseler – Yabancı Okulları – Tanzimat Okulları... Sahafların kitapları medreselerde, Beyoğlu kitapları yabancı okullarında, Bâbıâli Caddesinin kitapları da Tanzimat okullarında okutulur."

Bundan sonra, gerek medreselerin gerekse okulların iyi vatandaş yetiştiremediklerine, başka ülkelerde en iyi karakterli, tutarlı kimselerin öğrenimde en çok ileri gitmiş kimseler arasından çıktığı halde, Türkiye'de çoğunlukla bunun aksinin görüldüğüne değinen Gökalp, "Bizi öteki uluslardan ayıran bu özelliğin nedeni nedir?" diye soruyor ve yanıtını da yine kendisi veriyordu:

"Bence bunun bir tek nedeni var. Bu neden, diğer ulusların maarifi ulusal bir içerikte olduğu halde bizim maarifimizin kozmopolit bir halde bulunmasıdır."

Böylece Gökalp, Türk öğretim sisteminin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için ***"ulusal"*** bir karakter almasını zorunlu görüyordu. Gökalp, daha sonraki yıllarda yazdığı ***Türkçülüğün Esasları***'nda bu zorunluluğu daha da etraflıca belirtmiş ve ulusal eğitim-öğretimi ***"bağdaşık bir ulus"*** olmanın koşullarından biri saymıştı. Türkiye'de, ***"Halk, medreseliler ve okullular"*** diye '3' ayrı grup bulunduğunu öne süren Gökalp, bu üç sınıftan birincilerinin hâlâ "Uzakdoğu uygarlığından tamamıyla ayrılamamış" olduklarını, ikincilerinin henüz doğu uygarlığında yaşadıklarını ve yalnız üçüncü gruptakilerin batı uygarlığından bazı kazanımlar elde ettiklerini belirterek şöyle devam ediyordu:

"Bir ulusun böyle '3' yüzlü bir hayat yaşaması normal olabilir mi? Bu 3 eğitim yöntemini birleştirmedikçe gerçek bir ulus olmamız mümkün müdür? Uygarlığımızı birleştirirsek, maarifimizi, pedagojimizi de birleştirmiş, ruhta, düşüncede bağdaşık bir ulus olmuş olacağız. O halde bu işte daha bir süre ihmal göstermek asla doğru değildir."

Öğretim kurumlarının birleştirilmesi ve ulusal bir eğitim sisteminin uygulanması için Gökalp'ın öncülüğünü ettiği akım, birçok eğitimci ve

aydın tarafından paylaşılmış, Mustafa Kemal tarafından da benimsenmişti. O, TBMM Başkanı olarak daha Kurtuluş Savaşı yıllarında 16 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan **Maarif Kongresi**'ni açarken bu soruna değinmişti. O zamana kadar izlenen eğitim ve öğretim yöntemlerinin ulusça gerilememizde en önemli etken olduğunu belirterek "Eski dönemin hurafelerinden ve doğuştan gelen yeteneklerimizle hiç de ilgisi olmayan, yabancı düşüncelerden, doğudan ve batıdan gelebilen bütün etkilerden tamamıyla uzak, ulusal karakterimize ve tarihimize uygun bir eğitim siyasasının uygulanması gerektiğini" vurgulamıştı. (***ASD***, II, 16 vd.)

2) ULUSAL EĞİTİMDE YENİ İLKELER: MİLLİ EĞİTİM ANDI

Böylece eğitim-öğretimde ulusallığa ve çağdaşlığa yönelme, daha bağımsızlık savaşının bütün hızıyla sürdüğü dönemde başlamıştı. Mustafa Kemal, kurtuluşu sağlayan zaferden sonra eğitimde de zafer kazanılmasını gerekli görüyordu. 27 Ekim 1922'de Bursa'da öğretmenlerle konuşurken bu zorunluluğa değinmiş ve izlenecek siyasanın ana özelliklerini şöyle belirtmişti:

"Eğitim işlerinde kesinlikle zafer kazanmış olmak gerektir. Bir ulusun gerçek kurtuluşu ancak bu yolda olur. Bu zaferin sağlanması için hepimizin tek bir can, tek bir düşünce olarak temelli bir izlence üzerinde çalışması gerekir. Bence bu izlencenin temel noktaları ikidir:

a) Toplumsal yaşamımızın gereklerine uyması,

b) Çağın gereklerine uygun gelmesidir."

Bundan bir süre sonra İzmir'de halkla yaptığı toplantıda (31 Ocak 1923), medreseler hakkında yöneltilen bir soru üzerine, bu kurumların durumlarına ilişkin uzun açıklamalarda bulunmuştu. Sonra, ***"Ulusumuzun, memleketimizin irfan yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın ve erkek aynı biçimde oradan çıkmalıdır"*** diye öğretimin birleştirilmesinin gereğine işaret etmişti.

Bu açıklamalar, Mustafa Kemal'in izlediği yönteme göre uygulamaya geçmeden önce ortamı hazırlamaya çalıştığını gösteriyordu. Nitekim çok geçmeden ulusal eğitimin amacı ve gözetilecek ana ilkeler Maarif Bakanlığınca yayımlanan bir genelge ile uygulamaya konulmuştu.

İzmir İktisat Kongresi'nin sona erişinden '4' gün sonra Maarif Bakanı İsmail Safa Uzler'in yayımladığı genelge eğitimci M. Rahmi Balaban tarafından ***"Eğitim Andı" (Maarif Misakı)*** olarak adlandırılmıştı.

8 Mart 1923 tarihli genelge/and, '2' bölümden oluşuyordu. Birinci bölümde "Genel Maarif Kurumu"nun yani bakanlığın amacının ne oldu-

ğu, ikinci bölümde de eğitimdeki amacın neler olduğu belirtilmişti. İlk bölümde başlangıçta ***"Mekâtib-i Umumiye Nezareti"*** (Bütün Okulların Bakanlığı) adıyla kurulmuş olan Maarif Bakanlığının bir "Okullar Bakanlığı" olmaktan çıkartılması gerektiği üzerinde duruluyordu. Ayrıca eğitim-öğretimin ilköğretim ile sınırlandırılamayacağı, eğitimin "Ulusal heyecan yaratması, ulusal bilinci sağlaması ve serbest akımlarla düşünsel gelişmeye olanak vermesi" gerektiği vurgulanıyordu. Ünlü eğitim bilimci Condorse'den yapılan alıntı ile de bu görüş destekleniyordu: **"Bana hakkımı verin! Fakat ondan nasıl yararlanacağımı bilmiyorum: Ben Halkım!"** Bu bölümde son olarak "Geleneği uzak geçmişte değil yarının gelişmelerinde aramak gerekir" deniliyordu.

Sözkonusu genelgenin ikinci bölümünde ise eğitimde güdülecek amaçlar şöyle sıralanıyordu:

a) Ulusal duygular güçlendirilmeli. Değişik görüşlere ancak ulusal varlığa zarar vermemeleri koşuluyla saygılı davranmalıdır.

b) Yeni kuşaklar, çalışma ve üretici olma düşünceleriyle yetiştirilmelidir. Ülkenin ekonomik kalkınması ancak böylelikle sağlanabilir.

c) Uygar dünyada ulusçu, uygar ve insancıl (Hümanist) ülküler taşımak gerekir.

Eğitim Andı denen genelgede Ahlak Eğitimi üzerinde de durulmuştu. Bu konuda şu önemli görüş yeğlenmişti:

"Toplum yaşamında, dünya ve âhiret cezaları korkusundan doğan ahlak yerine özgürlük ve düzenin uzlaşmasına dayanan gerçek ahlak ve erdemi egemen kılmak."

Bu, Cumhuriyetin ilk yıllarında devleti yönetenlerin ahlakı salt dinsel, ona bağlı bir kavram olarak algılamadıklarının göstergesiydi. Önemli olan kişisel özgürlük ile toplum ve devlet düzeni arasındaki uyumu sağlamaktı. Benimsenen bu toplumsal ahlak anlayışı doğrultusunda E. Durkheim'den yapılan bazı çeviriler 1923'ten başlayarak bakanlıkça bastırılmıştı. Bunlardan H. Cahit Yalçın'ın, ***Ahlak Terbiyesi*** adıyla çevirdiği ***L'Education morale***'de şöyle denilmekteydi:

"Çocuklarımıza okullarımızda salt 'laik bir ahlak eğitimi' vermeyi kararlaştırdık. Bununla gözetilen anlam, vahiyle ilgili dinlerin dayandıkları ilkelerden kesinlikle hiçbir yardım almayı gözetmeyen, özellikle aklın etki alanı ve gücü altındaki düşüncelere, duygulara ve uygulama yöntemlerine dayanan bir eğitimden, özetle salt akla dayalı bir eğitimden ibarettir." (s. 3)

Bakan Uzler'in genelgesi ya da ***Eğitim Andı,*** ulusal eğitimdeki temel amacı şöyle belirtmişti: ***"Türk ulusunu uygarlıkta en ileriye götürmek – Yeni kuşakları Türk olmak onurunun gerektirdiği aşk, irade ve güçte yetiştirmek."***

Eğitim Andı'ndan sonra sıra ilköğretimde öğretimin birleştirilmesine gelmişti. TBMM, seçimlerin yenilenmesine karar verdiğinden Mustafa Kemal, başkanı olduğu Halk Partisi'nin izleyeceği ana siyasaları belirtmek için yayımladığı ***9 Umde / İlke*** denen programda buna yer vermek gereğini duymuştu. 8 Nisan 1923'te yayımlanan ***9 İlke***'nin eğitim-öğretime ilişkin 5. bölümünün 8. bendinde şöyle deniliyordu:

"İlköğretimde öğretimin birleştirilmesi,

"Ve bütün okullarımızın gereksinmelerimize ve çağdaş esaslara uygun duruma getirilmeleri,

"Ve öğretmen ve öğretim üyelerimizin (müderrislerimizin) refahları ve yetkili kılınmaları sağlanacak,

"Uygun araçlarla halkın aydınlatılmasına ve eğitimine yönelinecektir." (***ATTB,*** IV, 489)

3) ÖĞRETİMİN BİRLEŞTİRİLMESİ YASASI (TEVHİD-İ TEDRİSAT)

Yenilenen seçimlerden sonra en önde gelen sorun Lozan barış görüşmelerini sonuçlandırmak idi. Onu Cumhuriyetin ilanı izlemişti. Ancak yeni siyasal rejime gerçek adının verilmesi, bundan önceki bölümde açıkladığımız gibi halifelik sorununu yeniden gündeme getirmişti. Başlayan tartışmalar öğretimin birleştirilmesi sorununa da yeni bir boyut ve içerik kazandırmıştı. Çünkü ulusal eğitim-öğretim ve ***Eğitim Andı*** ile belirlenen amaç, çağdaş, laik bir öğretim demekti. Bu nedenle eğitim-öğretim sorunu, dinsel öğretim ve hilafet sorunu ile içiçe bir duruma girmişti.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal 1 Mart 1924'de Meclisin ikinci dönem ikinci toplantı yılını açış konuşmasında şu sözlerle daha fazla beklemeden uygulamaya geçilmesine işaret etmişti:

"Ulus kamuoyunda saptanan eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ilkesinin, vakit kaybetmeksizin uygulanması gereğini gözlemliyoruz. Bu yolda gecikmenin zararları ve çabuk davranmanın ciddi ve derin sonuçları, kararınızın bir an önce ortaya çıkması için bir fırsat olmalıdır."

Ertesi gün toplanan Halk Partisi Grubunda halifelik ile Şeriye-Evkaf ve Genelkurmay (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye) Bakanlıklarının kaldırılmaları hakkındaki yasa önerileri kabul edildikten sonra, Öğretimin Birleştirilmesi hakkında Saruhan (Manisa) Milletvekili Vasıf Çınar ile 57 arkadaşının önerdikleri yasanın görüşülmesine başlanmıştı. Aralarında Celal Nuri İleri, Kılıç Ali, R. Eşref Ünaydın, Yahya Galip, Refik Koraltan, Cevat Abbas, Yunus Nadi, Şükrü Kaya, Ağaoğlu Ahmet, Recep Peker ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın da bulunduğu öneri sahipleri, gerekçelerini şöyle açıklamışlardı:

"Bir devletin kültür (irfan) ve genel maarif siyasetinde, ulusun düşünce ve duygu yönünden birliğini sağlamak için, öğretimin birleştirilmesi, en doğru, en bilimsel ve en çağdaş ve her yerde faydaları ve iyiliği görülmüş bir ilkedir. 1839 Gülhane Hattı Hümayunundan sonra başlayan Tanzimat döneminde, sona eren Osmanlı saltanatı, öğretimin birleştirilmesine başlamak istemişse de buna muvaffak olamamış ve aksine bu hususta bir ikilik bile meydana gelmiştir. Bu ikilik, eğitim ve öğretim birliği bakımından birçok zararlı sonuçlar doğurdu. Bir ulus bireyleri ancak bir eğitim görebilir; iki türlü eğitim bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise duygu ve düşünce birliğine ve dayanışma amaçlarına tamamıyla aykırıdır.

"Yasa önerimizin kabulü takdirinde T.C. içinde ve bütün eğitim-öğretim kurumlarının bağlı olduğu biricik yer Maarif Bakanlığı olacaktır. Böylece bütün okullarda bundan böyle Cumhuriyetimizin eğitim-öğretim siyasetinden sorumlu ve kültürümüzü duygu ve kültür birliği içinde ilerletmeye görevli olan Maarif Bakanlığı, olumlu ve tekdüze bir eğitim siyaseti uygulayacaktır."

Halk Partisi Grubunda kısa bir görüşmeden sonra kabul edilen öneri, ertesi gün, 3 Mart 1924'de TBMM'de ele alınmıştı. Genel Kuruldaki görüşmelerde daha çok yurt düzeyindeki bütün okulları Maarif Bakanlığına bağlamayı öngören 5. madde üzerinde durulmuştu. İçişleri Bakanı Ferit Tek, İl Özel İdare bütçelerinin maarife devrine itiraz etmişti. Akçuraoğlu Yusuf ile Hasan Fehmi ve Muhtar beyler de uzmanlık okullarının maarife bağlanmaması gerektiği görüşünü savunmuşlardı. Bu nedenle madde yeniden düzenlenmesi için hükümete geri verilmiş, böylece meslek okulları ile illerce yönetilen okullar hükmün dışında bırakılmışlardı.

Öneri bu değişiklikle kabul edilmiş ve 430 numara ile yasalaşmıştı. Buna göre Türkiye içerisindeki bütün bilim ve öğretim kurumları Maarif (Eğitim) Bakanlığına bağlanıyordu. Şeriye-Evkaf Bakanlığınca ya da özel vakıflarca kurulup yönetilen bütün medreseler ve okullarla Sağlık Bakanlığına bağlı yetimevleri ***(Darüleytamlar),*** Milli Savunma Bakanlığına bağlı bulunan askeri ortaokul ve liselerin ***(Rüşdiye ve İdadiler)*** yönetimi de Maarif Bakanlığına geçiyordu. 4. madde uyarınca da Eğitim Bakanlığı, yüksek din uzmanları yetiştirmek için üniversite bünyesinde bir ***İlahiyat Fakültesi*** kuracaktı. Ayrıca imamlık, hatiplik gibi dinsel hizmetleri görecek memurların yetişmesi için de okullar açacaktı. Yasanın buna ilişkin olan ve günümüzde de yürürlükte bulunan maddesi aynen şöyledir:

"Maarif Vekâleti (Eğitim Bakanlığı), yüksek diniyat mütehassısları yetiştirmek üzere darülfünunda (üniversitede) bir İlahiyat Fakültesi tesis (kurma) ve imamet ve hitabet gibi hıdemat-i diniyenin ifası (din hizmetlerinin görülmesi) vazifesiyle mükellef (görül-

mesiyle yükümlü) memurlar yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecektir (okullar açacaktır). (Bk. Ek: III.)

Yasanın bu açık hükmüne göre İmam-Hatip Okulları'ndan mezun olanların başka alanlara kaydırılmayıp devletten imam hatip olarak görev almaları gerekir.

Ancak bir yıllık bir uygulama sonunda sözkonusu yasanın 5. maddesinde bir değişiklik yapılması zorunluluğu belirmişti. Harp Okuluna öğrenci yetiştiren askeri ortaokul ve liselerin özellikleri dikkate alınarak, 22 Nisan 1925'te kabul edilen bir yasayla bu okullar Eğitim Bakanlığından alınıp yine Savunma Bakanlığına bağlanmıştı.

Öğretimin birleştirilmesi yasası ile elde edilen sonuçlar şöyle özetlenebilir:

a) Öğretim kurumlarının "Medrese, Okul, Yabancı Okul" diye içerikte ve amaçta biribirine zıt üçlü bölünmüşlüğüne son verilmiştir.

b) Din ve devlet işlerinin biribirinden ayrılmasına koşut olarak eğitim-öğretimin laikleşmesinin temelleri atılmıştır.

c) Cumhuriyet kuşaklarının hurafe denen boş inançlardan ve ulusal yararla bağdaşmayan yabancı çıkarlardan uzak ulusal bir eğitimle yetiştirilmeleri ve bir "ulusal kültür birliği"nin gerçekleşmesi için gerekli ortam hazırlanmıştır.

Atatürk bu birleştirmenin önemini şöyle dile getirmişti:

"Cihan medeni ailesinde sayılır bir mevki sahibi olmak isteyen Türk ulusu, evlatlarına vereceği eğitimi, mektep ve medrese adında biribirinden büsbütün başka iki tür kuruma teslim etmeye hâlâ katlanabilir miydi? Eğitim ve öğretimi birleştirmedikçe aynı düşüncede, aynı anlayışta bireylerden oluşan bir ulus yapmaya olanak aramak olmayacak bir şeyle uğraşmak olmaz mıydı?"

Bu nedenledir ki yasanın uygulamasına geçildiğinde, medreselerin yeniden açılması için Rize'de kendisine dilekçe ile başvuran iki müftüye, "Şimdiye kadar geri kalmamızda en büyük etkenin ne olduğunu biliyor musunuz? Hayır, medreseler açılmayacaktır!" diye yanıt vermişti. Arkasından hemen dönüp şunu eklemişti: ***"Bu adamlar burasını İran gibi mi yapmak istiyorlar?"*** (18 Eylül 1924. ***Belleten,*** 211, s. 1169)

C) YENİ DEVLET YAPISI : 1924 ANAYASASI

1) 1921 GEÇİCİ ANAYASASI

Devrim Tarihi'nin 2. kitabında belirttiğimiz gibi, Ulusal Kurtuluş Savaşına girişildiği bir dönemde toplanan TBMM, 1876'da yapılan ve

1909'da bazı maddeleri değiştirilen Osmanlı Anayasasını ***(Kanun-i Esasi)*** kabul ya da red etmeksizin, ulusal egemenliğe dayalı bir Meclisin ve hükümetinin işleyişini belirleyen hükümleri içeren kısa bir Anayasayı yürürlüğe koymak zorunluluğunu duymuştu.

Bu amaçla Meclisteki ***"Temel Haklar" (Hukuk-ı Esasiye)*** Komisyonu bir taslak hazırlamaya koyulmuştu. Ancak komisyon çalışmaları oldukça yavaş ve tartışmalı geçiyordu. Bunun üzerine Balıkesir (Karesi) Milletvekili M. Vehbi Bolak ile Burdur Milletvekili İsmail Suphi Soysallı görüşmelerin ivedilikle tamamlanmasını önermişlerdi. Buna karşın Çorum Milletvekili Ferit Bey, ülkenin yönetiminde çok önemli değişiklikler yapacak bir yasanın dikkatle incelenmesi gerektiğini belirterek acele edilmemesini dileyince ivedilik önergesi kabul edilmemişti.

Komisyonun hazırlayabildiği '8' maddelik bir metin ***"Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevadd-ı Kanuniye"*** (BMM'nin Şekil ve İçeriğine İlişkin Yasa Maddeleri) başlığı altında 18 Ağustos 1920'de başkanlığa sunulmuştu. Taslakta, Meclisin tanımı yapılmış, toplanma yöntemi belirtilmiş ve milletvekilliğinin memurluk göreviyle birleşemeyeceği esası getirilmişti. Ancak Meclis "geçici" olarak nitelenmiş, vatan yerine padişah ve halifenin kurtarılmasına öncelik verilmişti. Bunların dışında önemli olan bir nokta da, milletvekillerinin sürekli ve geçici diye iki gruba ayrılmasıydı. 365 üyeden 122'sinin sürekli milletvekili olması öngörülmüştü. Bu nedenle taslak sert tartışmalara yol açmış ve 22 Ağustosta oybirliği ile red olunmuştu.

Bunun üzerine hükümetçe hazırlanan yeni bir tasarı 13 Eylülde Meclise sunulmuştu. 31 maddelik tasarı, ***"Bakanlar Kurulunun Siyasal, Sosyal, Yönetimsel, Askeri Görüşlerinin Özeti ve Yönetimin Örgütlenmesi Hakkındaki Kararlarını İçeren Program"*** başlığını taşıyordu. Aslında bu tasarı Mustafa Kemal'in ***Halkçılık Programını*** içermekteydi. İçinde o günün koşulları nedeniyle bazı çelişik hükümler de bulunmaktaydı. Örneğin, egemenliğin kayıtsız şartsız ulusun olduğu vurgulanırken, BMM'nin amacı, bağımsızlığı sağlama yanında "hilafet ve saltanat makamını kurtarmak" diye gösterilmişti. Böyle de olsa taslak, ülkenin TBMM'nce yönetileceği, yürütme erki ile yasama yetkisinin Mecliste toplandığı, milletvekili seçimlerinin iki yılda bir yapılacağı, ordunun Meclisin ordusu olduğu ve komutasının Meclisin kişiliğinde saklı bulunduğu, komutanlık işlerini Genelkurmay Başkanının yürüteceği, bakanların Meclis tarafından seçileceği gibi temel hükümleri içeriyordu.

Tasarının komisyonda görüşülmesine 18 Eylül 1920'de başlanmıştı. İlk sözü alan İsmail Suphi Soysallı, memleketin dört tarafının ateşe verildiği, beş altı cephede birden savaşıldığı bir dönemde Anayasa yapmanın ne kadar güç ve o denli önemli olduğunu belirttikten sonra, taslak

hakkında açıklamalarda bulunmuştu. Meclise gönderilen Halkçılık Programının, "Amaç, Esas Maddeler ve Yönetim" diye 3 bölümden oluştuğunu, birinci maddedeki ***"Hâkimiyet bilakaydü şart milletindir"*** (Egemenlik sınırsız koşulsuz ulusundur) sözlerini okumaktan gurur duyduğunu, ancak emperyalizme ve kapitalizme karşı sürdürülen savaş sonunda bu egemenliğin gerçekleşeceğini vurgulamıştı.

Görüşmelerde en çok, milletvekili seçimlerinin mesleki temsil sistemine göre yapılmasını öngören madde üzerinde durulmuştu. Taslaktaki madde şöyle düzenlenmişti: "BMM, iller halkınca meslek adamları temsil edilmek üzere doğrudan doğruya seçilen üyelerden oluşur." Uzun tartışmalardan sonra bu madde tasarıdan çıkarılarak uygulana gelen iki dereceli seçim yöntemi korunmuştu.

Komisyon iki ay süren çalışmalar sonunda bazı önemli değişiklikler yaparak tasarıya son biçimi vermişti. Program diye sunulan taslağa Osmanlı ***Kanun-i Esasi***'sinden farklı olduğunu gösterecek yeni bir ad verilerek ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*** (Esas Teşkilat Yasası) denmişti. Hükümet tasarısındaki 31 madde 24'e indirilirken en önemli değişikliklerden biri de halife ve padişah konusunda yapılmıştı. Tasarıda Mustafa Kemal'in TBMM'nin ilk açılışının ertesinde kabul edilmiş olan önergesindeki hüküm doğrultusunda, padişah ve halifenin esas yasalar çerçevesinde gereken yerini alacağına ilişkin bir maddeye de yer verilmişti. Komisyondaki tartışmalar ve bu arada yapılan gizli oturumda söz alan Mustafa Kemal'in padişah ve halifeden söz etmenin yersiz olacağını söylemesinden sonra bu madde tasarıdan çıkartılmıştı.

Komisyonca son biçimi verilen tasarı 27 Ekim 1920'de Meclis Başkanlığına sunulmuştu. 3 ay süren görüşmelerden sonra 20 Ocak 1921'de TBMM'nce kabul edilmişti. 85 sayılı ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*** 23 madde ile bir ek madde olarak düzenlenmişti. Bu, temel hakları ve devlet örgütünü ayrıntılarıyla belirleyen geniş bir metin değildi. Egemenliğin ulusta olduğunu, BMM'nin oluşumunu ve yetkilerini belirten ilk '9' madde dışındakiler il, ilçe, bucak (nahiye) yönetimleri ile genel müfettişliklere ilişkindi. Metnin kısa oluşunun başlıca nedeni, iç ve dış savaş koşulları içinde kimi konuların tartışılması ve açıklanmasının gereksiz hatta sakıncalı görülerek, eksikliklerin giderilmesinin ileriye bırakılmasıydı. Boşluğu olabildiğince doldurabilmek için de saptanan maddelerle çelişmeyen konularda 1876 ***Kanun-i Esasi***'si hükümleri saklı tutulmuştu. Böylece TBMM Hükümeti için iki ayrı Anayasa sözkonusu demekti.

Osmanlı İmparatorluğunda var olan ***Âyan Meclisi***, egemenliğin halkta oluşu nedeniyle kaldırılıp tek Meclis sistemi sürdürülürken, 23 Nisan 1920'de uygulanan ***Meclis Hükümeti*** sistemi de korunmuştu.

Mecliste Birinci ve İkinci diye iki ayrı grubun oluşması da işleyişi parlamenter sisteme yaklaştırmıştı.

Bütün bu özellikleri nedeniyle 1921 ***Esas Teşkilat Kanunu***, eksiklikleri başka yasalarla ya da BMM'nin alacağı kararlarla doldurulması gereken geçici bir Anayasa niteliğindeydi. Nitekim saltanat ile halifeliğin ayrılması ve saltanatın kaldırılması, TBMM'nin 30 Ekim ve 1 Kasım 1922 günlerinde aldığı kararlarla gerçekleştirilmişti. Doğrudan doğruya Anayasada ilk değişiklik ise, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanında yapılmıştı.

2) 1924 CUMHURİYET ANAYASASI

Lozan Barış Antlaşmasıyla yeni Türk devletinin bağımsızlığının onaylanmasından Cumhuriyetin ilanına ve arkasından halifeliğin kaldırılmasına varan gelişmeler, geniş kapsamlı çağdaş bir Anayasanın yürürlüğe konulmasını gerekli kılmıştı. Bu amaçla Meclisteki Anayasa Komisyonu dışında uzmanlardan ve milletvekillerinden oluşan özel bir komisyon kurulmuştu. Böylece hazırlanan taslak Ankara istasyonundaki Cumhurbaşkanlığı konutunda Atatürk'ün katıldığı toplantılarda tartışılmıştı.

Tasarının hazırlanmasında birçok Avrupa ülkeleri ile ABD Anayasaları da gözönüne alınmıştı. Böylece düzenlenen taslak 1924 Martı başlarında Meclis Başkanlığına sunulmuştu.

a) Tasarı ve Meclis Görüşmeleri

Tasarı 108 madde, bir ayrı, bir de geçici madde olarak hazırlanmıştı. Metni Genel Kurula sunan Anayasa Komisyonu sözcüsü Celal Nuri İleri, ısrarla bunun ***"Türk Cumhuriyetinin Anayasası"*** olduğunu vurgulamıştı. Aynı zamanda bunun esas kaynağının Türk devrimi olduğunu, komisyonun ulusal istekleri karşılayacak sözcükleri, kavramları bulup metne yerleştirmekten öte bir şey yapmadığını belirtmişti. Onun açıklamalarına göre birçok hükümler Fransa'dan alınmış, Polonya Anayasasından da geniş ölçüde yararlanılmıştı. İsviçre ile ABD'nin devlet biçimleri başka ülkelere benzemeyip kendilerine özgü olduğu için onların Anayasalarından yararlanılamamıştı. Ancak Cumhuriyet anlayışında ABD'ye yaklaşılmaya çalışılmıştı.

Daha Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara'da kurulan yeni devlet için İsviçre'deki ya da ABD'deki yönetim biçiminin örnek alınması için Mustafa Kemal'e bazı önerilerde bulunulmuştu. Bourbon ailesinden Don Louis, Newyork'tan M. Kemal'e yazdığı 21 Kasım 1921 günlü mektupta şunu önermişti:

"Amerika tarihini okuyunuz, Birleşik Cumhuriyet'in Anayasasını inceleyiniz. Amerika'nın Monroe doktrinini inceleyiniz, göreceksiniz ki memleketiniz uygar dünyada bir yer alacaktır." (Şimşir, ***AY***, 151 vd.)

İsviçre'nin ***Plain Palais*** kenti Belediye Başsekreteri Montchaz da, 7 ekim 1923'de gönderdiği mektupta, Türkiye hakkında yazdığı bir makaleyi sunmuş ve "Ekselansları Türkiye'de İsviçre modelinde bazı yönetimler kuracak olursa" Türkiye'ye yerleşip buna yardımcı olacağını bildirmişti (***Agy***, 365).

Mustafa Kemal Louis Bourbon'a verdiği yanıtta, ABD'deki yönetim biçimine hiç değinmemişti. Yalnızca, Amerika'nın Avrupa'da olup bitenlerle ilgilenmeyip Amerika kıtasını esas alan siyasaya yönelmesini isteyen ve ***"Amerika Amerikalılarındır"*** ilkesini benimseyen Monroe doktrininden esinlendiğini gösterecek biçimde ***"Türkiye Türkiyelilerindir"*** demişti. 1923 Ocak ayında İzmit'te halkla konuşurken de TBMM Hükümetinin Fransız ya da Amerika Cumhuriyetlerine benzemediğini vurgulamıştı. Öyle ki yıllar sonra Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşunu izleyen aylarda, kendisinin Cumhurbaşkanlığına ek olarak kabine kuracağı söylentileri yayıldığında "Amerikan sistemini memleketimizde uygulamayı hiç hatırıma getirmedim" diyerek Başkanlık sistemine karşı olduğunu belirtmişti (Soyak, ***AH***, II, 436). Bu nedenle Anayasa komisyonunun ABD ve İsviçre Federal Anayasalarından yararlanmaması Mustafa Kemal'in düşüncelerine de uygundu.

TBMM'de Anayasa tasarısının tümü hakkında görüşmelere geçildiğinde eleştiri ve tartışmalar başlıca 4 nokta üzerinde yoğunlaşmıştı: Anayasanın bir Kurucu Meclisçe hazırlanmasının gerektiği – Millet Meclisi yanında ikinci bir Meclisin de gerekli olduğu – Cumhurbaşkanına verilmek istenen Meclisi dağıtma yetkisi – Cumhurbaşkanının veto hakkı.

Manisa Milletvekili Abidin, batı ülkelerinde Anayasaların genelde ***Kurucu Meclis***lerce hazırlandığını belirterek böyle bir tasarının seçilecek Kurucu Meclis tarafından düzenlenmesi gerektiğini öne sürmüştü. Ama bu konuda ısrarlı olmamış, önerisi de kabul görmemişti.

BMM dışında ikinci bir Meclisin gerekli olduğu Bursa Milletvekili Refet ile İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından savunulmuştu. Balkan devletleri dışındaki Avrupa parlamentolarının genelde '2' Meclisten oluştuğunu söyleyen Refet Bey, tek Meclislerin daima ayaklanmaların, büyük felaketlerin sonucu olarak doğduklarını öne sürmüştü. Ona göre Meclis ile hükümet arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve yasaların aceleye getirilmeden daha dikkatle hazırlanmaları için ikinci Meclise gereksinme vardı. Ancak bu, atama yoluyla oluşturulan bir ***Âyan*** ya da ***Senato*** olmayıp, alanlarında ün yapmış uzmanlardan se-

çilecek bir Meclis olmalıydı. M. Esat Bozkurt ise, yürütme organlarının olası diktatörlüklerini önleyebilmek için seçimle gelecek ikinci bir Meclisin zorunlu olduğunu savunmuştu. Kütahya Milletvekili Ragıp, ikinci Meclisi yararlı gördüğünü ancak "devrimimizi henüz tamamlamadığımız için" bunun zamanının gelmediğini söylemişti. Bunlara karşılık Saraçoğlu Şükrü, ikinci Meclisin gerekli olmadığını belirtmişti.

Genel görüşmelerde üzerinde en çok durulan, Cumhurbaşkanına gerektiğinde Meclisi dağıtmak ve yasaları veto etmek yetkilerinin verilmek istenmesi olmuştu. Tasarıda TBMM'nin seçimlerin yenilenmesine karar verebileceği açıkça belirtilmişti. Ancak bunun yanında Cumhurbaşkanının da hükümetin görüşünü aldıktan sonra, gerekçesini Meclise ve ulusa açıklama koşuluyla seçimi yenileme kararı verebileceğine ilişkin bir madde de düzenlenmişti. Ayrıca Cumhurbaşkanının uygun görmediği yasaları ***veto*** etme yetkisine sahip olması da öngörülmüştü. Bu son yetkiyi büyük bir olasılıkla ABD Anayasasından esinlenerek Mustafa Kemal'in kendisi istemişti. (Soyak, ***AH***, I, 54 vd.)

Abidin, M. E. Bozkurt, Feridun Fikri Düşünsel, Halis Turgut ve Şükrü Saraçoğlu, bir yönüyle Mustafa Kemal'e verilecek yetkiler demek olan bu hükümler üzerinde sert eleştirilerde bulunmuşlardı. Cumhurbaşkanına seçimleri yenilemek yoluyla Meclisi dağıtmak yetkisi verilmesinin kabul edilemez olduğunu söyleyen Abidin Bey, bunun kabul edilmemesi için de bütün gücüyle çalışacağını açıklamıştı. Veto hakkından söz eden maddeyi de egemenliğin sınırsız koşulsuz ulusta olduğu ve hükümet etme hakkının başkasına devrolunamayacağı ilkeleriyle bağdaşamayacağını söylemişti.

M. Esat Bozkurt, Cumhurbaşkanına Meclisi dağıtma yetkisi verilmesini ***"Ulusal egemenliğe bundan büyük darbe olamaz"*** diye nitelemişti. İyi bir Cumhurbaşkanının bu yola gitmeyebileceğini, ancak sorunun bir Cumhurbaşkanı sorunu değil Türkün geleceği sorunu olduğunu da belirterek, ulusumuz "devrimin üstünden henüz 5 yıl geçmeden ulusun geleceğini mutlakıyet yönetimlerinde bile olmayan bir sisteme bırakamaz" diye seslenmişti. Bozkurt, Anayasa komisyonunu ***"dağıtma" (fesih)*** ve ***"veto"*** maddelerini saptarken çok beceriksizce hareket etmekle suçlamıştı.

Bu konuda en sert eleştirilerden birini de Şükrü Saraçoğlu yapmıştı. ***"Veto ve seçimin yenilenmesi sözleri altında saklanan Meclisin dağılması hakkını bir veya birkaç başa vermek bir irticadır, geriye dönüştür"*** diyen Saraçoğlu, BMM'nin kendine ait bir hakkı keyfi istediği gibi kullanamayacağını, bir başkasına devredemeyeceğini savunmuştu. Veto ve Meclisi dağıtma yetkilerinin ülkeyi ihtilal, anarşi ve huzursuzluk içerisinde bırakacak çok tehlikeli şeyler olduklarına da dikka-

ti çekerek başka ülkelerde buna benzer uygulamalar olsa bile son devrimle Türkiye'nin o hükümetlerden daha ileri bir düzeye geldiğini söylemişti. Saraçoğlu, kararlılığını "Bu yoldan dönmeyeceğiz" diye göstermişti. Ancak insanlık ilerledikçe en ideal olan yasaların doğrudan doğruya ulus tarafından yapılması yönteminin bulunacağını da sözlerine eklemişti.

Feridun Fikri Düşünsel, ***veto***yu savunmanın olanağı bulunmadığını, yasaların aceleye getirilmeden titizlikle hazırlanabilmesi için ne vetoya ne de ikinci Meclise gerek olmadığını belirterek düzenli bir Danıştay kurulmasını ve güçlü bir içtüzük yapılmasını önermişti. Halis Turgut da Cumhurbaşkanına Meclisi yenileme yetkisi vermenin "yıktığımız bir kaynağa dönmek" olacağını öne sürmüştü. Veto hakkının ise ulusal egemenlikle bağdaşmayacağını belirtmişti.

Suçlamaları andıran bu eleştirilere karşın Kütahya Milletvekili Ragıp, Meclisin dağıtılmasına ve vetoya ilişkin hükümleri yerinde bulduğunu açıklamıştı.

Anayasa tasarısının tümü üzerindeki görüşmelerde dikkati çeken bir özellik, Tunalı Hilmi'nin metinde Arapça ve Farsça sözcükler, deyimler kullanılmasını eleştirmesi olmuştu. Yaşamı boyunca Türkçeyi savunan Tunalı, ayak patırtıları ile kendisini susturmaya çalışanları da "Arkadaşlar, ana dile karşı ayak uzatıyorsunuz" diye uyarmıştı.

Bu eleştirilere karşın tasarının maddelerine geçilmesi ve gerekli değişikliklerin maddelerde yapılması uygun görülmüştü. Cumhurbaşkanının, seçimlerin yenilenmesi amacıyla hükümetin görüşünü alarak Meclisi dağıtabileceğine ilişkin madde oylamaya katılan 130 üyeden 126'sının oylarıyla tasarıdan tümüyle çıkartılmıştı. Cumhurbaşkanına veto hakkı tanınması sorununda da, eleştirileri dikkate alan Mustafa Kemal bu önerisinden vazgeçtiği için veto denilemeyecek ılımlı yeni bir metin üzerinde anlaşılmıştı. Buna göre Cumhurbaşkanı uygun görmediği yasaları bir kez daha görüşülmek üzere 10 gün içinde Meclise geri gönderebilecekti. Ancak Anayasa ile bütçe yasaları bunun dışında bırakılmıştı. Aynı zamanda geri gönderilen yasa Meclisçe yeniden kabul edilecek olursa Cumhurbaşkanı onu ilan etmek zorundaydı.

Tasarıda bunların dışında da önemli sayılacak bazı değişiklikler yapılmıştı. Bakanlar Kurulu listesinin Cumhurbaşkanınca onaylanıp Meclise sunulması yeterli görülmeyerek, maddeye hükümetin Meclisten güvenoyu istemesi hükmü eklenmişti. Tasarıda '7' yıl olarak saptanan Cumhurbaşkanlığı süresi Meclisin seçim dönemlerine uygun biçimde '4' yıla indirilmişti. ***Bir başka değişiklik de kadınların milletvekili seçilmelerine olanak sağlayan maddede yapılmıştı.*** Tasarıda ***"30 yaşını bitiren her Türkün"*** milletvekili seçilme hakkına sahip olduğu ön-

görülmüştü. Böylece 30 yaşını bitirmiş kadınlara da seçilme hakkı tanınmış oluyordu. Ancak görüşmelerde maddedeki "her Türk" deyimi "her erkek Türk" olarak değiştirilmişti. Değişikliği alkışlayan üyelere Recep Peker'in "Kadına hak vermediniz, bari alkışlamayını" diye bağırması, Cumhuriyetin kadınlara sağlayacağı olanaklar açısından oldukça anlamlı idi.

Bu değişikliklerle son biçimini alan ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*** (Anayasa), 20 Nisan 1924 günkü oturumda oya sunulmuştu. Oybirliğine yakın bir çoğunlukla kabul edilen tasarı 491 sayı ile yasalaşmıştı.

b) Anayasanın Özelliği

Cumhuriyet Anayasası '6' bölüme ayrılmış 105 maddeden oluşuyordu. İlk bölümü ***"Esas Hükümler"***i içeriyordu, öteki bölümlerde de sırasıyla yasama, yürütme görevleri, yargı erki ve Türklerin kamu hakları düzenlenmişti. Sonuncu bölüm de illere, memurlara ve maliye işlerine ilişkin çeşitli maddelere ayrılmıştı.

"Anadolu İhtilali" de denen ulusal bir direnişin sonunda hazırlanan Anayasa ihtilalci bir nitelik taşıyordu. Eski Osmanlı düzeni ile olan ilişkiler kesilerek ulusal egemenliğe dayalı Cumhuriyet rejimi güçlendirilmek istenmişti. Bu nedenle de ***"Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir"*** biçimindeki birinci maddenin değiştirilmesinin önerilemeyeceği hükmü bile getirilmişti (Mad. 102).

Meclisteki görüşmelerde Anayasaya egemen olan ilkelere değinen sözcü Celal Nuri İleri, bunları ***"Ulusçuluk"*** (milliyetçilik) ve ***"Kuvvetler Birliği"*** (tevhid-i kuvva) olarak sıralamıştı. Ulusçuluğu da ulusal egemenliği ve ulusu gözetmek, devletin kamu haklarını, bu hakların kullanılmasını, görevlerin bölüştürülmesini belirlemek olarak tanımlamıştı. Cumhuriyeti doğuran gücün ***"Kuvvetler Birliği"*** olduğunu anımsatan sözcü, yürütme yetkisinin Meclis adına, bir tür vekâlet yöntemiyle hükümete verilmesinin kuvvetler ayrımı olmayıp, görevlerin ayrımı sayılması gerektiğini açıklamaya çalışmıştı. Yasama ve yürütme güçlerinin TBMM'de toplanması ilkesi korunurken ***"Yargı gücü, ulus adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemelere"*** bırakılmıştı. Böylece Cumhuriyetin ilanında kabul edilen, Meclisin yürütme gücünü Cumhurbaşkanınca milletvekilleri arasından seçilen Başbakanın gene milletvekillerinden oluşturduğu hükümet aracılığı ile kullanması esası sürdürülmüştü. Ancak hükümete Meclis karşısında herhangi bir yetki tanınmamıştı. Aksine, Meclisin hükümeti her zaman denetleyebileceği ve hatta güvensizlik oyu vererek görevden uzaklaştırabileceği kabul edilmişti.

Cumhuriyet Anayasası, ***"Türkiye halkına din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından Türk"*** denileceğini hükme bağla-

mıştı (Md. 88). Bu, yeni ve çağdaş ulusçuluk ve vatandaşlık anlayışının kanıtı demekti. T.C. vatandaşı her Türk "özgür doğar, özgür yaşar" ilkesini temel alan Anayasada, her vatandaşın yasalar önünde eşit sayılacağı vurgulanmıştı. Kişi dokunulmazlığı ile, vicdan, düşünce, söz, yayın, yolculuk, sözleşme, çalışma, mülk edinme hakları her Türkün doğal hakları olarak nitelendirilmişti. Buna koşut olarak da "can, mal, ırz ve konut dokunulmazlıkları" güvence altına alınmıştı.

Anayasanın esas hükümleri içeren maddeleri Fransız devriminin güttüğü ve ***İnsan Hakları Bildirisi***'nde açıklanan ilkelerden alınmıştı. Bu niteliği ile de batıdaki demokratik düzene yönelinmişti. Ancak Şevket Süreyya Aydemir, demokrasinin yerleşmiş olduğu bir ülke için geçerli olan bu ilkelere yer verilmiş olmasma karşın, 1924 Anayasasının bir devrim Anayasası olmadığını öne sürmektedir. Bunun nedenini de o yıllarda örnek alınacak bir Anayasanın bulunmamasına ve Türk aydınının yetersizliğine bağlamaktadır (***İkinci Adam***, I-327-335). Bu eleştiri kurumsal bazı doğruları içerse de, Türk devriminin Mustafa Kemal'in tasarımı dışında daha önceden belirlenmiş ilkelere ve ayrıntılarıyla düzenlenmiş bir programa göre yapılmadığı, yapılmasına da olanak bulunmadığı gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.

c) Anayasada Yapılan Değişiklikler

Fransız devrimiyle yayılmaya başlayan ***ulusal devlet, özgür vatandaş*** ve ***laik dünya görüşünün*** izlerini taşıyan 1924 Anayasasında, ***laiklik*** ile bağdaştırılamayan bazı hükümlerin yer alması önlenememişti. 1921 Anayasasında bulunan ve TBMM'nin görevleri arasında sayılan ***"şeriat hükümlerinin yerine getirilmesi"*** (ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi) hükmü yeni Anayasada da korunmuştu (Md. 26). Bunun gibi, Cumhuriyetin ilan edildiği gün Anayasaya giren ***"Türkiye devletinin dini İslam dinidir"*** hükmü de yeni Anayasada yer almıştı (Md. 2).

Tasarıyı hazırlayan komisyondaki görüşmelerde Mahmut Esat Bozkurt, din ile ilgili bu gibi hükümlerin metinden çıkartılmasını ve din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını önermişti. Fakat Kâzım Karabekir buna şiddetle karşı çıkmıştı. Giderek de tartışmalar İslamiyetin ilerlemeye engel olup olmadığı sorununa dönüşmüştü. Karabekir'in anlatımına göre Fethi Okyar'ın da Mahmut Esat Bozkurt'u destekler biçimde konuşması üzerine kendisi bu düşünceyi "bayağı" bularak şiddetle red etmiştir. Türklerin İslamiyeti kabul etmeleri sayesinde Bizans'ı ortadan kaldırdığını, geri kalmışlığımıza dinin değil, boyuna fetihlerle uğraşma, Avrupa'nın bilim ve teknoloji yönüyle ilgilenmeme gibi tutumların etken olduğunu açıklamıştır. Bu arada şunu da öne sürmüştü: "Böyle bir harekete cür'et, memleketimizde kanlı bir istibdatla başlar ve İstiklal Sava-

şının samimi birliğini de biribirine katar!" Bunun üzerine Atatürk, "Görüşmeler çok hararetli, burada kesiyorum" diye Karabekir'in konuşmasını kesmiştir (***Atatürk İhtilali,*** 341 vd.; ***KKA***, 87 vd). Böylece dinsel görevlerle ilgili bu hükümler Anayasa metninde kalmıştı. Fakat Atatürk tartışmaların arkasından "Zamanı gelir" demekten de geri kalmamıştı.

Gerçekten de Atatürk bu hükümleri zorunluluklardan kaynaklanan ama ilk fırsatta değiştirilmesi gereken birer ***"ukde"***, birer düğüm olarak nitelemekteydi. 1927'deki ***Söylev***'inde de bunu açıkça söyleyecekti:

"Halifelik ve din sorunlarıyla uğraşıldığı sıralarda, halkın ve özellikle aydınların kafasında Anayasada bir noktanın düğümlenip kaldığını öğrendik... İlk Anayasayı hazırlayanlara ben başkanlık ediyordum. Yapmakta olduğumuz yasa ile 'şer'i hükümler' deyiminin bir ilgisi olmadığını anlatmaya çok çalışıldı. Fakat bu deyimden kendi kanılarınca bambaşka anlam çıkaranları inandırmak mümkün olmadı.

"İkinci nokta, Anayasanın 2. maddesinin başında 'Türkiye devletinin dini İslam dinidir' tümcesidir. Yeni Anayasa yapılırken laik hükümet deyiminden dinsizlik anlamı çıkarmaya eğilimli olanlara ve fırsat kollayanlara böyle bir fırsat vermemek amacıyla, yasanın ikinci maddesini anlamsız kılan bir terimin alınmasına müsaade olunmuştur.

"Yasanın gerek 2. ve gerek 26. maddelerinde gereksiz görünen ve yeni Türkiye devletinin ve Cumhuriyet yönetimimizin çağdaş niteliğiyle bağdaştırılmasına olanak bulunmayan deyimler, devrim ve Cumhuriyetimizin o zaman için sakınca görmediği ödünlerdir.

"Ulus, Anayasamızdan bu fazlalıkları ilk zamanda kaldırmalıdır."

Atatürk'ün işaret ettiği doğrultuda çok geçmeden 1924 Anayasasının çağdaşlık ve laiklikle bağdaştırılamayan hükümleri değiştirilmiştir. 10 Nisan 1928'de yapılan ilk değişiklikte Atatürk'ün fazlalık dediği ***"ukde"***ler, düğümler çözülmüş, aynı zamanda Cumhurbaşkanı ile milletvekillerinin yapacakları yemin metinlerinde küçük ama anlamlı bir değişiklik sağlanmıştı. 2. maddedeki ***"Türk devletinin dini İslam dinidir"*** hükmü ile BMM'nin görevlerinin sıralandığı 26. maddedeki ***"şer'i hükümlerin yerine getirilmesi"*** deyimi metinden çıkartılmıştı. Milletvekilleri ile Cumhurbaşkanı yeminlerinin sonundaki "Tanrıyı tanık tutarım" anlamına gelen ***"Vallahi"*** deyimi de "namusum üzerine söz veriyorum" biçiminde değiştirilmişti.

1924 Anayasasındaki ikinci büyük değişiklik, kadınlara seçmek ve seçilmek hakkının verilmesi amacıyla 5 Aralık 1934'de yapılmıştı. '30' yaşını bitiren erkek ya da kadın her Türkün milletvekili seçilebilmesine olanak sağlanırken, 1924 Anayasasında '18' olarak saptanmış olan seçmen, yani oy verme yaşı '22' ye çıkarılmıştı (Md. 10-11).

Atatürk döneminde Anayasada son büyük değişiklik 5 Şubat 1937'de yapılmıştı. Böylece devletin resmi dili ile başkentini belirleyen 2. maddeye '***6 Ok***'la simgelenen Atatürk ilkeleri eklenmişti. Bu eklemeyle 2. madde şöyle olmuştu:

"Türkiye devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimcidir. Resmi dili Türkçedir. Başkenti Ankara'dır."

1937 değişikliğinde bakanların dışında siyasi müsteşarlıklar kurulmasına olanak verecek hükümler Anayasaya alınmıştı. Sözkonusu müsteşarlar Başbakanca Meclis üyeleri arasından seçilerek Cumhurbaşkanının onayına sunulacaktı. Bakanlara yardımcı olarak çalışacak siyasi müsteşarların görev ve sorumlulukları yasa ile belirlenecekti. Bu nedenle Anayasanın 44, 47, ve 50. maddelerine buna ilişkin hükümler konmuştu. Ancak uygulamaya geçildiğinde kimi aksaklıklar ve güçlüklerle karşılaşılmıştı. Birkaç ay sonra da 29 Ekim 1937'de siyasi müsteşarlıklarla ilgili hükümler Anayasadan çıkartılmıştı.

1924 Cumhuriyet Anayasası 27 Mayıs 1960 dönüşümüne kadar bu son biçimiyle yürürlükte kalmıştı. Türkçenin özleştirilip geliştirilmesi çalışmalarında belirgin bir aşamaya gelindiğinde, Tunalı Hilmi'nin daha ilk gün vurguladığı gibi, Arapça, Farsça sözcükler ve tamlamalarla dolu olan ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu***'nun her vatandaşın kolayca anlayabileceği yalın ve öz Türkçe ile yazılması da gerekli görülmüştü. Bu nedenle ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 'Anayasa'*** adıyla yalınlaştırılmış ve yeni metin 10 Ocak 1945'te TBMM'nce kabul edilmişti. Ne var ki çok partili siyasal yaşama geçildiğinde Atatürkçülük/Kemalizm ve Türk devrimi çeşitli yönleriyle siyasal tartışmalara yol açmıştı. Bu arada dildeki devrim, büyük gelişme de kimi çevrelerce yerilmeye başlanmıştı. 1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Partinin kimi yöneticileri de dildeki özleşme ve gelişmeye karşı tutum aldıklarından, Fuat Köprülü'nün öncülüğünü yaptığı girişimle 1945 Anayasası metni, eski 1924 ***Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*** diline döndürülmüştü (1952).

Kimi değişikliklerle 1924'den 1960'a kadar 36 yıl ilk Cumhuriyet Anayasası, yerini 27 Mayıs girişiminden sonra düzenlenen 9 Temmuz 1961 tarihli yeni ***Türkiye Cumhuriyeti Anayasası***na bırakmıştı. Ne ki 1961 Anayasası da ancak 19 yıl uygulanabilmişti. 12 Eylül 1980 girişimiyle askıya alınmış ve yerini 1982'de tartışmaları ilk günden başlayan yeni bir ***Anayasa***ya bırakmıştır.

III – SİYASAL DEVRİME KARŞI TEPKİLER

A) İÇTE HUZURSUZLUK BELİRTİLERİ

Cumhuriyetin ilanından sonra halifeliğin kaldırılması ve yeni bir Anayasanın yürürlüğe konması, Türk devriminin siyasal niteliğini belirlemişti. Ancak rejim konusundaki görüş ayrılıklarından kaynaklanan tartışmaların önü alınamamış ve birçok yan etkenin de dürtüsüyle içte bazı huzursuzluklar ortaya çıkmıştı.

1) SAVAŞIN GETİRDİĞİ YIKIM VE YOKLUK

1911'de başlayıp 1922'ye dek 11 yıl süren ve bütün ulusal varlığın ortaya konulmasıyla kazanılan bir savaşlar dizisinin doğurduğu yıkıntılar ve kayıplar ortamında yeni bir devlet yapısı yükselirken, günlük yaşamda karşılaşılan güçlüklerin, aksaklıkların önce kimi kırgınlıklara ve giderek huzursuzluğa yol açması bir bakıma doğaldı.

Birinci Dünya Savaşının insan ve maddi kayıpları dışında Gelibolu Yarımadasında ve Rus-Ermeni işgaline uğrayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da neden olduğu yıkımlar, yangınlar, göçler ve kayıplar büyük acılar doğurmuştu. Bunlara Antep'e "***Gazi***", Maraş'a "***Kahraman***" sanının verilmesine etken olan Güney Cephesindeki savaşların getirdiği kayıplar, yokluklar, acılar eklenmişti. Öte yandan İzmir'i işgal eden Yunan askerleri kent sokaklarında şu marşı söyleyerek yürümeye başlamışlardı:

Şimdi ki fustanella İzmir'e geldi
Fes ortadan kalkacak
Türkün kanı akacak!
Şimdi ki İzmir'i aldık
Ayasofya'yı açalım.
Camiler yerle bir edilecek
Ve üzerlerine Haç dikilecek!

Gerçi onlar 3 yıl uğraştıkları halde bu emellerine ulaşamamışlardı. Ama 1922 Eylülünde yüzgeri kaçarlarken, İzmir'deki İngiliz Başkonsolo-

sunun da belirtmek zorunda kaldığı gibi, "arkalarında bir çöl bırakmaya çalışmışlardı." Yunanlıların ***Bursa***'dan nasıl çekildiklerini izleyen bir İngiliz subayı, ***Mudanya***'dan ***Bursa***'ya kadar yol boyunca bütün köylerin yandığını saptamıştı. Kentteki yıkımlardan Fransız Konsolosluğu da kurtulamamıştı. Dahası, Yunanlılar kendi kiliselerini bile ateşe vermişlerdi. Geri çekilirken de kimi yerlerde Müslümanları camilerde toplayıp yakmışlardı! Bunları çok iyi bilen Kral Konstantin, savaşın "vahşi çarpışma biçimine" dönüştüğünü ve ele geçirdikleri Türk tutsaklarını hemen öldürdüklerini itiraf etmişti. İngiliz görevlilerinin raporlarına göre o dönemde '4.500' evli büyük bir kasaba olan ***Alaşehir***'de aynı anda 15 yangın çıkartılmıştı. Burası bir kül yığınına dönüştürülürken kentte bulunanlardan 600 kişi katledilmişlerdi. ***Uşak, Turgutlu, Salihli, Söke, Nazilli, Aydın*** ve ***Manisa*** da aynı biçimde ateşe verilmişti. ***Uşak***'ta 1.800 ev yakılmıştı. 8.000 ev bulunan ***Aydın***'da geriye yalnızca '3' sağlam ev kalmıştı. Gene bir İngiliz milletvekilinin kendi başbakanına yönelttiği soruya göre, ***Yalova***'daki Yunan tümeni savunmasız 5.500 Türkü öldürmüştü. ***Bursa***'dan çekilirken de angarya hizmetlerinde çalıştırdıkları 1.500 Türkten 300'ünü ***Timurtaş*** istasyonu yakınında, '30'unu hapishane içerisinde diri diri yakmış, geri kalanları da yanlarında götürmüşlerdi. Akdeniz'e ilerleyen Türk ordusunun önünden kaçıp Kordon boyunda gemilere üşüşürken de ***İzmir***'i ateşe vermişlerdi.

Bu yıkımları gözleriyle gören ünlü İngiliz tarihçisi A. Toynbee, savaş sonrasındaki Batı Anadolu'daki acı gerçeği şöyle anlatmıştı:

"Şu güzel kentler, İzmir, Bergama, Manisa vb... şimdi virane olmuş... Bu sevimli insanlar en korkunç zihinsel ve fiziksel ıstıraplar içinde öldürülmüş, yurtlarından sürülmüş ve perişan edilmişlerdir. Bütün bunlara kalpleri taşlaşmış ve kulaklarını yetenekli danışmanlarına bile tıkamış batılı devlet adamlarının şımarıklıkları neden olmuştur..

"Yunan ordusu Anadolu'ya asla ayak basmamış olsaydı İngiliz İmparatorluğu için daha iyi olurdu!"

Bu denli yıkım, kayıp, yokluk ve yoksulluk içinde bağımsızlığına ve devletine kavuşan Türk vatandaşı için güncel en büyük sorun, oturabileceği bir konut, kendini ve ailesini geçindirebilecek bir iş ve gelir elde edebilmekti. Devlet ve yöneticiler için de, vatandaşın aş ve iş bulacağı ortamı hazırlamak, arkasından yıkıntıları gidermek, yurdu imar etmek görevlerin başında geliyordu. Oysa vatandaşın kazancı ve devlet gelirlerinin yetersizliği bu sorunların kısa sürede çözülmesine olanak bırakmıyordu, Üstelik yeni Türk devleti Osmanlı yönetiminin borçlarını da üstlenmek yürekliliğini ve erdemliliğini de göstermişti. Bu nedenle yıllık bütçelerdeki ödeneğin bir kısmını bu borçların ve faizlerinin ödenmesine ayırmak zorundaydı.

2) YUNANİSTAN İLE NÜFUS DEĞİŞİMİ

Savaşın getirdiği acılara, yokluklara, Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus değişiminden kaynaklanan kimi sorunlar da eklenmişti. İki ülke arasında nüfus değişimine gidilmesinin yararlı olacağı Birinci Dünya Savaşı yıllarında düşünülmüştü. Yunanistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra güttüğü ***Megali İdea*** siyasası yüzyıllardır bir arada yaşayan Türk ve Rum halkları arasındaki ilişkilerin eski sıcaklığını yitirmesine neden olmuştu. Balkan Savaşları ise Yunanistan'ın aldığı yerlerdeki Türklerle Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan Rumların anavatan bildikleri karşı tarafa göç etmeleri eğilimini doğurmuştu. Ancak Yunanistan Anadolu üzerindeki savlarını sürdürebilmek için buradan Makedonya'ya ve Batı Trakya'ya göçen Ortodoks Rumları kabul etmeyerek geri göndermeye başlamıştı. Kurtuluş Savaşı başladığında Türkiye'de yaşayan Ortodoksları Yunanistan'ın siyasal emellerinin dışına çıkarabilmek ve ***Fener Patrikhanesi***'nin bunlar üzerindeki baskısını giderip gücünü azaltabilmek için ***"Türk-Ortodoks Kilisesi"*** adıyla bağımsız bir kilise kurulması desteklenmişti. Bu kilisenin kurucusu Papa Eftim'in Türk ve Türkiye yanlısı bir siyasa izlemesine karşın geniş Rum halkını ***Fener Patrikhanesi***'nden ayırmak olanağı bulunamamıştı.

Lozan barış görüşmelerinde Türkiye ile Yunanistan arasında karşılıklı olarak nüfus değişimi yapılması üzerinde de durulmuş ve bu konuda görüş birliği sağlanmıştı. 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türk ve Yunan delegelerince imzalanan ancak barış antlaşmasının eki olarak yürürlüğe giren sözleşmeye göre, Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklular ile, Yunan topaklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklular için zorunlu değişim uygulanacaktı. Yalnız İstanbul'da oturan Rumlarla Batı Trakya'da oturan Müslümanlar bu değişimin dışında tutulmuşlardı. Göç ettirilecekler her çeşit taşınır mallarını yanlarında götürebileceklerdi; taşınmazlar üzerindeki mülkiyet hakları ile alacakları da saklı tutulacaktı. Bu mülklerden kamulaştırılmış olanlara yeniden değer biçilecekti. İlke olarak bir göçmene gittiği yerde, ayrıldığı ülkede bırakmış olduğu mallarla eşdeğerde ve nitelikte mal verilecekti. Sözleşmede değişimi denetlemek ve göçü kolaylaştıracak önlemleri almak için karma bir komisyon kurulması da öngörülmüştü. Komisyon, Türk ve Yunan taraflarının '4' er delegesi dışında, Dünya Savaşına girmemiş devletler arasından ***Milletler Cemiyeti***'nce seçilecek '3' üyeden oluşacaktı. Komisyonun giderleri, saptanacak orana göre iki tarafça karşılanacaktı (Metin: ***TSA,*** I, 177-183).

Sözleşme, Lozan Antlaşmasının onaylanmasıyla yürürlüğe girmişti. Böylece de özellikle Rumların yoğunlukla oturdukları Batı Anadolu'da o

zamanki deyimle ***"mübadele"*** denen iki yönlü bir göç akımı başlamıştı. Yüzbinlerce kişiyi kapsayan göç işini düzenlemek, göç edecekleri saptamak, onları gidecekleri yere ulaştırmak, geleceklerin nereye yerleşeceklerini belirlemek, oraya kadarki yol, yeme-içme ve sağlık hizmetlerini görmek ve ilk aşamada barındırmak başlıbaşına büyük bir sorundu. Üstelik yeni gelenlere konut, geride bıraktıklarıyla eşdeğerde mülk, arazi vermek ve onları üretici durumuna geçirmek, ayrıntılarıyla hazırlanmış bir programı ve küçümsenemeyecek bir harcamayı gerektiriyordu. Bu, devlet yönetimi için büyük güçlükler doğururken Batı Anadolu'daki sorunları daha da artırmıştı. Üstelik Yunanlıların çekilmesinden sonra kentine, köyüne döndüğünde kolayca konut ve mal edinemeyen yerli halk, değişim yoluyla gelenlere bunların sağlanmasının gönül burukluğunu duymaya başlamışlardı.

Aynı sorunlar Yunanistan için de geçerliydi. Yenilginin doğurduğu karışıklıklar içinde bulunan Yunan yönetimi Türkiye'ye göç edeceklere türlü engeller çıkarırken Türkiye'den gelecek Rumları yerleştirebilmek için halktan "Yardım" adı altında para toplamak zorunda kalmıştı.

Yunanistan'dan gelecek göçmenlerin 500.000'i bulacağı anlaşılmıştı. Bu sayıdaki insanların nakilleri ve yerleştirilmeleri işlerini yürütebilmek için ülke çapında örgütlenmeye gereksinme vardı. Bu amaçla 13 Ekim 1923'te ***Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı*** adıyla yeni bir bakanlık kurulmuştu. Bakanlığa duyarlı ve atak kişiliği ile tanınan İzmir Milletvekili Mustafa Necati getirilmiş ve bütçeden '6.095.083' lira ödenek ayrılmıştı. Uygulamanın nasıl olacağını belirlemek için de Mübadele, İmar ve İskân yasası çıkartılmıştı.

Yabancı şirketlere para ödememek için deniz yoluyla getirilecek göçmenlerin taşınması ***Seyrüsefain*** Şirketine (Denizyolları), yolculuk sırasındaki yeme içme ve sağlık hizmetlerinin görülmesi de ***Kızılay***'a verilmişti. Karadan gelecekler trenle nakledileceklerdi. Geleceklerin yerleştirilmesi açısından ülke '10' iskân bölgesine ayrılmıştı.

Nüfus değişimine resmen 10 Kasım 1923'te başlanmıştı. Yıl sonuna kadar Selanik, Kavala, Drama ve yöresi ile Girit'ten '60.318' göçmen getirilmişti. İzmir'e ilk göçmen kafilesi 3 Aralıkta ulaşmıştı. Halk gelenleri sevinç gösterileriyle karşılamıştı. Onlar için yapılacak harcamalara katkıda bulunabilmek için yer yer yardım kampanyaları başlatılmıştı.

Ama çok geçmeden kimi aksaklıklar başgöstermiş, yakınmalar da başlamıştı. Kimi yerlerde gelenleri yerleştirmek amacıyla, evvelce savaştan zarar gören yerli halkın oturmakta oldukları hazineye ait evlerin (***emval-i metrûke*** - terk edilmiş mallar) boşaltılması yoluna gidilmişti. Böylece konutlarından çıkartılanlar devlete ve yöneticilere karşı haklı

bir tepki gösterirlerken yeni gelenleri de kendilerini evlerinden eden ayrıcalıklı kişiler olarak görmeye başlamışlardı. Öte yandan yeni gelenlerle daha da artan tüketici nüfus sayısı mal ve hizmetlerde fiyat artışları doğurmuştu. Böylece sosyal ve ekonomik sıkıntılar yaralarını sarmakla uğraşan bölge halkında karamsarlık yaratacak bir boyuta varmıştı.

Kaldı ki göçle gelenler "mübadiller" arasında da kimi yakınmalar başlamıştı. Yunanistan'dan yola çıkan kafilelerde aynı aileden olanlar topluca aynı taşıta bindirilip aynı yere gönderilmelerine özen gösterilmediği için "parçalanmış aileler" sorunu ortaya çıkmıştı. Bunun yanında ailelerin yerleştirilmeleri aşamasında yeterli konut ve arazi bulunamayınca aile bireylerini bölüp ayrı ayrı yerlere göndermek zorunluluğu duyulmuştu. Bu nedenle parçalanmış olan aileyi bir araya getirebilmek için yıllarca uğraşmak gerekmişti.

1923 Kasımında başlayan nüfus değişiminde Yunanistan'dan Türkiye'ye göçenlerin sayısı 99.709'u, evde 380.243'ü bulmuştu. Özetle, gelen göçmenlerin çokluğu, maddi ve manevi olanakların kısıtlılığı ve bunlara eklenen kimi aksaklıklar, haksızlıklar, onların yerleştirildikleri bölgelerdeki sıkıntıları daha da artırarak bir huzursuzluğun nedeni olmuşlardı.

3) HÜKÜMET HAKKINDA GENSORU

Nüfus değişiminde karşılaşılan güçlükler, aksaklıklar bazı yolsuzluklara da yol açmıştı. Çok geçmeden bunlar basma ve TBMM'ne de yansımıştı. Evvelce yabancı devletler temsilciliklerinden alınmış olan pasaportlarla yurtdışına çıkmış olan Rumların ve Ermenilerin dönüp devletten Türkiye'deki mallarını geri aldıkları, kimi üst düzey yöneticilerinin de bu yolsuzluklara göz yumdukları öne sürülüyordu. İçişleri Bakanı A. Ferit Tek de gereken önlemleri almamak, böylece vurgunculara olanak tanımakla suçlanıyordu. Bu arada kendisinin mütareke döneminde Damat Ferit kabinesinde görev almış olduğunu ve Mustafa Kemal aleyhinde bulunduğunu gösteren yayınlar artmıştı. Bunun üzerine F. Tek bakanlıktan istifa etmiş (21 Mayıs 1924) yerine Recep Peker getirilmişti.

Sözkonusu yolsuzlukları saptamak için bir komisyon kurulmuştu ama suçlamalar, tartışmalar önlenememişti. Yolsuzluk, haksızlık yapıldığını öne süren gazetelerle hükümet yanlısı gazeteciler arasında da sert tartışmalar başgöstermişti. Öyle ki yolsuzluklara adları karışan kimi milletvekilleri, hükümeti ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'i savunuyor diye İstanbul'da ***İleri*** gazetesi basımevini basmışlar ve sahibi Celal Nuri

İleri'yi başından yaralamışlardı. Celal Nuri de gazetesini kapatmak gereğini duymuştu (Gologlu, ***DT***, 52).

Atatürk'ün sonradan ***Söylev***'de açıkladığı gibi, göçmenlerin yerleştirilmesinde herkesi düşündüren aksaklıklarla karşılaşıldığı yadsınamazdı. Kendisi de gözlemlerine dayanarak bu işlerin gidişinden yakınmış ve ***Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı***nın kaldırılarak hükümetçe daha geniş önlemlerin alınmasını dilemişti. Nitekim Bilecik Milletvekili Dr. Fikret de bu bakanlığın kaldırılması için bir yasa önerisinde bulunmuştu.

Ancak konu hükümeti ve bakanları eleştirmeye çok elverişli olduğundan muhalif olarak tanınan milletvekilleri, 1924 Ekiminde konuyu önce bir soru önergesi ile meclis gündemine getirmişler ve hemen arkasından gensoruya ve Meclis Araştırmasına dönüştürmüşlerdi. Muğla Milletvekili Hoca Esat Efendi, 20 Ekim 1924'de göçmenlerin yerleştirilmeleriyle ilgili olarak bir soru önergesi vermişti. Önergeye M. Necati'den sonra bakanlığa getirilmiş olan Bursa Milletvekili Refet Bey cevap vermişti. Ancak muhalifler onun açıklamalarını yeterli görmemişler ve bir hafta sonra soruyu gensoruya çevirmişlerdi.

Gensoru görüşmelerine 5 Kasımda başlanmıştı. O gün 30'a yakın milletvekili söz alıp konuşmuştu ama bir sonuca varılamadığından görüşmeler ertesi gün de sürdürülmüştü. Konuşmalar göçmen değişimi sorunları ile de sınırlı kalmamış, hükümetin ve kimi bakanların davranışlarını içeren bir genellik kazanmıştı. Bu arada Bakan Refet Beyin Meclis Başkanvekilliğine seçilmesi nedeniyle bakanlığa vekâlet eden Recep Peker'in ortaya attığı bir sav tartışmaların daha da ateşlenmesine neden olmuştu. Peker, kimi milletvekillerinin bazı bakanlar aleyhine defterler tuttuklarından söz edildiğini belirterek, bunların açıklanmasını istemişti. Buna karşın muhaliflerin başında gelen Feridun Fikri Düşünsel, hükümete güven duyulup duyulmadığının saptanması için bir Meclis soruşturması açılmasını önermişti. Önergeyi savunmak için söz alan Rauf Orbay, bakanların görev ve yetkilerini belirleyecek yasanın henüz çıkarılmadığına değindikten sonra bazı bakanlıklardaki uygulamaları eleştirmiş ve hükümete birçok soru yöneltmişti. O günkü görüşmeler de karşılıklı sorular ve yanıtlarla sona ermişti. 8 Kasım 1924 günkü oturumda bu kez de Feridun Fikri, arkasından Refet Bele eleştirileri sürdürmüşlerdi. O günlerde hasta olan Başbakan İ. İnönü görüşmelere katılmadığı için eleştirilere yanıtları kimi bakanlar ve Anayasa Komisyonu Başkanı Yunus Nadi vermişlerdi. Sonunda Düşünsel'in Meclis soruşturması isteyen önergesi oya sunulmuştu. TBMM, 19 olumsuz ve '1' çekimsere karşı 148 oyla İsmet İnönü hükümetine güvenini vermişti. Ancak Meclisteki oturumlar ve bazı gelişmeler, muhalif olarak tanınan millet-

vekillerinin hep birlikte davranmayı sağlayabilmek için çok yakında bir örgüt içinde toplanacaklarını göstermişti.

4) 150'LİKLER, SALTANAT VE HALİFELİK YANLILARI

Savaşın doğurduğu yıkıma ve yokluğa eklenen kimi yönetim beceriksizlikleri, aksaklıklar ve yolsuzluklar, ülkede artık saklanamayan bir huzursuzluk yaratmıştı. Cumhuriyetin ilanıyla ve yeni Anayasa ile getirilen laik düzene çeşitli nedenlerle karşıt olanların yurtiçinde ve dışında yaptıkları propagandalar ve girişimler de bu olumsuzlukları artırıyordu.

Bunların arasında Ulusal Kurtuluş Savaşma cephe aldıkları için Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra yurtdışına çıkartılan ***"150' likler"*** önemli bir yer tutuyordu. Padişah Vahidettin'in İngilizlere sığınarak yurtdışına kaçması, saltanat yanlılarının TBMM Hükümeti aleyhindeki girişimlerinin artmasına yol açmıştı. Hele Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması yeni düzene karşıt olanların sayısını ve gücünü daha da artırmıştı. Saltanat ve halifelik yanlıları Türkiye içinde basında ve TBMM'nde seslerini yükseltir, eleştirilerini sürdürürlerken yurtdışına çıkmış olanlar da demeçleri, yayınları ve türlü girişimleriyle yeni Türkiye devletine ve onun kurucularına karşı bir kampanya içine girmişlerdi. Özellikle son Halife Abdülmecit'in halifeliği canlandırmak girişimleri ve kimi Müslüman ülkelerden gördüğü destek henüz örgütlenme aşamasında bulunan Cumhuriyet Türkiyesinde manevi bir huzursuzluk yaratmada etkili olmuştu. Bunlara "150'likler"in katılması olumsuzluklara bir halka daha eklemişti.

Lozan barış görüşmeleri başladığında, her iki tarafta savaş suçu işlemiş olanları kapsayan geniş bir af çıkartılması da gündeme gelmişti. Oysa Türkiye'de ***İstiklal Mahkemeleri***'nce yargılanmaları gereken ya da giyaplarında yargılanıp hüküm giyenlerden bir kısmı yurtdışına çıkmış bulunuyordu. Yargılanmaları gerekenlerin bazıları da ele geçirilememişti. Öngörülen genel afta bu gibilerin de bağışlanmaları sözkonusuydu. Bu nedenle Lozan görüşmelerine gidilirken, Kurtuluş Savaşma karşı cephe almış, savaşmış olanların ya da ***Sevres*** Antlaşması gibi bir yokoluş belgesini kabul etmiş olanların genel af dışında bırakılmaları için hazırlık yapılması gereği duyulmuştu. Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan ve İ. İnönü, Fevzi Çakmak, Kâzım Özalp, Fethi Okyar, Yusuf Kemal Tengirşenk ve Adalet Bakanı Seyit Bey ile İstiklal Mahkemesi Başkanlarından İhsan Eryavuz'un katıldıkları toplantıda bir ilke kararı kabul edilmişti. İ. Eryavuz'un önerisi ile bu gibilerin yurda sokulmamaları ve içeride bulunanların da yurtdışına çıkartılmaları görüşünde birleşil-

mişti. Ancak elde iyi tutulmuş bir arşiv bulunmadığından sözkonusu suçlara başlangıç tarihinin ne olacağı ve bu gibilerin isimlerinin nasıl saptanacağı belirlenememişti. Bu durumda bir yandan Milli Savunma ve Genelkurmay Bakanlıklarında, öte yandan İçişleri Bakanlığında aftan yararlanmayacakları içeren listelerin düzenlenmesine girişilmişti.

Lozan görüşmelerinde Türk Başdelegesi İ. İnönü, bu hazırlıklara dayanarak Türkiye'nin kendi uyruğu olan bazı kimseleri vatandaşlık hakkından yoksun bırakmasının tamamıyla bir iç sorun olup, savaş suçlularının affıyla ilişkisi bulunmayacağını belirtmişti. Barış görüşmeleri kesilip İnönü Ankara'ya döndüğünde sorun Bakanlar Kurulunca ele alınmıştı. Hazırlıklar Meclise de yansımıştı. Hüseyin Avni Ulaş'ın buna ilişkin sorusuna yanıt veren İnönü, böyle bir liste düzenlemenin hükümetin ve adalet organlarının yetkisi içinde bulunduğunu söylemişti. Bununla birlikte isimler saptandıktan sonra alınacak kararın Meclisin eğilimi doğrultusunda olacağını da eklemişti. Ancak barış görüşmeleri yeniden başlarken TBMM'nin 1923 Nisanında seçimi yenileme kararı alarak dağılması buna olanak bırakmamıştı.

Lozan'da "Genel Affa İlişkin açıklama ve Protokol" başlığını taşıyan ikili bir anlaşma da imzalanmıştı. Bunda Türk ve Yunan taraflarının ilan edecekleri genel affın ayrıntıları saptanmıştı. Buna göre af dışında tutulacakları saptamak Türk hükümetinin yetkisi içinde olacaktı. Bunların kaç kişi olacaklarının belirtilmesi de gerekli görüldüğünden rakam '150' olarak saptanmıştı.

Türkiye adına İ. İnönü, Rıza Nur ve Hasan Saka'nın imzaladıkları protokolün buna ilişkin metni şöyleydi:

"Genel affa ilişkin Açıklamanın I. paragrafı geçerli olmakla birlikte, Türkiye Hükümeti o paragrafta sözkonusu kişiler içindeki 150 kişinin Türkiye'ye girmesini ve orada oturmasını yasaklamak hakkını saklı tutar. Böylece Türkiye Hükümeti sözkonusu kişilerden bugün kendi ülkesinde bulunanları oradan çıkarabilecek ve yabancı ülkelerdekilerin geri dönmelerini yasaklayabilecektir."

Protokol uyarınca, liste barış antlaşmasının yürürlüğe girişinde yapılacak genel af açıklamasına eklenecekti. Bu gibilerin mal ve mülklerine el konulmayacak, mallarını elden çıkarmaları için tanınan '9' aylık süre sonunda kamulaştırma yoluna gidilecek olursa bedelleri kendilerine ödenecekti. (Metin: ***TSA***, 187-190)

150'likler listesi, Lozan Antlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra açıklanmıştı. Bazı suçları kapsam dışında bırakan genel af yasası da 26 Aralık 1923'te TBMM'de kabul edilmişti. 1 Haziran 1924'de çıkartılan bir Hükümet Kararnamesi ile ***150'likler***'den Türkiye sınırları içinde bulunanların yurtdışına çıkartılmaları öngörülmüştü.

Listeye alınanlar, kendilerine yükletilen suçlar yönünden sınıflandırılmamışlardı. Listenin değişik verilerden, dosyalardan çıkartılan isimlerle oluşturulduğu, herhangi bir sıralamaya gidilmediği anlaşılmaktadır. Ancak Kurtuluş Savaşında ulusal güçlere karşı ayaklanmış, ***Kuvayi İnzibatiye***'ye girip silahla savaşmış olanlarla, ***Anadolu İhtilali***'ne karşı çıkan İstanbul yönetiminin üst düzey görevlileri ve ***Sevres*** Antlaşmasını imzalayanlar listedeki çoğunluğu oluşturuyordu. Bunların yanında, işgalci güçlerle işbirliği yapanlar, Milli Mücadele'ye katılmamakla kalmayıp İstanbul Hükümeti adına davranan kimi yöneticiler, din adamları, halka işkence ve zulmeden polisler, köylüler de listeye alınmışlardı. ***150'likler*** çok genel bir sınıflandırma ile şu gruplara ayrılabilir:

İstanbul Hükümetlerinde Görev Alan Bakanlar: Mustafa Sabri (Şeyhülislam), İçişleri Bakanı: Adil, Mehmet Ali.

Sevres Antlaşmasını İmzalayanlar: Hadi Paşa, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Reşat Halis.

TBMM Hükümetine Karşı Ayaklananlar: Ali Galip, Çerkez Ethem ve kardeşleri Reşit ile Tevfik.

Kuvayi İnzibatiye Komutanları: Süleyman Şefik, Alb. Ahmet Refik, Ali Nadir, Tarık Mümtaz Göztepe, Çopur Hakkı, Fettah.

İstanbul Üst Görevlileri: Nemrut Mustafa, P.T. Müdürü Refik Halit Karay.

Gazeteciler: Mevlanzade Rıfat, Sait Molla, Hafız İsmail, Ali Sami, Mustafa Neyir, Ferit.

Siyaset Adamları: Hürriyet İtilaf Başkanı Alb. Sadık, Zeynelabidin, Ömer Fevzi.

Din Adamları, Müftüler: Hafız Ahmet, Ömer Fevzi.

Bunların dışında kimi görevliler, asker kişiler ve köylüler, saray görevlileri (Metin, Ek: IV).

Af dışında bırakılan ve yurtdışına çıkartılan 150 kişi ile onların yakınlarının duydukları kızgınlık ve hınç ile Cumhuriyetle gelen düzen ve onu sağlayan yöneticiler aleyhine çalışmaları bir bakıma beklenen bir olguydu. Böylece yeni rejime karşıt olanlara yeni bir grup da eklenmişti.

Şurasını da belirtmek gerekir ki ***150'likler*** daha Atatürk'ün sağlığında, 28 Haziran 1938'de çıkartılan 3527 sayılı yasa ile af edilmişler ve yurda dönmeleri sağlanmıştı.

5) ORDUNUN SİYASET DIŞINDA TUTULMASI

Sıvas Kongresinden sonra toplanacak olan Osmanlı Mebuslar Meclisi için seçim yapıldığında, başta Mustafa Kemal olmak üzere Rauf Or-

bay, Refet Bele, Kara Vasıf gibi asker kökenli ***Temsilciler Kurulu*** üyeleri de aday olmuşlardı. Bu, o günün koşullarında Anadolu direnişini İstanbul'a taşımak, Meclisteki etkin olabilmek için zorunlu görülmüştü. Bu anlayış çerçevesinde İstanbul Meclisine birçok asker milletvekili katılmıştı. İstanbul'un işgali üzerine Ankara'da toplanan ***Türkiye Büyük Millet Meclisi***ne de Mustafa Kemal'le birlikte A. F. Cebesoy, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Kâzım Özalp, Fevzi Çakmak, Fahrettin Altay, Cafer Tayyar Eğilmez, İsmet İnönü, Ali Çetinkaya, Yusuf İzzet Met gibi komutanlar seçilerek üye olmuşlardı. Ayrıca İstanbul Meclisinden gelen asker kökenli kimi üyeler de bunlara katılmıştı.

Savaşın gerekli kıldığı askerlik ile milletvekilliğinin birlikte yürütülmesi yöntemi, 1924 Anayasası ve seçim yasası ile de korunmuştu. Anayasa yalnızca milletvekilliği ile devlet memurluğunun birleştirilemeyeceği ilkesini getirmişti. Bu nedenle bu tür görevler üstlenmiş milletvekillerinden iki görevden birini seçmeleri istenmişti. Bu durumda Budapeşte Orta Elçisi Hüsrev Gerede, Londra Elçisi Zekâi Apaydın, Berlin Elçisi Kemalettin Sami milletvekilliğinden çekilmişlerdi. Eski Adalet Bakanı Seyit Bey ise üniversiteden maaş aldığı tarihten geçerli olmak üzere milletvekilliğinden istifa etmiş sayılmıştı.

Ancak Anayasada orduda komutan olarak görev almış bulunan milletvekilleri için böylesi açık bir kısıtlama getirilmemişti. Barış düzenine geçilirken Kurtuluş Savaşının doğudaki ve batıdaki iki ünlü komutanı K. Karabekir ve A. F. Cebesoy ordu müfettişliklerine atanmışlardı. Ancak saltanatın kaldırılmasından başlayarak Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılmasına varan siyasal devrimde Karabekir'in Mustafa Kemal'e karşıt bir tutum takındığı biliniyordu. Cebesoy'un da açık bir karşıtlık sergilemese de Cumhurbaşkanından uzaklaştığı gözleniyordu.

Nüfus değişimi ve yolsuzluklarla ilgili olarak basında eleştirilerin arttığı ve sorunun TBMM'ne de yansıdığı günlerde Karabekir ile Cebesoy'un ordu komutanlıklarından istifa etmeleri yeni bir huzursuzluk, bir bunalım yaratmıştı. Karabekir 26 Ekim 1924'de Birinci Ordu Komutanlığından ayrıldığını açıklamıştı. Onu 4 gün sonra Cebesoy'un istifası izlemişti.

İçteki eleştirilerin yoğunlaştığı, Hakkâri bölgesinde ***Nasturiler***'in başkaldırdığı ve dışta ***Musul Sorunu*** nedeniyle İngiltere ile anlaşmazlığın tırmandığı bir dönemde ordu komutanlarının çekilmeleri küçümsenemeyecek bir olaydı. Ancak bu kez Mustafa Kemal sorunu geçici olarak kişiler yönünden değil de, temelden kesin olarak çözmeye yönelmişti. O, daha yıllar önce genç bir subay iken ***İttihat ve Terakki*** Partisi'ne girdiğinde, ordunun siyasetle uğraşmaması, subayların siyasal partilere girmemesi gerektiği kanısını edinmişti. Partinin 1909 Selanik Kongre-

sinde de bu görüşünü savunmuştu. Bunun sakıncalarını da şöyle belirtmişti:

a) Ordu mensupları parti içinde kaldıkça bu örgüt gerçek bir siyasal parti olamayacaktır.

b) Öte yandan ordu günlük siyasetin içine sürüklenecek, disiplin bozulacaktır.

c) Parti orduya dayandığı için toplumda kök salamayacaktır.

Ancak Enver Bey (Paşa) ve öteki asker kişiler ***"Subaylar partiden ayrılacak olursa irtica başgösterir"*** diye Mustafa Kemal'in görüşüne karşı çıkmışlardı. Sonunda M. Kemal partiden ayrılmıştı. Bu arada İttihatçıların karşısında yer alan ***Hürriyet ve İtilaf*** Partisi, 1911'de ilan ettiği programında, ordu ile ilişkisi bulunanların hiçbir yerden milletvekili adayı olmamaları ilkesini benimsemişti ama bu ilke yaygınlaştırılıp yasaya bağlanamamıştı.

Komutanların ve ordunun siyasaya bulaşmalarının ne acı sonuçlar doğurduğu Balkan ve Dünya savaşlarında yaşanmıştı. Bu tanıklıkla Mustafa Kemal, Mondros silah bırakışmasının ertesinde, 17 Kasım 1918'de ***Minber*** gazetesinde yayımlanan demecinde ordunun siyasa dışı tutulması ve ülkedeki siyasal iktidarın emrinde olması gerektiğini şöyle dile getirmişti:

"Şüphe yok ki biricik amacı, görevi, düşüncesi ve hazırlığı yurt savunmasıyla sınırlanmış olan bu topluluk (ordu), memleketin siyasetini yönetenlerin en sonunda verecekleri kararla hareket geçer." (Ş.T. **Belleten**, 182)

Kurtuluş Savaşı kazanıldığına ve zorunluluk ortadan kalktığına göre orduyu, komutanları siyasetin dışına çekme zamanı gelmiş demekti.

Karabekir, Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği dilekçede, bir yıldır yürütmekte olduğu ordu müfettişliği sırasında "ordunun yükselmesi ve güçlendirilmesi için" yaptığı önerilerin dikkate alınmadığını öne sürmüştü. Bundan ötürü üzüntü ve kaygı duyduğunu ve üzerine düşen görevi milletvekili olarak yapacağına inandığı için komutanlıktan çekildiğini belirtmişti. Zafere ulaşıldıktan sonra Cumhuriyet yönetiminin örgütlenmesinde etkin görev üstlenmeyen ya da yeni düzene pek taraftar olmadığı için kendisine böyle bir olanak tanınmayan Karabekir, ordu müfettişliğini bir tür "emir subaylığı" olarak görmekteydi. Yakın arkadaşı Asım Gündüz'ün tanıklığına göre o, yaptığı hizmetler karşısında daima bir Başbakanlık beklemişti. Bu olasılık bir kez belirmiş ancak onunla Fethi Okyar arasında bir seçim yapması istenen Fevzi Çakmak, Okyar'ı yeğleyince Karabekir'in Başbakanlık isteği gerçekleşememişti (***Hatıralarım***, 213 vd.).

Bir kenara itildiği kanısında olan Karabekir, ordudan istifa ederken ziyaret ettiği Genelkurmay Başkanı F. Çakmak'ı da suskunluğunu koru-

duğu için eleştirmişti. Karabekir'in arkasından A. F. Cebesoy'un da istifa edeceği duyulmuştu. Cumhurbaşkanı M. Kemal, Konya'dan geldiğini haber aldığı Cebesoy'u Çankaya'ya akşam yemeğine çağırmış, fakat o bu çağrıya uymamıştı. Genelkurmaya uğrayıp milletvekili görevine başlayacağı için ordu müfettişliğinden bağışlanmasını dileyen bir dilekçe bırakmıştı.

Mustafa Kemal, Hakkâri yöresinde ***Nasturi*** ayaklanmasının sürdüğü ve ***Musul*** nedeniyle İngiltere ile savaş olasılığının belirdiği bir sırada iki ordunun komutansız kalmasına yol açan bu istifaları bir ***"komplo"*** olarak değerlendirmişti. İsteklerinin yerine getirilmediğini bildirerek istifa eden Karabekir ise anılarında bu girişimlerini İngiltere ile bir savaşa tutuşmayı önlemeye yönelik gösterecekti. Amaç ne olursa olsun Mustafa Kemal bundan yararlanarak orduyu siyasetin dışına çıkarmaya karar vermişti. Bunu gerçekleştirebilmek için milletvekillikleri de bulunan öteki komutanlardan Meclisteki görevlerini bırakmalarını istemişti. İlk olarak Genelkurmay Başkanı Çakmak milletvekilliğinden ayrılmıştı. Kolordu Komutanlarından İzzettin Çalışlar, Ali Hikmet Erdem, Şükrü Naili Gökberk ve Fahrettin Altay da istifalarını bildirip birliklerinin başında kalmayı yeğlemişlerdi. Yalnız III. Ordu Müfettişi Cevat Çobanlı ile VII. Kolordu Komutan Cafer Tayyar Eğilmez, seçim bölgelerindeki halkla görüşmeden milletvekilliğinden çekilmeyi kendilerini "ulusun gözünde sorumlu duruma düşürebileceği" gerekçesiyle ilk aşamada istifa önerisini kabul etmemişlerdi. Bununla birlikte Ankara'ya gelip durumu öğrenen C. Çobanlı milletvekilliğini bırakmıştı. C.T. Eğilmez ise Kolordu Komutanlığından çekilerek Mecliste Karabekir ve Cebesoy'a katılmıştı.

Böylece milletvekili komutanların büyük çoğunluğu ordudaki görevleri başında tutulmuş, siyaset ortamından uzaklaştırılmışlardı. Öte yandan Karabekir ile Cebesoy ordudaki görevlerini yerlerine atanan komutanlara devrettikten sonra milletvekilliği görevini üstlenebilmişlerdi. Karabekir devir işlemini beklerken Meclis oturumlarına katılmasının sağlanması için, 1 Kasımda Meclis Başkanlığına başvurmuştu. F. Fikri Düşünsel ile M. Vehbi Bolak Meclisin üyesi bulunan bir kimsenin görüşmelere katılmaktan alıkonulmasının doğru olmadığını söyleyerek Karabekir'den yana olmuşlardı. Ancak Milli Savunma Bakanlığının gelenekleşmiş uygulamasını değiştirmek olanağı bulunamamıştı. Öte yandan bu gelişmeler Halk Partisi'ne ve onun başkanı Mustafa Kemal'e karşıt olan yeni bir siyasal partinin kuruluşunu çabuklaştıran son aşama olmuştu.

B) MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ

Kâzım Karabekir, Fuat Cebesoy ve Cafer Tayyar Eğilmez'in ordudaki görevlerinden ayrılıp TBMM'ne milletvekili olarak katılmak istemele-

rinde, Rauf Orbay ve Refet Bele ile birlikte hareket ettikleri anlaşılmıştı. Orbay'ın hükümet hakkındaki Meclis Araştırması açılmasına ilişkin önergenin görüşmelerinde, sık sık ulusal egemenlikten yana olduğunu vurgulayarak Meclise ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yönelik bazı tümceler kullanması da dikkat çekiciydi. Ona göre Meclisin kabul ettiği bazı yasalar için ***"koridor yasaları"*** deniyordu. Anayasa hazırlıklarında Cumhurbaşkanına Meclisi dağıtmak ve yasaları veto etmek yetkisinin verilmesinin istendiğine de değinen Orbay, bunu ***"ulusun egemenlik hakkını Meclisten alıp başka katlara vermek"*** girişimi olarak nitelemişti. Bu arada halifeden ve padişahtan yana olmadığını da belirtmiş ve padişah ve halifenin "haklarını alabilecek herhangi bir kata karşı" olduğunu da açıklamıştı. "Herhangi bir kat"la Cumhurbaşkanlığından söz edildiği açıktı.

Bir sonraki oturumda konuşan Refet Bele de Orbay'ın yaptığı eleştirilerin tümüne katıldığını özellikle vurgulamıştı. Bütün bunlar, iaşe sorunu ve yolsuzluk iddialarıyla başlayan görüşmelerde hükümet ile birlikte Cumhurbaşkanını da içeren bir eleştiri ve suçlamaya yönelindiğini göstermekteydi.

O günlerde kimi İstanbul gazetelerinde hükümeti ve Cumhurbaşkanını eleştiren, yer yer de suçlayan yayınlar da sıklaşmıştı. ***Vatan***'da A. Emin Yalman, Meclis görüşmelerinde hükümeti savunan milletvekillerini bir yerden "gizli buyruk" alan kişiler diye niteliyordu. Cumhurbaşkanının en ince ve önemli görevinin, yan tutmadan bir yargıç gibi tarafları çağırıp dinlemek olduğunu belirterek "bu yapılmazsa yarın pek geç olabilir!" diye uyarıda bulunuyordu. Cumhurbaşkanının ve hükümetin tutumunun, "eleştiri eğilimi gösteren en özgür düşünceli yurttaşları zaman zaman susturmaya çalışan tekelci bir siyasal yöntem" olduğunu da ileri sürerek, ***"bu uğursuz gidişin belirli bir noktada durdurulması, yeni bir çığır açılması gerekiyor"*** diyordu (***Vatan***, 5-6 Kasım 1924).

Tanin'de Hüseyin Cahit Yalçın da "Ordu ve Siyaset" başlıklı yazısında, Karabekir ile Cebesoy'un ordudan istifalarına değiniyordu. ***"Hükümet biçimi Cumhuriyettir ama hükümetin yalnız adını değiştirmek hiçbir yarar sağlamaz. Asıl değiştirilmesi gereken nokta işin özüdür, ilkeleridir"*** diye Cumhuriyetlerin monarşilerden pek farklı olduğunu hatırlatıyordu. Devamla dikkatleri şuna çekiyordu: ***"Cumhurbaşkanı sanını taşıyan zorba, egemenliğini istediği gibi yürütür. Mutlakıyetçi bir egemen gibi kendi istek ve dileğinden başka bir yasa tanımaz."*** H. C. Yalçın bu kadarla da kalmıyordu: ***"Hangi general başına daha çok asi toplayabilirse Cumhurbaşkanlığına o geçer!"*** (***AS***, II, 642 vd.) Soyut görünen bu eleştirilerin ve "zorba, asi, general" suçlamalarının Mustafa Kemal'e yönelik olduğunu anlamak çok kolaydı.

Tevhid-i Efkâr'da Velit Ebüzziya ise Meclisteki gensoru görüşmelerini ele alarak hükümeti tutan milletvekillerinin böyle önemli bir işi "gürültüye boğmak" istediklerini öne sürüyordu. Yazara göre İnönü Hükümeti bu gidişle güvenoyu alacaktı, ancak son oylama "küçük bir sandığa atılmış beyaz kâğıtlar"dan öte bir anlam taşımıyordu.

Meclis görüşmeleri ve basında çıkan yazılar Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal-İnönü Hükümeti-Halk Partisi üçlüsü karşısında bir muhalefet cephesinin oluşmakta olduğunu gösteriyordu.

1) HALK PARTİSİ VE HÜKÜMETİ

Hükümete ve Cumhurbaşkanına yöneltilen eleştirilerde Halk Partisi programının da yetersiz ve aksak olduğu öne sürülmeye başlanmıştı.

TBMM'nin açılışından sonra ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*** adını taşıyan bir grup kurulmuştu. Sıvas Kongresinde kurulan derneğin adından esinlenerek 10 Mayıs 1921'de oluşturulan gruba katılan milletvekili sayısı giderek 261'e yükselmişti. Grubun yayınladığı bildiride, asıl amaç olan ***Ulusal And***'ın (Misakı Milli) gerçekleştirilmesinden sonra, yönetimde ve ekonomide "devrimler" yapılacağından söz edilmesi Meclis içinde ve dışında kimi eleştirilere yol açmıştı. İlk tepki Erzurum ***Müdafaa-i Hukuk*** derneğinden ve Raif Hoca'dan gelmişti. Evvelce de değindiğimiz gibi (2. Kitap, 58) K. Karabekir de bu bildiriyi saltanattan ve halifelikten Cumhuriyete yöneliş olarak değerlendirmiş ve karşı çıkmıştı.

Çok geçmeden de Mecliste bu grubun karşısında ***İkinci Grup*** diye anılan bir muhalefet oluşmuştu. Ülkenin işgalden kurtarılmasıyla savaş döneminden barışa yönelindiğinde siyasal etkinlikler ve ilişkiler ön plana geçmiş oluyordu. Bu arada gerçek anlamda bir siyasal partinin kurulması da gerekli görülmüştü. Başlangıçta, kurulacak partinin ***Müdafaa-i Hukuk*** adını taşıması düşünülmüştü. Fakat Karabekir ve daha başkaları, bağımsızlığı sağlayan bir simge olan bu adın bir siyasal partiye verilmesinin doğru olmadığını öne sürmüşlerdi. Bunun üzerine ***Halk Partisi*** adında birleşilmişti.

Aslında Mustafa Kemal daha 13 Eylül 1920'de Anayasaya esas olacak ilkeleri ***Halkçılık Programı*** adı altında toplamıştı. TBMM Hükümeti sisteminin de ***Halkçılık*** olduğunu sık sık vurgulamıştı. Çünkü o dönemde ***'Halkçılık"***, J. J. Rousseau'nun nitelediği gibi ***"Cumhuriyet/ Demokrasi"*** anlamında kullanılıyordu.

Milletvekili seçimlerine gidileceği sırada Başbakan bulunan R. Orbay, Mustafa Kemal'in bir siyasi parti kurup başkanlığını üstlenmesini sakıncalı bulduğunu ve onun "tek yol gösterici vaziyetinde" kalmasını önermişti. Karabekir ile Cebesoy da bu görüşe katılmışlardı. Ama Mustafa Kemal, Orbay'ı haklı bulmakla birlikte, "Fakat bugün için değil... Hele şu işleri de bir bitirelim, barış da olsun, ondan sonra düşünürüz" diye yanıt vermişti (***RO***, 126 vd). Karabekir ayrıca, partinin barış antlaşmasının yapılmasından sonra kurulmasını savunmuştu ama Mustafa Kemal, 6 Aralık 1922'de basına verdiği demeçte ***Halk Partisi*** adıyla bir parti kuracağını açıklamıştı.

a) Halk Partisi

Kararını açıklayan ve ülkenin düşünen kafalarını parti programının hazırlanması için yardıma çağıran Mustafa Kemal, uyguladığı yöntem gereği halkın tepkilerini öğrenebilmek için bir yurt gezisine çıkmıştı. Yaptığı konuşmalarda da kimi duraksamaları gidermeye çalışmış, ***"Halk"*** deyiminin bütün halkı, ulusu kapsadığını ve partinin sınıf mücadelesi yaratmamaya özen göstereceğini açıklamıştı.

TBMM, 1 Nisan 1923'te seçimleri yenileme kararı almıştı. Mustafa Kemal de ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*** başkanı olarak 8 Nisanda bir seçim bildirisi yayımlamıştı. Seçimlerden sonra alınacak önlemleri, devletin örgütlenmesini tamamlamak ve ekonomiyi canlandırmak için uygulanacak esasları '9' bölümde topladığı için ***9 Umde/İlke*** diye adlandırılan bu bildiride, Meclisteki ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu***'nun ***Halk Partisi***'ne dönüştürüleceği de belirtilmişti. Böyle bir parti kurmada güdülen amacın Meclisin çoğunluğunu bu ilkeler etrafında toplamak ve ülkeyi "ulusal egemenlik" doğrultusunda bir siyasal kuruluşa kavuşturmak olduğu da eklenmişti (***ATTB***, IV, 488 vd.).

Müdafaa-i Hukuk Grubu'ndan aday olmak isteyenler sözkonusu "Umde"leri kabul ettiklerini belgelemek koşuluyla seçime girebilmişlerdi. Seçimlerden sonra da Ankarada toplanan milletvekilleri ***Halk Partisi***'nin tüzüğünü hazırlamaya başlamışlardı. Ağustos başlarına kadar süren çalışmalarda hazırlanan tüzük, Mustafa Kemal'in başkanlığında yapılan toplantıda tartışılmış ve son biçimini almıştı. ***Halk Partisi Tüzüğü*** 106 madde ile bir Ek'ten oluşuyordu. Bunun dışında bir program hazırlanmamıştı. Tüzükte genel esaslara ilişkin olarak şu maddeler belirlenmişti:

a) Halk Partisi, Dernekler Yasası uyarınca kurulmuş siyasal bir dernektir. Amacı, ulusal egemenliğin, ***"halk tarafından ve halk için"*** uy-

gulanmasında rehberlik etmek, Türkiye'yi tam anlamıyla ***"çağdaş devlet"*** haline yükseltmektir.

b) ***Halk Partisi, bir ihtilal partisi değil, bir devrim partisidir.*** Bütün siyasal mücadelelerini yasalar çerçevesinde yapacak ve Türkiye'de yasaların üstünde yasa otoritesini egemen kılmaya çalışacaktır.

c) Halk Partisi'ne katılanların gerçekten ***'Halkçı"*** olması zorunludur. Halkçılara göre ***"halk"*** sanı herhangi bir sınıfa özgü değildir. Hiçbir ayrıcalık iddiasında bulunmayan ve genellikle yasa karşısında salt bir eşitliği kabul eden bütün kişiler halktandır.

ç) Bir kişinin Halk Partisi'ne girebilmesi için ***"Türkiyeli olması"*** ve aslen ulusal, yurtdışında bulunan Müslüman uluslardan birine mensup ise Türk uyruğunu kabul etmesi gerekir.

Parti Tüzüğü tartışmaya açılmış ve 9 Eylül 1923'te ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu***'nca da onaylanmıştı. Böylece de yeni Türk devletinin ilk siyasal partisi kurulmuştu. ***Halk Partisi***'nin Genel Başkanlığına 11 Eylülde Mustafa Kemal seçilmiş, Genel Sekreterliğine de Recep Peker getirilmişti. Ancak M. Kemal 29 Ekimde Cumhurbaşkanı seçilince parti başkanlığını vekâleten Başbakan İsmet İnönü'ye bırakmak gereğini duymuştu (19 Kasım). Parti, ***Müdafaa-i Hukuk Derneği*** kuruluşlarını da kendisine katarak ülke düzeyinde örgütlenmeye yönelmişti.

İşte Mustafa Kemal'in ***Halk Partisi*** yönetiminden eylemli olarak ayrıldığı günlerde, Cumhuriyetin ilanından doğan görüş ayrılıkları, R. Orbay ve K. Karabekir'in de içinde bulundukları bir karşıt grubun doğmasına neden olmuştu. Bu ortamda Cumhuriyetin ilk kabinesini kurmuş olan İsmet İnönü hükümette önemli değişiklikler yapmıştı.

b) İkinci İnönü Hükümeti

3 Mart 1924'de Şeriye ve Evkaf ile Genelkurmay Bakanlıklarının kaldırılması bakanlıkların sayısında ve işbaşındaki bakanların durumunda önemli bir değişiklik yapmıştı. Onu izleyen günde kabul edilen bir yasayla İktisat Bakanlığı da Ticaret ve Tarım (Ziraat) diye iki bakanlığa ayrılmıştı. Bunun üzerine Başbakan İsmet İnönü yeni bir kabinenin oluşturulmasına olanak sağlamak amacıyla 6 Mart 1924'de istifa etmişti.

Cumhurbaşkanı Atatürk ise Başbakanlığa yeniden İnönü'yü atamıştı. Onun oluşturduğu yeni kabine listesi Cumhurbaşkanınca aynı gün TBMM'ne sunulmuş ve toplantıda bulunan 145 milletvekilinin oybirliği ile kabul edilmişti.

İnönü'nün bu ikinci kabinesinde dikkati çeken önemli değişiklik, halifeliğin kaldırılmasında ve Öğretimin Birleştirilmesinde önemli katkı-

ları görülen Adalat Bakanı Seyit Bey ile Eğitim Bakanı Safa Uzler'in kabine dışı bırakılmalarıydı. Bunlara karşın genç, ateşli ve etkin olarak tanınan Mübadele, İmar ve İskân Bakanı Mustafa Necati Adalet'e kaydırılmış, Öğretimin Birleştirilmesine ilişkin yasa önerisini hazırlamış olan Vasıf Çınar da Eğitim Bakanlığına getirilmişti. Böylece hükümet şöyle oluşmuştu:

Başbakan ve Dışişleri Bakanı :	İsmet İnönü
Milli Savunma	Kâzım Özalp
İçişleri	Ahmet Ferit Tek (21.5.1924'de Recep Peker)
Maliye	Abdülhalik Renda
Ticaret	Hasan Saka
Adalet	Mustafa Necati
Sağlık ve Sosyal Yardım	Dr. Refik Saydam
Eğitim (Maarif)	Vasıf Çınar
Bayındırlık	Süleyman Sırrı
Mübadele, İmar ve İskân	Refet (Bursa milletvekili. Kasım 1924'de vekâleten: Recep Peker)

Meclisteki karşıt grup o yılın kasımında bu hükümet için gensoru ve Meclis Araştırması isterken, basında kabinenin tutumu kadar Halk Partisi'nin programı da eleştirilmeye başlanmıştı. ***Tanin***'de Hüseyin Cahit Yalçın, Halk Partisi'nin uygulayacağı tutarlı bir programı olmadığını öne sürmüştü. O şöyle diyordu: ***"Halk Partisi'nin izlencesi ve sözleri başkadır, tuttuğu yol başkadır.*** Halk Partisi'nin halkçılığı dudaklarındadır." Halk Partisi'nin ve İnönü Hükümetinin ülkedeki görünümlerinin "çirkin bir yüz" olduğunu söyleyen Yalçın, yöneticileri kişisel tutkularına esir olmakla suçlayarak "Kişisel tutkularına bu denli kapılmış olan önderler, ulusal bir parti kurmak, ulusu temsil etmek savında bulunamazlar" diyordu.

Bu eleştirilere paralel olarak gazetelerde yeni bir partinin kurulmasına ilişkin haberler de yer almaktaydı. Rauf Orbay, Refet Bele ve Dr. Adnan Adıvar'ın 9 Kasım 1924'de Halk Partisi'nden istifa etmeleri, karşıt siyasal örgütlenmenin çok yakın olduğunu gösteriyordu.

2) TERAKKİPERVER CUMHURİYET PARTİSİ

Cumhuriyetin ilanından sonra Meclis içinde ve dışındaki gelişmeler ve hele Orbay, Karabekir, Cebesoy, Bele ve Adıvar gibi Kurtuluş Savaşının öncü kadrosunda ve Mustafa Kemal'in çevresinde yer almış olan ünlülerin Cumhurbaşkanından ve Cumhuriyetin ilk Başbakanından kopmaları yeni bir partinin kurulmasını çabuklaştırmıştı. Kâzım Karabekir,

Cumhuriyetin ilanında olduğu gibi halifeliğin kaldırılması ve Osmanoğulları ailesinden olanların yurtdışına çıkarılmaları kararının da kendisine haber verilmeden alınmış olmasından duyduğu kırgınlığı dile getirmişti. Ona göre böyle önemli bir kararı "birkaç kişi kendi aralarında" almışlardı. Kaldı ki halife kendi bölgesi olan İstanbul'da oturduğuna göre alınan kararın daha önceden kendisine bildirilmesi gerekirdi.

Daha 1924 Ekimi başlarında R. Orbay, K. Karabekir, R. Bele ve İsmail Canpolat çevresinde bir karşıt parti kurulacağı haberleri çıkmaya başlamıştı. Gerçekten de çok geçmeden Karabekir, A. F. Cebesoy ile birlikte ordudaki görevlerinden ayrılarak milletvekili olarak Mecliste çalışmayı yeğlemişlerdi. İngiltere ile bir savaş olasılığının belirdiği sırada aldıkları kararın gerekçesini kendisi şöyle açıklamaktaydı:

"Harp felaketinin önünde ancak BMM'de bir blok halinde görünebilirsek durabiliriz. ***Esasen Cumhuriyetin kökleşmesi için bir parti halinde çıkmaya da karar vermiş bulunuyoruz.***"

a) Partinin Kurulması

Hükümet hakkında verilen gensoru ve Meclis Araştırması görüşmelerindeki konuşmalar, TBMM'de küçümsenemeyecek bir karşıt grubun oluştuğunu açıkça göstermişti. İnönü kabinesi 146 güvenoyu alırken 18 milletvekili güvensizliklerini belirtmişlerdi. Üyelerden biri de çekimser kalmıştı. Muhalif olarak ortaya çıkanlar şunlardı:

Adnan Adıvar, R. Bele, İsmail Canpolat, Bekir Sami Kunduh, F. Fikri Düşünsel, Faik Günday, Alb Arif (Ayıcı), Rüştü Dadaş, Raif Dinç, Halet Sağıroğlu, Ziyaettin Gözübüyük, Halis Turgut, Sabit Sağıroğlu, İhsan (Ergani), Ahmet Şükrü (İzmit), Abidin (Manisa), Halit (Kastamonu), Necip Güven, Zeki Kadirbeyoğlu.

Bu oylamadan sonra yeni partinin kurulmasında artık son aşamaya gelinmişti. A. Adıvar ile R. Bele ve güvenoyu vermeyen milletvekillerinden bazıları güven oylaması yapıldığı gün Halk Partisi'nden istifa etmişlerdi. Bu gruplaşma içinde dikkati çeken Dr. A. Adıvar idi. Çünkü başta Karabekir ve Bele olmak üzere kimi komutanların Mustafa Kemal'in ileriye yönelik düşünceleri, devrim anlayışı nedeniyle ondan ayrılmaları çok önceden başlamıştı. Ancak Adıvar onların yanında görünmemişti. M. Kemal 1923 Ocağında İzmit Basın Toplantısında yapılacak atılımları zamanı gelince açıklamak gerektiğini belirttikten sonra, ***"Hissiyatımı daha fazla izaha kalkışsam, çoğu beni bırakıp giderlerdi"*** demiş ve arkasından Adıvar'a dönerek "Değil mi Adnan Bey?" diye sormuştu. Adıvar'ın buna yanıtı "Çok doğru efendim!" olmuştu (***EİK***, 37). Ancak İsmet İnönü ile ilişkiler ve özellikle eşi Halide Edip Adıvar'ın telkinleriyle karşıt gruba geçtiği anlaşılmaktaydı.

Hükümeti eleştiren gazetecilerden Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, gerçek bir siyasal parti olmadığım öne sürdüğü Halk Partisi'ni "türlü insanların karışımı bir dostlar derneği"ne benzetiyor ve Meclisteki bu acaip durumu seyretmeye dayanamayan her milletvekilinin o partiden kopmasının doğal olduğunu söylüyordu. Ona göre yeni bir kuruluşa gereksinme vardı ve bu yeni kuruluş ***"ızdırabın ve özgürlüksüzlüğün doğurduğu çocuk"*** olacaktı. (**DT**, 80 vd.)

Öte yandan hükümet ve Halk Partisi tarafı da yeni bir partinin kurulmasının doğal karşılanacağını açıklıyordu. 14 Kasım günkü ***Hâkimiyet-i Milliye***, "Mecliste birden çok partinin bulunmasını istememek, muhalefete ve denetime karşı çıkmak, kimsenin hatırından geçmez" diyordu. Ancak yazıda kurulacak partinin şu ön koşulları taşıması gerektiği de ekleniyordu: ***"Belli temellere dayanan, devrim ilkelerine bağlı, yasal bir denetim yolunu izleyecek yeni bir parti."*** Bu arada partinin başına "Cumhuriyet" deyiminin getirilmesini de uygun görmüştü (10 Kasım). Bu ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti***'nin uzantısı olarak oluşan ve ***Cumhuriyeti*** ilan eden bir parti için rejim tartışmalarının arttığı dönemde aynı zamanda bir nitelik tanımlanması idi.

Birkaç gün sonra 17 Kasım 1924'de İçişleri Bakanlığına yapılan bir başvuru ile de ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** (Fırkası) adı verilen parti kurulmuştu. Halk Partisi'nden kopmalarda ulusal egemenlik ve Cumhuriyet anlayışı önemli bir rol oynadığından, karşıt partinin ***"Cumhuriyetçi"*** sanını kullanacağı belliydi. Ancak kuruluş öncesinde bu adın ***'Radikal/Köktenci Cumhuriyetçi Parti"*** olacağı sanılmıştı. Son aşamada köktencilikten vazgeçilmişti. Halk Partisi'nin ***"devrimci/inkılapçı"*** anlayışına karşılık ***"ilerleme/terakki"*** ilkesi benimsenmişti. Bu, yeni partinin ***devrimcilik*** yerine ***evrimci*** bir siyasa izleyeceğinin kanıtıydı.

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin 27 Kasımda yapılan toplantısında Başkanlığa Kâzım Karabekir, İkinci Başkanlıklara Rauf Orbay ile Dr. Adnan Adıvar, Genel Sekreterliğe de Ali Fuat Cebesoy seçilmişlerdi. Yönetim Kurulu da milletvekillerinden oluşturulmuştu. İsmail Canpolat, Halis Turgut, Rüştü Dadaş, Refet Bele, C. Tayyar Eğilmez, B. Sami Kunduh ve Ahmet Muhtar gibi milletvekillerinin de katılmasıyla yeni partiye giren milletvekillerinin sayısı '28'e yükselmişti.

Hazırlanan tüzükten, yeni partinin bir yönüyle sosyal gelişmeden yana, öbür yönüyle de gelenekçi bir yol izleyeceği anlaşılıyordu. Parti programı İngiltere'deki ***Muhafazakâr Parti*** ile Fransa'daki ***Radikal Sosyalist Parti***'nin ilkelerinden esinlenerek düzenlenmişti. Bu anlayışla gözetilecek ilkeler ***liberalizm*** ve ***demokrasi*** diye belirtilmişti: ***'Hürriyetperverlik (Liberalizm), halkın hâkimiyeti (Demokrasi) partinin esas mesleğidir."***

Tüzüğe *'Parti, dinsel düşünce ve inançlara saygılıdır'* hükmü de konulmuştu (Md.6). Bu bir açıdan doğal sayılacak bir görüş, bir nitelemeydi ama laik dünya görüşü ile kolayca bağdaşmayan ideolojik bir içerik de taşıyordu. Hele halifelik ve şeriat sorunlarının içte ve dışta tartışıldığı, laik anlayışın henüz zihinlere yerleşmediği 1924 sonlarında dinsel düşüncelere saygılı olunduğunun ilan edilmesi, yeni kaynaşmalara, sorunlara yol açacak gibi görünüyordu.

Karşıt bir parti kurulunca, Meclisteki sert eleştirileri de dikkate alan ***Cumhuriyet Halk Partisi*** yöneticileri ile Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, muhalefetin karşısına daha değişik bir kadroyla çıkmayı uygun görmüşlerdi. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin kurulmasından iki gün sonra olağanüstü toplantıya çağırılan CHP Grubunda, uzun görüşmelerden sonra daha güçlü bir hükümet kurmanın uygun olup olmadığının gene hükümetçe saptanmasını isteyen bir karar alınmıştı. Karar son günlerde sert eleştirilere uğrayan İnönü kabinesinin çekilmesi gerektiği anlamındaydı.

b) Fethi Okyar Kabinesi

CHP Grubu kararı üzerine Başbakan İnönü hükümetin istifasını vermişti. Onun yerine TBMM Başkanı Fethi Okyar getirilmiş, boşalan Meclis Başkanlığına da Kâzım Özalp seçilmişti. Okyar, Milli Savunma Bakanlığını da kendi üzerine alarak kabinesini şöyle oluşturmuştu (22 Aralık 1924):

Başbakan ve Milli Savunma Bakanlığı	A. Fethi Okyar
İçişleri Bakanı ve	
Mübadele, İmar İskân Bakan Vekili	Recep Peker
Dışişleri	Şükrü Kaya
Maliye	Abdülhalik Renda
Eğitim (Maarif)	Şükrü Saraçoğlu
Tarım	Hasan Fehmi Ataç
Ticaret	Ali Cenani
Bayındırlık	Fevzi Pirinççi
Sağlık ve Sosyal Yardım	Dr. Mazhar Germen
Denizcilik (Bahriye)	İhsan Eryavuz

Böylece Recep Peker ve Abdülhalik Renda dışında II. İnönü hükümeti bakanlarından Okyar kabinesinde yer alan olmamıştı. Recep Peker de iki ay sonra istifa etmiş ve İçişleri Bakanlığına Cemil Uybadın getirilmişti. Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı ise 8 Aralık 1924'te kaldırılmıştı. Okyar Hükümetinin göze çarpan yeniliklerinden biri de denizcilik işleri için bir bakanlığın kurulmasıydı.

Fethi Okyar'ın 27 Aralıkta Mecliste okuduğu program, 1924 Anaya-

sası uyarınca hükümetlerin BMM'ne sunup güvenoyu isteyecekleri ilk program olmuştu. Yeni Başbakan izleyecekleri programı "İsmet İnönü kabinesince izlenen iç ve dış siyasanın genel çizgileri üzerinde yürüme" diye özetlemişti. Ülkenin imar edilmesi ve kalkınması için çıkartılmış olan yasaları azimle uygulayarak Türk ulusuna vaat edilen ***"çağdaş uygar hayat"***a doğru durmaksızın ilerleneceği programın ana doğrultusunu belirliyordu. Ayrıca, Türkiye'de yaşayan her kişinin kayıtsız koşulsuz, çağdaş ve halkçı uygar uluslarca kabul edilen sisteme dayalı bir hukuk güvencesine kavuşturulacağı söyleniyordu. Ülkeyi Ortaçağdan kalma yasalarla yönetmeye olanak bulunmadığı da hatırlatılarak "Cumhuriyetin ceza, hukuk, usul ve örgütlenmeye ilişkin yasalarının bu esaslara ve memleketin uygarlık ve ekonomi yönlerinden gereksinmelerine göre hazırlanıp" Meclisin onayına sunulacağı da vurgulanıyordu. Bunların dışında, yapılması öngörülen işlerin bakanlıklara göre özetlendiği programda, dış siyasadan söz edilirken izlenecek yolun "derin bir barış anlayışına dayanma ve hukuka ve anlaşmalara karşılıklı uyma" olacağı belirtiliyordu. Bu arada İngiltere ile ***Musul*** sorununda çok tırmanmış olan anlaşmazlığın yerini barışçı çözüm arayışına bıraktığı ve ***Milletler Cemiyeti***'nce ele alındığı hatırlatılıyordu.

Okyar kabinesi programının dikkati çeken yönü, o günlerin başlıca sorunu ya da gelişmesi olan siyasal partilere hiç değinilmemesiydi. Program üzerinde konuşan ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** Genel Sekreteri Cebesoy, açıklanan görüşleri olumlu karşıladıklarını ve gerçekleşmesi için ellerinden gelen yardımı yapmaya hazır olduklarını belirtmişti (***FO,*** 359). Böylece hükümet ve dolayısıyla iktidardaki CHP ile yeni TCP ilişkilerine ılımlı ve anlayışlı bir havanın egemen olacağı izlenimi doğmuştu.

Ancak F. Okyar'ın Başbakanlığı üstlenmesiyle CHP içinde yeni karşıt partiye karşı izlenecek siyasa konusunda bir görüş ayrılığı belirmişti. Hükümet, partilerarası ilişkilerde ılımlı bir yol izlemeye koyulmuştu. Mustafa Kemal de gerçekte CHP başkanlığı sanım koruduğu halde Cumhurbaşkanı seçildikten sonra bunu vekâleten Bakanlar Kurulu Başkanına yani Başbakana bırakmıştı. Liberal eğilimli ve ılımlı bir kişi olarak tanınan Okyar, Başbakanlığı kabul ederken, Cumhurbaşkanına, yeni kurulan parti "felsefesini halka benimsetecek olursa iktidara gelmesine razı olacak mıyız?" diye sormuştu. Mustafa Kemal de "Çok doğal" diye yanıt vermişti (***FO***, 354). Ayrıca ***Times*** gazetesine verdiği demeçte de, ulusal egemenliğe dayalı Cumhuriyet ile yönetilen ülkelerde siyasal partiler bulunmasını çok doğal bulduğunu belirtmişti. Devamla, yeni kurulan TCP'nin programında CHP'nin ilkeleri dışında ve tartışmaya değer bir prensip ve düşünce görülmediğini, "dinsel düşünce ve inançlara

saygılı olma"yı da genellikle doğal karşılanan bir anlayış diye değerlendirdiğini eklemişti. Mustafa Kemal bu demecinde Cumhurbaşkanlığı görevi sona erdiğinde CHP'nin başına geçeceğini de açıklamıştı. Ülkenin diktatörlüğe kaydığı yolundaki soruya ise, bu söylentilerin doğru olmadığını söylemiş ve CHP'nin bütün liderlerinin ulusun özgürlüğü için hayatlarını ortaya koyarak çalışmış kimseler olduğunu hatırlatmıştı (***ASD***, III, 76).

Ne var ki sözkonusu demeç, Okyar'ın tahmin ettiği gibi parti içindeki bir kanadı, Peker ve Ali Çetinkaya gibi yeni partiye karşı sert davranılması görüşünü savunan köktencileri yatıştırmaya yetmemişti. Öyle ki Başbakan Okyar, çok eleştirilere uğrayan İstanbul Belediye Başkanlığı için seçim yapılmasına karar verince, R. Peker bunu kabul etmeyerek İçişleri Bakanlığından istifa etmişti (5 Ocak 1925). Yerine Cemil Uybadın getirilirken Peker de iki gün sonra CHP Genel Sekreteri seçilmişti! Bu değişiklikler ve muhalefeti destekleyen gazetelerdeki eleştiriler partilerarası ilişkilerin giderek gerginleşeceğinin işareti gibiydi.

c) Ara Seçimleri

Bu sırada boş bulunan milletvekilleri için 13 ilde ara seçimi yapılmıştı. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** yeni örgütlenmekte olduğu için kimi yerlerde aday göstermemiş, oradaki bağımsız adayları desteklemeyi yeğlemişti. Örneğin İzmir'den eski Mebuslar Meclisi Başkanı Halil Menteşe ile eski İzmir Valisi Rahmi Bey'i aday göstermişken İstanbul'da bağımsız aday Gnl. Ali İhsan Sabis'i, Bursa'da da eski I. Ordu Komutanı Nurettin Paşa'yı desteklemişti. Bursa'da CHP adayının değil de Nurettin Paşa'mn seçilmesi partiler arasındaki ilişkinin bozulmasında büyük etken olmuştu. "Sakallı" sanıyla tanınan Korgeneral Nurettin'in seçim tutanağı, zamanında ordudan istifa etmediği için TBMM'de onaylanmamış ve Bursa'da seçimin yenilenmesine karar verilmişti. Ne var ki iki dereceli olan seçim sisteminde Bursa ikinci seçmenleri bu kez de Korgeneral Nurettin'i seçmişlerdi!

Nurettin Paşa, 1923 baharında genel seçimlere gidilirken de Bursa'dan aday olmuş ve bu nedenle yaşamöyküsünü içeren bir broşür yayımlamıştı. Broşürün kapağında kendisi şöyle tanıtılıyordu: "İzmir'i kurtaran, Karahisar ve Dumlupınar Muharebeleri Galibi Gazi Nurettin Paşa Hazretlerinin Tercüme-i hali." Gerçekle bağdaşmayan bu abartılı nitelemeler ve hele Mustafa Kemal'e TBMM'nce verilen "Gazi" sanını keyfince kullanması daha o zaman ilgili çevrelerde tepkiler doğurmuştu. Mustafa Kemal'de de belirli bir kırgınlık yaratmıştı. ***Söylev***'inde onu bu kitap nedeniyle eleştirmesi bunu yansıtmaktadır.

Korgeneral Nurettin'in üstüste seçim kazanıp Meclise gelmesi ve

kendisini destekleyen TCP'ne gireceği söylentileri, CHP'nin sertlik yanlısı grubunu tedirgin etmişti. Mecliste CHP'nin 135 milletvekili bulunurken karşıtların sayısı 28'e yükselmişti. Ara seçimler sırasında basına da yansıyan tartışmalar giderek yoğunlaşırken TCP'nin tüzüğündeki "dinsel düşüncelere ve inançlara saygılı olma" maddesi de iki parti arasında yeni bir anlaşmazlık yaratmıştı. CHP'nin yayın organı ***Hâkimiyet-i Milliye***'de, bu hükmün ulusal egemenlik ve laiklikle bağdaşmadığını içeren yazılar yayımlanmaya başlamıştı. Ancak Başbakan Okyar, bu konudaki bir soru önergesine yanıt verirken, sözkonusu gazetede hükümet bildirileri dışındaki yayımların yazı ve imza sahiplerine ait olduğunu, bunların hükümetin ya da CHP'nin görüşü olmadığını söylemişti.

ç) Halit Paşa Olayı

Bu sürtüşmelere Ardahan Milletvekili Halit Bey'in (Karsıalan) TBMM içinde öldürülmesi olayı da eklenince siyasal hava oldukça bulanmıştı. Yüzbaşılığında Makedonya cephesinde başından yara aldığı için sinir sistemi bozulan ve asabi mizacından ötürü "Deli Halit" diye tanınan Halit Bey, BMM'nin renkli kişilerinden biriydi. Çabuk sinirlenip herkesle kavga etmesi, onları düelloya çağırması ile tanınmıştı. Mustafa Kemal Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Cephesinden tanıdığı Yarb. Halit'e yakın ilgi göstermişti. Örneğin Cumhuriyetin ilanının kararlaştırıldığı 28/29 Ekim 1923 gecesi Çankaya toplantısına onu da çağırmıştı. Hastalığının ilerlediğini anlayınca kendisini tedavi için Avrupa'ya göndermeye çalışmıştı. TCP kurulduktan sonra Halit Paşa'nın o partiye gireceği söylentileri dolaşmış ama gerçekleşmemişti.

Deli Halit o günlerde savaşta yaralanarak sakat kalmış kişilere (harp malulü gazilere) maaş bağlanması için hazırladığı yasa önerisini milletvekillerine imzalatmaya çalışıyordu. Mecliste bütçe görüşmelerinin yapıldığı 9 Şubat 1925 Pazartesi günü de sözkonusu önerisini Elazığ Milletvekili Hüseyin Deveci'ye imzalatmak isteyince aralarında beklenmeyen bir tartışma başlar. İçlerinde Ali Çetinkaya, Kılıç Ali, Salih Bozok ve General Avni'nin bulunduğu bir grup milletvekili Halit Paşa'yı yatıştırmaya çalışırlar. Hep birlikte koridora çıkılmış, dış kapı önündeki camlı bölmeye yaklaşılmışken, Deli Halit, ani bir hareketle belindeki '2' tabancayı birden çıkarır ve "Sizden önce ben davranayım. Al sana Ali!" diye Ali Çetinkaya'ya ateş eder. Ancak kurşunlar boşa gider. O sırada ayağı merdivene takılan Çetinkaya yere düşünce hırsım alamayan Deli Halit üzerine atılıp onu altına alır. Bunun üzerine A. Çetinkaya da tabancasını çekip ateş eder. Halit Paşa'nın karnından giren kurşunlar ciğerlerini parçalar. Çetinkaya ise yüzünden yaralanır.

Yaralıya ilk tedavi Dr. Reşit Galip tarafından yapılır, ancak hastane-

ye kaldırılmayıp İstanbul'dan çağırılan Dr. Abdi'nin gelişine kadar Meclis binasında alıkonulur. Fakat Mecliste tedavisi sürerken 13/14 Şubat gecesi zatürreeden ölür.

Deli Halit Paşa'nın vurulduğu, Meclis oturumunu yöneten Başkan Kâzım Özalp tarafından milletvekillerine duyurulmuştu. Olaya Ankara Savcılığınca el konurken Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de Meclise gelerek bilgi almıştı. O gece Meclis Başkanlığınca yayımlanan bildiride olayın bir "boğuşma" sırasında meydana geldiği belirtilmişti. Muhalefete yakın bir milletvekilinin vurulması büyük heyecan yaratmıştı. Meclisin ertesi günkü oturumunda bu konuda sert tartışmalar olurken basında da çeşitli eleştiriler başlamıştı. Manisa Milletvekili Reşat, olayı bir "derebeylik gösterisi" olarak nitelemişti. Bir süredir Meclis içinde esen derebeylik havası yüzünden milletvekillerinin gerçek düşüncelerini açıklayamadıklarını öne süren Reşat Bey, üyelerin Meclise silahla gelemeyeceklerine ilişkin içtüzük maddesinin ayrım yapılmadan herkese uygulanmasını ya da kaldırılmasını istemişti. Derebeylik suçlaması bazı CHP'lilerce protesto edilmiş, ancak Başkan Özalp, gerekenin yapılacağını belirterek tartışmaların büyümesini önlemişti.

Halit Paşa'nın vurulması muhalefet basınında daha çok siyasal içerikli bir olay olarak değerlendirilmişti. ***Tanin*** ve ***Tevhid-i Efkâr*** gibi gazeteler, Meclise silahlı gelenleri eleştirmekle birlikte Deli Halit'in TCP'ne girmek üzere olduğunu da ısrarla vurguluyorlardı. Böylece olay muhalefete tahammülsüzlüğün bir belirtisi diye görülüyordu. Basında olayın gerçek yüzünün ne olduğu hakkında tartışmalar sürerken, 12 Şubatta sonuçlanan ilk soruşturmada Ali Çetinkaya'nın "hayatını kurtarmak" amacıyla tabancasını ateşlediği belirtilmişti.

Halit Paşa'nın öldüğünü haber alınca Meclise gelen Mustafa Kemal, üzüntüsünü "Halit'in sonu bu olmamalıydı, çok yazık oldu!" diye açıklamıştı. Cenaze Başbakan Okyar'ın da katıldığı bir törenden sonra İstanbul'a götürülmüştü. Deli Halit Paşa, TBMM'den gelen bir heyetle birlikte, İsmet İnönü'nün, her iki parti temsilcilerinin ve kalabalık bir halkın bulunduğu törenden sonra Eyüp'te toprağı verilmişti.

Halit Paşa'nın ölümü, partiler arasındaki siyasal çekişmeyi daha da artırmıştı. Onun hayatının bir arkadaş kurşunuyla sona erdiği çok açıktı. Olaydan önce gensoru görüşmelerinde Ali Çetinkaya ile tartışması, birkaç gün sonra onu düelloya davet etmesi ve olayda kullanılan kurşunlardan bir kısmının Çetinkaya'nın tabancasından çıkmış olması, Çetinkaya'nın suçlu/katil olduğu yorumlarına neden olmuştur. Kesin bir yargıya varmak güç olmakla birlikte son kavgayı başlatanın, öldürmek kastıyla çifte tabancasını ateşleyenin Deli Halit'in kendisi olduğu da unutulmamalıdır.

C) NASTURİ AYAKLANMASI

Halifelik ile Şeriye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılması, nüfus değişimi ile gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, ekonomik sıkıntılar ve yolsuzluk iddiaları, içte huzursuzluklara neden olurken 1924 sonbaharında ***Hakkâri*** yöresinde bir ***Nasturi*** ayaklanmasıyla da karşılaşılmıştı.

Hıristiyanlıkta ***trinite*** (üç güç: Baba-Oğul-Kutsal Ruh) tartışmaları başladığında İstanbul Patriği Nestorius, İsa'nin Tanrı değil 'Tanrısal nitelikler taşıyan bir insan" olduğu görüşünü savunmuştu. Onun izinden gidenler de ***Nasturi*** diye anılmışlardı. ***Efes Konsili***'nde (431) mahkûm edilerek Libya'ya sürgün edilen Nestorius'un görüşleri daha çok Suriye, Kuzey Irak, İran ve Güney Hindistan'da yayılmıştı. Onun öğrencisi Theodoros'un ***Urfa***'da kurduğu okul, Bizans İmparatorluğunca kapatılmış (489), fakat taraftarları ***Nizip***'te yeni bir okul ve kilise açmışlardı. Bölgede etkinliklerini sürdüren Nasturiler, XV. yüzyıl başlarında Timur'un saldırılarından sonra bu bölgeden başka yerlere dağılmaya başlamışlardı. XVII. yüzyılda Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanmışlar ve Mar Şimun sanını verdikleri bir Patrik de seçmişlerdi. ***Kuçanis***'i ve günümüzdeki ***Hakkâri***'nin bulunduğu ***Culamerk***'i (Çölemerik) merkez edinen Nasturiler kendi içlerinde örgütlenerek bağımsız bir topluluk (cemaat) gibi davranmaya başlamışlardı. Bu yüzden de II. Abdülhamit döneminde onlarla komşu aşiretler arasında çarpışmalar başgöstermişti. Birinci Dünya Savaşına girildiğinde de bağımsızlık düşüncesiyle Osmanlı yönetimine karşı cephe almışlardı. İçlerinden büyük bir kısmı Ruslara sığınmışlar ve İran'ın ***Hoy, Urmiye*** bölgesine yerleştirilmişlerdi. Rus ordusu bölgeden çekilince de yer yer Türk kuvvetleriyle çarpışmışlardı.

Böylece Türk yönetiminden çıkmaya yönelmiş olan Nasturiler, ***Musul*** sorununun İngiltere ile bir savaş olasılığını da içeren derin bir anlaşmazlığa dönüştüğü sırada ötedenberi kendilerini destekleyen İngilizlerden de güç alarak ayaklanmışlardı. Londra Başpiskoposluğu sanını taşıyan bazı İngiliz misyonerlerinin bir süredir Nasturiler arasında propaganda yaptıkları biliniyordu. Ayaklanmayı bastıran Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Eğilmez'in saptadığına göre de, ***Van***'ın güneyinden ***Siirt*** ilinin doğusundan ve ***Mardin*** ilinin kuzeydoğusundan Irak sınırına uzanan geniş alana yayılmış olan Nasturiler İngilizlerin yardımıyla silahlanmışlardı. Artık aralarına devlet memuru giremez olmuştu. Son olarak bölgede görevli iki jandarma vurularak öldürülmüştü.

Hakkâri'nin ***Çukurca, Habur*** yöresinde başlayan ayaklanma, genç T.C. için içte birliği ve huzuru, dışa karşı da ülke bütünlüğünü, bağımsızlığını koruma açısından önemli bir sınav demekti. Bu nedenle Nasturi çetelerinin saldırılarının önlenmesi için bölgeye kuvvet gönderilmesi ge-

rekli görülmüştü. Ancak bu kez de İngiliz uçakları henüz kesinleşmemiş olan Türkiye-Irak sınırını geçerek Türk birliğine ateş açmışlardı. İngilizler bununla da yetinmeyip Türk Hükümetine verdikleri bir nota ile bölgedeki askeri hareketin durdurulmasını istemişler, aksi halde Türkiye'ye karşı harekete girişeceklerini bildirmişlerdi.

İngiltere'nin bu davranışı, ayaklanmanın boyutlarını ve amacını açıkça göstermiş, fakat T.C. yöneticilerini korkutamamıştı. Diyarbakır'daki VII. Kolordu Komutanı C.T. Eğilmez Nasturi ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmişti (14 Ağustos).

Harekette Kürt aşiretlerinden de yararlanmak istenmişti. Bu amaçla Simko diye tanınan Şikak Aşireti Başkanı İsmail Ağa ile ilişki kurulmuştu. Kimi aşiretler de C.T. Eğilmez kuvvetlerine yardımcı olmuşlardı. İngiliz uçaklarının Türk kuvvetlerine saldırmalarına aldırmayarak sürdürülen hareket sonunda ayaklanma 26 Eylülde tümüyle bastırılmıştı. Kaçmak zorunda kalan Nasturiler de İngiliz yönetimindeki Irak'a sığınmışlardı.

Ç) ŞEYH SAİT AYAKLANMASI

Dışta Musul sorununun tırmandığı, içte huzursuzluğun arttığı, partilerarası ilişkilerin ilk günlerdeki ılımlılığı yitirmeye başladığı ve Deli Halit olayının yankılarının henüz çok canlı olduğu günlerde, Nasturi ayaklanmasına sahne olan Doğu Anadolu'dan yeni ve daha büyük bir ayaklanma haberi gelmişti. 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait adında bir Kürt liderinin ***Genç*** ilinin ***Piran*** köyünde ayaklandığı görülmüştü. Böylece Cumhuriyetin getirdiği ilkelere yönelen ve devlet güçlerini 2.5 ay süreyle uğraştıracak olan çok yönlü ve boyutlu bir olayla karşılaşılmıştı.

1- AYAKLANMANIN NEDENLERİ

Ankara'ya ulaşan ilk haberlere ve değerlendirmelere dayanan Başbakan Fethi Okyar, 24 Şubatta ayaklanmaya ilişkin olarak TBMM'de bazı açıklamalar yapmıştı. Nasturi ayaklanması sırasında kimi subayların ve erlerin birliklerinden kaçarak Irak'a sığındıkları saptanmıştı. Kürtçülük propagandasından kaynaklanan bu kaçış olayları için soruşturma açılmıştı. Bitlis'te kurulan askeri mahkeme, bazı kimseleri kışkırtıcı sanık olarak tutuklamış, bazı kişilerin de tanık olarak ifadelerini almak gereğini duymuştu. Erzurum'da ***"Kürt Azadi (Bağımsızlık) Cemiyeti"*** başkanı olan Hesapları İnceleme Komisyonunun eski başkanı Al-

bay Cibranlı Halit ile Erzurum Kongresinde ***Temsilciler Kurulu***'na seçilen fakat 1923'te ***Kürt Azadi Derneği***'ne katılan Mutki Aşiret Başkanı Hacı Musa da bu nedenle tutuklanıp Bitlis'e götürülmüşlerdi. İfade vermeye çağrılan Hasenen Aşireti Başkanı Halit ile Zerikanlı Aşireti Başkanı Kerem ise çağrıya uymayarak kaçmışlardı.

Nakşibendi şeyhi Sait de tanık olarak Bitlis'e çağrılmıştı. Ancak o, yaşlılığını öne sürerek ifadesinin ***Hınıs***'ta alınmasını istemiş, öyle de yapılmıştı. Ancak T.C. Hükümetinin aralarında kendisinin de bulunduğu 800 kişiyi öldürmeye karar verdiği yolundaki bir söylentiden ürkerek, görünüşte başını kurtarmak kaygısına düşmüştü. Erzurum Valisinin Hınıs'a geleceğini haber alınca da oradan ayrılmıştı. O günlerde İstanbuldan gelen oğlu Ali Rıza, babasına ***Kürdistan Teâli Cemiyeti***'nin eski başkanlarından Seyit Abdülkadir'in Kürtçülük sorunu ile yakından ilgilendiğini ve ilkbaharda ***Hakkâri*** yöresine gelip bir ayaklanmayı başlatacağı yolunda bilgiler vermişti. Bundan da cesaretlenen Şeyh Sait, ***Karlıova, Bingöl, Genç*** bölgesini dolaşarak hükümet aleyhinde oldukları bilinen kişilerle görüşmeler yapmıştı. Yanındakilerden iki kişinin kaçak olduklarını saptayan jandarmalar onları tutuklamaya kalkışınca Şeyh Sait'in adamları silahla karşı koymuşlardı. Böylece başgösteren çatışmada jandarmalar tutsak alınmıştı. Bu olaydan sonra iki oğlunu da yanına alan Şeyh Sait, ***Piran***'da ayaklanmış, kendisinin yeğlediği İslami deyimle ***"kıyam"*** etmişti.

Okyar'ın verdiği bilgiler, ayaklanmanın görünürdeki yakın nedeninin, bardağı taşıran son damlanın asker kaçaklarının tutuklanması girişimi olduğu kanısını vermektedir. Ama Kürt kökenli ve Nakşibendi tarikatı şeyhlerinden olan Sait'in öncülüğünü yaptığı ayaklanma, XII. yüzyıl sonlarından başlayarak bağımsızlık ya da özerklik mücadelesi güden Kürtçülük hareketinin bir devamı, yeni bir halkası idi. Bir başka yönü ile de "din elden gidiyor!" diye şeriat devleti kurulmasını amaçlayan bir eylemdi. Aynı zamanda yabancı güçlerin kışkırttığı, desteklediği bir dış sorun özelliğini de taşıyordu.

Bu dizinin 2. kitabında Kürdistan amaçlı ayaklanmaların nedenlerini genel çizgileriyle belirtmeye çalışmış ve TBMM dönemindeki Cemil Çeto, Milli Aşireti ve Koçgiri ayaklanmaları hakkında kısa bilgiler vermiştik. Bu arada 1922 sonlarında varlığı artık duyulmayan ***Kürdistan Teâli Cemiyeti***'nin, 3 yıl sonra Şeyh Sait ayaklanmasıyla kendisinden yeniden söz ettireceğini eklemiştik.

Gerçekten de Şeyh Sait'in güttüğü amaçların başında bağımsız bir Kürt devleti kurmak geliyordu. Bunun en büyük kanıtı, ***Kürdistan Teâli Cemiyeti***'nin bölgede etkinliğini yitirmesinden sonra Erzurum'da ***Kürt Azadi Cemiyeti*** (Kürt Bağımsızlık Derneği) adlı yeni bir örgütün

kurulmuş olmasıdır. Derneğin başkanlığını üstlenen Albay Cibranlı Halit gizli faaliyetlerinden ötürü ifadesine başvurulmak üzere Bitlis'teki askeri mahkemeye götürülmüştür. Sonraki yargılamada alınan ifadelerden anlaşıldığına göre de eğer tutuklanmamış olsaydı ayaklanmanın silahlı komutanlığını bağımsızlık gözeten derneğin başkanı olarak Alb. Halit üstlenecekti. Bundan başka Şeyh Sait'in bacanağı ve aynı zamanda Cibranlı Halit'in kayınbiraderi olan Bnb. Kasım Ataç'ın saptanan şu ifadesi de, ayaklanmanın bir Kürt devleti kurmaya yönelik olduğunu göstermektedir:

'Bulunduğum çevre ve bölgede bir Kürt bağımsızlığı ve Türkiye'den ayrılmayı amaçlayan akımlar bulunduğunu, bunun halkı etkilediğini arzetmiştim."

Çermikli Dr. Fuat'ın İstanbul'daki bir yakınına yazdığı 21 Şubat 1925 günlü mektuptan anlaşıldığına göre de ***Bağdat, Musul*** ve ***Halep***'te birer ***Kürt Bağımsızlık Komitesi*** kurulmuştu. Şeyh Sait kuvvetleri ***Lice***'yi ve ***Hani***'yi ele geçirdiklerinde bu komiteler sınırdaki Kürtleri de ayaklandırmaya çalışmışlardı. Gerçekte bu tarihlerde Irak'ta Kürtlerin de içinde yer aldıkları bir karmaşa sözkonusuydu. ***Sevres*** Antlaşmasında öngörülen bağımsız Kürdistan'ı gerçekleştiremeyen İngiltere, kendi ***mandası*** altına aldığı Irak'taki Kürt hareketini tatmin edebilmek için bazı siyasal manevralara başvurmuştu. 1921 Ağustosunda Emir Faysal Irak Kralı ilan edilince, daha önce İngilizlerle anlaşmazlığa düştüğü için Hindistan'a sürgün edilmiş olan ***"Kürdistan Genel Valisi"*** Şeyh Mahmut geri getirilmişti. Fakat Mahmut da Süleymaniye'de kendini ***Kürdistan Kralı*** ilan etmişti. Bunun üzerine İngilizler yerli Irak birliklerini de kullanarak Süleymaniye'yi işgal etmişlerdi (1924). ***Milletler Cemiyeti***'nin kararıyla 1925 Ocak ayında yapılan halkoylamasında Irak'taki Kürtlerin yarısına yakını bağımsızlık istemiş, ötekiler de Irak içinde özerklikten yana oy kullanmışlardı.

Bnb. Kasım'ın Şeyh Sait'in yakını olduğu, ancak iki taraflı çalışıp bir yandan şeyhin ve çevresinin hazırlıkları içinde bulunurken, öte yandan Mustafa Kemal'e haber verdiği ve sonunda da Şeyh Sait'i yakalatan kişi olduğu gözönüne alınırsa anlattıklarının gerçeği yansıttığını kabul etmek gerekir.

Ayaklanmadan sonra yargılananlardan Bitlisli Kemal Feyzi de ifadesinde "Ben bağımsız bir Kürdistan kurulması için çok çalıştım" demiş ve bu amaçla yıllarca aşiretler içinde, illerde uğraştığım eklemişti. ***Kürdistan Teâli Cemiyeti***'nden olan K. Feyzi teğmenlikten ayrılmıştı. 1921'de iki İngiliz subayıyla birlikte ***Kürdistan*** dedikleri bölgeyi dolaşmış, bildiriler dağıtmıştı. 1923 yazında İstanbul'dan Trabzon'a gitmişti. Hareketleri izlendiği için hakkında bir tutuklama kararı çıkartılmıştı. Ayrıca

Başbakan F. Okyar'ın açıklamalarına göre, ele geçen belgelerde ayaklanmanın "Şeriat, halifelik ve saltanat propagandası altında Kürtçülük" olduğu belirtilmişti. Ayaklanmacılardan birinin üstünde bulunan mektupta, Şeyh Sait'in ***"Kürdistan Hükümeti"*** kurmak için dolaştığı ve ***Piran***'daki çatışma üzerine "iki yıldan beri düşünülen şey"in uygulanmasına geçildiğinden söz edilmekteydi.

Kaldı ki 1922'den sonra Kürt ve Kürdistan sorununun için için sürdüğü, basma yansıyan haberlerden ve tartışmalardan da anlaşılmaktaydı. Daha Lozan Antlaşmasından ve Cumhuriyetin ilanından çok önce bir yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal'in isteği üzerine 16/17 Ocak 1923'te İzmit'te İstanbul gazeteleri başyazarlarının katıldığı bir toplantı düzenlenmişti. Orada çeşitli iç ve dış sorunlara ilişkin sorular yöneltilirken Vatan Başyazarı Ahmet Emin Yalman da ***"Kürt Sorunu"***'nun ne olduğunun açıklanmasını istemişti. Bunun üzerine M. Kemal buna ilişkin görüşlerini açıklıkla belirtmişti. Sözkonusu toplantıdaki konuşmalar, gününde bir tutanakla saptanmıştır. Konuşmalar 1929'da ***Milliyet*** gazetesinde dizi olarak yayımlanmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra da 2 kez kitap halinde çıkartılmıştır. Ancak bu yayınlarda A. E. Yalman'ın sorusuna ve Atatürk'ün yanıtım içeren kısma yer verilmemiştir. Bu nedenle son yıllarda tutanağın gizlendiği ve Atatürk'ün Kürtlere özerklik vaat etmişken bu sözünü tutmadığı öne sürülmeye başlanmış (***İkibin'e Doğru***, 46. 6 Kasım 1988) ve değişik yorumlar yapılmıştır. Bu nedenle sağlıklı bir değerlendirme yapılabilmesi için öncelikle o bölümün olduğu gibi aktarılması gerekmektedir.

"Ahmet Emin Bey, Gazi konuşurken araya giriyor: Kürt sorununa değinmiştiniz. Kürtlük sorunu nedir? Bir iç sorun olarak değinirseniz çok iyi olur."

"Gazi Paşa: Kürt sorunu bizim yani Türklerin menfaatine olarak da kesinlikle sözkonusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırlarımız içinde bulunan Kürt unsurlar öylesine yerleşmişlerdir ki, pek sınırlı yerlerde yoğun durumdadırlar. Fakat yoğunluklarını kaybede ede ve Türk unsurların içine gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istesek, Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelişi Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sıvas'a kadar giden, Harput'a (Elazığ) kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. Dolayısıyla başlıbaşına bir Kürtlük tasarlamaktansa, bizim Anayasa gereğince zaten bir tür özerklikler oluşacaktır. O halde hangi ilin halkı Kürt ise onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı sözkonusu olurken, onları da birlikte ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman, bundan kendilerine ait sorun çıkarmaları

daima beklenir. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin ve hem de Türklerin yetkili vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve kaderlerini birleştirmiştir. Yani onlar bilirler ki bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olamaz."

Atatürk'ün henüz 1921 Geçici Anayasasının yürürlükte olduğu ve 1924 Cumhuriyet Anayasasının hazırlıklarının bile başlamadığı günlerde belirttiği düşünceleri yansız bir yaklaşımla ancak şöyle değerlendirilebilir:

– Bir Kürt sorununu ortaya atmak ne Kürtlerin ne de Türklerin yararına değildir.

– Türkiye'de ***Ulusal Ant*** ile çizilen ulusal sınırlar içinde Kürtler, Türklerle içiçe oturmaktadırlar. Ancak çok az yerlerde çoğunluktadırlar. Kürt aşiretleri doğudan Konya ovasına kadar yayılmışlardır.

– Bu nedenle Kürtlere ve Kürdistan'a belirli bir sınır çizmek için, bağımsız bir Kürdistan için Türklüğü ve Türkiye'yi yok etmek gerekir.

– Türkiye'deki halklardan söz ederken yalnız Türkleri değil, Kürtleri ve onlarla birlikte öteki etnik grupları da gözönüne almak, anmak gerekir. Öyle yapılmazsa onlar da kendi konumlarını bir sorun haline getirebilirler.

– TBMM hem Türklerin hem de Kürtlerin yetkili temsilcilerinden oluşmuştur. Kürtler egemenliğin kullanılmasına katılmaktadırlar.

– Çözüm yolu, Anayasaya göre oluşturulacak özerk bölgelerden yararlanmaktır. O zaman Kürtler de çoğunlukta bulundukları illerde özerk yönetime kavuşabilirler.

Ayrıca Mustafa Kemal'in İzmit Basın Toplantısında Suphi Nuri İleri'nin ortaya attığı "Ermeni yurdu" sorununa verdiği yanıtı da anımsamak gerekir:

"Suphi Nuri: Paşa Hazretleri, Ermeni yurdu sorunu vardır. Bunlara yurt verilmezse şuraya buraya birey olarak gelebilecekler mi?"

"Gazi Paşa: Birey olarak memlekete girmelerini yasaklamayacağız. Bu yurdu yalnız Ermeniler değil, Geldaniler, Asuriler de istiyorlar. Bunların hepsine yurt vermek gerekirse bize yurt kalmaz. Bizden o kadar çok fazla yurt istiyorlar." (***EİK***, 53)

Özetle, bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını ya da ***Kürdistan*** diye bir bölgenin ayrılmasını kesinlikle reddeden Atatürk, İzmit'teki basın toplantısında, Türkler ve Kürtler dışında kalan etnik toplulukları da gözardı etmeksizin, Anayasa çerçevesinde yerel yönetimlere verilebilecek bir özerklik ile Kürt sorununun çözüleceği kanısında olduğunu belirtmiş demektir. Burada asla gözardı edilmemesi gereken önemli nokta şudur: İzmit Basın Toplantısının yapıldığı gün, 20 Ocak 1921 günlü Ana-

yasa yürürlükte idi. Onun iller yönetimine ilişkin maddesi de böyle bir özerkliği öngörüyordu:

"Md. 11- ***İl, yerel işlerde manevi kişiliğe ve özerkliğe sahiptir.*** Dış ve iç siyaset, şeriat, adalet ve askerlik işleri, uluslararası ekonomik ilişkiler ve hükümetin genel vergileri ile yararlanılması birden fazla illeri kapsayan hususlar dışında, BMM'nin kabul edeceği yasalar gereğince evkaf, medreseler, eğitim, sağlık, ekonomi, tarım, bayındırlık ve sosyal yardım işlerinin düzenlenmesi ve yönetimi İl Kurullarının yetkisi içerisindedir."

İşte Atatürk'ün yalnız Kürtler için değil, bütün iller için sözünü ettiği özerklik, belirli alanlarda İl Kurulları aracılığı ile yürütülecek böylesi sınırlı bir özerkliktir. Üstelik Anayasada yer alan bu yerel özerkliğin kullanılabilmesi için de TBMM'nin özel bir yasa çıkartıp sözkonusu kurullara yetki vermesi de zorunludur. Ancak bağımsızlık savaşının ilk Anayasasına konan bu hükmün uygulanmasına o dönemin olağanüstü koşulları içinde sıra gelmemiştir. Şu halde Atatürk'ün İzmit'te Kürt sorununa ilişkin olarak söyledikleri kişisel bir vaat olmanın çok ötesinde Anayasal bir gerçeğin açıklanmasından ibarettir. Eğer TBMM Anayasada bulunan bu hükmün uygulanması için gereken yasayı çıkarmaz ya da o madde Anayasadan çıkartılacak olursa özerklik olanağının da yasal dayanağını yitireceği, ortadan kalkacağı kuşkusuzdur. Nitekim de öyle olmuştur.

İzmit Basın Toplantısından yaklaşık bir yıl sonra, 24 Ocak 1924'de yürürlüğe giren Cumhuriyet Anayasasında illere tanınmış olan özerklik kaldırılmış ve yerel yönetimlere yalnızca tüzel kişilik tanınmıştır:

"Md. 91- ***İllerin işleri, yetki genişliği ve görev ayrımı esaslarına göre idare olunur."***

Yeni Anayasadan sonra Kürtlerin çoğunlukta oldukları illere özerklik verilmesi artık sözkonusu olamazdı. 1921'de kabul edilen özerkliğin 1924'de kaldırılmasında Atatürk'ün ve açık gizli yürütülen Kürtçülük akımının ne denli etkili oldukları konusunda kimi varsayımlar öne sürülebilir. Ama unutulmaması gereken özellik, 1924 Anayasası hazırlanırken doğrudan doğruya Atatürk'ün kendisinin istediği, seçimleri yenilemek için Meclisi dağıtma ve uygun görmediği yasaları veto etme yetkilerinin TBMM'nde verilmeyip metinden çıkarıldığıdır.

Bağımsız ya da özerk bir Kürdistan'a kavuşmak amacı güden Şeyh Sait ayaklanmasının bir ikinci yönü de, Cumhuriyet düzenine karşı oluşuydu. Kaldırılmış olan saltanat ve halifelik düzenini canlandırmak gözetilmişti. Başarıya ulaşıldığında Abdülhamid'in ya da son Halife Abdülmecit'in oğullarından birinin saltanata geçirilmesi düşünülmüştü.

Şeyh Sait, aşırı derecede dine bağlı olanların yeğledikleri tarikat di-

ye tanınan Nakşibendiliğin en üst derecesi olan "Postnişin" sanını almıştı. Aile yapısından gelen bir inançla ve bir tarikat şeyhi bulunmasından ötürü, ümmetçi bir dünya görüşünden ve şeriata dayalı bir düzenden yanaydı. Bu nedenle yeni Türkiye'nin ve Cumhuriyetin öngördüğü ulusçu anlayışın karşısına çıkmıştı. Dinsel kişiliğinden ötürü bir Kürt-İslam devleti kurulduğunda yönetimi Seyit Abdülkadir ya da Cibranlı Halit gibilere bırakıp ruhani lider olarak kalacağı sanılıyordu.

Ayaklanmanın önemini artıran bir yönü de Musul anlaşmazlığı nedeniyle İngiltere ile savaş olasılığının arttığı bir dönemde patlak vermesi ve İngilizlerle ayaklananlar arasında saklanamayan bir ilişkinin kurulmuş olmasıydı. İngilizler daha ilk günlerden başlayarak ayaklanmayı yakından izlemeye koyulmuşlardı. İngiliz temsilcileri ve gizli ajanları Türkiye'den ve ayaklanmacılardan edindikleri haberleri günü gününe hükümetlerine bildiriyorlardı. Büyükelçi Lindsay'in 3 Mart 1925 günkü telgrafına eklediği Askeri Ateşe Bnb. Harenc'in raporunda şöyle deniliyordu:

"Şeyh Sait ayaklanması dinci, milliyetçi ve cumhuriyet karşıtıdır. Bu etkenlerden hangisinin sonucu etkileyeceği şimdiden kestirilemez. Şu anda Halep'te yaşayan Abdülhamid'in oğullarından Selim Efendinin Kürtler tarafından ayaklanmanın başı olarak ya da gelecekteki Kürdistan'ın kralı olarak kabul edildiği söyleniyor."

Bağdat'taki Fransız Yüksek Komiserliğinin kendi Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporda da, ayaklanmanın İngilizlerin Mustafa Kemal'e ve TBMM'ne karşı yürüttükleri siyasetin bir parçası olduğu belirtilmişti:

"Kürt ayaklanması, kendiliğinden birdenbire meydana çıkmadı. Kürdistan dağları, yabancıların kışkırtması ve desteği ile ayaklandı. ***Ayaklanma işareti İstanbul'daki Kürt yanlısı çevrelerden geldi. Bu bölgede ortaya çıkan olaylar İngilizlerin uğradıkları yenilgiden sonra hiç affedemedikleri Mustafa Kemal'e ve Ankara'daki Meclise karşı yürüttükleri siyasetin bir parçasıdır...***

"Kürt ayaklanması bundan daha iyi koşullarda patlak vermezdi. Ayaklanma Türklerin Musul üzerindeki iddialarını araştıran komisyonda Türklerin kendi topraklarındaki Kürtler arasında bile huzuru sağlayamayacağım gösterecekti!"

Öte yandan ayaklanmacılar da Bitlisli Kemal Feyzi'nin önerisiyle İngilizlerle "samimi bir ilişki" kurmaya yönelmişlerdi. Şırnak Aşiret Başkanı Abdurrahman Ağa Bağdat'taki İngiliz Başkomiserliğine gönderdiği mektupta, İngiltere hükümetinin ***Sevres Antlaşması***'nda görüldüğü gibi, Kürt ulusunun yüce hukukunu üstün tuttuğunu hatırlattıktan sonra, şimdi kendilerine silah ve mühimmat yardımı yapılmasını dilemişti. Mektupta şöyle deniliyordu:

"Bağımsızlığımızın sağlanması konusunda gizli yardımda bulunulacağı umudunu taşımaktaydık. Oysa Şırnak olayında, umut ettiğimiz ve beklediğimiz yardımı görmediğimizden güçlü düşmanımız olan Türk Hükümeti elinde yalnız kaldığımızı üzülerek ifade ederiz.

"Ulusal hukukumuzun elde edilmesi ve hükümetimizn kurulmasına kadar aşiretlerimizin savaş mühimmatı konusundaki eksiklikler milli maksadımızın gerçekleşmesini engellemektedir. Bazı aşiretler de mühimmatsızlık yüzünden harekete katılamıyorlar.

"Gerçi hükümet kurmadan Büyük Britanya'nın açıkça yardım edemeyeceğini biliyoruz. Ancak hükümet kurulduktan sonra yapılacak açık yardımdan önce bu gizli yardımın yapılmasını bütün içtenliğimizle bildiririz." (S.Örgeevren, ***Dünya,*** 4-5 Haziran 1957)

Ank ra hükümeti ve Türk basını da İngilizlerin ayaklananlarla ilişkisini saptamakta gecikmemişti. Yayımlanan resmi bildiride İngilizlerin rolü belirtilmişti. Türk dışişlerindeki bir görevli ile konuşan İngiliz Büyükelçisi, bunu yalanlayarak ve ayaklananların kendilerinden yardım istedikleri halde bunu yapmadıklarını söylemek gereğini duymuştu. Ama öte yandan Dışişleri Bakanına gönderdiği telgrafta, "Türk yetkilileri tutukluların sorgularında bu gerçekleri hiç kuşkusuz anlayacaklardır" demişti! Nitekim 9 Martta Diyarbakır postanesine ulaşan ve üzerlerinde ***"Kürdistan Kraliyet Harbiye Nazırlığı"*** (Bakanlığı) yazılı zarfların içinden İngiliz silah fabrikalarının katalogları çıkmıştı. (***TCA***, 120)

2) AYAKLANMANIN BASTIRILMASI

Etrafına topladığı köy ve aşiret mensupları ile 15 Şubat 1925'te ***Piran***'dan hareket eden Şeyh Sait, ilk olarak ***Genç*** ilinin (liva) merkezi olan ***Darahini***'yi ele geçirmişti. Cibranlı Halit tutuklandığından Şeyh Sait askeri hareketin komutasını da üstlenmişti. Kuvvetlerini Çapakçur, Muş ve Diyarbakır cephesi olmak üzere 3 kola ayırmıştı. İlk iki kolun komutasını adamlarına vermiş, Diyarbakır'a yapılacak saldırıyı ise doğrudan doğruya yönetmeye karar vermişti.

Ayaklanma haberi Ankara'da duyulduğunda yöredeki birliklerce bunun bastırılacağı düşünülmüştü. Bu nedenle 2. Tümen Komutanı ve Bitlis Vali Vekili Kâzım Dirik bu işle görevlendirilmişti. Bu arada ayaklanmacılar ***Hani***'yi, arkasından ***Elazığ***'ı ele geçirmişlerdi (24 Şubat). Kente giren Şeyh Şerif, Müftü Mehmet Efendiyi vali olarak atadığını ilan etmişti. Ayaklanmacılar girdikleri bazı yerlerde şeriat isteklerini gösteren yeşil bayraklara takılı Kur'an'larla karşılanmışlardı. Kente girenlerin ilk yaptıkları şey de devlete bağlı görevlileri işbaşından uzaklaştırmak ya

da tutuklamak olmuştu. Bu ilk başarılardan cesaretlenen Şeyh Sait Kürdistan'ın başkenti yapmak istedikleri Diyarbakır'a saldırmış, ancak kente giremeyip geri çekilmek zorunda kalmıştı.

a) İlk Önlemler

Şeyh Sait ayaklanması, Başbakan Okyar'ın BMM'de yaptığı ilk açıklamalardan anlaşıldığı gibi hükümetçe yerel bir hareket sayılmış ve gereken önlemler bu değerlendirmeye göre alınmıştı. Ayaklanmayı ***31 Mart Olayı***'na benzeten Okyar, Türkiye Cumhuriyetini korumak için bütün önlemleri almaya kararlı olduğunu vurgulamıştı. Bu çerçevede hükümetin bölgede ilan ettiği ***sıkıyönetim***in onaylanmasını ve ceza yasasında yapılması öngörülen değişikliğin kabul edilmesini dilemişti. Başbakandan sonra muhalefet adına söz alan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi Başkanı K. Karabekir, "dini araç ederek" ulusal varlığı tehlikeye sokanların her türlü lanete layık olduklarını söylemişti. İç ya da dış tehlike karşısında bu vatan evlatlarının her zaman birleştiklerini de belirterek, hükümetin yasalara uygun olan her türlü önlemine yardımcı olacaklarını açıklamıştı.

Muhalefetin de desteğiyle Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri ve Malatya illeri ile Erzurum'un Kığı ve Hınıs ilçelerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edilmesine ilişkin hükümet önerisi oybirliği ile kabul edilmişti. Arkasından, "dini ya da dinin kutsal kavramlarını siyasete alet edenler"in vatana hıyanet kapsamında yargılanabilmeleri için sözkonusu yasanın 1. maddesinde değişikliği öngören tasarı ele alınmıştı. Bu değişikliğin gerekçesinde her zaman gözönünde tutulmasında yarar bulunan şu değerlendirmelere yer verilmişti:

"... Denebilir ki, insanlık en dayanılmaz, en kanlı hayat dönemlerini talihin acı bir sonucu ile, din ve dinin kutsal kavramları için yapılan çatışmalar arasında yazdı... Tarihin elleri satırlı katil ve zorba tac sahipleri, maceracıları, türedileri, kötülüklerine, zorbalıklarına dinleri dayanak gösterecek kadar Tanrı buyruklarından yararlanmak yollarını buldular... Yüksek esaslarına karşın İslamlık da uzun yıllar kötü ailelerin elinde, kan dökücü istibdat idarelerinin gerekçesi olarak gösterildi.

"Devrimlerimizin en zor günlerinde din, düşmanların yararına kullanıldı. Türk ulusunun sosyal ve siyasal olgunluğunu ispatlayan Cumhuriyetimize karşı son günlerde gerici düşünceleri kötüye kullanmak isteyenlerin, yine dinin kutsal buyrukları ile, halktan bazılarını kandırmakta oldukları gerçekleşmiştir... Bundan böyle dinin ve dinin kutsal kavramlarının bir siyaset ve bunun sonucu aşırı yarar ve istek aracı edilmemesi için hazırlanan yasa ilişikte sunulmuştur."

Değişiklik, siyasal amaçlarla dini araç edip dernek kurulmasını yasaklıyor ve bu tür dernek kuranlarla ona üye olanları vatan haini kapsamına alıyordu. Aynı zamanda, dini ya da dinin kutsal kavramlarını öne sürerek devletin şeklini değiştirmek, devletin güvenini bozmak, halk arasına bozgunculuk ve ayrımcılık sokmak için sözle ya da eylemli olarak nutuk söyleyerek, yayım yaparak harekette bulunanlar da vatana hıyanet etmiş sayılacaklardı.

Tasarı TBMM'de tartışmasız kabul edilerek yasalaşmıştı. Böylece Fethi Okyar hükümeti de güvenini yenilemişti.

Öte yandan yurdun çeşitli yörelerinden, hatta Kürt aşiretlerinden, ayaklanmayı yeren ve hükümete bağlılığı bildiren telgraflar gelmeye başlamıştı. Örneğin, Taban, Varesizi, Miran, Devriye, Pişri, Alevkân, Reşan, Serbatan kabile ve aşiret başkanlarının imzalarıyla Cizre'den çekilen telgrafta, "Şeyh Sait adlı hain"in hükümete karşı ayaklanması yerilerek şöyle deniliyordu:

"Her türlü lekeden arınmış olarak Cumhuriyet hükümetimizin emirlerine bağlı ve vatan hizmeti yapmaya hazır olduğumuzu arzederiz."

Muş'un Varto ilçesindeki Ceyran Aşireti Başkanı Kasım'dan gelen telgrafta ise, bölgeye giren 150 kadar ayaklanmacının kente sokulmadıkları ve geri çekildikleri bildiriliyordu. Bunlar, ***"Kürdistan"*** ilan edilen bölgedeki aşiretler, gruplar arasında tam anlamıyla bir görüşbirliği bulunmadığını gösteriyordu.

Hükümete bağlılık telgrafları İngilizleri de tedirgin etmişe benziyordu. İngiliz Büyükelçisi 3 Martta Londra'ya çektiği telgrafta buna değiniyor, ancak aşiretlerin Ankara'ya bağlılıktan vazgeçecekleri umudunu da saklı tutuyordu. O günlerde İtalya'da ***Sanremo***'da bulunan Vahidettin de ayaklanma sonucunda saltanata dönme umutlarını açıklamaya başlamıştı. Düzenlediği basın toplantısında, sevgili tebaasının ***Kuvayi Milliyeci*** Cumhuriyetçilerin yaptıkları zulümden bıktıkları için ayaklandıklarını ve eski padişahlarını istediklerini öne sürmüştü (***TCİ***, 135).

b) Hükümet Değişikliği

Hükümetçe alınan ilk önlemlere karşın ayaklanmanın bölgeye süratle yayılması Elazığ'dan sonra Muş'un ve Diyarbakır'ın saldırıya uğraması ve basında yer alan haberler, TBMM'deki ılımlı havanın değişmesine neden olmuştu. Başlangıçta ayaklanmanın Bitlis'teki birlikle bastırılabileceği sanılmış ve buradaki Tümen Komutanı Kâzım Dirik bununla görevlendirilmişti. Ancak ayaklanmacılar karşılarına çıkan askeri birlikleri yenerek ilerlemeye devam edince, daha geniş önlemlerin alınması ve daha büyük güçlerin harekete geçirilmesi zorunlu olmuştu. Bu amaçla toplanan CHP grubunda hükümet ve "gereksiz şiddetlerle ben elimi ka-

na boyamam" diyen Başbakan Okyar sert eleştirilere uğramıştı. Görüşmeler sonunda yapılan oylamada da 60'a karşın 94 oyla hükümet güvensizliğe düşmüştü. Bu durum karşısında Fethi Okyar ertesi günü Başbakanlıktan istifa etmişti (3 Mart 1925).

Böylece Şeyh Sait ayaklanması bir hükümet değişikliğine de yol açmıştı. Cumhurbaşkanı Atatürk, yeni kabineyi kurmaya Okyar'dan önce de Başbakanlık yapmış olan İsmet İnönü'yü memur etmişti. CHP Başkanvekili sanını koruyan İnönü, M. Esat Bozkurt, Cemil Uybadın, İhsan Eryavuz, Ali Cenani dışındaki tüm bakanların değiştiği yeni bir kabine kurmuştu. 4 Mart 1925'te kurulan Üçüncü İnönü Hükümeti şöyle oluşmuştu:

Başbakan	İsmet İnönü
İçişleri Bakanı	Cemil Uybadın
Dışişleri	Tevfik Rüştü Aras
Milli Savunma	Recep Peker
Adalet	Mahmut Esat Bozkurt
Bayındırlık	Süleyman Sırrı
Maliye	Hasan Saka
Ticaret	Ali Cenani
Sağlık	Dr. Refik Saydam
Eğitim	Hamdullah Suphi Tanrıöver
Tarım	Sabri Toprak
Denizcilik	İhsan Eryavuz

Yeni kabinedeki bakan değişiklikleri dışında göze çarpan bir başka özellik partide sertlik yanlısı olarak tanınan Recep Peker'in ayaklanmayı bastıracak bakanlığa getirilmesi ve Cumhuriyet dönemi dış politikasında büyük rol oynayacak olan Tevfik Rüştü Aras'a görev verilmesiydi.

4 Martta toplanan CHP grubunda yeni kabinesini açıklayan İnönü, ayaklanmayı süratle bastırabilmek amacıyla özel bir yasa çıkartmak ve suçluların yargılanmalarının çabucak bitirilebilmesi için de ***İstiklal Mahkemeleri*** oluşturmak kararında olduğunu açıklamıştı. Bu konularda da grubundan destek alan yeni Başbakan aynı gün toplanan TBMM'ne hükümetini ve programını sunmuştu.

İ. İnönü, "Hükümetin genel siyasası bellidir" diyerek, Meclise çok kısa bir program sunmuştu. Bunda iç siyasada son olaylar diye nitelendirilen Şeyh Sait ayaklanması için şöyle denilmişti:

"Her şeyden önce son olayların ivedilikle ve şiddetle ortadan giderilmesi ve memleketin maddi ve manevi yönlerden fesattan korunması, genel huzur ve sükûnun sağlanması ve herhalde devlet gücünün belirlenip kuvvetlendirilmesi için çabuklukla geçerli özel önlemler almaktan yanayız."

Hükümet programı okunduğunda TCP Genel Sekreteri Cebesoy, "Düşen hükümet ayaklanma hakkında yeterli önlem almamış mıydı?" sorusunu yöneltmişti. İnönü buna "Fethi Bey ile bizi tartışmaya yöneltmeyiniz!" diye yanıt vermişti. Sonuçta İsmet İnönü'nün kurduğu Üçüncü Hükümet, 23 olumsuz, 2 çekimsere karşın 154 oyla Meclisten güvenoyu almıştı.

c) Takrir-i Sükûn (Huzuru Koruma) Yasası

Hükümet programında ayaklanmayı bastırmak için özel önlemler alınacağını açıklayan İnönü, güvenoyu aldıktan sonra yaptığı teşekkür konuşmasında, hazırladıkları bir yasa tasarısının hemen görüşülmesini dilemişti. İvedilikle komisyona gönderilen tasarı Meclisin o günkü ikinci bileşiminde ele alınmıştı.

Takrir-i Sükûn (Huzuru/düzeni koruma) adı verilen tasarının esasları tek bir maddede toplanmıştı:

"Gericiliğe, ayaklanmaya ve memleketin sosyal düzenini ve huzur ve sükûnunu ve güvenliğini ve asayişini bozmaya neden olacak bütün kuruluşlar, kışkırtmalar, girişimler ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idare olarak yasaklamaya yetkilidir. Bu gibi eylemcileri hükümet İstiklal Mahkemesine verebilir."

Tasarının ikinci maddesinde yasanın 2 yıl süreyle yürürlükte kalacağı belirtilmişti.

Tasarı, hükümet ve CHP'li milletvekilleri ile muhalefetteki Terakkiperver Cumhuriyet Partisi milletvekilleri arasında sert tartışmalara neden olmuştu. Muhalefet sözcüleri genelde tasarının, Anayasa ile Türk vatandaşlarına tanınmış olan doğal hakları kısıtladığını, dolayısıyla Anayasaya aykırı olduğunu öne sürmüşlerdi. Ayrıca Cumhuriyeti korumak için böyle özel bir yasaya gerek olmadığı görüşünü savunmuşlardı. Feridun Fikri Düşünsel, tasarıdaki "sosyal düzen" ve "güvenlik" kavramlarının her yoruma açık belirsiz nitelemeler olduğunu belirterek, bunun yasalaşma'sıyla insanlığın doğal haklarının hükümetin değerlendirilmesine bırakılmış olacağını öne sürmüştü. TCP Başkanı Karabekir de, yasanın açık olmadığını, bununla "halk egemenliği"nin kısıtlanacağını savunmuş ve bütün hakları ve özgürlükleri kısıtlayan, basını susturan böyle bir yasanın Cumhuriyet için onur sayılamayacağını söylemişti. Arkasından, hükümetin sözünü ettiği düzenlemeyi ***İstiklal Mahkemeleri*** ile mi yapacağını sormuştu. Rauf Orbay ile Halis Turgut da, Genç ayaklanmasının Cumhuriyeti yıkamayacağını, o nedenle Anayasanın bozulmamasını dilemişlerdi. Bununla birlikte Orbay yaşanan olağanüstü koşullar nede-

niyle tasarının gerekli değişilikler yapılarak yasa haline getirilebileceğini söylemişti.

Muhalefetin eleştirilerine karşılık Adalet Bakanı M. E. Bozkurt, Savunma Bakanı Recep Peker ile CHP'li bazı milletvekilleri, tasarının Anayasaya aykırı olmadığını, vatandaşın ve ulusun haklarını korumaya yönelik olduğunu savunmuşlardı. M. E. Bozkurt, hiçbir özgürlüğün sınırsız olmadığını, Anayasada yer alan doğal hakların sınırlarının ancak özel yasalarla çizilebileceğini belirterek, istenilenin polis görevini genişletmek olduğunu söylemişti. Recep Peker, İstanbul gazetelerinde hükümeti güçsüz gösteren yayınlardan yakınmış ve "zehir yuvaları kurutulmadıkça" ulusal kurtuluşun, bağımsızlığın, mutluluğun tehlikede olduğunu öne sürmüştü. Ayrıca ***sıkıyönetim***in uygulamada kimi sıkıntılar, kısıtlamalar getirdiğine dikkati çekerek onu "tahrip edici" bir araç diye nitelemiş ve güveni sağlamada yeterli olmadığını söylemişti.

Refik Koraltan, Avni Doğan, İlyas Sami, Mehmet Emin (Şebinkarahisar) da, tasarının doğal hakları ve ulusal egemenliği korumak amacıyla getirildiğini belirtmeye çalışmışlardı. Bu arada M. Emin şu değerlendirmeyi yapmıştı: "Yasa, devrimimizi öldürmek isteyenlere karşıdır!'

Eleştirilere yanıt veren Başbakan İnönü, Anayasa sınırları içinde hareket ettiklerini belirtmiş, düzenlemeleri de güven ve asayiş temeline dayanarak yapacaklarını söylemişti. Ancak iç güvenlikte ***İstiklal Mahkemeleri***'nin bir araç olduğunu, gerektiğinde o yola başvurulacağını da açıklamıştı.

Bu konuşmalardan sonra tasarının maddelerine geçilmişti. Karabekir tasarının basına ve muhalefete karşı duyulan bir kuruntudan doğduğunu öne sürmüştü. Ona yanıt veren Mustafa Bey (Tokat) ise, Karabekir'in Erzurum'da ***Albayrak*** gazetesini kapatmış olduğunu hatırlatmıştı. Sonuçta oya sunulan tasarı 22'ye karşı 122 oyla yasalaşmıştı (4 Mart 1925, No.578).

Takrir-i Sükûn yasasının kabulünden sonra hükümetin yeni bir önerisi ele alınmıştı. Bunda, biri ayaklanma bölgesinde, diğeri Ankara'da olmak üzere iki ayrı ***İstiklal Mahkemesi*** kurulması isteniyordu. Ayaklanma bölgesinde çalışacak olan mahkemenin vereceği idam kararlarının TBMM'nin onayına sunulmadan yerine getirilmesi de öngörülüyordu.

Muhalefet adına konuşan F. Fikri Düşünsel, Meclisin onayından geçmeyen idam kararlarının hemen uygulanmasının Anayasaya aykırı olacağını söylemişti. Fakat açık oylamaya sunulan tasarı, 23'e karşı büyük çoğunlukla kabul edilmişti.

Meclisin 3 gün sonraki oturumunda da (7 Mart) kurulan iki ***İstik-***

lal Mahkemesi için seçim yapılmıştı. Muhalefet milletvekilleri Anayasaya aykırı olarak yetki veriliyor diye bu seçime katılmamışlardı. Böylece yalnız CHP'li milletvekillerinin oy kullandıkları seçimde, ayaklanma bölgesinde çalışacak olan ve adına "Doğu İstiklal Mahkemesi" denen mahkeme başkanlığına Hacim Muhittin Çarıklı, Savcılığına Süreyya Örgeevren, üyeliklerine de Ali Saip Ursavaş, Avni Doğan ve Müfit Özdeş seçilmişlerdi. ***Ankara İstiklal Mahkemesi*** Başkanlığına Ali Çetinkaya, Savcılığına Mustafa Necati, üyeliklerine ise Kılıç Ali, Ali Zırh ve Reşit Galip getirilmişlerdi. Fakat Hacim Muhittin Çarıklı ile Mustafa Necati, kendilerinin ya da ailelerinin rahatsızlıkları nedeniyle istifa ettiklerinden, 10 gün sonra yapılan seçimde yerlerine Mazhar Müfit Kansu ile Necip Ali Küçüka getirilmişlerdi.

İstiklal Mahkemeleri'nin kurulduğu gün Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, "Ulusa, Orduya ve Memurlara" hitaben bir bildiri yayımlamıştı. Bunda, din maskesi altında başlayan ayaklanma nedeniyle Cumhuriyeti korumak ve bütün ülkede huzuru ve güveni sağlayabilmek için özel bir yasa çıkartıldığı ve hükümetin geniş yetkilerle donatıldığı belirtilerek bütün vatandaşlardan, Cumhuriyet polisinin, jandarmasının ve ordusunun onuruna ve saygınlığına özen göstermeleri isteniyordu. Ayrıca hükümet görevlilerinin herhangi bir olayı, patlak verdikten sonra bastırmaya değil, olay meydana gelmeden önlemeye dikkat etmeleri gerektiği vurgulanıyordu (***ATTB***, IV, 520 vd.).

Mustafa Kemal'e göre, sözkonusu yasa, "Cumhuriyetin ve uygarlığın başlıca nimeti olan huzur ve asayişin bozulmaması ve devamı" için gerekli görülmüştü. Yasanın uygulamaya konulmasından 7 ay sonra Meclisin yeni toplantı yılını açarken de bu konuda şunları söylemişti:

"Ulusumuzun geleceğine (mukadderatına) el koyduğundan bu yana BMM'nin belirleyici özelliği, toplumumuzun kaybettiği yüzyılları kazanmak ve bu maksatla gözettiği amaçlara güvenle, sükûnetle varmak için günün gerektirdiği önlemleri duraksamadan almak ve uygulamaktır.

"BMM'nin son yıllarda çizdiği yönlerden çeşitli boş laflar ve kışkırtmalarla ulusumuzu saptırmak isteyenlere karşı, zorunlu olarak çıkardığı ***Takrir-i Sükûn*** yasası, bu özelliğin ürünlerindendir." (***ASD***, I, 345)

Takrir-i Sükûn yasasının yürürlüğe girmesinden sonra hükümet, ona dayanarak zararlı ve yıkıcı yayım yaparak ayaklanmayı dolaylı ya da dolaysız etkiledikleri kabul edilen İstanbul'daki ***Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, İstiklal, Sebilü'r-reşat, Aydınlık, Orakçekiç, Presse de Soire,*** İzmir'de ***Sada-yı Hak*** (Hakkın Sesi), Adana'da ***Sayha*** (Çığlık, Nara) ve Trabzonda yayımlanmakta olan ***İstikbal*** ve ***Kahkaha*** adlı gazete ve dergileri kapatmıştı (6 Mart). Öte yandan Mustafa Kemal'in İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'la yaptığı toplantıda, ayaklanmanın

süratle bastırılması için girişilecek askeri hareketin ayrıntıları saptanmıştı. Bu görev Ordu Müfettişi Kâzım Orbay komutasındaki birliklere verilmişti.

3) ŞEYH SAİT VE ADAMLARININ ELE GEÇİRİLMELERİ, YARGILANMALAR

Ankara'da bu önlemler alınırken Şeyh Sait kuvvetleri ***Diyarbakır*** önlerine varmış ve 7 Mart gecesi kente saldırmaya başlamışlardı. Fakat Ordu Komutanı Kâzım Orbay ile Kolordu Komutanı Mürsel Bakû ve Vali Cemal Bardakçı gerekli önlemleri almış olduklarından kente girememişler ve bir süre sonra da ***Hani***'ye çekilmek zorunda kalmışlardı. Ayaklanmacılar bunun üzerine ***Varto***'ya yönelmişlerdi. Bu arada süresi dolan ***sıkıyönetim*** de hükümetin dileğiyle bir ay daha uzatılmıştı.

Hükümet kuvvetleri 26 Martta üç koldan Varto, Elazığ ve Diyarbakır'a doğru harekete başlamışlardı. Böylece ***Piran, Hani, Palu, Çapakçur (Bingöl)*** ve ***Darahani*** arka arkaya ele geçirilmişti. Bozguna uğrayan ayaklanmacı liderlerinden bir kısmı Irak'a sığınmış, içlerinden Üsteğmen Mihri de hükümet kuvvetlerine sığınarak Şeyh Sait hakkında bilgiler vermişti. Yanında kalan 400 kişi ile İran'a sığınmaya karar veren Şeyh Sait, Muş Ovasına doğru hareket etmişti. Ancak Bnb. Kasım teslim olma yanlısıydı. Grup Murat Nehri üzerindeki ***Abdurrahman Paşa Köprüsü***ne vardığında Şeyh Sait, Bnb. Kasım'ın hazırladığı tuzak sonucu hükümet kuvvetlerine yakalanmıştı. Yzb. Ata komutasındaki birliğe teslim olmak zorunda kalan Şeyh Sait Varto'da bulunan Tümgnl. Osman Nuri Koptagel'e götürülmüştü. Onun teslim alındığı 14/15 Nisan 1925 gecesi, ayaklanmanın ve ***Kürdistan Teâli Cemiyeti***'nin sona ermesi yönünden de önemliydi. 14 Nisan günü Kürt İstiklal Cemiyeti kurucuları Cibranlı Halit, eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya, kardeşi Teğmen Ali Rıza, damadı Faik ve Abdurrahman Molla Bitlis Askeri Mahkemesinin kararı ile kurşuna dizilmişlerdi. İstanbul'da gözaltına alınan ***Kürdistan Teâli Cemiyeti*** başkanı eski Âyan üyesi ve Danıştay Başkanı Seyit Abdülkadir de yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmişti.

Şeyh Sait'le birlikte damadı Melikanlı Şeyh Abdullah, Binbaşı Kasım, Şeyh Ali, Cibranlı İsmail, Hatto oğullarından Reşit, Mahmut ve Temür Ağalar, Karpazarlı Reşit, Şeyh Galip, Can Şeyhlerinden İbrahim ile Hasan, Silvanlı Şemsettin ve Boğlanlı Hacı Halit de teslim olmuşlardı (***TCA***, 138). Ele geçirilenler Varto'dan Diyarbakır'a gönderilmişlerdi.

Hükümet de 15 Nisanda bir bildiri yayımlayarak Şeyh Sait'in üzerinde önemli belgelerin, heybesinde de çok sayıda altın para bulundu-

günu, başsız kalan ayaklanmacıların yer yer teslim olduklarını ve böylece askeri hareketin sona erdiğini açıklamıştı.

Ayaklanma sürerken hükümetin önerisi üzerine, savaş ya da ayaklanma dönemlerinde sıkıyönetim mahkemelerince verilecek idam kararlarının, TBMM'ne sunulmadan Ordu, Kolordu, Tümen veya Müstahkem Mevki Komutanlarınca onaylanmasından sonra uygulanması kabul edilmişti. Başbakan İnönü 20 Nisanda Meclisten, 6 ay için kurulmuş olan ***İstiklal Mahkemeleri*** süresinin 6 ay daha uzatılmasını dilerken şu önerilerde de bulunmuştu:

a) Meclis yakında tatile gireceğinden, ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'nin vereceği idam kararlarının da ***Doğu İstiklal Mahkemesi***'nde olduğu gibi, Meclisin onayına sunulmadan uygulanabilmesi,

b) Ayaklanma bölgesinde ilan edilmiş olan sıkıyönetim süresinin 24 Nisandan başlayarak 7 ay daha uzatılması,

c) Hükümete, ayaklanma bölgesindeki sivil yönetim örgütünde değişiklik yapma yetkisinin verilmesi.

Bu öneriler, beklendiği gibi muhalefetin tepkisiyle karşılaşmıştı. Başta Karabekir olmak üzere F. F. Düşünsel ve Halis Turgut gibi TCP'li milletvekilleri isteklerin bir kısmının Anayasaya aykırı olduğunu, bir kısmının da gereksiz olduğunu öne sürmüşlerdi. Karabekir, eğer Ankara bölgesinde ayaklanma yörelerindeki gibi olağanüstü durum başgösterirse Meclisin tatilde de olsa yeniden toplanabileceğini belirterek konunun o zaman ele alınmasını istemişti. Buna karşın hükümetin önerileri büyük çoğunlukla kabul edilmişti. İnönü'ye göre böylesi sert önlemler kaçınılmazdı. Humma nöbeti şeker ile değil kinin gibi acı bir ilaçla tedavi edilebilirdi!

Doğu İstiklal Mahkemesi, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, merkez olarak seçilen Diyarbakır'da ancak 14 Nisan 1925'te göreve başlamıştı. İlk görülen dava seferberlik aleyhinde propaganda yaptığı öne sürülen Urfa Mutasarrıfı ve ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** üyesi Yarbay Fethi'ye ilişkindi.

Şeyh Sait, 38 arkadaşı ile birlikte 6 Mayısta Diyarbakır'a getirilmişti. Onların yargılanmalarından önce ***Kürdistan Teâli Cemiyeti*** Başkanı Seyit Abdülkadir ile ilgili dava ele alınmıştı. Oğlu Mehmet ve bazı adamlarıyla birlikte 13/14 Nisanda İstanbul'da yakalanan Abdülkadir'in davası ***Jin*** dergisi sahibi ve başyazarı Bitlisli Kemal Feyzi, Diyarbakırlı Hacı Ahti Mehmet ve arkadaşlarının dosyaları ile birleştirilmişti. İttihat ve Terakki Partisi döneminde Âyan üyeliği ve Danıştay Başkanlığı yapmış olan Abdülkadir, eskiden beri bağımsız bir Kürdistan için çalıştığını, bu amaçla yabancı elçiliklerle görüştüğünü kabul etmekle birlikte, son ayaklanma ile ilgisinin bulunmadığını öne sürmüştü. Buna karşın oğlu

Mehmet, "Kürtlük lehine hükümete karşı nümayiş" yaptıklarını, Anadolu'daki Kürt kulüpleri ile haberleşmek için şifre kullandıklarını kabul etmişti. 14 Mayısta başlayıp 23'ünde sona eren duruşmalarda İstiklal Mahkemesi, Abdülkadir ile oğlu Mehmet, Kemal Feyzi, Kör Sadi, Aksaray Valide Camii Şeyhi Silifkeli Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahti diye tanınan Mehmet Tevfik'i idama mahkûm etmişti. Öteki sanıklar beraat ederken, Nakip Bekir Sıtkı'nın Şeyh Sait ile birlikte yargılanması uygun görülmüştü. Mahkemenin kararında Abdülkadir'in evinde Kürtçülüğe ilişkin ve medreselerin kapatılmasından ötürü Cumhurbaşkanına hakaret eden pek çok belgenin ve çok miktarda ateşli silahın bulunduğu da belirtilmişti. Bunların dışında Kürdistan'ın bağımsızlığını sağlamak, sınırlarını belirlemek ve kendisinin Kürdistan Kralı ilan edilmesi amacıyla İngilizlerden para yardımı almak için görüşmeler yapıldığına da yer verilmişti.

İdam kararları 27 Mayısta uygulanmıştı. Hacı Ahti sehpaya çıkarken, ***"Yaşasın Kürtlük mefkûresi*** (ülküsü), ***Yaşasın Kürdistan!"*** diye bağırmıştı. İdamları izleyen halk ise buna "***Yaşasın Cumhuriyet!"*** diye yanıt vermişti. Kör Sadi ise suçlu olduklarını açıklamıştı: ***"Hepimiz idam cezasına hak kazandık, çünkü vatana ihanet ettik"*** demişti. (Aybars, ***İM***, 304-309).

Şeyh Sait, ilk soruşturma sırasında Savcı Süreyya Örgeevren'e kendisinin şeriat yanlısı olduğunu ancak Kürtçülükle ilgisinin bulunmadığını, ayaklanmanın daha önce düşünülmediğini, Piran'daki çatışmanın kendi bilgisi dışında meydana geldiğini öne sürmüştü. Hatta gerekirse sürgün cezasına razı olurcasına şunları da eklemişti: ***"Ben adalet istemiyorum: merhamet, atıfet istiyorum. Adalet uygulanırsa benim halim nice olur?*** Beni sizin buyurduğunuz gibi bir yerde, bir şehirde ikamete memur kılsalardı olmaz mıydı?" Böylece af yollarını arayan Şeyh Sait, mahkemenin bu yetkisinin bulunmadığını anlayınca, duruşmalarda da yalnızca şeriat istediğini söyleyerek kendisini savunmuştu. Özellikle din kitaplarında ***"İmam ne vakit şeriatın hükümlerini uygulamazsa kıyam (ayaklanma) vaciptir (gereklidir)"*** diye bir hüküm bulunduğuna işaret ederek, harekete geçmelerini Allahın verdiği görevi yerine getirme olarak nitelemeye çalışmıştı. ***'Kıyam"*** ederek hükümete Şeriat sorununu anlatmak istediklerini, Diyarbakır'ı aldıktan sonra bu amaçla yapacakları önerilerin hiç olmazsa bir kısmının kabul edileceğini, medreselerin açılacağım umduğunu ancak umduklarını bulamadıklarını söyleyen Ş. Sait, durumunu "Allahın kaderi beni bu işe düşürdü" diye özetlemişti. O, şeriat isteği dışında kendisini ayaklanmaya sürükleyen ikinci nedenin de basın olduğunu öne sürmüş, özellikle ***Sebilü'r-reşat*** ve ***Tevhid-i Efkâr*** gazetelerinin şeriata aykırı hareketlere, uygu-

lamalara ilişkin yazılarının etkisinde kaldığını açıklamıştı. "Kürdistan'ı feth" ettikten sonra bağımsız bir Kürdistan Krallığı kurmak niyetinde olmadığını da savunan Şeyh Sait, "Emirü'l-mücahidîn Mehmet Said Nakşibendi" sanı ile imzaladığı mektubu ve "Putperestlik dinini ihyaya ve âyin-i metrukelerini icraya (putatapıcılık dinini canlandırmaya ve onun terk edilmiş tapınma yöntemlerini uygulmaya) çalışan bu Türk laik hükümeti"nin yıkılmasına çalışanlara her yardımın yapılacağından söz eden bildirinin ne anlama geldiği yolundaki sorulara ise doyurucu yanıt verememişti. En sonunda, başarıya ulaşamayacaklarını şimdi anladığını belirterek şunu eklemişti: "Şimdi anladığıma göre muvaffak olsaydık, bu ahali ile bir şey olmazdı. Çünkü ahaliden sıtkım sıyrıldı. Şeriata razı olan ahali kalmamıştır!"

Duruşmalarda Ş. Sait'in yakalanmasında etken olan Bnb. Kasım ilginç açıklamalarda bulunmuştu. Kürdistan Başkanlığı için Seyit Abdülkadir ile Bedirhanoğulları'nın ötedenberi çekiştiklerini hatırlatarak, bağımsız bir devlet kurulması için yıllardır sürdürülen çalışmaları anlatmıştı. Ayaklanmanın ***"Bağımsız Kürdistan"*** amacını güttüğünü, dinin de bir araç olarak kullanıldığını belirten Kasım, Ş. Sait'in "Din için kıyam farz oldu. Bir Türk öldürmek, yetmiş gâvur öldürmekten daha erdemli bir harekettir (efdaldir)" dediğini de açıklamıştı. Gene onun anlattığına göre, bağımsızlık için çalışanlar, Terakkiperverler iktidara gelince kendilerine özerklik verilebileceğini umuyorlarmış...

Doğu İstiklal Mahkemesi'nin Şeyh Sait ve onunla birlikte yargılanan 81 kişi hakkında verdiği karar 28 Haziran 1925'te açıklanmıştı. Şeyh Sait ile ayaklanmanın asıl suçluları kabul edilen diğer 47 kişi idam cezasına çarptırılmışlardı. Ancak bunlardan Çapakçur (Bingöl) Kaymakamı H. Hilmi ile henüz 15 yaşını doldurmayan Salih oğlu Hasan'ın cezaları hapse çevrilmişti. Bunların dışında 5 kişiye "kürek", birine de bir yıl hapis cezası verilmiş, bir kişi ulusal sınırlar dışına çıkartılmıştı. Geriye kalan 18 kişi de beraat etmişti. Ayrıca 6 kişi hakkındaki ihbarların yasal sorumluluk yüklenecek nitelikte olmadığına karar verilmişti.

İdam cezası verilenler arasında Varto ve Muş cephe komutanı Şeyh Şerif, Çapakçur'da yönetime el koyan Çanlı Şeyhi İbrahim, Harput Şeyhlerinden Ali ve Celal, tekkesinde ayaklanma hazırlıkları yapılan Hanili Şeyh Adem, Nahiye Müdürü Tayyip Ali de bulunuyorlardı. Şeyh Sait ve ayaklanma hazırlıkları hakkında hükümete bilgiler ulaştıran Bnb. Kasım ile Halk Partisi Reisi Rüştü Efendi beraat edenlerdendi.

Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Kansu, kararı açıklarken, sanıkların, kişisel hırsları ve yabancıların kışkırtmalarıyla bağımsız bir Kürdistan kurmak için çalıştıklarının saptandığını belirterek, genç Cumhuriye-

tin "fesat ve irticaya, her türlü lanetli faaliyetlere göz yummayacağını" vurgulamış ve "İşte Cumhuriyetin sert fakat adil kanunlarının hükmü budur" demişti. İdam kararları ertesi 29 Haziran sabahında yerine getirilmişti. Şeyh Sait'in son sözleri, "Fena yaptık, bundan sonra iyi olur inşallah!" olmuştu. (Ayrıntı: ***İM,*** 310-327)

Atatürk, 1925 Kasımında TBMM'nin toplantı yılını açış konuşmasında, ayaklanmayı Cumhuriyet karşıtı bir gericilik olayı olarak nitelemişti. Türk ordusunun Cumhuriyet düşmanlarını süratle ortadan kaldırdığını açıklarken de, asıl önemli noktanın Türk ulusunun Cumhuriyeti korumada gösterdiği birlik ve heyecan olduğunu belirtmişti. Aynı zamanda, ulusun "çağdaş uygarlığın bütün uluslara sağladığı hayatı ve araçları esasta ve biçimde olduğu gibi bütünüyle gerçekleştirmek" kararında olduğunu, yenilik ve düzenleme alanında harcanan çabaların, yüzyıllardan beri yapıldığı gibi, çeşitli bahaneler yüzünden bir an bile durdurulmasına izin verilmeyeceğini açıklamıştı.

Cumhuriyet rejiminin henüz ikinci yılında patlak veren ve ülkeye bunalımlı günler yaşatan, birçok kanın akmasına yol açan ayaklanmanın bastırılması ve öncülerinin asılması ile yalnız ayrımcılığa değil, devrime engel olmaya çalışan gerici çabalara da önemli bir darbe indirilmişti. Aslında bu sorunlar için için gene varlığını sürdürecek, uygun ortam bulunduğunda yeni denemelere girişecekti. Ama genç Cumhuriyet dış destekli önemli bir ayaklanmayı bastırmakla gücünü ve giriştiği devrim yolundaki kararlılığını kanıtlamıştı.

Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasına karşın bölgede ufak çaplı da olsa Kürtçülük, şeriatçılık amaçlı hareketler, ayaklanmalar daha bir süre devam etmişti. ***Raçkotan*** ve ***Raman*** ayaklanmaları kısa sürede bastırılmıştı ama onu Siirt çevresindeki ***Sason*** ayaklanması izlemişti. 1926'da Dersim'de ***Koçuşağı***, 1927'de de Bitlis çevresinde ***Mutki*** ayaklanması ile karşılaşılmıştı. Bütün bunlar yerel birliklerce bastırılmış, ele geçirilemeyenlerden bir kısmı İran'a kaçmışlardı.

Öte yandan Şeyh Sait isyanından sonra bölgede güven ve huzuru sağlayarak önlemlerin alınmasına girişilmişti. İlk aşamada halkın elinde bulunan silahların toplanmasına çalışılmıştı. Bu arada yönetime işlerlik kazandırmak için yeni düzenlemelere başvurulmuştu. 1921 Anayasasında illerin, sosyal ve ekonomik ilişkiler yönünden birleştirilerek ***Genel Müfettişlik*** adıyla bir yönetim biçimi oluşturulmasına ilişkin bir madde vardı. 1924 Anayasasında bu hüküm çıkartılmıştı. Bu nedenle doğuda sivil yönetimde bir birlik, eşgüdüm sağlayabilmek için özel bir yasa çıkartılması yoluna gidildi. 25 Haziran 1927 gün ve 1164 sayılı yasa hangi illerde genel müfettişlik kurulacağını saptama yetkisini Bakanlar Kuruluna bırakmıştı. Buna dayanılarak Elazığ, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Di-

yarbakır, Siirt ve Mardin illerini kapsayan ilk ***Genel Müfettişlik*** oluşturuldu. Merkezi Diyarbakır olan bu müfettişliğe Mustafa Kemal'le birlikte Anadolu'ya geçmiş olan Dr. İbrahim Tali Öngören atandı. Bu 1 numaralı müfettişlikten 7'yıl sonra 1934'de Edirne, Kırklareli ve Çanakkale illerini içeren İki numaralı Genel Müfettişlik kuruldu. 1935'de Kars, Çoruh, Erzincan, Trabzon, Ağrı illerini içeren ve merkezi Erzurum olan 3. Genel Müfettişlik, Dersim ayaklanmasından sonra da o bölgede 4. Genel Müfettişlik oluşturuldu.

1927'de ilk genel müfettişlik kurulurken hükümete o bölgede arazileri kamulaştırma yetkisi de verilmişti. Böylece topraksız köylüye toprak dağıtılması, yüzyıllardır süren feodal düzenin az çok değiştirileceği düşünülmüştü. Aynı zamanda o düzenin temsilcileri sayılan ağalardan ve şeyhlerden 500 kadarı ayaklanma bölgesinden batıya göçürülmüşlerdi. O yıllarda Balkan ülkelerinden gelen 250.000 Türk göçmenden bir bölümünün doğuda yerleştirilmelerine çalışılmıştı. Ancak uygulamada gözetilen amaca ulaşılamamıştı. Değişik etkenler yüzünden kapsamlı bir toprak reformu yapılamamıştı. Bölgeye gönderilen göçmenler de yeterli destek sağlanamadığı ve çevreye uyum gösteremedikleri için bir süre sonra oralardan ayrılmışlardı.

D) BASIN VE SİYASAL ÖĞRETİ DAVALARI

1) AYAKLANMAYI KIŞKIRTANLAR

Şeyh Sait'in yargılanması sırasında, kendisini ayaklanmaya yönelten nedenler arasında bazı gazetelerdeki kışkırtıcı yayınlardan söz etmesi, ***İstiklal Mahkemesi***'ni bu konuda soruşturma açmaya yöneltmişti. ***Sebilü'r-reşat*** dergisi sahibi Eşref Edip, bu tür şeriatçı yazılarından ötürü daha önce tutuklanmıştı (16 Nisan 1925). Başbakan İnönü, hükümetin geçmişteki suçları da izleyeceğini ve suçluların cezalandırılacağını açıklamıştı. ***Hâkimiyet-i Milliye*** ve ***Cumhuriyet*** gibi hükümet yanlısı gazeteler de aynı görüşü savunan yazılar yayımlamışlardı.

Bu sırada Doğu İstiklal Mahkemesi, 7 Haziran 1925'te hükümetin manevi gücünü kırarak ayaklanmayı kışkırttıkları ileri sürülen gazetecilerin tutuklanmalarına karar vermişti. ***Tevhid-i Efkâr*** sahibi Velit Ebüzziya, ***Son Telgraf*** sahibi Sadri Ethem Erdem, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, ***Toksöz*** gazetesi sahibi Abdülkadir Kemali tutuklanarak Eşref Edip'le birlikte Diyarbakır'a gönderilmişlerdi. Daha sonraki günlerde de mahkeme ***Vatan*** gazetesinin geçici olarak kapatılmasına ve sahibi Ah-

met Emin Yalman ile yazarlardan Ahmet Şükrü Esmer, Suphi Nuri İleri ve İsmail Müştak Mayokan'ın tutuklanmalarını kararlaştırmıştı (11 Ağustos).

Doğu İstiklal Mahkemesi o sırada Diyarbakır'dan Elazığ'a geçmiş olduğundan tutuklu gazeteciler oraya gönderilmişti. Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Kansu'nun, gazetecilerin tutuklanmalarının onların mutlak suçlu olduğu anlamına gelmeyeceğini, gerçek durumun yargılama sonucunda belli olacağını açıklaması, davanın ılımlı bir ortamda sürdürülmesini sağlamıştı.

Yargılama 16 Ağustosta başlamıştı. Yargılananlar Cumhurbaşkanına bir telgraf çekerek Cumhuriyete ve rejime bağlı olduklarını belirtmiş, aflarını dilemişlerdi. O da durumu mahkeme başkanlığına ileterek bu davranışın dikkate alınmasını istemişti. Bir ay süren duruşmalar sonunda mahkeme, halkı ayaklanmaya kışkırtmakla suçlanan ***Toksöz*** sahibi Abdülkadir ile ilgili dosyayı ilgisi nedeniyle ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'ne göndermiş ve öteki sanıkların tümünü beraat ettirmişti. Karara göre:

a) V. Ebüzziya, S. Nuri İleri, İ. Müştak Mayokan, S. Ertem ve Gündüz Nadir'in ayaklanma ile ilgilerinin bulunduğunu gösteren belgelere, delillere rastlanmamış, bu konuda vicdani bir kanaate de varılmamıştı. Ancak kendileri de yazılarının ayaklanma bölgesinde olumsuz etkiler yarattığını kabullenmişlerdi.

b) A. E. Yalman, A. Şükrü Esmer, Eşref Edip ve F. Lütfi Karaosmanoğlu'nun yazılarının ayaklanmanın çıkmasında etkili olduğu görülmüştü. Fakat kendileri böyle bir kasıt gözetmedikleri için, bilmeyerek yol açtıkları bu durumdan sorumlu sayılmamışlardı. Bununla birlikte ileride yeni deliller bulunacak olursa haklarında dava açılabilecekti.

Beraat eden gazeteciler serbest bırakılmışlar, ancak gazeteleri kapalı kalmıştı! A. Emin Yalman mahkemece kapatılan ***Vatan*** gazetesi yerine ***Millet*** adıyla yeni bir gazete çıkartmıştı ama İstiklal Mahkemesi bunu ***Vatan***'ın devamı kabul ederek kapatmıştı.

2) HÜSEYİN CAHİT YALÇIN DAVASI

İstanbul'daki gazeteciler, Şeyh Sait ayaklanmasını kışkırttıkları gerekçesiyle o bölgedeki İstiklal Mahkemesinde yargılanırken, ***Tanin*** Başyazarı H. C. Yalçın ve gazetenin sorumluları hakkında da ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'nce soruşturma açılmıştı. Cumhuriyetin ilanına, halife-

liğin kaldırılmasına ve Mustafa Kemal'in yönetimdeki tutumuna yöneltiği suçlamalar nedeniyle daha önce de İstiklal Mahkemesince yargılanmış ve beraat etmişti. Ama o bundan sonra da muhalefetini sürdürmüştü. Öyle ki İngiltere'nin ünlü ***Times*** gazetesi, ***Tanin***'i TCP'nin yayın organı sayıyordu. ***Takrir-i Sükûn*** yasanın çıkmasını protesto eden Yalçın, İstiklal Mahkemelerinin çalışmalarını da alaylı bir biçimde eleştirmeye yönelmişti. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin İstanbul merkezinin arandığı haberini gazetesinde "Baskın" başlığıyla vermişti. Bunun üzerine Ankara İstiklal Mahkemesi, H. C. Yalçın ile gazetenin muhabir ve sorumluları olan Baha, Kadri Nuri ve Muammer hakkında soruşturma açarak tutuklanmalarına karar vermişti. ***Tanin*** gazetesi de Bakanlar Kurulu ile 16 Nisanda kapatılmıştı.

Yalçın'ın ve arkadaşlarının yargılanmalarına 27 Nisanda başlanmıştı. Gerek Başkan Ali Çetinkaya, gerekse iddiasını okuyan Savcı Necip Ali Küçüka, H. Cahit'e, salt "Baskın" başlıklı yazısından ötürü değil, Lozan Antlaşmasından bu yana hükümete, rejime yönelik suçlamalarından ötürü yargılandığını söylemişlerdi. Yalçın ise "Engizisyon devrinden sonra uygar ve özgür dünyada, özellikle de halka dayanan bir demokrasi ve Cumhuriyette hiç kimsenin düşüncesinden ve mesleğinden ötürü suçlanamayacağını" belirtip, savunmasını düşünce ve basın özgürlüğüne dayandırmıştı. Ayrıca da kendisini yalnızca "kasıt, intikam ve kuvvet"in mahkûm edebileceğini öne sürmüştü. Sonuçta, İstiklal Mahkemesini kasıt ve kin aracı olarak nitelemesinin suç olduğunu ve kendisinin kamuoyunu kışkırtmak istediği kanaatini edinen mahkeme, H. Cahit Yalçın'ı, Basın Yasasının 17. maddesi uyarınca ömür boyu sürgün cezasına çarptırmış ve cezasını Çorum'da çekmesini kararlaştırmıştı. ***Tanin*** sorumlu müdürü Muammer ile yazar Nuri'ye '2'şer yıl hapis cezası verilmiş, Kadir'in tutukluluk süresi yeterli görülerek salıverilmesi uygun bulunmuştu. Bahattin ise beraat etmişti.

Çorum'a sürgüne gönderilen H. C. Yalçın, halkın yakın ilgisiyle karşılanmıştı. Eğitim Bakanı Mustafa Necati'nin ona çeviriler yaptırtması da geçimini sağlamada etken olmuştu. Ancak ertesi yıl İzmir suikasti davasında olayla ilişkili sanılarak bir kez daha yargılanmıştı. Ankara'da yapılan duruşmada beraat ettirilmiş, sürekli sürgün cezası da kaldırılmış ve Çorum'da kaldığı süre gözönüne alınarak serbest bırakılmıştı. Bu sırada ziyaret ettiği Başbakan İnönü kendisine şunları söylemişti:

"Güçlü bir kalem, ateş püskürerek yazıyordu. O sırada bizi nereye götürdüğünü bilemediğimiz bu kalemi serbest bırakamazdık. Ama artık geçmiş, silinmiştir. İstediğiniz gibi çalışabilirsiniz. Hiçbir düşmanlıkla karşı karşıya değilsiniz!" (Yalçın, **Siyasal Anılar**, 284 vd.)

Övgüyle karışık bu sözler, hükümetin Şeyh Sait ayaklanması döneminde duyduğu kaygının derinliğini yansıttığı gibi, H. C. Yalçın ve onun aracılığıyla basın ile bir uzlaşmanın, anlaşmanın da tohumlarını atmıştı.

3) KOMÜNİZM PROPAGANDACILARI DAVASI

Ankara İstiklal Mahkemesi'nin el koyduğu önemli olaylardan biri de, komünizm propagandası yaptıkları öne sürülen bazı aydınların ve yazarların yargılanmasıydı.

Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye'deki sosyalist/komünist akımının etkilerini, ***Karakol*** ve ***Yeşilordu*** örgütleri ile ***Halk İştirakıyun*** ve gizli komünist partilerinin nasıl kurulduklarını bu dizinin ikinci kitabında özetle belirtmeye çalışmıştık. Anadolu'da Mustafa Kemal'in güttüğü siyasayla, zaman zaman devletin güdümüne, kimi zaman da denetimine alınan sosyalist akımlar, işgal altındaki İstanbul'da daha uygun bir ortam bulmuştu. Osmanlı başkentinin bir kültür ve yayın merkezi oluşu bu yoldaki faaliyetleri kolaylaştırmıştı. Orada yayımlanan ***Kurtuluş***, ***Aydınlık*** ve ***Orakçekiç*** ile Bursa'da çıkan ***Yoldaş*** dergileri, komünist dünya görüşünün yayın organları sayılıyordu.

"Sosyalizmden Bahseder İlim ve Sanat Mecmuası" altbaşlığını taşıyan ***Kurtuluş*** 20 Eylül 1919'da yayımlanmaya başlamıştı. Başyazarı, aynı zamanda o günlerde kurulan ***Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi***'nin Genel Sekreteri olan Dr. Şefik Hüsnü Değmer idi. Ancak dergi, İstanbul'un resmen işgal edilmesi (16 Mart 1920) üzerine yayımını durdurmuştu. ***Kurtuluş*** yazarlarından bir kısmı Anadolu'ya geçerken, geri kalanlar bir yıl sonra ***Aydınlık*** adıyla yeni bir dergi çıkarmışlardı. Yeni dergi, ***Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi***'nin olduğu kadar gizli ***Türkiye Komünist Partisi***'nin yayın organı olmuştu. Başyazarlığını gene Dr. Şefik Hüsnü, sorumlu müdürlüğünü de Sadrettin Celal Antel üstlenmişlerdi. Türk askeri birliğinin İstanbul'a girmesini ve kentin işgalden kurtarılmasını memnunlukla karşılayan ***Aydınlık***, Türkiye'de Avrupa ve Amerika'dakilere benzeyen bir Cumhuriyet rejimi kurulması olasılığını ise olumsuz bulmuştu. Şefik Hüsnü, bu gelişmeleri "devrimin ileri mevkilerinden düzenli bir geri çekilme" olarak kabul etmişti. Böylece ***Aydınlık***, CHP'ni artık bir burjuva yönetiminin temsilcisi olarak görmeye başlamıştı. Rusya'da öğrenim gören Nazım Hikmet ve Şevket Süreyya Aydemir'in kadroya katılmasıyla (1924) dergi, ülke sorunlarını eleştirmenin yanında, Marksist öğretiye ve SSCB'deki uygulamalara ağırlık vermeye başlamıştı.

"Orak çekiç" adlı haftalık dergi ise siyasal çekişmelerin hızlandığı dönemde yayın hayatına girmişti. Daha çok işçi ve köylü sınıfına seslenen dergi, CHP iktidarının işçi siyasasının bir bozgunculuktan ibaret olduğunu öne sürmekteydi. Ancak feodal düzene karşı olduğundan, Şeyh Sait ayaklanmasını Kürt derebeylerinin giriştiği bir gericilik hareketi diye nitelemişti. İrticaya karşı mücadelesinde halkın hükümetin yanında olacağını belirterek, "yobazların sarıkları yobaz zümresine kefen olmalı" diyen ***Orak çekiç,*** Doğu Anadolu'daki toprak sorunu çözülmeden düzenin sağlanamayacağına da dikkatleri çekmek istemişti.

Ancak gazete ve dergilerin doğudaki ayaklanmadan söz edip eleştirilerde bulunmalarını sakıncalı gören hükümet, 12 Mart 1925'te ***Tevhid-i Efkâr, Son Telgraf, Sebilü'r-reşat*** ve ***İstiklal*** gibi sağcı gazetelerle birlikte ***Aydınlık*** ve ***Orak çekiç*** dergilerini de kapatmıştı. Böylece İstiklal Mahkemesi'nce yargılanmaları olasılığı belirdiğinden, derginin yazarlarından Dr. Şefik Hüsnü, Nazım Hikmet ve Hasan Ali Ediz yurtdışına kaçmışlardı. Yurtta kalanlardan Aydınlıkçılar diye tanınanlar 1 Mayıs İşçi Bayramı nedeniyle bir bildiri yayımlamışlardı. Fakat bu bildiri "Komünistlik teşkilat ve propagandası yapmak suretiyle iç güvenliği bozmak ve böylece hükümet şeklini değiştirmeye yönelik eylem ve harekette bulunmak" diye nitelendirilmişti. Bu nedenle de bildiriyi yayımlayan 38 kişi tutuklanarak ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'ne gönderilmişlerdi.

Aralarında Sadrettin Celal Antel, Şevket Süreyya Aydemir, Nizamettin Nazif Tepedelenli, ***Yoldaş*** gazetesi sahibi İbrahim Hilmi Çığıraçan, ***Amele Teâli Cemiyeti*** üyesi Şevki, Abdi, Recep, Eczacı Vasıf, Güzel Sanatlardan Sami, Dr. Teğmen Mümtaz'ın da bulundukları sanıklardan 15'i tıp öğrencisiydi.

Duruşmalara 9 Ağustosta başlanmıştı. Ali Çetinkaya'nın başkanlığındaki mahkeme 3 gün içinde kararını vermişti. Bunda sanıklara yüklenen suçlar şöyle özetlenmişti:

a) Komünistliğe ilişkin belgeler bulundurmak,

b) Üçüncü Enternasyonel ile haberleşmek,

c) Enternasyonele bağlı olarak İstanbul'da açılan şubenin kapatılmasından sonra hücreler oluşturmak,

ç) Öğrencileri kandırıp komünizmi yaymak,

d) Yönetimi değiştirmeyi amaçlayan yayınlar yapmak,

e) Anadolu'ya yayılıp faaliyette bulunmak için programlar hazırlamak.

Mahkeme tüm bu faaliyetleri, "Anadolu'da bir Bolşevizm yönetimi kurmaya olanak verecek bunalımlı durum yaratmak" olarak değerlendirmişti. Bu "vicdani kanaat" ile de sanıklar değişik süreli kürek cezasına mahkûm edilmişlerdi:

Yurtdışına kaçmış olan Şefik Hüsnü, Nazım Hikmet, Hasan Ali Ediz ve Ali Cevdet: 15 yıl. Şevket Süreyya Aydemir, Eczacı Vasıf, Dr. Teğmen Mümtaz, Abdi, Cevdet, tıp öğrencilerinden Hüseyin Hikmet Kıvılcımlı ve Süleyman Necati: 10 yıl. İbrahim Hilmi Çığıraçan, Sadrettin Celal Antel, elektrikçi Nuri, Sami, öğrencilerden Nuri ve Haydar: 7 yıl.

Öteki sanıklar ise beraat etmişlerdi. Başkan Ali Çetinkaya, kararı açıklarken, "memleketin bugün bir ölüm-kalım sorunu yaşadığını", içten ve dıştan gelen tehlikelerle karşılaştığını belirtmiş, ancak "devrimin hiçbir kimsenin oyuncağı" olmayacağını da eklemişti.

Küreğe mahkûm edilenler çeşitli yerlere gönderilmişlerdi. Ancak ertesi yıl, 1926 Cumhuriyet Bayramında Bakanlar Kurulu'nun aldığı bir kararla serbest bırakılmışlardı. Tutuklulukları 18 ay sürmüştü.

Aydınlık dergisi çevresindeki komünist propagandacıların yargılanmalarından sonra, ***Resimli Hafta*** dergisi yazarları hakkında da bir soruşturma açılmıştı. Yazar Cevat Şakir Kabaağaçlı'mn 13 Nisan 1925'te çıkan yazısı orduyu aşağılamak ve askerlikten kaçmayı kışkırtmak niteliğinde görülmüş ve onunla birlikte derginin sahibi Zekeriya Sertel ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'nde yargılanmışlardı. 28 Nisanda sona eren duruşmada mahkeme onları, Ceza Yasasının 60. maddesi uyarınca '3'er yıl kalebentliğe mahkûm etmişti. Cevat Şakir'in cezasını ***Bodrum***'da, Zekeriya Sertel'in de Sinop'ta çekmeleri uygun görülmüştü. Bununla birlikte cezaları 1,5 yıl sonra affedilmişti. Ancak Cevat Şakir, sürgün gittiği Bodrum'a yerleşip eski adı ***Halikarnassos*** olan kenti ve antik dönemdeki kültürü tanıtmaya çalışmış, bu nedenle "Halikarnas Balıkçısı" sanıyla ünlenmiştir.

Şeyh Sait ayaklanmasının patlak verdiği dönemde İstiklal Mahkemeleri'nin basın davalarını da ele alması ve kimi gazetecilerin mahkûm edilmeleri, rejim ve basın özgürlüğü açısından değişik yorumlara ve eleştirilere açık bir durum idi. Ama İstanbul basınından bir kesimin, daha ilk günlerden başlayarak Anadolu'daki ulusal direnişe karşı cephe aldıkları, Cumhuriyetin ilanından sonra da eleştiriyi aşan suçlamaları sürdürdükleri de gözardı edilemezdi. Bu nedenle sorun, bir yönüyle basın özgürlüğünün sınırı, öteki yönüyle de henüz emekleme çağında bulunan Cumhuriyeti koruma noktasında düğümleniyordu.

Mustafa Kemal de, 1 Kasım 1925'te TBMM'nin yeni çalışma yılını açarken ***"Basın özgürlüğü"*** kavramı üzerinde durmak gereğini duymuştu. O, bu konudaki ana düşüncesini artık bir özdeyiş, bir ilke olarak sık sık tekrarlanan şu tümce ile açıklamıştı:

"Basın özgürlüğünün doğurduğu sakıncaları gidermek, yine basın özgürlüğü ile mümkündür."

Ancak Mustafa Kemal, bunun yanında dikkatleri şu önemli noktaya da çekiyordu: Basın özgürdür diye, "Cumhuriyetin ruhu olan erdemden yoksun cür'et sahibi kimselere" basının sinesine sığınıp "şekavet" (haydutluk) olanağı verilmemelidir. Bu gibi aldatıcı ve doğruluktan ayrılmış kimselerin düşünce alanındaki kötü etkileri, tarlasında çalışan masum vatandaşların kanlarının akmasına, yuvalarının dağılmasına neden olur.

Bu nedenle de o, Cumhuriyet döneminin kendine özgü düşünce ve ahlak anlayışıyla dolu basınını yine Cumhuriyetin yetiştireceği inancında olduğunu belirtmişti (***ASD***, I, 388 vd.).

E) TERAKKİPERVER CUMHURİYET PARTİSİ'NİN KAPATILMASI

Şeyh Sait ayaklanması nedeniyle hükümetin olağanüstü önlemler alma gereğini duyup ***Takrir-i Sükûn*** yasasını çıkartması, basma getirilen kısıtlamalar ve idam cezalarını uygulama yetkisiyle de donatılan İstiklal Mahkemeleri'nin başlattığı soruşturmalar, iktidardaki CHP ile muhalefetteki TCP ilişkilerinin daha da bozulup sertleşmesine yol açmıştı. Aslında kişisel anlaşmazlıklar ve kıskançlıklardan kaynaklanan ve Cumhuriyet/Halifelik anlayışındaki görüş ayrılıkları nedeniyle CHP'den kopanların oluşturdukları muhalefet, daha tam örgütlenmemişken şeriat düzenini getirmek isteyen bir ayaklanmanın patlak vermesi, ülke ve devrim kadar TCP için de bir talihsizlik olmuştu. Dinsel düşünce ve inançlara saygılı olduğunu programında vurgulayan partinin kimi üyelerinin konuşmaları ve davranışları, dolaylı da olsa ayaklananları etkilemiş, cesaretlendirmiş görünüyordu.

Siverek'te Karabahçeli Şeyh Eyüp, İstiklal Mahkemesi'ndeki sorgusunda TCP temsilcisi Yarbay Fethi'nin parti şubesini açarken kendisine şunları söylediğini açıklamıştı:

"Bizim partiyi Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey açtı. Mustafa Kemal Paşa'nın rızası vardır. Terakkiperver Parti dine riayetkârdır (saygılıdır). ***Halk Partisi dini batırıyor; biz onu kurtaracak, koruyacağız.***"

Yarbay Fethi'nin böyle konuşup konuşmadığını kesinlikle saptamaya olanak yok. Ama bazı partililerin bu tür konuşmalarla propaganda yaptıkları, halkın da bunun etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şeyh Sait'in adamlarından Bnb. Kasım, ayaklanmada TBMM'ndeki muhalif düşüncenin de etkisi bulunduğunu söylemişti. Yarbay Fethi'nin kendisi de anı defterindeki bazı sözcüklerin şifre olduğu savını reddederken, parti programındaki dinsel düşünce ve inançlara saygılı olma mad-

desini zararlı bulduğunu açıklamıştı. Ona göre bu hüküm, bilgisiz şeyhler tarafından kendi düşünceleri doğrultusunda yorumlanıp kullanılmıştı. Oysa Rauf Orbay bu hükmü Anayasaya çok uygun bulmuştu. Çünkü Anayasada "Devletin dini İslam dinidir" denilmişti. Kendileri de programlarına buna ilişkin bir hüküm koyarak "dinsel taassuptan ve özellikle de dini siyasete alet etmekten uzak" olduklarını belirtmek istemişlerdi (***RO***, 143).

Bunun dışında yeni parti, kısa sürede devrim karşıtlarının toplandığı bir yuvaya dönüşür gibi olmuştu. Bunda da partinin, yapılacak önemli devrimler için ulustan yetki almak gerektiğini yani bir tür halkoyuna başvurmayı/referandumu savunması etken olmuştu. TCP, devrimler konusunda acele edilmemesini, yapılmış olanlarının iyice yerleştirilmesine çalışılmasını istiyordu. Aynı zamanda Anayasada sık sık değişiklik yapılmasını gereksiz, hatta zararlı buluyordu. Orbay, Karabekir, Bele gibi parti kurucularının Cumhuriyetin ilanı yönteminden başlayarak savundukları bu görüş, bir bakıma ***"devrim"*** e karşı ***"evrim"*** ilkesini yeğlemek demekti. Bu görüş partinin alt kademelerinde kişisel sorunların da eklenmesiyle devrim karşıtlığına dönüşmeye başlamıştı. Atatük'ün ***Söylev***'de açıkladığına göre Başbakan Fethi Okyar, daha örgütlenmeye çalışıldığı dönemde, partinin gericiliği ve ayaklanmayı kışkırtıcı bir nitelik almaya başladığını belirterek TCP yöneticilerini uyarmaya çalışmıştı ama bunun pek etkisi olmamıştı.

Öte yandan, olayları doğal akışına bırakmak ve önemli atılımlar için halkoyuna başvurmak, en uygun yöntemin ***"devrim"*** olacağına karar vermiş olan ve TBMM'nin açılışıyla birlikte onu uygulamaya çalışan Mustafa Kemal'in kabul edemeyeceği bir görüştü. O daha 1914'de Sofya'dan bir yakınına yazdığı mektupta, kişiliğini ve geleceğe yönelik amacını şöyle belirtmişti.

"Benim de tutkularım var, hem de pek büyükleri! Fakat bu tutkular yüksek görevlere çıkmak, ya da büyük paralar elde etmek gibi maddesel isteklerin doyurulması ile ilgili değildir.

"Ben, bu tutkularımın gerçekleşmesini, yurduma büyük yararları dokunacak, bana da başarı ile yerine getirilmiş bir görevin canlı iç rahatlığını verecek büyük bir düşüncenin başarısında buluyorum." (***AÖM***, 22)

Ona göre yurda yararlı olacak düşünce, Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllardır uyguladığı halde olumlu sonuç vermeyen düzenleme/ıslahat hareketleri ile değil, kısa sürede gerçekleştirilecek bir "devrim" olabilirdi. Birinci Dünya Savaşı henüz sonuçlanmadan tedaviye gittiği ***Karlsbad*** (Avusturya) da 6 Temmuz 1918'de anı defterine yazdıkları bunun açık kanıtıdır:

"***Ben her vakit söylerim; burada da bu nedenle açıklayayım: Benim elime büyük bir yetki ve kudret geçerse, ben toplum hayatımızda arzu edilen devrimi, bir anda, bir Coup (darbe) ile uygulayacağımı sanıyorum.*** Çünkü ben bazıları gibi kamuoyunu, bilginlerin/uzmanların düşüncelerini yavaş yavaş benim tasarılarım derecesinde tasarlamaya ve düşünmeye alıştırmak suretiyle bu işin yapılacağını kabul etmiyorum ve böyle bir harekete ruhum isyan ediyor!" (s. 43)

Amacını ve yöntemini bu denli açıklıkla saptamış olan Mustafa Kemal, ***devrim***in kuramsal olarak tabandan gelmesinin daha iyi olacağını kabul ediyordu. Ancak hiçbir ülkede uygulamanın böyle olmadığını, ***devrim***e birilerinin öncülük ettiğini de biliyordu. ***Temsilciler Kurulu*** ile Ankara'ya ilk gelişinin ertesi günü (28 Aralık 1919) halkla konuşmasında da bu gerçeği belirtmişti:

"Aşağıdan yukarıya, temelden çatıya doğru yükselen böyle bir kurum elbette köklü olur. Şüphesiz, her işin başlangıcında aşağıdan yukarıya doğru olmaktan çok yukarıdan aşağıya olması zorunluluğu vardır. Birincisinin gerçekleşmesinde bütün insanlık için amaca ulaşmak kabil olurdu. Böyle olmanın pratik ve maddi olanakları henüz bulunamadığından bazı girişimciler, uluslara verilmesi gereken yönün belirlenmesinde aracılıkta bulunuyorlar." (***ASD***, II, 11)

Ayrıca, okuma-yazma oranı çok sınırlı olan ülkede ***devrim*** için halkoyuna başvurmanın olanağı da yoktu. Mustafa Kemal böyle bir yöntemin doğuracağı sakıncaları da şöyle belirtiyordu:

"Amaç ve hünerimiz cahil kitleyi de nurlandırarak yolumuzda yürümek ve onu selamete çıkarmaktır. Cumhuriyetimizi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak isteğimizi köstekleyecek herhangi bir referanduma gitmek, yalnız cehalet değil, hıyanet olur. % 80'ni okumaz-yazmaz bırakılmış bir memlekette devrimler plebisitle olmaz."

Böylesi bir ortamda halkoylamasından çıkabilecek sonuç için de şu örneği veriyordu:

"Bugün iki kere sekiz, on altıdır. (2x8=16). Bunu 10 kişi böyle dese ve 100 kişi de on diye ısrar etse, yüz kişinin dediğini mi kabul edeceğiz?" (***DHİA***, 107)

CHP ile TCP arasında ana siyasa ve yöntem konusunda görüş ayrılıkları artarken, muhalefet partisinin dine ilişkin değerlendirmesinin ***İstiklal Mahkemesi***'ne yansıması gerek TBMM'de gerekse basında eleştirilere neden olmuştu. Y. Kadri Karaosmanoğlu, ***Hâkimiyet-i Milliye***'de bu durumdan parti yöneticilerinin de sorumlu olduklarını öne sürmüştü:

"İstiklal Mahkemelerinde adaletin eli muhalif partinin örgütünün üzerindeki perdeleri böyle birer birer açtıkça, sahne arkasındaki kuliste hasıl olan çirkin ve çıplak iskeletler yavaş yavaş meydana çıkıyor!"

Karaosmanoğlu'nun sergilediği görüş, İstiklal Mahkemesi yargılamalarında TCP ile ilgili bazı gelişmeler olabileceğinin işareti gibiydi. Nitekim partili Yrb. Fethi'yi 5 yıl hapse mahkûm eden mahkeme, 25 Mayıs 1925'te ayaklanma bölgesindeki TCP şubelerinin kapatılmasına karar vermişti. Bu karar, partinin siyasal yaşamına pek yakında hükümetçe son verileceği söylentilerini de yoğunlaştırmıştı.

Bunun üzerine parti Genel Sekreteri A. F. Cebesoy, suçlamaları yalanlayarak partilerinin Meclis içinde ve dışında Anayasaya dayanarak yasal bir muhalefet yaptığını, bunun dışındaki davranışların kendilerini ilgilendirmediğini belirtmişti. Cebesoy, "Ulus arasında yasal ve belli amaçlarımızın gelişmesine çalışmayı kendimiz için bir vatan görevi sayıyoruz" diye eklemişti, ama görev uzun sürmeyecekti.

Hâkimiyet-i Milliye, politikada acıma diye bir duygunun geçerli olmayacağını söyleyerek "Devrimimizi yaşatmak, bağımsızlığımızı korumak" zorundayız diyordu. Şeyh Sait ayaklanması ve Türkiye'deki gelişmelerle yakından ilgilenen İngiliz basınında da bu konuda bazı yorumlar yapılmaya başlanmıştı. ***The Times,*** eğer parti kapatılacak olursa, bunda parti ileri gelenlerinin Kurtuluş Savaşı başlarında ***Amerikan Mandası*** yanlısı olmalarının da etken sayılabileceğini öne sürmüştü. Gazetenin TCP yöneticilerinin tümünü ***Mandacı*** diye nitelemesi kuşkusuz gerçeğe uymamaktaydı. Parti ileri gelenlerinden Karabekir, Cebesoy ve Orbay için sözkonusu olmayıp ancak Refet Bele için geçerli idi. Böyle olmakla birlikte, Türk toplumsal hayatının henüz siyasal partilerin çalışmalarını rahatlıkla sürdürebilecekleri bir düzeye ulaşamadığı görülmüştü. Şeriat yanlılarına cesaret veren partinin, ülkede huzurun sağlanması ve başlayan siyasal devrimin korunması kaygısıyla kapatılması artık kaçınılmaz olmuştu. Bu arada İstanbul'da yakalanan bazı kişilerin partiye üye kazanmak için dini araç olarak kullandıkları anlaşılmıştı. Parti şubelerinde de bunu doğrulayan bazı belgeler ele geçirilmişti.

Bunun üzerine ***Ankara İstiklal Mahkemesi,*** Terrakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin çalışmaları hakkında hükümetin dikkatinin çekilmesi yolunda bir karar almış ve böylece beklenen son gelmişti. Mahkeme, ***"İrtica niteliğinde yapılan kışkırtmalar ve propagandaların, dini ve dinin kutsal kavramlarını politik isteklerine araç yaptıklarının"*** kanıtlandığını belirterek, dolaylı biçimde de olsa, TCP çalışmalarının da bu nitelikte olduğuna dikkat edilmesini istemişti. Bu gelişme

karşısında Bakanlar Kurulu, Şeyh Sait ayaklanmasına katılanların yargılanmalarındaki sonucu beklemeden, ***Takrir-i Sükûn*** yasasına dayanarak, 3 Haziran 1925'te TCP'nin bütün merkez ve şubelerinin kapatılmasını kararlaştırmıştı. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından da onaylanan bu kararnamenin yayımlanması ile, ertesi günü muhalefetteki siyasal partinin ancak 6.5 ay süren hayatı sona ermişti.

Türkiye Cumhuriyetinin ilk muhalefet partisinin kapatılması çeşitli yorumlara neden olmuştu. Hükümet kararnamesinde, ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'nin araştırması sonucunda TCP'li bazı üyelerin "dinsel düşünce ve inançlara saygılı olma"yı kamuoyunu ve gericiliği kışkırtmak için kullandıkları, Diyarbakır'daki yargılamalarda ortaya çıktığına göre de aynı maddenin "ülkeyi dinsizlikten kurtarmak" için bir propaganda aracı olarak öne sürdüklerinin saptandığı belirtilmişti. Bu bulguların bir gereği olarak partinin ***Takrir-i Sükûn*** yasasına dayanılarak kapatıldığı açıklanmıştı. Mustafa Kemal'in değerlendirmesine göre, siyasal alanda birçok oyunların oynanması doğaldı. "Ama kutsal bir ülkünün sonucu olan Cumhuriyet yönetimine karşı, çağdaşlaşmaya karşı, bilisizlik, bağnazlık ve her türlü düşmanlık ayağa kalktığı zaman, özellikle ilerici ve Cumhuriyetçi olanların yeri, gerçek ilerici ve Cumhuriyetçi olanların yanı" olmalıydı. Oysa TCP, "gericilerin umut ve çalışma kaynağı olan" bir yere dönüşmüştü (***AS***, II, 653).

Başbakan İnönü, BMM'nin 9 Kasım günkü oturumunda olayın nasıl geliştiğini anlatmıştı. Konuşmasmda TBMM'ne düşen görevin "Cumhuriyetin gücünü göstermek" olduğunu da vurgulamıştı. Söz alan K. Karabekir ise, başkanlığını yaptığı partinin irticaya ve suikastlere araç olduğu biçimindeki suçlamaları reddetmiş ve buna ilişkin belgeler varsa gösterilmesini istemişti. Görüşmeler sonunda ise Meclis, 21'e karşı 159 oyla hükümete güvenini belirtmişti. Ancak dikkati çeken, TCP'li milletvekillerinin, partilerinin kapatılmış olmasına karşın hep birlikte hareket edip oy kullanmalarıydı.

F) İZMİR SUİKASTİ VE İTTİHATÇILAR DAVASI

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kapatılması, partiye girenler ya da onun kabul ettiği ilkelerden, düşüncelerden yana olanlar arasında kırgınlıklara, kızgınlıklara, çeşitli tepkilere yol açtığı gibi, TBMM'de CHP karşısındaki muhalefeti de ortadan kaldıramamıştı. TCP'nin eski üyesi 27 milletvekili, hükümet ve CHP grubu karşısında birlikte hareket etmeyi sürdürmüşlerdi. Aradan bir yıl geçtikten sonra, bu kez doğrudan doğ-

ruya Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yönelik bir suikastin ortaya çıkarılması, iktidar partisi ile karşıtları arasındaki ilişkilerin tümden kopmasına yol açacaktı. Bu sırada canlandırılmasına çalışılan eski ***İttihat ve Terakki Partisi*** ileri gelenlerinden bir kısmının da suikastle ilişkilerinin bulunduğu gerekçesiyle cezalandırılmaları, CHP karşısındaki muhalefetin bir süre için silinmesine yol açacaktır.

1) ATATÜRK'E SUİKAST GİRİŞİMİ

Batı Anadolu'yu kapsayan bir geziye çıkan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in Bursa'da bulunduğu 17 Haziran 1926 günü, İzmir'de ona karşı bir suikast düzenleyen Ziya Hurşit, Rizeli İsmail, Batumlu Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi'den oluşan bir grub silahları ile birlikte yakalanmışlardı. Suikast girişimini motorcu Şevki adında biri Vali Kâzım Dirik'e ihbar etmişti. Bu harekete girişenleri ***Sakız***'a kaçırmak üzere anlaşmış olan motorcu, onlardan Sarı Edip Efe ile Manisa Milletvekili Abidin'in ortadan kayboluşlarından kuşkuya düşerek durumu yetkililere bildirmeyi yeğlemişti. İhbar üzerine Gaffarzade Otelinde kalan Ziya Hurşit yakalanmış, karyola altına sakladığı silahlarla bombalar da ele geçirilmişti. Öteki 3 kişi Ragıp Paşa Otelinde tutuklanmışlardı. Bu 4 kişide 6 tabanca, 2 İngiliz bombası ve fişekler bulunmuştu.

Hemşinli Tomuşzade Mehmet Hurşit'in oğlu olan Ziya Hurşit, TBMM Birinci Döneminin ataklığı ile tanınmış bir milletvekiliydi. Almanya'da mühendislik öğrenimi görmüştü ama kendini frenlemeyi öğrenememişti. Tepkileri sert olduğu kadar suçlayıcıydı. Örneğin, Mustafa Kemal'in Sakarya zaferi dönüşünde Ankara'da büyük bir törenle karşılanışına büyük tepki göstermiş, Meclis salonundaki kara tahtaya şunu yazmıştı: ***"Bir millet, putunu kendi yapar, kendi tapar!"*** (Kılıç Ali, 64) Milletvekilliği sürerken Batı Cephesindeki savaşlara gönüllü olarak katılmıştı. Fakat Mecliste muhalif ikinci grup içinde yer almıştı. Bu gruptan Ali Şükrü'nün Mustafa Kemal'in koruma komutanı Topal Osman tarafından öldürülmesi, onda bir öç alma duygusu yaratmıştı. Yenilenen seçimlerde kendisinin adaylıktan düşürülerek yerine ağabeyi Faik Günday'ın getirilmesi ondaki olumsuz duyguları daha da pekiştirmişti. Nitekim suikastten sonraki yargılamada, kendisine yüklenen başka türdeki suçlamaları kabul etmeyerek, "Ben yalnızca suikast yapacaktım" demişti.

Ziya Hurşit ile birlikte yakalanan Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve teğmenlikten ayrılma Çopur Hilmi ise gözüpek tetikçiler olarak tanınıyorlardı. Suikastçiler 17 Haziranda trenle ***Balıkesir***'den gelecek olan Mus-

tafa Kemal'e otomobille ***Kemeraltı***'ndan geçerken saldırmayı planlamışlardı. Ama Cumhurbaşkanının İzmir'e bir gün sonra geleceği anlaşılınca girişimlerini o güne ertelemişlerdi.

Vali Kâzım Dirik, suikast ihbarını hemen Cumhurbaşkanına ve hükümete iletmişti. Başbakan İnönü, olaya ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'nce hemen el konulmasını istemişti. Böylece Ali Çetinkaya başkanlığındaki ve '4' Ali'den oluşan mahkeme daha İzmir'e hareket etmeden başkentte soruşturmaya başlamıştı. Balıkesir'den İzmir'e geçen Mustafa Kemal ise, yakalananları Naim Palas Oteline getirterek kendileriyle görüşmüştü? Ziya Hurşit'e, "Seninle bunca arkadaşlık ettik. Hayatıma kast edecek kadar ileri gitmende sebep acaba neydi?" sorusunu yöneltmişti. Ziya Hurşit, başını eğmiş ama yanıt vermemişti. Gürcü Yusuf ise, "Bana bomba atabilecek miydin?" sorusuna karşılık, "Seni gördükten sonra atmazdım" demişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal şunu açıklamıştı: "Ben şahsen intikamdan hoşlanan bir adam değilim. İş mahkemeye aktarılmıştır. Bunun sonucunu beklemek lazımdır. Bu işe karışmaya hakkım yoktur."

Bu sözler yargı bağımsızlığının ve yargıya güven duymanın belirtisiydi. Nitekim Cumhurbaşkanı, otel önünde toplanan İzmir halkına açıklamada bulunurken devrime olan inancını ve yargının gücünü vurgulamıştı:

"Ben ölürsem bile, soylu ulusumun birlikte yürümekte olduğumuz yoldan ayrılmayacağına inancım vardır. Düşmanlarımız istedikleri kadar, düşünebildikleri iğrenç çarelere başvursunlar, onların güçleriyle yapacakları davranışlar bizim devrim ateşimizi söndüremez. Cumhuriyet hükümetimizin demir pençesi ve İstiklal Mahkemesi'nin adaletli eli duruma tam olarak hâkim bulunuyor. Sayın halka, onun adaletli kararlarını soğukkanlılıkla beklemelerini tavsiye ederim."

Atatürk, ertesi gün verdiği demeçte de suikast girişiminin aslında Cumhuriyete ve onun ilkelerine yönelik olduğunu belirtmiş ve "ulusun ruhundan esinlenen ilkeler"in bir vücudun ortadan kaldırılmasıyla bozulamayacağına olan inancını bir kez daha vurgulamıştı:

"Benim değersiz (naçiz) vücudum bir gün elbet toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti sonsuza dek yaşayacaktır (ilelebed payidar olacaktır)."

Böylece suikastin niçin, nasıl düzenlendiğini aydınlatmak, suçluları ve perde arkasındakileri saptamak, adil davranacak olan ***İstiklal Mahkemesi***'ne bırakılmıştı.

2) İSTİKLAL MAHKEMESİ'NDE YARGILAMALAR

Atatürk, ilk aşamada suikasti düzenleyen "Kara Çete"nin, Kara Kemal ile Kara Yusuf'un kurdukları ***Karakol*** Cemiyeti ile ilgili olduğu kuşkusunu duymuş ve Başbakan İnönü'ye gönderdiği telgrafta da bunu belirtmişti. İnönü'nün görevlendirdiği İstiklal Mahkemesi, daha Ankara'dan ayrılmadan önce İzmir'den alınan haberlerin ışığı altında ilk olarak, kapatılan ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'ne girmiş olan milletvekillerinin tutuklanmaları ve bulunacak belgelerin İzmir'e gönderilmesi kararını almıştı.

Mahkeme İzmir'de göreve başladığında da ilk olarak Ziya Hurşit'i sorgulamıştı. Z. Hurşit, 1925 yılı ortalarından başlayarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in ortadan kaldırılması için suikast şebekesiyle ilgilendiğini itiraf etmişti. Bu amaçla, önce eski Ankara Valisi Abdülkadir ile TCP Milletvekili Şükrü ile anlaştığını açıklamıştı. 1925 Aralık ayında suikasti gerçekleştirmek için Laz İsmail ve Gürcü Yusuf la birlikte Ankara'ya gidip Şükrü Bey'le buluştuklarını, TCP Kulübünde kaldığını, Çankaya Köşkü ve TBMM çevresinde incelemeler yaptıklarını eklemişti. İfadesine göre Ankara'yı suikast için uygun bulmamışlardı, kardeşi Ordu Milletvekili Faik Günday ile TCP ileri gelenleri de suikast girişimine karşı çıkmışlardı.

Böylece daha ilk aşamada suikast ile TCP arasında bir ilişki kurulmuş demekti. Bu arada tutuklanan Kâzım Karabekir, İnönü'nün girişimiyle serbest bırakılmışsa da mahkemenin kararıyla yeniden tutuklanmıştı. Soruşturmada elde edilen ilk bulgulara göre suikastin düzenlenmesinde en çok etkili olan İzmit Milletvekili Şükrü idi. ***İttihat ve Terakki*** Partisi'nden olup mütareke döneminde Eğitim Bakanlığı da yapmıştı. İstanbul'un işgalinde tutuklanıp ***Malta***'ya gönderilmişti. Oradan dönüşünde İzmit'te ***Halk Partisi***'ne girmiş, ikinci dönemde milletvekili seçilmişti. Sonradan HP'den ayrılıp TCP'ne girmişti. Suikastin İzmir'deki düzenleyicisi ise, Sarı Efe diye anılan eski jandarma yüzbaşısı İttihatçı Edip ile Manisa Milletvekili Abidin Bey idiler.

İstiklal Mahkemesi, kamuoyuna bilgi vermek amacıyla 19 Haziranda bir bildiri yayımlamıştı. Bunda Ziya Hurşit, "suikasti yapmakla görevlendirilmiş olanların başı" diye nitelendirilmişti. Girişimin, "gizli bir komite"nin düzenlediği programın ve aldığı kararın bir sonucu olduğu ve asıl amacın "hükümeti değiştirmek" (taklib-i hükümet) olduğunun anlaşıldığı belirtilmişti. Bu nedenle siyasal bir amaç doğrultusunda görülen olayda soruşturmalar bu yönde derinleştirilmişti.

Savcı Necip Ali Küçüka'nın TBMM Başkanlığına çektiği telgrafta da, suikast girişiminin, "Terakkiperver parti ileri gelenleri ile mensupları tarafından enine boyuna düşünülüp özenilerek hazırlanmış bir programa göre yapıldığı ve bundan ötürü Mili Meclis üyelerinden bulunan Terakkiperver ileri gelenleri ile mensuplarının asıl suçlu sıfatıyla sorunla ilgili bulunduklarının kesin ve açık olarak" saptandığı bildirilmişti. Savcı, sözkonusu milletvekillerinin Anayasanın 17. maddesi uyarınca tutuklandıklarını da eklemişti. Bu 24 milletvekili şunlardı:

Kâzım Karabekir, A. Fuat Cebesoy, Refet Bele, Cafer Tayyar Eğilmez, Rüştü Dadaş, Alb. Arif (Ayıcı), Halis Turgut, Şükrü (İzmit), Abidin (Manisa), İsmail Canpolat, Sabit Sağıroğlu, Halet Sağıroğlu, Feridun Fikri Düşünsel, İhsan (Ergani), Muhtar (Trabzon), Münir Hüsrev Göle, Rahmi Eyüboğlu, Hafız Besim (Mersin), Zeki Kadirbeyoğlu, Bekir Sami Kunduh, Necati (Bursa), Osman Nuri Alpay, Câzim (Erzurum), Mustafa (İzmit).

Burada dikkati çeken TCP'den olan Kastamonu Milletvekili Halit tutuklanmazken partiye girmemiş olan Câzim Beyin tutuklular arasına alınmasıydı. Ama çok geçmeden TCP'liler dışında eski ***İttihat ve Terrakki*** ileri gelenlerinden bir kısmı da soruşturma kapsamına alınmışlardı. Öne sürüldüğüne göre, suikast girişiminin perde arkasındaki düzenleyicisi, maliyeci olarak ün yapmış olan Cavit Bey'di. O, Birinci Dünya Savaşı sonunda dağılma kararı almış olan partiyi canlandırmaya çalışıyormuş. Bu amaçla İstanbul'daki evinde eski İttihatçılarla gizli toplantılar düzenliyormuş. İstanbul'da kendisine Alb. Kara Vasıf ile Kara Kemal yardım ediyormuş. İttihatçılar Ankara'da ve Trabzon'da da örgütlenmişler ve Anadolu'daki çalışmaları gene İttihatçılardan Küçük Talat yürütüyormuş..

Kurtuluş Savaşı başlarında Anadolu direnişine yardım için ***Karakol*** adında bir dernek kuran Kara Vasıf, Sıvas Kongresinde ***Temsilciler Kurulu*** üyeliğine seçilmişti. Son Osmanlı Mebuslar Meclisine de seçilmiş, fakat İngilizler tarafından tutuklanıp R. Orbay'la birlikte, ***Malta***'ya sürülmüştü. Oradan kurtulduğunda kendisi gibi ***Malta***'dan dönen partinin eski sorumlu sekreteri Kara Kemal ile birlikte, İttihatçı olarak yönetimde etkin olabilmek için çalışmaya başlamıştı. İlk aşamada TBMM'deki muhalif ikinci grup üyeleriyle ilişki kurmuşlardı. Bu konuda eski Kolordu Komutanı Mersin Milletvekili Alb. Çolak Selahattin kendilerine yardımcı olmuştu. 1923 baharında seçimler yenilendiğinde 15-20 kişilik bir grupla Meclise girmeye çalışmışlardı. Bu alanda Rauf Orbay ile eski İzmir Valisi Rahmi Bey kendilerine yardım etmişlerdi. Aslında CHP'den olmayan Şükrü Bey ile İsmail Canpolat'ın iktidar partisinden aday gösterilmelerini R. Orbay sağlamıştı. Aynı amaçla Hüseyin Cahit Yalçın ile Salah Cimcoz'un da seçimlerde aday olmalarına çalışılmıştı.

Cavıt Bey'in duruşmada açıkladığına göre, Kara Kemal de Mustafa Kemal'in İzmit Basın Toplantısına katılmıştı. 1923 Ocağındaki bu toplantıda Mustafa Kemal, kendisinden İttihat Terakkili arkadaşlarının ne yapacaklarını sormuş, o da "Arkadaşlarla görüşeyim, size haber veririm" demiş. İzmit Basın Toplantısında bulunan Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun aktardığına göre de, Mustafa Kemal'in "Siz hangi partinin temsilcilerisiniz?" sorusuna Kara Kemal şu yanıtı vermişti: "Ben sürgünden geldim. Baktım, bizim bıraktığımız teşkilatın temelleri yıkılmamış duruyor. Bunlar da bizim millettendir, saklayalım, icabında kullanırız. Ben onları sizin emrine veririm." (***AESY***, 96)

Böyle bir yanıt, Kara Kemal'in kendini İttihatçıların başkanı saydığını ve bu örgütü kullanmak amacında olduğunu göstermektedir.

Cavit Bey'in anlatımıyla, Mustafa Kemal'le görüştükten sonra İstanbul'a dönen Kara Kemal, İttihatçıları bir araya getirmeye çalışmıştı. Bu amaçla ilk toplantıyı Cavit Bey'in evinde düzenlemişti. Kendisinin Mes'adet hanındaki yazıhanesi de asıl karargâh olarak seçilmişti. Ziya Hurşit, Şükrü Bey, eski Adalet Bakanı Hafız Mehmet, Ardahan Milletvekili Hilmi, eski Ankara Valisi Abdülkadir'in hazır bulundukları toplantılara, İzmir'den gelen Dr. Nazım ile eski Vali Rahmi Bey de katılmışlardı.

Daha çok Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılarda canlandırılacak parti için 9 maddelik bir program da hazırlanmıştı. Bazı ilkeleri belirleyen programın birinci maddesi şöyle saptanmıştı:

"***İttihat ve Terakki***, bütün özgürlüklere taraftar köktenci (radikal) bir siyasal partidir. Kişinin esas haklarıyla bağdaşmayan yasaların hükümleri, bu amaca göre değiştirilir ve düzeltilir."

Öteki maddelerde de başlıca şu ilkelere yer verilmişti:

"Egemenlik ve saltanat yalnızca ulusundur.

Kuvvetlerin dengelenmesi (tevazün-i kuva) esastır.

Seçimden sonra bir Kurucu Meclis toplayıp Anayasa yapılmalıdır."

İstiklal Mahkemesince yürütülen soruşturmada, girişimin elebaşısının Cavit Bey, ön planda görünen yöneticisinin Şükrü Bey olduğu, eski İttihatçıların onların arkasında yer aldıkları kanısına varılmıştı. Aynı zamanda, sözkonusu ekibin amaçlarına varmak için Doğu Anadolu halkının din duygularını araç olarak kullanmak istedikleri, ancak bunda umduklarını elde edemeyince son çare olarak Mustafa Kemal'i ortadan kaldırarak ve hükümeti değiştirip iktidara geçmeyi kararlaştırdıkları izlenimi edinilmişti. Suikast kararı verilince eski Vali Abdülkadir ile de görüşüp anlaşan Ziya Hurşit, Ankara'ya geldiğinde TCP eski merkezinde Halis Turgut'un odasında kalmıştı. Bu sırada Dadaş Rüştü ve Alb. Arif (Ayıcı) ile tanışmıştı. Mustafa Kemal'i locasında öldürmeyi tasarlamış

olan Ziya Hurşit, buna olanak göremeyince suikasti Alb. Arif'in bahçesinde yapmaya karar vermişti. Ancak İzmit Milletvekili Şükrü, sarhoşluğundan ötürü bu planı açıklayınca Sabit Sağıroğlu durumu R. Orbay'a haber vermişti. Orbay da olayı Ziya Hurşit'in kardeşi Faik Günday'a iletmiş, böylece Ziya Hurşit Ankara'dan uzaklaştırılmış. O yüzden R. Orbay böyle bir girişimden hükümet yetkililerine haber vermemiş...

İstiklal Mahkemesi, alınan ifadelere ve elde edilen bulgulara göre suikast girişimiyle ilgili oldukları sanılanların da tutuklanmalarına karar vermişti. Bunların büyük çoğunluğu yakalanırken içlerinden Kara Kemal ile Vali Abdülkadir kaçıp saklanmışlardı. Hükümet suikastte baş sorumlu gibi görünen Kara Kemal'i ihbar edenlere 10.000 liralık ödül verileceğini açıklamıştı. Çok geçmeden 27 Temmuzda Aksaray'da saklandığı evde kıstırılan Kara Kemal, yakalanacağını anlayınca beynine kurşun sıkarak intihar etmişti! Suikast girişiminden 2 yıl önce 1923'te Mustafa Kemal'e, Cumhuriyete karşı suikast hazırladıkları gerekçesiyle İstiklal Mahkemesince yargılananlar arasında bulunup da o zaman beraat etmiş olan eski Vali Abdülkadir ise duruşmalar başladıktan sonra Bakırköy'de yakalanarak İzmir'e getirilmişti.

İzmir'de Milli Sinemada (Elhamra) çalışmalarını sürdüren İstiklal Mahkemesi'nde yargılamalara gruplar halinde başlanmıştı. İlk duruşma 26 Haziranda yapılmıştı. Ali Çetinkaya'nın başkanlığında, Kılıç Ali, Ali Zırh ve Dr. Reşit Galip'in üyesi oldukları mahkemede ilk olarak Savcı Necip Ali Küçüka iddianamesini okumuştu. Suikast girişiminin nasıl düşünülüp geliştiğinin ayrıntılarıyla anlatıldığı iddianamede, ifadelere ve elde edilen bulgulara göre, sanıkların "Türkiye Cumhuriyeti ve devriminin en haklı temsilcisi" Cumhurbaşkanını öldürmek ve Bakanlar Kurulu'nu düşürüp hükümeti değiştirmek hırsıyla cinayeti düşünüp topluca harekete geçtiklerinin anlaşıldığı öne sürülüyordu. Bu nedenle Şükrü, Alb. Arif, Abidin, Rasim, Ziya Hurşit, Abdülkadir, Sarı Edip Efe, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi'nin suçlu oldukları ispatlanırsa, Ceza Yasasının 57. maddesi uyarınca idam cezasına çarptırılmaları isteniyordu. Laz İsmail'le Bursa'ya giden Nimet Naciye adlı kadın ile, Sarı Edip'in adamlarından Torbalılı Emin, Yd. Sb. Bahattin, Kahveci İdris ve çiftlikteki çalışanlardan Şahin'in cinayetle ilişkileri bulunmadığı için beraat etmeleri gerektiği belirtiliyordu.

Ankara'da tutuklanan K. Karabekir ile İstanbul'da tutuklanan R. Bele, C.T. Eğilmez, A. F. Cebesoy, Maliyeci Cavit ve arkadaşları, duruşmanın başladığı 26 Haziranda İzmir'e getirilmişlerdi.

Savcının iddianamesini okumasından sonra sanıkların teker teker sorgulanmalarına geçilmişti. İlk sorguya çekilen Ziya Hurşit, İzmir'e Sarı Edip ile "Temas için geldik, ***maksadımız suikast idi***" diye açık itirafta

bulunmuş, girişimlerinin siyasal bir suikast olduğunu belirterek Abdülkadir ve Şükrü Beylerle nasıl anlaştığını açıklamıştı. Mustafa Kemal toplantıda iken Bakanlar Kurulu'nu basmayı ya da TBMM'ne bomba atmayı düşünmüşken bundan vazgeçtiklerini söyleyerek yakalanışına kadar neler yaptıklarını ayrıntılarıyla anlatmış, 4 tabancayı Şükrü Bey'in verdiği parayla satın aldıklarını belirtmişti.

Şükrü Bey ise Ziya Hurşit'i tanıdığım ancak suikast ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını savunmuştu. Fakat Sarı Edip, Vet. Alb. Rasim, Ziya Hurşit, Faik, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ile yüzleştirildiğinde, onlar kendisini yalanlamışlardı. Böylece suçlanan milletvekili Şükrü Bey, bir tertip karşısında olduğunu belirterek avukat tutmak istediğini söylemiş, ancak başkan Çetinkaya, "İstiklal Mahkemeleri, dava vekillerinin cambazlığına gelmez. Millet verilecek hükmü bekliyor!" diye buna olanak vermemişti.

Aynı gün sorgusu yapılan Alb. Arif de Ziya Hurşit'i ve Laz İsmail'i tanıdığını, fakat İsmail'i evinde konuk etmediğini söylemişti. Ancak tanık olarak dinlenen kendi şoförü ile hizmetçisi onu doğrulamamışlar, İsmail'in evde kaldığını ve ikisinin uzun boylu konuştuklarını açıklamışlardı.

Daha sonra Ankara'dan ve İstanbul'dan getirilenlerin duruşmalarına başlanılmıştı. Bu grupta TCP'nin eski milletvekilleri ile ***İttihat ve Terakki***'yi canlandırmak isteyenler yer almıştı. Ancak bu arada İstanbul'da haklarında soruşturma açılanlardan Osman Nuri, Münir Hüsrev Göle, Muhtar Rahmi, Dr. Mustafa Şevket, Halit ve Ömer Bey suçsuz görülerek serbest bırakılmışlardı. Öte yandan mahkeme başkanı Ali Çetinkaya'nın verdiği bir demeçte kapatılmış olan TCP'ni suçlaması yargıcın kanaatini önceden açıklaması yönünden bir talihsizlik olmuştu. Çetinkaya Şeyh Sait ayaklanmasının ve "Şapka"ya karşı tepkilerin bastırılması ile güven ve huzurun sağlandığını gören "gizli güç"ün onlara eğilim gösteren parti yöneticilerinin desteğiyle bu suikastin düzenlendiğinin anlaşıldığını söylemişti. Her ne kadar o, mahkemenin gerçek suçluları bulacağını da eklemişti ama açıklamasının değişik yorumlara neden olması kaçınılmazdı.

Bu ikinci gruptakiler için ayrı bir iddianame hazırlamış olan Savcı N. A. Küçüka, sanıkları Cumhurbaşkanına karşı suikast düzenlemek, Bakanlar Kurulu'nu düşürmeye ve hükümeti devirmeye yönelik cürüm düşünülmesinde parmakları ve uygulanmasında da bilgileri bulunmakla suçlamıştı. Bu nedenle de K. Karabekir, C.T. Eğilmez, A. F. Cebesoy, R. Bele, Rüştü Dadaş, Sabit Sağıroğlu, Halis Turgut, İhsan, İsmail Canpolat, Münir Hüsrev Göle, Faik Günday, Maliyeci Cavit, eski Ardahan Milletvekili Hilmi ve henüz yakalanmamış olan Kara Kemal'in bu suçla yargılanıp cezalandırılmalarını istemişti.

Başkan Çetinkaya, Karabekir'e önce, "devrimin büyük bir kişiliği" olduğu halde niçin muhalefete geçtiğini sormuştu. Karabekir de mütareke döneminde memleketin dayandığı biricik kuvvetin kendisi olduğunu, ancak her devrimde olduğu gibi, amaca ulaştıktan sonra "ortaya çıkan parazitlerin bu birliği bozduklarını" öne sürmüştü. Böylece dolaylı da olsa İsmet İnönü'yü suçlamış, siyasal bir parti kurmayı düşünmezken, "karşı tarafın sıkıştırması" ile buna yöneldiğini öne sürmüştü. Başkanın "Benim kanaatime göre bu gibi partilere memleketin tahammülü yoktur" demesine karşılık olarak da "Hayır! Ben aksi kanaatteyim. Memleket demokrasiye layıktır. Millet bilinçlidir (müdriktir)" demişti. Suikast ile ilgili sorulara ise böyle bir girişimden haberi olmadığı yanıtını vermişti.

A. F. Cebesoy, C. T. Eğilmez ve R. Bele de suikastten haberleri olmadığını söylemişlerdi. Ancak Bele, bir gece Ankara'da R. Orbay'ın kulüp kapısında gördüğü bazı kişilerden şüphelendiğini, kendisinin hükümete haber vermek istediğini, fakat Orbay'ın "Ortada kuşkudan başka bir şey yok, neden lazım" deyince bundan vazgeçtiğini belirtmişti.

Halis Turgut, Ziya Hurşit'e tabanca sağlamaya söz vermişken bundan niçin vazgeçtiği yolundaki soruya, böyle bir şey olmadığı yanıtını vermişti. Bunun üzerine Ziya Hurşit ile yüzleştirilmiş ve Z. Hurşit iddiasında ısrar etmişti.

Maliyeci Cavit Bey'in sorgusuna ise 6 Temmuzda başlanmıştı. Başkan Çetinkaya kendisine Talat Paşa kabinesinden niçin istifa ettiğine ve Kara Kemal ile birlikte evinde düzenledikleri toplantılara ilişkin sorular yöneltmişti. Bu arada savcı, İzmirdeki suikast girişiminden ayrı olarak İstanbul'da hükümeti devirmeye yönelik bir ***"Kara Çete"*** kurulduğunu, eski İttihatçılardan oluşan bu sanıkların davalarının Ankara'da görülmesinin kararlaştırıldığını belirterek İzmir'deki İttihatçılarla ilgili duruşmaların da Ankara'ya alınmasını istemişti. Buna uyan mahkeme İttihatçı sanıkların dosyalarını ayırmış ve Cavit Bey ile birlikte eski Ergani Milletvekili İhsan ve eski Ardahan Milletvekili Hilmi Bey'in Ankara'ya yollanmalarını kararlaştırmıştı.

Bu duruşmalardan sonra Savcı Küçüka, yargılananlar dışında sanık durumunda bulunan 14 kişi için de ayrı bir iddianame hazırlamıştı. Bunda R. Orbay ile Dr. Adnan Adıvar ve eski İzmir Valisi Rahmi, suikast cürmünün başlangıcını hazırladıktan sonra Avrupa'ya gitmiş olarak suçlanıyorlardı. Savcı bu nedenle onların yokluklarında (gıyablarında), Bekir Sami Kunduh, F. Fikri Düşünsel, Alb. Çolak Selahattin, Hüseyin Avni Ulaş, Halit, Kâmil, Mersin Milletvekili Besim, Erzurum Milletvekili Necati, Hafız Mehmet, Kara Vasıf ve Mersinli Cemal Paşa'nın yargılanmalarını istiyordu. Sorguları yapılanların büyük çoğunluğu, suikast girişiminden haberleri olmadığını söylemişlerdi. Yalnız eski Adalet Bakanlarından Ha-

fız Mehmet, Ziya Hurşit'in "Cumhurbaşkanının müdahalesinden uzak bir Cumhuriyet" kurmak için bir hükümet darbesi yapacaklarını söylediğini, kendisinin de başlangıçta ona yardım ettiğini, sonradan suikast işinin kötüye gideceği düşüncesiyle bundan vazgeçtiğini kabullenmişti.

Duruşmalar son aşamaya gelmişti. İzmir'de bulunan Mustafa Kemal kararların açıklanması sırasında orada bulunmak istemediği için 9 Temmuzda Başbakan İnönü ile birlikte Ankara'ya hareket etmişti.

11 Temmuz 1926'da Savcı Küçüka esas hakkındaki mütalaasını okumuştu. Suikastin Ankara'da yapılmasının düşünüldüğünü, olaydan A. F. Cebesoy ile arkadaşlarının haberleri bulunduğunu ancak buna razı olmadıklarını, Erzincan Milletvekili Sabit Sağıroğlu'nun ise Ankara'da bu girişimi önleyen tek kişi olduğunu belirten savcı, olayın daha sonraki gelişmelerini de özetlemişti. Ona göre Ziya Hurşit ve arkadaşları Şükrü Bey ile anlaşmışlardı, İsmail Canpolat ile R. Orbay ve Dr. Adnan Adıvar da olayla ilgiliydiler. Geçmişte particilik, komitecilik olaylarının ülkeyi çökerttiğini hatırlatan Küçüka, ülkenin birlik olmasının gerektiği ve devrim yapıldığı bunalımlı günlerde ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin kuruluşunun hoş karşılanmadığını, parti yöneticilerinin zamanında uyarıldığım ama bunun etkili olmadığını, doğu ayaklanmasında bu partinin de etken olduğunun görüldüğünü öne sürmüştü. Suikast olayında ***İttihat ve Terakki*** Partisi'nin parmağının bulunduğuna da değinen savcı "iktidar mevkiine geçmek için artık bundan sonra tabanca, bomba değil, Meclis kuvveti, mantık kuvveti lazımdır" demişti. En sonunda da Şükrü, Alb. Arif, Vet. Alb Rasim, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Hafız Mehmet, Kara Kemal ve eski Vali Abdülkadir'in idamlarını isteyen savcı, Halis Turgut, İsmail Canpolat, eski Vali Rahmi, Kahveci İdris; Vahap, Dr. Adnan Adıvar, Rauf Orbay ile Rüştü Dadaş'ın kürek cezasına çarptırılmalarını dilemişti. Ancak Orbay ve Adıvar Avrupa'da oldukları için döndüklerinde yeniden yargılanacaklardı. Savcıya göre Çolak Selahattin, Hüseyin Avni Ulaş, Nafiz, Necati ve Kara Vasıf ın suikastle ilgilerinin bulunmamasına karşın Kara Kemal ile yakın ilişkileri bulunduğundan Ankara'da yargılanmaları gerekirdi. Savcı, K. Karabekir, C.T. Eğilmez, A. F. Cebesoy, R. Bele, Mersinli Cemal, Sabit Sağıroğlu, Münir Hüsrev Göle, Faik Günday, Bekir Sami Kunduh, Feridun Fikri Düşünsel, Kamil, Besim, Halit, Necati ve Zeki Kadirbeyoğlu'nun da beraatlerini istemişti.

Savcının esasa ilişkin iddianamesinden sonra ertesi 12 Temmuzda sanıkların savunmalarına geçilmişti. Ziya Hurşit, suikast yapmak istediğini kabullenmiş, suikastten sonra ***Sakız***'a kaçmayı düşündüğünü, dolayısıyla Anayasayı değiştirmeye girişmediğini bu nedenle de ancak Ceza Yasasının 46. maddesine göre cezalandırılmasının istenebileceğini

belirtmişti. Sarı Edip Efe, suikast olayına tam anlamıyla katılmadığını, İzmir'deki düzenleyicilerden ayrılıp İstanbul'a gittiğini, durumu Bristol Otelinde Celal Bayar'a haber vermek isterken tutuklandığını söylemişti. Gürcü Yusuf ile Laz İsmail, Gazi Paşa'dan aflarını dilemişlerdi: Alb. Arif, İsmail Canpolat, Rüştü Dadaş, Halis Turgut ve Şükrü Bey, haklarındaki suçlamayı kabul etmediklerini, suikastten haberleri bulunmadığını söylemişlerdi. K. Karabekir, A. F. Cebesoy, R. Bele, C.T. Eğilmez ile Bekir Sami Kunduh ise, başkanın "Savunma yapacak mısınız?" sorusuna "Hayır!" demekle yetinmişlerdi.

İstiklal Mahkemesi'nin kararı 13 Temmuz 1926 günü saat 15.00'te açıklanmıştı. Mahkeme sanıkları suikast olayıyla ilgileri yönünden 4 gruba ayırmış, cezalar da buna göre belirlenmişti.,

a) Doğrudan doğruya suikastin uygulanmasını üstlenenler,

b) Tetikçileri kışkırtan ve olayı düzenleyenler,

c) Suikast olayına doğrudan katılmamakla birlikte, Türk devrimine ve özellikle de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e karşı cephe almış olan eski İttihat ve Terakki Partililer,

ç) Kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Partisi üyeleri.

İlk iki grupta bulunanlardan 15 kişi, Anayasayı değiştirme girişiminde bulundukları gerekçesiyle Ceza Yasasının 57. maddesi uyarınca idam cezasına çarptırılmışlardı. Bunlar arasında yakalanmadıkları için gıyaplarında hüküm verilen Kara Kemal ile Vali Abdülkadir de bulunuyordu. Tutuklananlardan idam hükmü verilen 13 kişi şunlardı:

Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Şükrü Bey, Alb. Arif, Hafız Mehmet, Halis Turgut, İsmail Canpolat, Abidin, Rüştü Dadaş, Vet. Alb. Rasim ve Sarı Efe Edip.

Dava konusu olaylarla ilişkilerinin bulunmadığı saptanan milletvekilleri Faik Günday, Sabit Sağıroğlu, Halit, F. Fikri Düşünsel, Kâmil, Zeki Kadirbeyoğlu, Besim, Necati, M. Hüsrev Göle, Kâzım Karabekir, A. Fuat Cebesoy, C. T. Eğilmez, R. Bele, Mersinli Cemal ile eski milletvekillerinden Necati, Ahmet Nafiz ve Torbalılı Emin, Sürmeneli Keleş Mehmet, Bahçıvan İdris, Şakir Çavuş, Yd. Sb. Bahattin, Giritli Mustafa ve Naciye Nimet beraat ettirilmişlerdi.

İdam hükümleri 14 Temmuz 1926 sabahı uygulanmıştı. Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi, suikasti yapmak istedikleri Gaffarzade Oteli köşesinde asılmışlardı.

3) ANKARA DURUŞMALARI

İzmir'deki duruşmaları sona erdiren İstiklal Mahkemesi Ankara'ya

dönmüştü. Suikast girişimiyle ilgileri olduğu öne sürülen Maliyeci Cavit Bey ile öteki sanıkların yargılanmalarına da 2 Ağustos 1926'da başlanmıştı. Savcı Necip Ali Küçüka'nın iddianamesinde, suikast sonunda İttihatçıları iktidara getirmek amacıyla gizli heyet halinde çalışan sanıkların Ceza Yasasının 45. ve 58. maddeleri uyarınca cezalandırılmaları istenmişti. Başta Cavit Bey'in bulunduğu 52 sanık şunlardı:

Cavit Bey, Rauf Orbay, Adnan Adıvar, H. Cahit Yalçın, Mithat Şükrü (İttihat Terakki Genel Sekreteri), Dr. Nazım, İhsan (Ergani Milletvekili), Hilmi (Ardahan Milletvekili), Kara Vasıf, Rıfat Cevat, Salah Cimcoz, Salim Hüsnü, Ahmet Nesimi (Eski Dışişleri Bakanı), Eyüp Sabri (İttihat Terakki Genel Merkez Üyesi,) Dr. Rasuhi, Alb. Çolak Selahattin, Dr. Hüseyinzade Ali, Gaziantepli Ahmet, Muhtar, Hüseyin Avni, İbrahim Ethem, Azmi (eski Polis Md.), Kör Ali İhsan, Küçük Talat, Yenibahçeli Nail, Hilmi, Vehbi, Em. Kur. Rıza, Naim Cevat (Ordu Donanma Md.), Hammal Ferit, Tırnakçı Salim, Sait (Yakup Cemil'in kardeşi), Ali Osman Kâhya, Salih Reis, Komiser Cavit, Düyun-ı Umumiye Müfettişi Nazım, Emekli Kaymakam Çerkez, Üsküdar Belediye Bşk. Rafet, Ahmet Muhtar, Odacı Hasip, Bakırköy eski Kaymakamı Neşet, Bankacı Mehmet Ali, Bankacı Rıza, Gözlüklü Büyük Mithat, Bekir Sıtkı, Sadettin Rıza, Milli Ticaret'ten İhsan ve Milli Mahsulat'tan Hasan Fehmi.

Ancak R. Orbay ile Dr. A. Adıvar yurtdışında bulunduklarından duruşmalar yokluklarında sürmüştü.

Sorgulamalar daha çok ***İttihat ve Terakki*** Partisi'nin son yıllarındaki olaylarla Cavit Bey'in evinde yapılan toplantılar ve canlandırılmak istenen parti için hazırlanan 9 maddelik programla ilgili olarak yürütülmüştü. Cavit Bey ve öteki sanıklar bu toplantıların "gizli komite" niteliğinde olmayıp herkesin gözleri önündeki bir evde düzenlenen buluşmalar olduğunu savunmuşlardı. Cavit Bey, sözkonusu programın İzmit'te Mustafa Kemal ile görüşen Kara Kemal'in verdiği bilgiler çerçevesinde ve gerektiğinde düşüncelerini Cumhurbaşkanına iletmek amacıyla hazırlandığını, bunun ***"9 Umde/İlke"***ye karşılık niteliğinde olmadığını söylemişti.

İstiklal Mahkemesi, kararını yargılamaların başlamasından 23 gün sonra 26 Ağustos 1926'da açıklamıştı. Kararda İttihatçı sanıkların yıllardır yönetime egemen olmak için çalıştıkları esas alınmıştı. Başlangıçta Bakanlar Kurulu'nda ve Meclisteki gruplar içinde görev almaya, daha sonra R. Orbay'ın yardımıyla kendi adamlarını ***Müdafaa-i Hukuk Partisi***'nden seçtirmeye çalıştıkları, üçüncü aşamada ***"9 Umde"***ye meydan okuyan 9 maddelik bir programla ***İttihat ve Terakki***'yi canlandırmaya çalıştıkları öne sürülmüştü. Ancak her üç girişimden olumlu sonuç alamayınca, ***Halk Partisi***'ni parçalayabilmek için kendi yandaşlarını bu

partiden milletvekili seçtirmeye karar verdikleri, bu amaçla gizli toplantılar yaptıkları, bir kısım basını da kendi doğrultularında kullandıklarının saptandığı belirtilmişti.

Cavit Bey'in sorgulamasında Başkan Çetinkaya İstiklal Mahkemesi'nin "vicdan kanaatine" göre karar verdiğini açıklamıştı. İşte böyle bir kanaatle suçlu bulunan sanıklardan 4'ünün, Cavit, Dr. Nazım, Ardahan Milletvekili Hilmi ve Yenibahçeli Şükrü'nün kardeşi Nail'in T.C. Anayasasını zorla değiştirme girişiminde bulundukları için idamlarına karar verilmişti. Rauf Orbay ile İzmir eski Valisi Rahmi, 10 yıl sürgün, Salih, Osman Kâhya '10'ar yıl hapis cezasına çarptırılmışlardı. Dr. Adnan Adıvar, H. Cahit Yalçın, Küçük Talat ile öteki sanıklar beraat etmişlerdi.

İdam kararları ertesi sabah yerine getirilmişti. Cavit Bey'in son sözü, "Bu zulümdür. Tanrının laneti zalimlerin üstünedir" olmuştu. Bu arada İzmir'deki duruşmalarda idam cezasına çarptırılmış olan eski Vali Abdülkadir yakalanarak Ankara'ya getirilmişti. Hakkındaki karar uygulanarak (31 Ağustos/1 Eylül) asılmıştı. Böylece suikast ve ona bağlanan İttihatçılar davasında idam edilenlerin sayısı 18 olmuştu. R. Orbay hakkındaki karar ise uygulanamamıştı. Tedavi için Avusturya'ya gitmiş olan Orbay, oradan Londra'ya geçtiğinde İstiklal Mahkemesi'nin gönderdiği çağrıyı almıştı. Ancak kendi anlatımıyla daha önce Ankara'da Sabit Sağıroğlu'ndan öğrendiği buna benzer bir suikast girişimini durdurduğundan, İstiklal Mahkemesi'nin çağrısını "akıl ve havsalanın almadığı bir garabet ve cür'et" diye nitelemişti. Bu nedenle de yurda dönmemişti. Ancak yıllar sonra Cumhuriyetin 10. yıldönümü nedeniyle 26 Ekim 1933'te çıkartılan genel af yasasından sonra 1935'te yurda dönmüştü.

4) TEPKİLER, KOPMALAR VE İSTİKLAL MAHKEMELERİ'NİN SONU

Başbakan İnönü, CHP Grubundaki konuşmasında İstiklal Mahkemesi'ne seçilmiş olan milletvekillerinin, devrimin savunulması için yargı hakkını kullanırken her türlü etkiden arınmış olarak yerinde ve gerektiği kadar dikkatli davrandıklarını söylemişti. TBMM'de, Cumhuriyeti savunmadaki çabalarından ötürü İstiklal Mahkemeleri'nde görev alanlara takdirlerini bildirmeyi kararlaştırmıştı. Ayrıca suikastten kurtulan Cumhurbaşkanı Atatürk'e Meclisin sevinç duygularını bildirmek için 15 milletvekilinden oluşan bir heyet oluşturulmuştu.

a) Tepkiler, Kopmalar

TBMM, hükümet ve CHP çevrelerindeki bu olumlu hava basına da

yansımıştı. Ancak idamlar ve verilen öteki cezalar değişik nedenlerle olumsuz tepkiler doğurmakta gecikmemişti. Örneğin, TBMM hükümetlerinde görev almış ve Lozan barış görüşmelerinde ikinci temsilcilik görevini üstlenmiş olan Dr. Rıza Nur, İzmir suikasti davalarında kendisinin de soruşturma kapsamına alınacağı kuşkusu ile yurtdışına çıkmış ve aynı zamanda muhalefete geçmişti. O, Mustafa Kemal'in öldürülmemesini üzüntüyle karşılamıştı!. Paris'te yerleşen Rıza Nur, Mustafa Kemal ve devrim karşıtı suçlamalarla dolu olan ancak gerçekte kendi tutarsızlığını sergileyen anılarında, İzmir suikasti nedeniyle asılan Vali Abdülkadir'in Meşrutiyet döneminde Ahmet Samim'i vuran Tğm. Abdülkadir olduğunu belirterek İttihatçılar için şöyle demektedir: "O vakit bu işleri yapan Serez komitesi kahramanları, sonra Mustafa Kemal'i öldürmeyip ağızlarına burunlarına bulaştırdılar. Çünkü hükümette değildiler." (***Hayat ve Hatıratım***, I, 316)

İzmir suikastine ilişkin yargılamalarla Cumhuriyet rejimi ve başlamış olan devrim savunulmuştu. Bu çerçevede TBMM'nin birinci döneminde doğan muhalefeti yaratanlar ve kapatılan TCP'yi kuranların bir kesimi ile İttihatçılığı canlandırmak isteyenlerin öncüleri cezalandırılmışlardı. Böylece iktidar karşısındaki muhalif grup devrim yararına susturulmuştu. Karabekir, Orbay, Cebesoy ve Bele gibi Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal'in çevresinde toplanan ilkler, yerlerini İnönü ve Fevzi Çakmak gibi Anadolu direnişine sonradan eylemli olarak katılanlara bırakmışlardı. Orbay ve Dr. A. Adıvar, bir süre Avrupa'da kalmayı yeğlemişlerdi. Karabekir ve Cebesoy küskünler arasına karışmışlardı. 26 Haziran 1927'de yenilenen seçimde öteki muhalifler gibi milletvekilliğini de yitirmişlerdi. R. Bele ve C.T. Eğilmez gibi beraat eden komutanlar da orduya dönmemişler, 5 Ocak 1927 tarihinde emekliye ayrılmışlardı. Bu kopmalar ve gruplaşmalar, 1919'dan başlayarak süren görüş ayrılıklarının bir sonucuydu. Ülkenin savunulması ön planda olduğundan geçici çözümlere bağlanan anlaşmazlıklar, devrim aşamasına gelindiğinde daha da derinleşmeye başlamıştı. İlerlemede Cumhuriyetten yana da olsalar, Karabekir-Orbay grubu yöntem olarak ***"devrim"*** yerine ***"evrim"***i savunuyorlardı. Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı olmasından yana da değildiler. Onun bir kenara ***"sine-i millete"*** çekilmesini istiyor, en fazlası onursal bir başkan olarak kalmasını yeterli buluyorlardı. Buna karşın İsmet İnönü, devrim yapılacak alanlarda önce bazı itirazlarda bulunsa bile, bir kez onun gerekliliğine inandıktan, inandırıldıktan sonra devrimin ateşli savunucusu olduğunu kanıtlamıştı. Anadolu'daki kongrelere katılmamıştı ama daha önceki yıllarda Dünya Savaşında doğuda Mustafa Kemal'in emrinde çalışmıştı ve ondan çok parlak bir sicil almıştı. Gerçekten de VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal, IV. Kor. Komutanı

Alb. İsmet hakkında 22 Mayıs 1917'de verdiği sicilde onu bir asker olarak şöyle değerlendirmişti:

"Ciddi, çalışkan, çok anlayışlı (gayef fatin), yüksek fikirli, komutası altındakilere ve savaşın ruh haline hâkim ve etkili. Kolordusunun her türlü ihtiyacını düşünmekten ve sağlamaya çalışmaktan bir an bile uzak kalmaz ve başarılı olur."

Ancak Mustafa Kemal bununla yetinmeyerek şunu da eklemişti: ***"Orduda ve memlekette üstleneceği görevlerde ve önemli vatan hizmetlerinde kendisinden büyük hizmetler umulur."***

Aynı Mustafa Kemal, aynı gün Kâzım Karabekir için verdiği sicilde ise kanaatini şöyle belirtmişti:

"Çalışkan, ***anlayışlılığı ve ciddiyeti ve görüş yeteneği orta (vasat).*** Askerlik bilgisi güzel, kişisel kararıyla hareket etmek kabiliyetine sahip, disiplin (zapt u rapt) kurma gücünde... İyi bir Tümen Komutanıdır ve Kolordu Komutanlığına aday olabilir." (ATASE Arşivi)

İki sicil arasında hemen göze çarpan fark, Mustafa Kemal'in ***Mudanya*** Ateşkes Anlaşması'ndan başlayarak İsmet İnönü'ye "önemli vatan hizmetlerinde" görev vermesinin nedenini açıklamaktadır. Bu yeğlemenin ileride ***"devrim"*** aşamasına geçildiğinde, kimi kopmalara, çatışmalara yol açacağını da "Birinci" ve "İkinci Adam"lar çok öncelerden sezinlemişlerdir. Başkomutan Mustafa Kemal, ***Büyük Taarruz***'dan sonra ***Afyon***'a girildiğinde Halide Edip Adıvar'ın "İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam; çok yoruldunuz" önerisine şu karşıtı vermişti:

"Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz!" (***Türkün Ateşle İmtihanı***, 269)

İnönü de, ***Lozan*** Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra İstanbul Üniversitesinde yaptığı konuşmada, bundan sonra yapılması gereken atılımları anlatırken şu önsezide bulunmuştu:

"Bu gideceğimiz yolun başında ve ortasında birçokları kalacaktır. Fakat sonuna kadar gidecekler de pek çoktur." (***TV***, 7, s. 3-7)

Gerçekten de, Kurtuluş Savaşının ilanı demek olan ***Amasya Bildirgesi***'ni imzalayanların büyük çoğunluğu o savaşın ikinci aşaması olan devrimlere geçildiğinde yolda kalırlarken, İnönü sonuna kadar gidecekler arasında yer almıştı. K. Karabekir bu kopukluğun doğurduğu tepkiyi yaşamının sonuna kadar sürdürmüştü. A. Fuat Cebesoy ise, çok eski arkadaşı Mustafa Kemal Atatürk'e duyduğu sevgiyi ve hayranlığı, onun ölümünden sonra yazdığı ***Sınıf Arkadaşım Atatürk*** kitabıyla yinelemişti. Rauf Orbay da Atatürk ile kendileri arasındaki farkı şöyle belirtmişti. Hasene Ilgaz, 5 Ağustos 1952'de Orbay'la konuşmasında onun bu konuda şunları söylediğini aktarmaktadır:

"Mustafa Kemal'in silah arkadaşları onun kişisel gücüne ve kuvveti-

ne inanmış insanlardı... ***Biz Atatürk'ün yanında olmamış olsaydık o yine bu neticeyi alacaktı. Fakat bizim aramızda Atatürk bulunmamış olsaydı, bizim bugünkü neticeyi almamıza imkân yoktu!"*** (***Atatürk'e 100. yıl Armağanı***, 151 vd.)

Ama anlaşmazlıkların, kopmaların temelinde yatan psikolojik etkeni herhalde en çarpıcı biçimde Refet Bele açıklamıştı: ***Kıskançlık.*** Atatürk, Bele ile barıştıktan sonra ona "Sizler bana isyan ettiniz" deyince Bele şu yanıtı vermişti: ***"Biz size isyan etmedik, birini kıskandık."*** (H. Bayur, ***Belleten***, 204, s.91)

İzmir suikastiyle ilgili davaların sonuçlanmasına karşın, muhalefetin tümüyle yok edilmediği ve edilemeyeceği daha ilk günlerde anlaşılmıştı. Örneğin Başbakanın bir konuşmasından sonra, iç ve dış siyasa ile ekonomi alanındaki başarılı çalışmalarından ötürü hükümete güven gösterilmesi için verilen bir önerge, Meclisin 6 Kasım günkü toplantısında güçlükle kabul edilmişti. Bu durum, gelecekteki muhalefetin de bir belirtisiydi.

b) İstiklal Mahkemeleri'nin Görevlerinin Sona Ermesi

İzmir suikasti ve onunla ilgili olarak açılan İttihatçılar davası sonuçlanınca İstiklal Mahkemeleri'ne verilen görev de yerine getirilmiş oluyordu. 7 Mart 1925'te kurulan iki mahkeme, 2 yıl boyunca ayaklanma, suikast, basın suçları, asker kaçaklığı, komünist propagandası, soygun hatta iftira gibi çok değişik ama henüz emekleme aşamasında olan Cumhuriyet rejimini, halk egemenliğini ve laik anlayışı koruma yönünden önem taşıyan davalara bakmışlardı. Hükümet, ***Takrir-i Sükûn Yasası***'nın süresini 4 Mart 1929'a kadar daha 2 yıl uzatırken, ***İstiklal Mahkemeleri***'nin görevinin 7 Mart 1927'de sona ermesini uygun görmüştü.

Bütün kurum ve kuralları yerleşmiş bir hukuk devletinde ***İstiklal Mahkemeleri***'ni yasaları uygulayan olağan birer adalet organı olarak değerlendirmeye kuşkusuz olanak yoktur. Onlar büyük ihtilal ve devrim dönemlerinde, yerleştirilmek istenen rejimi, düzeni savunan, bir tür koruyucu kalkan görevi üstlenen olağanüstü mahkemelerdi. Bu nedenle sonuca çabucak varabilmek için kararlarını vicdani kanaatlerine göre alıyorlardı. Bu tür olağanüstü mahkemelerin ilk örneği Fransız devriminde oluşturulan ***Tribunal Revolutionnaire***'de (İhtilal Mahkemesi) görülmüştü. 1793'te kurulan bu ihtilal mahkemesi bir yıl içinde yalnız Paris'te 2774 kişiye idam cezası vermişti. Tüm Fransa'da idama mahkûm edilenlerin sayısı ise 17.000'i aşmıştı.

İstiklal Mahkemeleri, 1925-1927 yıllarında 2436 kişiyi yargılamışlardı. Bu sürede 368 idam cezası verilmiş, ancak bunlardan 226'sı uy-

gulanmıştı. Ele geçirilemeyen 142 kişi için karar, yokluklarında verilmişti. 525 kişi de çeşitli hapis, sürgün ve kürek cezasına çarptırılmışlardı. 1343 kişi de beraat etmişti ki yargılananların % 55'inin suçsuz bulunduğunu göstermektedir.

İstiklal Mahkemeleri'nce çeşitli cezalara çarptırılanlar Atatürk henüz hayatta iken TBMM'nin 29 Haziran 1938'de kabul ettiği 3527 sayılı yasa ile affedilmişlerdir. Aynı yasa ile ***150'likler*** de af kapsamına alınmışlardı. Af, idam edilenleri hayata geri getirmese de, yaşayanlar üzerinde "hükümlü" nitelenmesinin kaldırılması, Türk devriminin artık güçlenmiş, yerleşmiş sayılmasının ve o devrimin öncüsü Atatürk'ün uzlaştırıcı, birleştirici yaradılışının bir kanıtıydı. ***İstiklal Mahkemeleri*** konusunda sürdürülen tartışmalarda, bu mahkemelerden birinin verdiği kararla asılan Maliyeci Cavit Bey'in oğlu Şiar Yalçın'ın şu gerçekçi değerlendirmesi, asla gözardı edilmemelidir:

"Babam suçsuz yere asıldı. Atatürk istese idi, babamın idamına engel olabilirdi. Bu sebeple ona kırgın ve kızgınım... Ama vatanını ve ulusunu kurtaran, Türk devrimi ile aydınlanma ve çağdaş uygarlık yolunu açan Atatürk'e saygı ile bağlıyım... İstiklal Mahkemeleri, bu işlerin başarılması için gerekliydi."

G) İÇ SORUNLARI ARTIRAN DIŞ ANLAŞMAZLIK: MUSUL

Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması ile, siyasal alanda belirli bir aşamaya varan devrim hareketleri, çağdaş bir hukuk devletinin gereği olan toplum, eğitim ve ekonomi alanlarında kökten değişikliklere yönelmişken buna karşıt olarak doğan tepkilerin, ayaklanmaların yanında büyük bir dış sorunla da uğraşmak zorunda kalınmıştı: ***Musul Sorunu*** ve Türkiye-Irak sınırının saptanması.

1) SORUNUN KÖKENİ

İngilizler, ***Mondros Ateşkes Anlaşması***'nın imzalandığı gün (30 Ekim 1918) henüz Türk birliklerinin elinde bulunan ***Musul***'u, ateşkese aykırı olarak 3 Kasımda işgal etmişlerdi. Bölgedeki zengin petrol yataklarından yararlanmak isteyen İngiltere, daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında Fransa ile yaptığı ***Sykes-Picot Anlaşması*** (26 Nisan 1916) ile Osmanlı topraklarını paylaşırken tüm Irak'ı kendi payı olarak ayırmıştı. Ateşkesin yürürlüğe girmesinden sonra Musul'un işgal edilmesi daha o günden başlayarak büyük bir sorun yaratmıştı. Çünkü ***Musul,*** İskende-

run Körfezi güneyinden başlayıp, Halep ile Katma istasyonu arasındaki Cerablus Köprüsü güneyinde Fırat'a ulaşan ve oradan Deyri Zor'a inen, sonra Musul, Kerkük ve Süleymaniye güneyinden İran'a varan ateşkes çizgisinin içinde bulunuyordu. Bu nedenle de ***Erzurum Kongresi***'nde Musul yöresinin Türkiye'nin 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırları içinde bulunduğu belirtilmişti. Aynı düşünce ile ***Ulusal Ant*** (Misak-ı Milli) da, Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalandığı gün, düşman ordusunun işgali altında bulunan ve halkın çoğunluğunu Arapların oluşturduğu yerler için ***halkoylaması***na gidilmesi kabul edilirken, Musul ve yöresi Türkiye'nin bir parçası sayılarak böyle bir oylamanın dışında tutulmuştu.

Ancak ***Lozan*** barış görüşmeleri başladığında İngilizler Musul'u Türkiye'ye bırakmamak için direnmişler, her taktiğe başvurmuşlardı. Öyle ki görüşmelerin kesilmesine neden olan Adalar, ***kapitülasyonlar*** ve Yunanistan'ın ödeyeceği savaş tazminatı gibi sorunlar arasında Musul konusunda anlaşma sağlanamaması da yer almıştı.

Tartışmalar sırasında İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, Musul'u Irak'ın bir parçası olduğu için geri veremeyecekleri yollu bir savunmaya girişmişti. Ama gerçek neden petrol yataklarını ellerinden çıkarmak istememeleriydi. Oysa Musul Türkiye için her şeyden önce bir yurt parçasıydı ve orasının kaybı ekonomi yönünden olduğu kadar toplumsal yönden de yeni açmazlar, sorunlar doğuracak nitelikteydi. Nitekim Lozan'daki Türk ikinci delegesi Dr. Rıza Nur, Dışişlerine gönderdiği bir yazıda (27 Ocak 1923) şöyle demişti: "Musul, memleketin gelişmesi için gerekli olan petrolleri ile bize çok lazımdır. Keza, elden çıkması başımıza bir Kürdistan belası çıkarması demektir ki bizi böğrümüzden vurur."

Lozan görüşmeleri çıkmaza girince konferansa 4 Şubat 1923'te ara verilmişti. Bu arada sorun TBMM'de tartışmalara yol açmış, hükümet ve Türk delegasyonu ***"Musul'u satmak"***la suçlanmıştı. Dışişleri Bakanı, İnönü, Meclisin 27 Şubattaki gizli oturumunda Lozan görüşmeleri hakkında gerekli açıklamalarda bulunmuştu. Söz alan milletvekilleri sert eleştirilerde bulununca kürsüye gelen Mustafa Kemal, Musul sorununu İngilizlerle görüşerek çözmeye çalıştıklarını ancak bunda sonuç alınamazsa savaştan da çekinmeyeceklerini belirterek şunları eklemişti:

"Musul sorununu bir günde çözeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bir gün alacağız dersek bu mümkündür. Fakat Musul'u aldıktan sonra savaşın hemen son bulacağına emin olamayız. Şüphesiz orada savaş cephesi açmış olacağız."

Görüşmeler o gün bitirilemediğinden 5 Mart günü gene Lozan görüşmeleri ve Musul anlaşmazlığı üzerindeki tartışmalara devam edilmişti. İzmit Milletvekili Sırrı Bey, tutumundan ötürü hükümeti eleştirirken

Ergani Milletvekili Emin, yerinden ***'Musul'u satıyorlar. Bu memleketi daima satıyorlar, daima gidiyor!'*** diye bağırmıştı. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya da bu suçlamayı açıklamak düşüncesiyle, ***'Ben açıklayayım, milli mesele olarak satıyorlar'*** diye Emin Bey'e katılmıştı! Bunun üzerine Başbakan R. Orbay, kendisine söz verilmesini istemiş, Hamdullah Suphi Tanrıöver de bu suçlamaları yapanların "aşağılık ve rezil" kimseler olduğunu öne sürünce tartışmalar kavgaya dönüşmüş ve başkan oturumu kapatmak zorunda kalmıştı. Ertesi günü sürdürülen görüşmelerde TBMM'nin Musul konusunda ne kadar duyarlı olduğu görülmüştü.

Lozan görüşmelerinin ikinci dönemi işte bu duyarlılıkla başlamıştı. İnönü bir anlaşmaya varabilmek için Musul'da ***halkoylamasın***a başvurulmasını önermişti ama Lord Curzon bunu kabul etmemişti. Ona göre halkının çoğunluğu cahil, okumaz-yazmaz olan, kısmen de göçebe hayatı yaşayan, ırk ve dinsel inançları çok güçlü olan bir ülkede halkoylaması yapılmazdı. Türk temsilcisi İnönü "Musul'u almadan Türkiye'ye dönmem" diye diretmiş, ikinci temsilci Rıza Nur, Musul'un Türkiye'ye bırakılması karşılığında Sovyet Rusya ile ilişkilerin kesilebileceğini öne sürmüş, ancak bir çözüme varılamamıştı. Aksine İngilizler Türkiye'yi Musul'dan vazgeçirtebilmek için çok yönlü diplomatik oyunlara girişmişlerdi. Bir yandan "Kürtlerin Türk yönetiminden hoşnut olmadıklarını" öne sürerek Kürt ve Kürdistan sorunundan yararlanmaya yönelmişler, öte yandan II. Abdülhamid'in mirasçılarını harekete geçirmeye çalışmışlardı. Mirasçılar Abdülhamid'in yurtdışındaki mal varlığını almak için İsviçre Federal Mahkemesine başvururken, onun Musul'daki mal varlığını ele geçirmek isteyen İngilizler de mirasçılarla ilişki kurmuşlardı.

Bütün bu görüşmelere, gelişmelere ve karşılıklı önerilere karşın ***Musul Sorunu*** Lozan'da çözülememiş, bu nedenle de Türkiye-Irak sınırı saptanamamıştı. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Barış Antlaşması'na ancak gelecekte izlenecek yönteme ilişkin bir hüküm konabilmişti. 3. maddenin 2. bendine göre sınır, antlaşmayı izleyen '9' ay içinde Türkiye ile Büyük Britanya arasında dostça belirlenecekti. İki hükümet, bu süre içinde bir anlaşmaya varamazlarsa, anlaşmazlık ***Milletler Cemiyeti***'ne ***(Cemiyet-i Akvam)*** gönderilecekti. Bu arada her iki taraf, kesin karar verilinceye kadar, sözkonusu toprakların bugünkü durumunda herhangi bir değişiklik doğuracak olan askeri ya da benzeri bir eylemde bulunmayacaktı.

Lozan Antlaşması'nın bu hükmüne karşın İngiltere Irak'ta Türkiye aleyhindeki girişimlerini sürdürmüş ve zaman zaman da sınır boyunda saldırılarda bulunmuştu. Şöyle ki ***Süleymaniye***'de Kürtlere iki kat fazla ücret vererek askere alıyorlar, Araplardan da birlikler oluşturup Türk sı-

nırına saldırtıyorlardı. ***Süleymaniye***'nin Arap yönetimine girmesini sağlamak için burayı uçaklarla bombardıman bile etmişlerdi. İngilizlerin Türk sınırı boyundaki ***Nasturiler*** ve ***Kürtler***le ilişki kurup onları T.C. aleyhine kışkırttıkları da saptanmıştı.

Bu olaylar karşısında Mustafa Kemal, sınırı güvence altına almak ve Musul sorununu çözebilmek için, bir yıl önce TBMM'de dile getirdiği gibi sürekli bir cepheye dönüşme olasılığını bile bile, bir askeri harekete girişmeyi tasarlamıştı. Gerekirse Musul'a kadar sürdürülecek bu hareketi yürütecek komutan olarak da Kâzım Karabekir düşünülmüştü. Karabekir'in anlattığına göre, böyle bir görevi kendisine 13 Nisan 1924'de Çankaya'da Mustafa Kemal önermişti. Onu izleyen günlerde Başbakan İnönü de aynı isteği yinelemişti. Fakat savaşın milleti uçuruma sürüklemek olacağını öne süren Karabekir bunu asla kabul etmemiş ve İnönü'den Lozan Antlaşması'nın 3. maddesini okumalarını istemişti! Bununla da kalmamış, orduyu siyasetin dışında tutmak ve savaşı önlemek gibi düşüncelerle Birinci Ordu Müfettişliğinden istifa etmişti. Karabekir'in bu girişimi, milletvekilliği-ordu komutanlığı ve ordu-siyaset ilişkilerini gündeme getirip yeni bir sorun yarattığından, Irak sınırında tasarlanan askeri hareketten vazgeçmek gereği duyulmuştu.

2) HALİÇ KONFERANSI (19 Mayıs - 5 Haziran 1924)

Musul sorununu barışçı yollardan çözmek amacıyla İngiltere ile yapılan görüşmeler sonunda, 19 Mayıs 1924'de İstanbul'da bir konferans toplanması kararlaştırılmıştı. ***Haliç Konferansı*** diye anılan bu toplantıya Türkiye, TBMM Başkanı Fethi Okyar, İngiltere de Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlığındaki heyetlerle katılmışlardı. Türkiye için 2/3 nüfusu Türk olan Musul ilinin coğrafya yönünden de Türkiye'nin bir devamı sayılması gerekirdi. Hükümetçe Okyar'a verilen talimatta, sınırın nereden geçeceği saptandıktan sonra, petrollerin işletilmesi sorununda anlaşmanın kolaylaşacağı belirtilerek şöyle denilmişti.

a) Kabul edilebilir sınır, Kelgir-Salahiye-Cebelihamrin-Vadiitartar-Sincar üzerinden geçen çizgi olabilir.

b) Süleymaniye, Kerkük ve Musul kentlerini yeter sınırlarla Türkiye'de bırakan ve Dicle vadisinden ulaşımı sağlayan bir çözüm kabul edilebilir.

c) Türkiye'nin istediği toprak ve sınır çizgisi saptanınca, petrollerde ortak çıkarları koruyan bir uyuşma ortamı doğabilir.

Okyar da konferansın açılışında Musul'un Türkiye için ne denli hayati bir önem taşıdığını belirtmeye çalışmıştı. Orada yaşayan Türklerle

Kürtlerin "talihlerini ve geleceklerini sonsuza kadar birleştirmiş iki kardeş" topluluk olduğunu ve şimdi bunların birlikte Türkiye'de bir Cumhuriyet kurduklarını, tam bir eşitlik içinde siyaset, din ve egemenlik haklarından yararlandıklarını vurgulamıştı. Özellikle de, uygarlık ve dil yönünden tamamıyla farklı bir Arap ülkesi olan Irak'ın sınırının ancak Musul ilinden sonra, onun güneyinden başladığını belirtmişti. Türkiye'nin Musul'un hangi tarafa bağlanacağının orada yaşayan halkın isteğine göre, yani halkoylamasıyla saptanmasını istediğini, ancak bu önerilerinin sonuçsuz kaldığını da hatırlatan Okyar, sorunun iki devlet arasında anlaşmazlıklara yol açmayacak biçimde bir çözüme bağlanmasını dilemişti.

Ancak İngilizler bu kez Lozan'dakinden daha aşırı isteklerde bulunmuşlardı. Daha konferans toplanmadan önce bir yandan Musul ilindeki Hıristiyanları Türkiye aleyhine kışkırtmaya öte yandan Hakkâri bölgesindeki ***Nasturileri*** korumaları altına almaya girişmişlerdi. Her şeyden önce bir petrol kaynağı olarak değerlendirdikleri Musul'u ellerinden çıkarmamak için her yöntemi uygulamayı sürdürmüşlerdi. 1923 Kasımında Türkiye Cumhuriyetinin Londra temsilciliğine atanan Yusuf Kemal Tengirşenk, petrol kumpanyaları yöneticilerinden Lord Inverfort'un kendisine ***"Musul sorunu bizim için petrol sorunudur. Bunda anlaşırsak Musul ili sizde kalabilir"*** dediğini belirtmektedir (**Vatan Hizmetinde**, 289).

Aşırı istekler öne sürerek Musul'un ellerinde kalmasını sağlamaya çalışan İngilizler Haliç Konferansı'nda Hakkâri ilinden kendilerine toprak bırakılmasını dileyecek derecede ileriye gitmişlerdi. Bunda direndikleri için de konferansta bir anlaşmaya varılamamış, görüşmeler 5 Haziranda kesilmişti.

3) SORUNUN MİLLETLER CEMİYETİ'NE GÖTÜRÜLMESİ

Haliç Konferansı'nda çözülemeyen Musul sorununun, Lozan Antlaşması uyarınca ***Milletler Cemiyeti***'ne götürülmesi gerekiyordu. Bu konudaki başvuru, 6 Ağustos 1924'de İngiltere tarafından yapılmıştı. Bu tarihte Türkiye henüz sözkonusu örgüte üye olmamıştı, ama kuruluş üye olmayan devletlerin başvurularına da açıktı.

Milletler Cemiyeti'ndeki görüşmelere 20 Eylülde başlanmıştı. Türk heyetine yine F. Okyar başkanlık ediyordu. Okyar Musul hakkındaki Türk görüşünü bir kez daha açıklayarak orada ***halkoyu***na başvurulmasını önermişti. İngilizler de eski görüşlerinde direnerek, halkı okuma

yazma bilmeyen bir yörede halkoylamasına gidilemeyeceğini öne sürmüşler ve sorunun yalnızca Türkiye-Irak sınırının saptanmasından ibaret bulunduğunu savunmuşlardı. Bu sırada başlayan ***Nasturi*** ayaklanmasını da destekleyici girişimlerini de artırmışlardı. 12 Eylülde başlayan ayaklanma sırasmda İngiliz uçakları 22/23 Eylülde sınırdaki ***Şiransikale***'yi bombalamışlardı. Böyle olduğu halde Türkiye'yi saldırgan göstererek Milletler Cemiyeti'ne şikâyet etmişlerdi!

Milletler Cemiyeti Konseyi, ilk aşamada (30 Eylül) Musul'da varolan durumun bozulmaması kararım almış ve sorunu yerinde incelemek için 3 kişilik bir komisyon oluşturmuştu. Komisyon eski Macaristan Başbakanı Kont Tekeli'nin başkanlığında, İsveçli Wirsen ve Belçikalı Albay Paulis'ten kurulmuştu. Konsey, Türkiye ve İngiltere'ye komisyonun çalışmalarına yardımcı olmaları çağrısında da bulunmuştu. Bunun üzerine Türkiye uzmanlardan oluşan bir kurulun Musul'a gönderilmesine karar vermiş ve bu kurulun güvenliğini sağlamak amacıyla da bir askeri birliği görevlendirmişti. Ancak İngilizler bunu engellemek yoluna gitmişler ve Musul yöresinde iki taraf birlikleri arasmda yer yer çarpışmalar başgöstermişti. İngiltere 9 Ekimde Türkiye'ye bir nota vererek Türk birliklerinin 48 saat içinde geri çekilmesini istemiş, aksi halde zora başvuracaklarını bildirmişti. Böylece barışçı çözüme ulaşılmasına çalışılan Musul sorunu bir savaş olasılığına dönüşmüştü. Türk Genelkurmayı da buna hazırlanmak gereğini duymuştu. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, 23 Ekimde Mili Savunma Bakanlığına gönderdiği raporda, siyasal görüşmelerle yetinilmeyip savaş için de hazırlıklı olunması gerektiğini belirtmişti (***TCA,*** 486).

Bu yüzden Türkiye her olasılığa karşı hazırlanırken Milletler Cemiyeti'nden Türkiye-Irak arasında geçici bir sınır çizgisinin belirlenmesini istemişti. 29 Ekim 1924'de olağanüstü toplanan Milletler Cemiyeti de iki taraf askerlerinin o gün bulundukları çizgiyi geçici sınır ilan etmişti. Taraflar ***Brüksel Sınırı*** diye adlandırılan bu saptamaya uyacaklarını kabul etmişlerdi.

1925 yılına girildiğinde bölgedeki çalışmalarını bitiren Soruşturma Komisyonu raporunu yazmaya koyulmuştu. Ama bu çalışmalar sürerken sınır boyunda İngilizlerin yol açtıkları olaylar önlenememişti. Üstelik onlar Nasturi ayaklanmasının bastırılmasından sonra bu kez de 1925 Şubatında başgösteren Şeyh Sait ayaklanmasından yararlanarak Türkiye'ye isteklerini kabul ettirmeye yönelmişlerdi. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Lindsay Dışişleri Bakanına gönderdiği raporda güttükleri çok yönlü siyasayı şöyle açıklamıştı:

"Son birkaç ay içinde ortaya çıkan kışkırtmalardan sonra Majestelerinin hükümeti, bütün kozları ele geçirmiş ve dilediği kartı

oynayabilecek duruma gelmiştir. Ancak sorunun yalnızca sınır düzeltilmesi ile sınırlı tutulmaması gerekiyor.

"Majestelerinin hükümeti, Güney Kürdistan'da milliyetçiliği geliştirmek yolunda geri dönemeyeceği biçimde bağlantılar kurmuş olabilir. Eğer böyle bağlantılar kurmamışsa, Milletler Cemiyeti'nin mandater devlete bu yönde baskı yapmayacağını düşünmek için elde yeter neden var."

Milletler Cemiyeti'nin oluşturduğu Soruşturma Komisyonu, uzun bir aradan ve Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasından sonra 16 Temmuz 1925'te raporunu vermişti. Bunda esas olarak, Musul halkının bağımsız kalmak istediği vurgulanıyordu. Ancak halkoyuna başvurulacaksa buna oybirliği ile karar verilmesi gerektiği öne sürülüyordu. Bu, Türkiye'nin savunduğu tezi gözardı etmemiş görünen bir öneriydi ama İngiltere'nin muhalif kalacağı kesin olduğuna göre Milletler Cemiyeti'nin halkoylaması için "oybirliği" ile karar vermesine olanak yok demekti. Kaldı ki komisyon bunun dışında bazı önemli tavsiyelerde de bulunmuştu:

a) Musul Irak'ın bir parçası sayılmalıdır.

b) Irak, 25 yıl süreyle İngiltere'nin mandası altına konulmalıdır.

c) Evvelce belirlenmiş olan Brüksel Çizgisi, Türkiye-Irak sınırı olarak kabul edilmelidir.

Komisyonun bu önerileri, çetin diplomatik görüşmelere yol açacak ve İngiltere'nin egemen olduğu Milletler Cemiyeti'nden arzu ettiği kararı aldırtmasına olanak verecek nitelikteydi.

Sözkonusu rapor Cemiyet Konseyinde ele alındığında Türkiye'nin görüşlerini bu kez Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras açıklamıştı (3 Eylül 1925). Musul'un Türkiye'nin ulusal sınırları içinde yer alan bir bölge olduğunu ayrıntıları ile anlatan Aras, burasının Irak'a bağlanamayacağını ve oradaki Türk egemenliği hukuksal olarak sürdüğünden bir ***"vekâlet"*** sistemine gitmeye olanak bulunmadığını belirtmişti. Raporu yazan komisyon üyelerinin de aslında Musul üzerinde Türk egemenliğinin sürmesi gerektiğini anlatmak istediklerini de sözlerine eklemişti.

İngiltere delegesi Türk görüşüne şiddetle karşı çıkmış ve böylece başlayan tartışmalardan bir sonuç alınamamıştı. Konsey de 19 Eylül 1925'de yöntem hakkında ***Uluslararası Sürekli Adalet Divanı***'nın görüşünün alınmasına karar vermişti. ***Lahey***'deki Adalet Divanı'ndan şunlar sorulmuştu:

a) Lozan Antlaşması'nın 3. maddesine göre, Milletler Cemiyeti'nin alacağı kararın niteliği nedir?

b) Bu karar, bir "hakem kararı" (tahkim) gibi bağlayıcı mıdır? Yoksa bir öneri, bir arabuluculuk mudur?

c) İlgili taraflar olan Türkiye ve İngiltere temsilcileri yapılacak oylamaya katılabilirler mi?

Bunun üzerine Türkiye, Musul sorununun siyasal bir konu olduğunu, hukuk yolundan çözülmesine olanak bulunmadığını belirterek Adalet Divanı çalışmalarına katılmayacağını açıklamıştı. ***Lahey Adalet Divanı***, 21 Kasım 1925'te şu kararları almıştı:

a) Milletler Cemiyeti, kuruluş ilkelerine göre, aslında bağlayıcı karar alamaz. Ancak taraflar Lozan Antlaşması'yla Cemiyete bağlayıcı karar alma yetkisini vermişlerdir. Bu nedenle Musul konusunda bağlayıcı karar alınabilir.

b) Cemiyet Konseyinde kararların oybirliğiyle alınması gerekir. Ancak ilgili tarafların temsilcilerinin oyları dikkate alınmaz.

Türkiye'nin oyu sayılmadıkça İngiltere'nin ***Milletler Cemiyeti Konseyi***'nde istediği kararı oybirliği ile çıkartacağı belliydi. Ayrıca ***Lahey Adalet Divanı***'nın kararı Milletler Cemiyeti kuruluş anlaşmasının hükümlerine aykırıydı. Ne ki konseyin 8 Aralık günkü toplantısında Tevfik Rüştü Aras'ın savunduğu bu görüş kabul görmemişti. Bunun üzerine de Türk heyeti görüşmelerden çekilmişti. Milletler Cemiyeti de durumu kurtarmak amacıyla Musul yöresine Estonyalı General Laidoner'i gönderme kararı almıştı. Tarafsız diye seçilen bu temsilci ise, yöredeki Hıristiyanlara kötü davranıldığını öne süren ve Türkiye aleyhine suçlamalarla dolu bir rapor düzenlemişti. Sonunda da "Musul'u bağımsız kılmakla Kemalist diktanın eline teslim eylemek aynı şeydir!" diyerek açıktan açığa olmasa bile burasının İngiltere yönetimine bırakılmasından yana olduğunu anlatmıştı.

Başbakan İnönü, batılı diplomatların Türkiye aleyhine bir karar almak istediklerinde hep Hıristiyanlara zulmedildiği propogandası ile hareket ettiklerini hatırlatarak artık bu modadan vazgeçilmesini dilemişti. Ama 16 Aralık 1925'te toplanan Milletler Cemiyeti Konseyi, önceki Soruşturma Komisyonunun önerileri doğrultusunda kararlar almıştı. Türkiye'nin katılmadığı bu toplantıda varılan çözüme göre, ***Brüksel Çizgisi*** sınır kabul edilmiş ve Musul yöresi Irak'a bırakılmıştı. Irak'taki İngiltere mandasının daha 25 yıl sürmesi uygun görülmüştü.

Bu kararlarda dikkati çeken bir başka özellik, ***Milletler Cemiyeti Konseyi***'nin Lozan'ın 16. maddesiyle Türkiye'nin kendi sınırları ötesindeki topraklardan zaten vazgeçmiş olduğu yolunda bir yorum yapmasıydı. Kuşkusuz karar, İngiltere'nin baskısı ile alınmıştı ve Türkiye için bir olupbitti niteliğindeydi.

4) ANKARA ANTLAŞMASI (5 Haziran 1926)

Türkiye, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve Türk Genelkurmayı Musul sorununu çözebilmek için gerekirse bir askeri harekete girişmeyi de düşünmüşlerdi ama 1923'ten sonra değişen iç ve dış koşullar İngiltere ile savaşa girişmenin sonu kestirilemeyen bir macereya atılmak olacağı kanısını doğurmuştu. Bu nedenle gene görüşmeler yoluyla sonuca varmak gerekli görülmüştü.

Yapılan ilk temaslardan sonra ikili görüşmelere Ankara'da başlanması uygun görülmüştü. İngiltere, Türkiye'deki Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay'i olağanüstü temsilci seçmişti. Bu arada İngiltere ile Irak 13 Ocak 1926'da bir anlaşma imzalamışlardı. Buna göre Irak, ileride bağımsızlık verilecek bir krallık sayıldığı için görüşmelere onun da katılması öngörülmüştü. Irak temsilcisi olarak da o sırada Savunma Bakan Vekili olan Albay Nuri Sait (daha sonraları Paşa) seçilmişti. T.C. adına Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın katıldığı görüşmeler sonunda ***"Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması"*** adıyla hazırlanan metin 5 Haziran 1926'da imzalanmıştı.

Ankara Antlaşması diye bilinen 18 maddelik metin, 3 bölüm olarak düzenlenmişti. İlk bölümde sınırın saptanması, 2. bölümde iyi komşuluk için gerekli koşullar ele alınmış, 3. bölümde de genel hükümlere yer verilmişti. Antlaşmanın sonuna da sınırın nerelerden geçtiğini gösteren bir metin eklenmişti.

Türkiye-Irak sınırı ***Brüksel Çizgisi***'ne göre saptanmış olmakla birlikte bunda küçük bir değişiklik yapılmıştı. Sınırın yerinde belirlenmesi için üç devletin temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulacaktı. Eğer kendisi kabul ederse İsviçre de tarafsız devlet olarak komisyona bir üye ile katılabilecekti. İyi komşuluğun başlaması ve sürdürülmesi için, genelde eşkıyalığı önleyici ve sınır güvenliğini sağlayacak maddelere yer verilmişti. Getirilen hükümler 10 yıl için geçerli olacaktı. Genel hükümler içinde en önemlisi, Irak'ın petrol gelirlerinden Türkiye'ye vereceği pay ile ilgiliydi. ***Antlaşmanın 14. maddesine göre Irak, belirlenen yerlerden elde edeceği gelirin % 10'unu 25 yıl süreyle Türkiye'ye ödeyecekti.*** Bu yerler şöyle saptanmıştı:

a) Turkısh Petroleum Kumpanyası,

b) Aynı sözleşmeye göre petrol ihraç edebilecek olan ortaklıklar ya da kişiler,

c) Gene o sözleşmeye göre kurulucak olan yan ortaklıklar. (Metin: ***TSA***, 309-317)

Irak ve İngiltere temsilcileri, antlaşmanın imzalandığı gün, T.R.

Aras'a ortak bir mektup yazarak, eğer Türk hükümeti, Irak petrollerinden alacağı yıllık payı sermayeye çevirmek isterse, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki 12 ay içinde bunu Irak'a bildirmesini dilemişlerdi. Bu durumda Türkiye'ye toplam 500.000 İngiliz lirası ödenecekti. Ayrıca, bir üçüncü taraf Türk payına daha fazla bedel ödeyecek olursa Türkiye'nin bunu Irak'a bildirmesi ve ona öncelik tanıması gerekecekti.

Ankara Antlaşması, imzalanmasından hemen 2 gün sonra 7 Haziran 1926'da TBMM'de görüşülerek onaylanmıştı. Ancak buna ilişkin Meclis kararı 18 Temmuzda yayımlanarak yürürlüğe girmişti.

Ulusal Ant sınırları içinde bulunan Musul, Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa ve dünya siyasasma ağırlığını koyan İngiltere'nin diplomatik beceri ve manevraları ile onun izlediği siyasayı kolaylaştıran iç ayaklanmalar karşısında elde edilememişti. Lozan'dan sonra 3 yıl daha süren gerginliğin yerini iyi komşuluğa bırakması, devrim hareketlerinin sürdürülmesi açısından da gerekli olmuştu. ***Türkiye, Ankara Antlaşmasına eklenen sözkonusu mektuba dayanarak bir süre sonra Irak petrollerinden alacağı paydan 500.000 İngiliz lirası karşılığında vazgeçmişti.*** Antlaşmanın 10 yıl süreli ikinci bölümdeki hükümleri ise 8 Aralık 1936'da süresiz olarak uzatılmıştı. Bir yıl sonra imzalanan ***Sadabad Paktı*** ile de komşu Türkiye ile Irak, örnek bir dayanışma içine girmişlerdi.

IV - TOPLUM YAŞAMINDA KÖKLÜ DEĞİŞİKLİKLER

Cumhuriyetin ilanının, halifeliğin ve Şeriye-Evkaf Bakanlığının kaldırılmalarının doğurduğu görüş ayrılıklarının sürdüğü, yeni bir muhalefetin oluştuğu ve doğuda patlak veren ayaklanmalarla bunları bastırmak için alınan önlemlerin ön plana çıktığı yıllar, bu görüntüsünün altında, toplumsal yapıyı değiştirecek köklü atılımlara geçildiği bir dönem olmuştu. Bir yabancı gözlemci olan Pierre Ansart'ın belirttiği gibi Mustafa Kemal, siyasal yapılanma dışında yurttaşın günlük yaşamını, toplumsal yapıyı da değiştirmek gereğine inanmıştı. O, "siyasal duyarlılıkları etkileyerek, saygı ve düşmanlık kutuplarını dönüştürerek aynı zamanda yeni toplumsal bağlar, yeni bir dayanışma yaratmayı amaçlıyordu. Yerel ve dinsel nitelikli eski dayanışmaların yerine, bunların değerlerini yadsımaksızın, toprağın, halkın ve Cumhuriyetin sevgisine dayanan bir ulusal dayanışma koymaya çalışıyordu." (***UAS***, 469-484)

Laik ve çağdaş hukuk düzenini gerçekleştirmek için başta ***Medeni Yasa*** olmak üzere Ceza, Borçlar ve Ticaret Yasaları bu dönemde çıkartılmış, bunları uygulayacak uzmanları yetiştirecek bir Hukuk Fakültesi de açılmıştı. Ulusal ekonomiyi kalkındıracak ilkeleri saptamak için bir İktisat Kongresi toplanmış, alt yapıyı oluşturacak örgütlenmeye o bunalımlı yıllarda başlanılmış, bankacılığa yönelinmişti. Giyim kuşamda çağdaşlaşmayı simgeleyen düzenlemelere girişilmiş, dinsel değer taşıdığı sanılan sarık ve fes yerine şapka giyilmesi öngörülmüştü. Bu arada tekkeler, zaviyeler ve türbeler kapatılmış, toplumda ayrıcalıklar yaratan kimi unvanların kullanılması yasaklanmıştı. Uluslararası saat, takvim ve rakamların kabul edilmesini abece değişikliği gibi büyük bir devrim izlemişti.

Bu denli büyük değişimlere girişildiği içindir ki Mustafa Kemal, köktenci değişikliklerin ilk evrelerinin aşıldığından ve artık ***siyasal devrim***in yanında ***toplumsal/sosyal devrim***den söz etmeye başlamıştır. Ancak o, kişi ve toplum yaşamında köklü değişiklikler yapacak devrim hareketlerine hız vermeye yönelirken, "Kurtuluş"un savaş bölümünün kazanılmasında kendisiyle birlikte olan silah arkadaşlarının desteklerinin sürmesini sağlamayı da yararlı görmüştü. Lozan barış görüşmelerinin kesildiği günlerde komutan arkadaşlarını İzmir'de toplayan Mustafa Kemal, barıştan sonra yapılacak işleri görüşmüştü. Orada bulunan Asım Gündüz'ün aktardığına göre bu konuda şöyle konuşmuştu:

"III. Selim'den itibaren başlayan yenilik hareketleri, taassubun çekmesiyle daima yıkılıvermiştir. Şimdi önümüzde bir ufuk açıldı. Savaşı kazandık, barış da olacak. Eğer yüzümüzü hâlâ batıya çevirmez, batının yeniliklerini kabul etmezsek, bu ulus yine o köhne kurumların elinde eski haline dönecek, daha çok Kurtuluş Savaşları vermek zorunda kalacaktır. Bizim döktüğümüz alın teri ve verdiğimiz şehit kanları boşa gidecektir. Bunun boşa gitmemesi sizlerin gayret ve yardımlarına bağlıdır. Memleketi düşman işgalinden kurtardığımız gibi, cehalet ve taassubun elinden de kurtarmada bana yardımcı olursanız, bu ulus ölmezliğini bir kez daha ispat etmiş olacaktır."

O toplantıda bulunan komutanlar, F. Çakmak, K. Karabekir, F. Cebesoy, K. Özalp vb... Mustafa Kemal'e kendisini destekleyeceklerine söz vermişlerdi. Bu destekten de alınan güç ile toplum hayatında köktenci düzeltilere girişilmiştir. Kısa sürede olumlu sonuçlar alınmış ve Mustafa Kemal artık devrim yolunda ilerlemeye koyulmuştur.

"Toplum yapımızın hiçbir olayını, hiçbir derdini yarım tedbirlerle uyuşturmak niteliğinde ve yeteneğinde olmayan Cumhuriyet, giriştiği köktenci düzeltilerin ilk devrelerini geçirmiş ve günden güne artacak verimlerini almak devrine girmiştir. Özelliğimizin ve yeteneğimizin esinlediği ve aslında ülke gereksinmelerine uygun olduğu eserleriyle ortaya çıkan yolumuzda kesinlikle yürümek kararındayız." (***ASD***, I, 344)

Türkiye'de TBMM'nin açılışıyla her alanda gerçekleştirilen köklü değişiklikler, aslında çok yönlü bir ***devrim***in yansımaları, bütünü oluşturan parçalarıdır. Onun öncüsü Atatürk'ün de ***"Türk Devrimi"*** diye adlandırdığı bu büyük dönüşümde, güçlendirilmek, güçlü uluslar arasında saygın bir yer alması istenen, aynı zamanda kendisinden bir güç kaynağı olarak yararlanılan öğe ***"Ulus"***tur, Türk ulusudur. Bu nedenle, ***"Ulus, Ulusallık"*** Kurtuluş Savaşı döneminde olduğu gibi devrim aşamasında da ana öğe, gözetilen temel varlıktır. Amaç ise ***Çağdaşlaşma***dır. Bu yüzden, birbirini izleyen atılımlarla gerçekleştirilen devrimin ayrıntılarına geçmeden önce, çok tartışılan ve çok değişik, dahası çelişik yorumlara yol açan ***Atatürk Ulusçuluğu*** ve ***Çağdaşlaşma***nın ne olduğunu, nasıl algılanması gerektiğini, bu kavramlara göre davranan Atatürk'ün değerlendirmelerine dayanarak belirtmek yerinde olacaktır.

A) DEVRİMDE ANA ÖĞE VE AMAÇ

1) ULUS VE ULUSÇULUK

Her şeyden önce Türkçe ***"Ulus"*** yerine kullanılan ***"Millet"*** sözcüğünün Arapça kökenli olup "din topluluğu, cemaat" anlamına geldiğini

anımsatmalıyız. Bu nedenle ***"Millet"***, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Müslüman olmayan uyruklular, topluluklar için kullanılmıştır. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler birer "millet" sayılmış, Müslüman kesim ise daha çok ***"Ümmet"*** olarak anılmıştır. Tanzimat döneminde, dini ve etnik kökeni ne olursa olsun bütün uyrukluları bir ***"Osmanlı Milleti"*** anlayışında birleştirmek girişimi ise sonuç vermemiştir. O yüzden Şemsettin Sami'nin 1899'da basılan ***Kamus-ı Türki*** adlı ünlü sözlüğünde ***"Millet"***, gene "din, mezhep, bir din ve mezhepten olan cemaat" diye tanımlanmıştır. Dolayısıyla ***Millet*** sözcüğünün toplumbilimsel bir kavram olan ***"Ulus"*** (Fransızca: nation) karşılığında kullanılması oldukça yenidir.

"Ulusallık" (milliyet, Fr. nationalité) kavramına gelince, o da ancak Fransız devriminden sonra ortaya çıkmış olup Fransız Akademi Sözlüğüne 1835'te girebilmişti. Bu kadar yeni kavramlar olan ulusallık ve ulusçuluk, XIX. yüzyıl boyunca büyük bir gelişme göstererek, bir uluslar topluluğu olan Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemekten geri kalmamıştı.

Ulusçuluk akımının bütün ülkelerde meydana çıkışında görüldüğü gibi Türk ulusçuluğu da dıştan gelen dürtülerden ve iç tepkilerden kaynaklanmıştı. Fransız devriminin bir ürünü olan akım, ihtilal savaşlarının da etkisiyle Doğu Avrupa'ya kadar yayılırken Osmanlı İmparatorluğu içindeki farklı toplulukları da harekete geçirmişti. İmparatorluktaki kopmaları önleyebilmek için orduyu Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın yaptığı gibi düzenlemek isteyen II. Mahmut'un hizmetine giren Avrupalı subayların birçoğu ulusçuluk akımları içinde yer almış ve siyasal nedenlerle ülkelerinden kaçmış olan sığınmacılardı. 1848'de Avrupa'da olup bitenler Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemekten geri kalmamıştı. Ülkelerindeki devrim hareketlerine katılmış olan subay, hekim, değişik alanlarda uzman aydınlar, başka yerlere sığınmak zorunda kalınca içlerinden bir kesimi Osmanlı topraklarını seçmişti. Bu kez gelenler de bilgilerine, uzmanlıklarına ek olarak Türkiye'ye ulusçuluk ve özgürlük düşüncesini de taşımışlardı.

Türk ulusal duygusunun henüz doğmadığı, ***"Ulus"*** deyiminin var olmayan "Osmanlı ulusu" anlamına kullanıldığı o dönemde, Türklerden başlıbaşına bir halk (toplum, ulus) olarak söz eden kişi işte bu yeni sığınmacılar arasından çıkmıştı. Türkiye'ye göçtükten sonra Müslümanlığı kabul ederek Mustafa Celalettin adıyla Osmanlı ordusunda görev alan Polonyalı Constantino Bosenski, 1869'da basılan Fransızca ***Les Turcs anciens et modernes*** (Eski ve yeni Türkler) adlı kitabında, İslamiyetten önce çeşitli devletler kurmuş olan bir Türk varlığını gözler önüne sermişti. Gerçi o bununla Türklerle Âriani kavimler arasındaki ırk yakınlığı kuramını işleyerek Osmanlı İmparatorluğundaki egemen halklar, özellikle de Balkan toplulukları arasındaki birliği tehdit eden etnik ayrılıkla-

rın bulunmadığını göstermek istemişti ama eski Türklerden ve Türk uygarlığından söz etmesi ulusçuluk kavramının doğmasına büyük etki yapmıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda ulusçuluk akımına yolaçan dış etkenlerden biri de doğubilimcilerin (oriantalist), özellikle türkologların Orta Asya'daki Türk bölgeleri ve eski Türk dili, yazıtları hakkındaki çalışmalarıdır. Bunlar arasında Arminio Vambery, Radlov ve Thomsen sayılabilir. Bu tür çalışmalar Asya kökenli Macarlar arasında da yoğunlaşmıştı. 1839'da Macaristan'da etnik köken ve dil bakımından Türkistan'a yakın olan bir kavime ***Turan*** adı verilmişti. XX. yüzyıl başlarında 1911'de Budapeşte'de ***Turan Derneği*** kurulmuş ve aynı adla bir derginin yayımına başlanılmıştı.

İşte bu gelişmeler olurken, Osmanlı İmparatorluğu içindeki uluslar da ulusçuluk akımının etkisiyle ayrı ayrı birer siyasal varlık olmaya, bağımsız devlet kurmaya yönelmişlerdi. İmparatorluğu çöküntüden kurtarmak amacıyla önce ***Osmanlıcılık,*** arkasından ***İslamcılık*** siyasasına sarılan yöneticiler ve Türk aydınları, çok geçmeden bunların geçerli olmadığını anlamışlardı. Böylece dış etkenlerin de desteğiyle ***Türkçülük*** adı verilen bir ulusçuluk düşüncesi doğmuştu. 1902'de yazdığı ***Üç Tarz-ı Siyaset*** (Üç Siyaset Biçimi) adlı kitabında, ***Osmanlıcılık, İslamcılık*** ve ***Türkçülük*** akımlarının niteliklerini, sağlayacağı yararlarla getirecekleri zararları karşılaştıran Yusuf Akçura, Türklüğün çıkarlarının Osmanlılığın ve İslamın yararlarına uygun gelmediğini belirtmekte, ancak gene de bir ***Türk Birliği'***nden yana olmaktaydı. Ona göre böylece "Beyazlar ve Sarılar dünyası arasında bir Türklük dünyası yer alacak ve bu ***Ortadünya***'da Osmanlı devleti, şimdi Japonların Sarılar dünyasında yapmak istediği görevi üzerine alacaktı."

Görülüyor ki ***Türkçülük*** ya da ***Ulusçuluk*** akımı, Osmanlı dünyasında kimi öncülerce daha başlangıçta ***Türk Birliği*** yani ***Pantürkizm*** diye algılanmıştı. II.Meşrutiyet döneminde işbaşına gelen İttihat ve Terakki Partisi, olayların da etkisiyle Osmanlı birliğinden ulusçuluğa yönelirken, Türkçülüğü ön plana çıkaran örgütlenmelere de gidilmişti. Bu amaçla ilk önce 1908'de ***Türk Derneği*** kurulmuştu. Bunun onursal başkanlığını da hanedandan biri, Şehzade Yusuf İzzettin üstlenmişti. Dernek 1911'de aynı adla bir derginin de yayımına başlamıştı. Aynı yıl kurulan ***Türk Yurdu*** derneği de kendi adım taşıyan bir dergi çıkartmıştı. Bunları 1912 Ocak ayında kurulan ve giderek en etkin örgüt durumuna geçen ***Türk Ocağı*** izlemişti. 1913 Martında, Türkçülük akımına dördüncü bir dernek katılmıştı: ***Türk Gücü.***

Ancak 1918 yenilgisi, ***Pantürkizm***e dönüşmüş olan ***Türkçülük*** akımında beslenen umutları söndürmüştü. Ziya Gökalp'ın aynı yıllarda

ortaya attığı üçlü ***Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*** (çağdaşlaşmak) formülü ise ulusçuluk akımına yeni bir boyut getirmişti. Bununla birlikte Türk toplumunun ulus bilincine varması ancak Kurtuluş Savaşı sonrasında gerçekleşme yoluna girmişti.

Atatürk'ün ulus ve ulusçuluk anlayışı işte bu tarihsel gelişime ve gerçeklere uygunluk gösterir. Mustafa Kemal, daha ***Milli Mücadele***'nin başında, "Türklük duygusu"nu kılavuz edinmiş ve bu duyguyu yaygınlaştırmaya çalışmıştı. Samsun'a çıkışından sonra, 22 Mayıs 1919'da sadrazamlığa gönderdiği raporda, Türklüğün yabancı yönetimine katlanamayacağını belirterek izlenecek yolu şöyle saptamıştı:

"Ulus, tekvücut olup ulusal egemenlik esasını ve Türklük duygusunu hedef alarak gerekeni yapacaktır."

Bu inançla girişilen savaşın başarıyla sonuçlanmasından sonra da ulusal bilince ve benliğe kavuşmada geç kalışın doğurduğu sakıncaları bütün acılığı ile dile getirmişti:

"Biz ulusallık düşüncelerini uygulamakta çok geçikmiş ve çok gevşeklik göstermiş bir ulusuz... Özellikle bizim ulusumuz ulusallığını anlamazlıktan gelişinin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli kavimler, hep ulusal inançlara sarılarak ulusallık ülküsünün kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir ulus olduğumuzu, sopa ile içlerinden kovulunca anladık. Kuvvetimizin güçsüzlüğe uğradığı anda onlar bize hakaret ettiler, aşağıladılar. Anladık ki kabahatimiz kendimizi unutmaklığımızmış. Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak önce biz kendi benliğimize ve ulusallığımıza bu saygıyı, duyguca, düşüncece, eylemli olarak bütün davranış ve hareketlerimizle gösterelim. Bilelim ki ulusal benliğini bulmayan uluslar başka ulusların avı olurlar." (***ASD***, II, 143)

Ulusal benliğin bilincine varılması için de öncelikle bir ***ulus*** varlığının bulunması gerekir. Ne ki, bir türlü görüş birliğine varılamayan, çok değişik biçimlerde tanımlanan ve kendisini oluşturan ögelerin neler olduğu konusunda da değişik görüşler öne sürülen kavramlardan biri de ***"ulus"***tur. Atatürk ***ulus***tan söz ederken sık sık da ***"Türkiye ulusu"*** deyimini kullanmaktadır. Çünkü o, Türkiye'de coğrafyanın, tarihin ve kültürün oluşturduğu bir ulusun yaşamakta olduğunu kabul etmektedir. Daha 1919 Aralık ayında Kırşehir Gençler Derneğinde yaptığı toplantıda, "Yabancılar tamamen inanmalıdırlar ki Türkiye ve Türkiye'de yaşayan ulus, başlıbaşına bütün dünya ulusları içinde etkili bir varlığa sahiptir. Bu, asla giderilmez!" diye Türkiye'deki ulusal varlığa işaret etmişti.

Bununla birlikte Atatürk'ün Türkiye'de yepyeni bir ulusun varolduğu yolundaki inancının en açık kanıtını, 1931'de ortaokullar için ders

kitabı olarak hazırlanan ve onun denetiminden geçen yapıtlarda buluyoruz. Bn. Âfet (İnan) imzasını taşıyan ***Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*** kitabının ***"Millet/Ulus"*** bölümünde, doğrudan doğruya Atatürk'ün kaleminden çıkmış olan şu tanım yer almaktadır:

"Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk milleti (ulusu) denir."

Sözkonusu kitapta genel anlamda verilen ulus tanımı ise Ernest Renan'ın ünlü tanımını hatırlatır:

"a) Zengin bir hatıralar kalıtına sahip bulunan,

b) Birlikte yaşamak konusunda ortak istek ve kabulde samimi olan,

c) Ve sahip olunan kalıtın korunmasına birlikte devam konusunda istençleri ortak olan insanların birleşmesinden oluşan topluluğa ulus adı verilir."

Öte yandan gene 1931'de basılan ve Atatürk'ün gözden geçirdiği IV. cilt ***Tarih*** kitabında, Türk ulusu deyimine biraz daha açıklık getirilerek yeni bir tanım yapılmıştı:

"Türkiye Cumhuriyeti içerisinde Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen kişi, hangi dinden olursa olsun Türktür."

Böylece Atatürk'ün ulus tanımı kültürel içerikli olup, ***dil, kültür*** ve ***ülkü***den oluşan bir üçlü temele oturtulmuş oluyordu.

Onun bir ulus için en önemli gördüğü öğelerden biri, ***"ayırıcı ulusal nitelikler"***dir ***(milli seciye)***. Bu konuda şöyle diyordu:

"Bir ulusun namuslu bir varlık, saygıya değer bir mevki sahibi olabilmesi için, o ulusun yalnız bilgin olması ve bilimle uğraşması yeterli değildir. Her bilimin, her şeyin üstünde bir özelliğe sahip olması gerekli-dir ki, o da, o ulusun belirli ve olumlu bir seciyeye sahip bulunmasıdır. Böyle niteliklere sahip olmayan bireyler ve böyle bireylerden oluşan uluslar, hiçbir dakika gerçek bir devlet kuramazlar. Böyle uluslar birer fesat ocağı olurlar." (***ASD***, II, 142)

Ulusu böyle tanımlayan Mustafa Kemal ***Ulusçuluk***tan ne anladığını da yine kendisi açıklamıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilkelerinden biri kabul edilen ***Ulusçuluk,*** partinin 1931 Kurultayında Atatürk'ün yaptığı tanımla tüzüğe geçirilmiş ve aynı yıl yayımlanan ***Tarih IV***'de yeralmıştı:

"Türk ulusçuluğu, ilerleme ve gelişme yolunda ve uluslararası ilgi ve ilişkilerde, bütün çağdaş uluslara paralel ve onlarla bir uyumda yürümekle birlikte, Türk toplumsal heyetinin özel niteliklerini (seciyesini) ve başlıbaşına bağımsız kimliğini saklı tutmaktadır."

Ulusu tanımlarken ***"ayırıcı nitelikleri/seciye"***yi esaslı öğe sayan

Atatürk'ün ulusçulukta bu öğe üzerinde durduğu görülmektedir. Ulusal ayırıcı nitelikler nelerdir? Ya da Atatürk'ün kimi kez bu kavram yerine kullandığı ***"Ulusal kültür"*** nedir? Öyle sanıyoruz ki süregelen tartışmalar ve dahası suçlamalar, Atatürk ulusçuluğuna verilmek istenen birbirine zıt yönler, çelişik yorumlar, "ulusal nitelikler, ulusal kültür" ve bu kavramlara bağlı olan "ulusal gelenek"in ne olduğu üzerinde bir görüş birliğine varılamamış olmasından doğmaktadır.

Atatürk, ulusal ayırıcı nitelikleri (seciye), kültürün ortamı olarak ele almaktadır. 1921 Temmuzunda Eğitim Kongresinde izlenecek ulusal kültür politikasından söz ederken, bu siyasanın, ulusun özelliklerine, ulusal ve tarihsel seciyeye uygun bir kültür olması gerektiğini belirtmiş ve sözlerini, ***"Kültür, ortamla orantılıdır, o ortam ulusun seciyesidir"*** diye bitirmişti.

Ancak ayırıcı ulusal nitelikleri saptamak pek de kolay görünmemektedir. Bunları kim/kimler, nasıl saptayacaklardır? Ulusların kendileri mi, yabancılar mı? Ayrıntılara girmeden bu sorunu aydınlatmaya çalışan kimi aydınlarımızın Türk ulusal seciyesi diye öne sürdükleri nitelikler arasında tutarsızlıklar, aykırılıklar bulunduğunu belirtmekle yetinelim. Örneğin İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na ve Ağaoğlu Ahmet'e göre Türklerin belirgin özellikleri ***"Hoşgörürlülük ve alçakgönüllülük"***tür (mahviyet ve tevazu). Ancak Ağaoğlu buna bir şey daha eklemektedir: ***"Ortama/muhite kapılmak"***, yani içinde bulunulan ortama uymak ve çok geçmeden esas niteliklerini yitirmek! (***Türk Yurdu,*** IV, 532) Öte yandan, ***Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciyesi ve Ahlakı*** adıyla bir kitap yayımlayan İsmail Hami Danişmend ise, eski Türk seciyesi diye birçok nitelikler sıraladıktan sonra bir üçlemede karar kılmaktadır: ***Kuvvet/kudret-Büyük bir kahramanlık-Üstünlük bilinci***. Ayrıca Danişmend sözünü ettiği seciyenin, özellikle XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar yaşamış olan Türklere ait olduğunu belirtmektedir. Şu halde kuşaktan kuşağa aktarılan bir ulusal seciyeden kolay kolay söz edilemez. Bir eski Türklere ait özellikler vardı, bir de Tanzimatla birlikte bozulduğu öne sürülen Türk toplumunun yeni koşullar içinde yarattığı "yeni Türk seciyesi ..."

Bu çelişkilere karşın Atatürk'ün X. yıl söylevindeki nitelemeleri bir özgüvenin yansıması olarak belirmektedir:

"Türk ulusunun karakteri yüksektir. Türk ulusu çalışkandır. Türk ulusu zekidir. Türk ulusu ulusal birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir. Türk ulusu bilime bağlıdır, çünkü ilerleme ve uygarlık yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meş'ale müsbet bilimdir."

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Arapları ***"soylu kavim"*** (kavm-i

necib) kabul eden anlayışa tepki duyan Mustafa Kemal'de gittikçe güçlenen Türklük duygusu, Türlerin tarih boyunca uygar bir kavim olduğunu kanıtlamak gerektiği inancına dönüşecektir. Onun çok etkilendiği Wells'in ünlü ***Cihan Tarihinin Ana Hatları*** adlı kitabında "Ben sizin gibi zengin ve hanedan kişilerden değilim. Fakat soylu bir ulustanım" dediği anlatılmaktadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun aktardığına göre Atatürk, bu olayı anlatmaktan özel bir zevk duyarmış. Giderek bu olay onda "Türk yaratılmak" gibi ırk ya da etnik kökene dayalı bir kavram yerine kendini Türk kabul etmek gibi kültürel bir içerik kazanmıştır. Böylece İshak Refet Işıtman'ın Kurtuluş Savaşı döneminde yazdığı, "***Ne mutlu bana ki Türk yaratıldım/Gönlümün tek gururudur bu/ Ne esir edildim, ne satıldım/ Türk benliği, Türk şuurudur bu!***" dizelerindeki "yaratılmak" yerini "duygu"ya bırakarak ***'Ne mutlu Türküm diyene!"*** biçimine dönüşmüştür.

Atatürk ulusçuluğunun değişik biçimlerde yorumlanmasının nedenlerinden biri de ***"gelenek"*** kavramına yüklenen farklı değerlendirmelerdir. Ulusal değerlerin yaşatılabilmesi için geleneklere uyulması elbette gerekir. Ancak gelenekler hiç değişmeyen donmuş kalıplar mıdır, yoksa tarihsel akışın ürünleri midir? Kabul etmek gerekir ki gelenekler zor değişen, ama değişen, değişebilen değerlerdir. Önemli olan gelenekselliğin, geleneklere tutsak olmak biçimine dönüştürülmemesi, yaşama ve yaşatma olanağı kalmayan eski değerlerin zorla yaşatılmasına çalışılmamasıdır. Çünkü geleneklerin kuvveti durağandır, oysa ulusal hayat devingendir, sürekli bir akıştır ve değişkendir. Bu durumda yapılması gereken, "Geçmişi hayat için kullanabilmek ve olmuş olanlardan tekrar tarih yapabilmek sayesinde, toplum, toplum olur" diyen Nietze'ye (Nietzsche) hak vermek ve geçmişi geleceğin hizmetine alarak onu buna göre değerlendirmektir. Atatürk'ün de ulusal hayatta geleneklerin yerine verdiği önem bu düşünce çerçevesinde toplanır. Ona göre de salt geçmişe tutkunlukla (maziperestlik) çağdaş toplum hayatını sürdürme olanağı yoktur. O bu kanısını 1922 Ağustosunda Büyük Taarruz öncesinde not defterine şöyle saptamıştı:

"Bir ulus ki, bir inanışın, bir geleneğin, mantığa uygun göstergeleri olmaksızın, salt manevi birtakım nedenlerden ötürü korunmasına çalışmaktadır, o ulusun aydınlanması ve ilerlemesi doğal olarak geç olur ve belki de hiç olmaz. Yenilik ve anlayış konusunda sınırlamalara ve koşullara bağlı olan bu gibi uluslardır ki, daha makul düşünen, felsefeye dayalı hayatın daha geniş anlamıyla bilincine varan ulusların egemenliği altına girerler."

Atatürk'ün ulusçuluk anlayışında temel düşünceyi, bireye, insana verilen değer oluşturur. O, yeryüzündeki her şeyin insanın ürünü oldu-

ğunun, insanın kafasından çıktığının bilincindedir. Bir ara devlet armasına diye çizilen kurtbaşlı simgeler kendisine gösterildiğinde şöyle demiştir:

"Bunların hiçbiri, bugünkü dünyamızın içinde kurulan yeni bir devletin arması olamaz. Devlet armasını sembolik bir insan başı olarak simgeleştirmeli. Bu dünyada her şey insan kafasından çıkar. Bir insan başının belirtmeyeceği hiçbir şey düşünemiyorum." (***MKAY***, 37)

Ona göre, "İnsanın vücudu bir kürsüdür. Zekâ cevherinin koruyucusu olan başı, üzerinde taşımak için kurulmuş bir kürsü!" Türk ulusunun geri kalmışlığının ana nedeni de düşünüş biçimidir. 23 Mart 1925'te Konya Türkocağı'nda bunu şöyle dile getiriyordu:

"Ulusu uzun yüzyıllar aymazlık içinde bırakan değişik nedenler arasında esas noktayı tek bir sözcük ile belirtmiş olmak için diyebilirim ki, bütün yoksulluklarımızın mutlak nedeni düşünüş biçimi sorunudur. İnsanlar ve insanlardan oluşan topluluklar doğru bir düşünce yapısına sahip olmalıdırlar. Düşünüş biçimi zayıf, çürük, yanlış, bayağı olan bir sosyal topluluğun çabası boşunadır."

Bu nedenle amaç edinilen çağdaş uygarlık düzeyine ulaşabilmek için, öncelikle insanı yetiştirmek, düşünce biçimini çağdaşlaştırmak gerekir. Mustafa Kemal bu zorunluluğu Kurtuluş Savaşı başlarında 1919 Aralığında Ankaralılarla konuşurken şöyle işaret etmişti: ***"Bireyler düşünür olmadıkça, kitleler istenilen yönlere herkes tarafından çekilebilir."***

Atatürk ulusçuluğunun ana hedefi de her alanda ulusal bağımsızlığın sağlanmasıdır. Onun deyimiyle: ***Tam bağımsızlık.*** O, bağımsızlığı bir karakter, bir yaşam sorunu olarak görmektedir. "Özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir... Bence bir ulusta şerefin, onurun, namusun ve insanlığın varolması ve yaşaması, mutlak o ulusun özgürlük ve bağımsızlığına sahip olmasıyla geçerlidir. Ben yaşayabilmek için mutlaka bağımsız bir ulusun evladı kalmalıyım. Bu nedenle ulusal bağımsızlık bence bir hayat sorunudur" diyordu (***ASD***, III, 24).

Atatürk ulusçuluğunun bir başka özelliği ***gerçekçi*** oluşudur. Gerçekçi olması nedeniyle Mustafa Kemal ***Panislamizm, Panturanizm*** ve ***Ümmetçilik***'i reddetmiştir. Çünkü bu tür siyasaların artık geçerliliklerini yitirdiklerini ve üstelik ulusal birliğe zarar verici bir nitelikte olduklarını görmüştür:

"Büyük ve hayali şeyler yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın düşmanlığını, garezini, kinini bu memleketin ve bu ulusun üzerine çektik. Biz, Panislamizm yapmadık; belki, 'Yapıyoruz, yapacağız' dedik; düşmanlar da 'Yaptırmamak için biran evvel öldürelim' dediler. Panturanizm yapmadık, 'Yaparız, yapıyoruz' dedik, 'Yapaca-

ğız' dedik ve yine 'öldürelim' dediler. Bütün sorun bundan ibarettir. Biz, böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize yaptıkları baskıları artırmaktansa, doğal sınıra, yasal sınıra çekilelim, haddimizi bilelim." (***ASD***, I, 199 vd.)

Gerçekçilikte keramete, mucizeye ve dua ile sonuç almaya da olanak yoktur. Bu yüzdendir ki Büyük Zaferden sonra Ankara'ya dönüşte, Meclisin kapısı önünde durup kendisini duaya ve türbe ziyaretine çağıran bir imam efendiye, "Biz savaşı dua ile değil, Mehmetçiğin kanı ile kazandık" yanıtını vermekten çekinmemişti.

Atatürk'ün kanısınca, ulusçuluk kavramının ya da duygularının kötüye kulanılması, ulusal zararlar doğurabileceği gibi uluslararası anlaşmazlıkları da artırıcı niteliktedir. O, 1935'te dünya sorunları hakkında kendisine yöneltilen bir soruya yanıt verirken, Avrupa'da durumun kötüye gittiğine işaretle, "Savaşın ciddiliğini gözönüne almayan samimi olmayan kimi önderler, saldırının araçları (agent'ları) olmuşlardır. Kontrolleri altındaki uluslara ulusçuluğu ve geleneği yanlış bir biçimde göstererek ve kötüye kullanarak onları aldatmışlardır" diye ***Faşizm***in ve ***Nasyonal Sosyalizm***in körüklediği duyguların doğuracağı tehlikeleri belirtmişti.

Ulusçuluk anlayışında kuşkusuz ki her şeyden önce ve üstünde Türk ulusu ve onun çıkarları gelir. Ancak Türk ulusu, yeryüzünde öteki uluslardan soyutlanmış olarak tek başına yaşayan ya da yaşayabilecek olan bir toplum değildir. O nedenle ulusçuluk, Atatürk ulusçuluğu, başka ulusların, başka ulusçuluk akımlarının yadsınması demek de olamaz. ***Milliyet Nazariyeleri*** yazarı M. İzzet'in de belirttiği gibi, "Ulusal olan, olması gereken kültürümüzle ve ulusal ülkümüzle öğünebilmek için ona insancıl bir kıymet vermeye mecburuz." İşte bundan dolayı Atatürk, ulusçuluk anlayışının asla bencil olmadığı üzerinde ısrarlı durmuştur:

"Gerçi bize ulussever (milliyetperver) derler, fakat biz öyle ulusseverleriz ki, bizimle işbirliği eden bütün uluslara saygı gösterir ve uyarız. Onların bütün ulusallıklarının gereklerini tanırız. Bizim ulusseverliğimiz, herhalde bencil ve kurum satan bir ulusseverlik değildir." (***ASD***, I, 101)

Türkiye Cumhuriyetinde ***Ulus*** ve ***Ulusçuluk*** kavramlarının nasıl tanımlanıp algılandığını Atatürk'ün anlatımıyla açıklamaya çalışmamızın nedeni, Türk devriminin gerçekleştirilmesinde bu görüşe göre davranılmasıdır. Devrimin siyasal kadrolarının yeraldığı ve yetiştirildiği Cumhuriyet Halk Partisi'nin tüzük ve programında ulus ve ulusçuluk ilkesi Atatürk'ün bu tanımlarıyla yeralmıştır. Dönemin yöneticileri, aydınları ve basın organlarının çoğu da kavramları bu içerikleriyle ele almış, yorumlamışlardır.

Örneğin, daha ***Hâkimiyet-i Milliye***'nin yayımına başlanmasını izleyen ayda 21 Şubat 1920 günlü sayıda yayımlanan ***"Asrın Prensipleri"*** (Yüzyılın İlkeleri) başlıklı yazıda, "ırklara bağlanan" ulusçuluk prensiplerinin emperyalizmin korkunç istilalarına araç olduğu ve ırk kavramının artık uluslar için ana öğe olamayacağı belirtildikten sonra şöyle denilmekteydi:

"Yüzyılın prensipleri, karışık, tartışmalı, emperyalizme elverişli ulusçuluk prensipleri değil, her kavmin saadeti ve gelişmesi adına çok anlayışlı bulunmak esasından doğan barışçı prensiplerdir. Bu biçimde bir ulusçuluğun esası ise, ancak genelde ulusallığın çoğunlukta olduğu ve uzun bir geçmişin anılarına, eski bir uygarlığın ürünlerine dayanan sınırlar içinde yaşayan bütün halkı aynı siyasal ve hukuksal özellikle bağrına alacak bir ulusçuluk olabilir."

Devrimin adalet alanındaki temsilcisi ve yürütücüsü olan Mahmut Esat Bozkurt, 1928 Ocak ayında verdiği bir konferansta Türk ulusçuluğunun asla "şovenist" bir içerik taşımadığını, ne dinci ne de dine karşı olmadığını, bir düşünce akımı olup, bir kültür birliğini gözettiğini vurgulamıştı. Ulusu oluşturan öğeleri de "tarih, dil ve kültür birliği" olarak sıralayan Bozkurt, Cumhuriyeti de "dürüst ulusçuluğun hukuki ifadesi" diye nitelemişti (***Türk Yurdu***, Ocak, 1928).

Atatürk'ün kültüre dayanan ulus ve ulusçuluk anlayışı, devrim aşamasında onun en büyük yardımcısı, İkinci Adam, İsmet İnönü'nün de paylaştığı bir görüştü. O, 19 Mayıs 1944'deki ünlü konuşmasmda Türk ulusçuluğunda esasın kültür olduğunu önemle vurgulayarak şöyle demişti:

"Ulusçu Türkiye, Anayasanın tarif ettiği Türk vatandaşına, vatansever bir Türk ulusçusu olmanın bütün olanaklarını vermiştir. Devletimiz ulusal bir devlettir. Bütün uluslarla iyi ve samimi ilişkiler beslemek isteyen, ulusal çıkarlar ve ulusal ülküler üzerinde kurulmuş bir kurumdur. Kendi içinde yapıcı, iyi niyet sahibi bütün vatandaşları birleştirici, uzlaştırıcı ve kaynaştırıcı bir düşünce biçimidir. Azınlık diye tanınmış vatandaşlar, her Türk vatandaşı gibi, yasanın bütün korumasına ve bütün vatandaş haklarına sahiptirler. Türk kültürü içinde yetişerek Türk ulusçusu olmak isteyen her vatandaş için olanak kapıları açıktır."

Yeni Türk devletinin kuruluşunda ve Türk devriminde ulusçuluğun en belirgin ilke olarak görülmesinin geçmişten gelen ve geleceğe yönelik olan bazı nedenleri vardır. Çok değişik yorumlar arasında, yabancı ve yansız bir bilim adamının Gastone Nacorda'nın değerlendirmesi çok tutarlı görünmektedir:

"Kemalizm, hareket noktasını, modern bir ulusun doğmasına neden

olan büyük bir siyasal bunalımda bulmaktadır. Bu yeni ulusun, etnik bakımdan bağdaşık olan nüvesi, büyük bir İmparatorluğa egemen olmuş küçük bir gruptan oluşmuştur. Bu tarihsel özellik dolayısıyla Türkiye'nin yeniden doğuşu ideolojisi içinde ulusçuluk, bazen Kemal Atatürk devriminin sosyal-ekonomik içeriğini örtecek kadar kuvvetle belirmektedir. Aslında geri kalmışlığa karşı yapılan bütün devrimlerde, birisi ulusçu, diğeri sosyal-ekonomik olan iki görünüş birbirinden ayrılmayıp, aynı gerçek oluşumun iki yüzünü oluştururlar... Bir yandan ulusal bilincin uyanması, ekonomik bir gelişmeye doğru harekete geçme gücündeki iç kuvvetleri canlandırarak çok esaslı bir etken gibi ortaya çıkmakta, öte yandan, ulusal vakar ve onur, Türkiye'nin kapitülasyonları kaldırmak suretiyle henüz yeni kurtulmuş olduğu bir yarı sömürge memleket durumuna yeniden düşmesi tehlikesine karşı bir tepki olmakta idi." (***ADMS***, 532 vd.)

2) AMAÇ: ÇAĞDAŞLAŞMA

Türkiye'de Cumhuriyetin kurulması ve birbirini izleyen devrim hareketleriyle gözetilen amaç, çağdaş değerlere dayanan bir devlet yapısına ve toplum yaşayışına kavuşmak diye saptanmıştır. ***"Çağdaşlaşma"*** yerine kimi kez ***"Batılılaşma"*** deyimi kullanılmakta ise de bu deyimin "çağdaşlaşma" ile eşanlamlı bir kavram olmadığı açıktır. "Batı, Batılılaşma", özellikle devrimin ilk yıllarında çağdaş değerlerin kaynağı olan yeri, yönü belirtmek için kullanılmıştır.

Geçerliliklerini günümüze dek koruyan kimi kavramlar ve toplumsal değerler, ***Aydınlanma*** döneminin ürünleridir. XVI. yüzyıl İngilteresinde doğan ve oradan kıta Avrupasına yayılan Aydınlanma düşüncesi, bir sehpa gibi 3 ana kavrama dayanıyor ve bunları kişi ve toplum yaşamında ön plana çıkarıyordu:

a) ***Akıl:*** Her türlü dogmadan uzak olarak evrenin gizlerini, yaşamın kurallarını akıl ile bulmak, akıl ile davranmak.

b) ***Birey:*** Cemaat, ümmet, topluluk anlayışından bireye, kişiye yönelme, kişiye önem verme. Burada kişilerin olduğu kadar toplumların, ulusların kişilikleri de sözkonusudur. Kişilikler de tarihsel akış içerisinde oluştuğundan onların belirlenmesinde ***Tarih*** araştırmalarına gerek duyulmaktadır.

c) ***Bilgi:*** Her türlü bilginin olabildiğince yaygınlaştırılmasına, bireylerin bilgi ile donatılmasına çalışmak. Bu amaçla dilin geliştirilmesi ve her kesimden halkın anlayabileceği bir içeriğe kavuşturulması önem kazanmaktadır.

Eskiden geçerli olan toplumsal ve siyasal hayata, düşünce biçimine yeni bir ışık tuttuğu için adına ***Aydınlanma*** denen bu büyük akım, kimi tepkilere yol açmasına karşın, iki yüzyıllık uzunca bir süreç içerisinde çok önemli sonuçlar doğurmuştu. Bunlar şöyle sıralanabilir:

Siyasal alanda devrim: Egemenliğin gökten yeryüzüne indirilmesi. Egemenliğin yalnızca Tanrı'ya ya da onun vekiline, gölgesine ait olduğu yolundaki inanış, yerini ***Halk Egemenliği***ne bırakmıştır. Devlet ve hükümet anlayışları değişmiş, bunların Tanrı tarafından konulmuş, yaratılmış olmayıp, toplum tarafından oluşturulmuş kurumlar olduğu kabul edilmiştir.

Felsefede: Akıla dayanan yeni bir akım başlamıştır: ***Akılcılık*** (***Rasyonalizm***).

Düşüncede, dünya görüşünde: Bu alanda sonuç daha da önemli olmuş, ***Laisizm*** denen akım doğmuştur.

Uygarlık anlayışında: Uygarlığın (civilisation) Eskiçağ düşünürlerinden farklı olarak, yalnızca bir ***durum*** değil, aynı zamanda bir ***eylem*** olduğu kabul edilmiştir.

Yakın çağlar Avrupasını ve Amerika Birleşik Devletleri'ni yaratan bu yeni çağdaş değerler Türk düşün tarihine önceleri yalnızca kimi sözcüklerle girmiş ve ancak XIX. yüzyılda belirginleşmeye yüztutmuştur. Dikkati çeken bir başka nokta da, bu kavram ve deyimlerin oldukları gibi değil de, üstleri biraz örtülerek, Osmanlıcalaştırılarak alınmış olmalarıdır. ***Çağdaşlaşma*** için önceleri ***Nizam-ı cedid,*** arkasından ***Kavanin-i cedide*** deyimleri yeğlenmiş, XIX. yüzyıl sonlarında da ***Medeniyet-i hazıra, Asrileşmek, Muasırlaşmak*** sözcükleri kullanılmıştır.

Yeni düzen anlamına gelen ***Nizam-ı cedid*** deyimini ilk kez ibrahim Müteferrika kullanmıştı. ***Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem*** (Toplum Düzeni İçin Geçerli Yöntemler) adlı yapıtında, Avrupa'daki gelişmelerden ve demokrasiye dayalı yeni rejimlerden söz ederken, Osmanlı İmparatorluğu için de bir "yeni düzen"in gerekliliğini anlatmak istemişti. 1839 Tanzimat Fermanı'nda ***Nizam'ı cedid*** deyimi yerini ***Kavanin-i cedide***'ye (Yeni yasalar) bırakmıştı. İşin ilginç yanı, yıllar sonra II. Abdülhmid'in bu girişimi "Çağdaş Avrupa uygarlığım alma" (Avrupa medeniyet-i hazırasını kabul) olarak değerlendirmesiydi.

Böylece, yenileşmek, yeni yasalar kabul etmek yerine, içinde bulunulan yüzyıla (asra) ayak uydurmak anlamına gelen ***Asrileşmek*** ya da ***Muasırlaşmak*** deyimleri yeğlenmişti. İmparatorluğun sonlarına doğru da Ziya Gökalp, her biri ayrı birer siyasal ideoloji, akım olan '3' görüşü, ***Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak*** adıyla bir senteze kavuşturmak istemişti (1918). Böyle olduğu halde 1919 Erzurum Kongresi'nde ***Asrilik*** deyimi büyük tartışmalara yol açmıştı. Kimi üyeler ***Çağdaş*** yeri-

ne kullanılan ***asri*** kavramına "gâvurlaşmak, İslamdan uzaklaşmak" diye yorumlayarak karşı çıkmışlardı.

Oysa Atatürk'e göre asrileşmek, çağdaşlaşmak kaçınılmazdı. TBMM görüşmelerinde bunun ne olduğunu soran üyelerden birine kısaca şu yanıtı vermişti: ***"Asrileşmek, adam olmak demektir."***

Çünkü insanın özgürlüğü ancak çağdaş değerler arasında ön plana çıkabiliyordu. Özgürce düşünmek, olaylara ve olgulara eleştirici düşünce ile yaklaşmak, insanı kul olmaktan adam olma düzeyine çıkarmak ancak bu yolla gerçekleşmişti. Bu görüşte olan Atatürk, 1923 Martında Adana'daki bir konuşmasında şunları söylemişti:

"Bazı kimseler asri (çağdaş) olmayı kâfir olmak sanıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu yanlış yorumu yapanların maksadı, İslamların kâfirlere esir olmasını istemek değil de nedir? Her sarıklıyı hoca sanmayın. Hoca olmak sarık ile değil, dimağladır."

Gene o sıralarda verdiği bir demeçte de çağdaşlaşmayı bir varolup olmama sorunu olarak değerlendirmişti.

"Memleket mutlaka, asri, medeni ve yepyeni olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır. Bütün özverilerimizin faydalı bir sonuç vermesi buna bağlıdır. Türkiye ya yeni düşüncelerle donatılmış namuslu bir yönetim olacak, ya da olmayacaktır."

Ancak, devletleri ve toplumları siyasada, ekonomide, bilimde ve teknikte üstün duruma getiren çağdaş değerlerin, kavramların batıda, Avrupa'da ortaya çıktığını çok iyi bilen Atatürk, bu yönüyle çağdaşlaşmayı batılıların düzeyine ulaşma olarak da niteliyordu. Fransız yazarı Maurice Pernot'ya 1923 Ekiminde verdiği demeçte de bunu belirtmişti:

"Türklerin yüzyıllardan beri izlediği hareket, devamlı bir yönü koruduu. Biz daima doğudan batıya doğru yürüdük. Eğer bu son yıllarda yolumuzu değiştirdikse, itiraf etmelisiniz ki, bu bizim hatamız değildir. Bizi siz mecbur ettiniz. Gerileme geçici ve istenmeyerek oldu. Takdir etmelisiniz ki doğuda oturacak bir yer seçmek zorunda olduğumuz için ırkımızın beşiği ile ilgili olması nedeniyle mümkün olduğu kadar batıya yakın bir yer seçtik. Fakat vücutlarımız doğuda ise düşüncelerimiz batıya doğru yönelmiş olarak kalmıştır.

"Ülkemizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmalarımız, Türkiye'de çağdaş, dolayısıyla batılı bir hükümet vücuda getirmektir. Uygarlığa girmek isteyip de batıya yönelmemiş ulus hangisidir?" ***(ASD***, III, 69)

Gerçekten de geri kalmışlıktan en kısa yoldan ve kurtulması gereken Türkiye için 1920'li yıllarda ancak 2 model vardı: Kapitalizme dayanan Batı/Avrupa ve sosyalizmi seçen Sovyetler Birliği. Sovyet Rusya ihtilalin kanlı aşamasından yeni çıkmıştı. Batı kapitalizmi iflas etmiş kabul edildiğinden sanayileşmenin yeni bir şekil ve yöntemini araştırma

yoluna girmişti. Bu nedenle henüz sonuçları görülmemiş olan Sovyetler'deki yeni sistem Türkiye için model olamazdı. Bu yüzden izlenmedi, mümkün olabilen tek model, Batı Avrupa'nın burjuva ihtilallerinin ortaya çıkardığı modeldi. Çünkü Avrupa şu '3' özelliği taşıyordu:

a) Çağdaş anlamında Aydınlanmayı yaşıyordu.

b) Ümmet dönemini aşmış uluslardan oluşuyordu.

c) Sanayi uygarlığını başlatmış, her alanda göze çarpan bir ilerlemeyi sağlamıştı.

Ancak geri kalmış Türkiye ile batı ülkelerinde ulaşılmış olan üretim ve hayat düzeyi o derece farklı idi ki, ancak katı ve yoğun bir uygulama ile onlara ulaşılabilirdi. Çağdaşlaşma ile eşanlamlı kullanılan ***"Batılılaşma"***, batıdaki sanayileşmeye kısa sürede ulaşılmasa da, sanayileşmenin önünü tıkayan engelleri, üst kurumları kaldırmak ve liberal ya da kapitalist üretim biçimlerine paralel olarak geliştirilen hukuk düzenini de siyasal iktidarın zorlamasıyla almak anlamına geliyordu. Ancak çağdaşlaşma, körü körüne bir kopyacılık, taklitçilik olarak da görülmüyordu. 1 Aralık 1921'de TBMM'de Bakanlar Kurulunun görev ve yetkilerini belirleyen yasa görüşmelerinde söz alan Mustafa Kemal, bilinçsizce yapılan bir yabancı taklitçiliğinin çıkar yol olmadığım vurguladıktan sonra şöyle devam etmişti:

"Fakat kötülük, mutluluk, felaket, bir ulusun düşünme biçimine bağlıdır. Bir ulusun mutluluk saydığı şey diğer bir ulus için felaket olabilir. Dolayısıyla bir ulus, kendine göre mutluluk sayacağı bir şeye ulaşabilmek için başvuracağı nedenler ve araçlar, kendi ruhundan çıkarsa o vakit maksada varabilir." ***(ASD***, I, 204)

Atatürk'ün düşünce yapısında ve anlayışında çağdaşlık, 3 alanda asıl ekseni oluşturur: ***Çağdaş Devlet-Çağdaş Uygarlık-Çağdaş Toplum.*** Bu konudaki konuşmalarından şu örnekler verilebilir.

1927'de Söylev'inin sonunda şu özeti vermişti:

"Bu sözlerimle, ulusal varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun, bağımsızlığını nasıl kazandığını, bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan ulusal ve ***çağdaş bir devleti*** nasıl kurduğunu anlatmaya çalıştım."

Çağdaş bir devlet olması öngörülen Türkiye Cumhuriyetinin çağdaş bir uygarlığa kavuşması da gerekliydi. 1925'te Ankara Hukuk Fakültesinin açılışında Atatürk bunu şöyle belirtmişti.

"Ulus, uluslararası genel mücadele ortamında kendisini yaşatacak ve güçlü tutacak ortam ve aracın, ancak ***çağdaş uygarlık***ta bulunabileceğini, değişmeyen bir gerçek ilke olarak kabul etmiştir."

Ama asıl önemlisi, onun Cumhuriyetin 10. yılında amaç olarak belirlediği yönelme idi:

"Ulusal kültürümüzü, çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkaracağız!"

Kısa bir sürede çağdaş bir toplum olma yolunda büyük aşamalara ulaşıldığında bu başarıyı 1935 Martında şöyle dile getirmişti:

"Yeni harfleri, ulusal tarihi, öz dili, ar (sanat), bilimsel müzik ve teknik kurumlarıyla, kadını erkeği her hakta eşit modern Türk sosyetesi bu son yılların eseridir."

Çünkü Atatürk'e göre çağdaşlaşma, evrensel bir içerik de taşıyordu. İkinci kez Cumhurbaşkanı seçildiğinde (1 Kasım 1927) yayımladığı bildiride açıkladığı gibi bu yönüyle çağdaşlaşma, Türk ulusuna düşen yüce görevin yerine getirilmesi demekti.

Atatürk'ün gözettiği ve gerçekleştirmeye çalıştığı çağdaşlaşma/asrileşme, İkinci Meşrutiyet döneminden başlayarak Türk aydınlarının üzerinde önemle durdukları ve tartıştıkları bir sorundu. Yusuf Akçura 1925 baharında İstanbul Üniversitesinde verdiği bir konferansta, ***"çağdaş/asri"*** devletin ne olduğunu, nasıl olması gerektiğini şöyle sıralamıştı:

a) Çağdaş devlette egemen güç, devleti kuran ulusun kendisidir. Ulus bireyleri hukuk açısından eşittir. Bireyin bireye baskısını doğuran kurumlar yoktur.

b) Çağdaş devlet ulusaldır. Ulus, aynı kültürün ürünüdür. Bundan dolayı da en azından çoğunluk, aynı ülküye bağlıdır.

c) Devlet dışında, kendisinden başka hiçbir dinsel ya da siyasal güç bulunamaz.

ç) Devlet özgürlükçüdür. Ulusu oluşturan bireylerin özgürlükleri, devletin bağımsızlığına ve egemenlik gücüne zarar vermeyecek biçimde yasalarla korunur.

d) Çağdaş devletin ayırt edici özelliği, halk egemenliğidir (demokrasi).

e) Çağdaş devlet aynı zamanda ekonomik bir devlettir. Hükümetin birinci görevi ekonomik etkinliklerini düzenli biçimde yönetmektir.

Türkiye'de de bu nitelikleri taşıyan çağdaş bir devlet kurulmasına çalışıldığını belirten Akçura, bir kısmı doğu uygarlığından, bir kısmı da Osmanlı İmparatorluğunu gerilemeye götüren örgütler ve anlayıştan kalan hukuksal, toplumsal, ekonomik, geleneksel ve diplomatik bir dizi engellerle karşılaşıldığına da işaret etmişti. Dünyanın gidişinden, son gelişmelerden haberi olmayan halk kesimindeki bu tür duraksamaların itirazların bir dereceye kadar anlayışla karşılanabileceğini söyleyen Akçura, bütün aydınları, çağdaşlaşmayı sağlayabilmek için irticaya, gericiliğe karşı birlik olmaya çağırmıştı. (***Türk Yurdu***, 13 Ekim 1925)

Aynı yıllarda ***"Avrupalılaşmak, Asrileşmek"*** sorununu ele alan Zeki Mesut da çağdaşlaşmayı, birey açısından değerlendirmeye çalış-

mıştı. Avrupa karşısında yenilgilere uğrayan Osmanlı devletinin ateş bacayı sardıktan sonra ***"asrileşmek"*** çarelerini aradığını, ancak başarılı olamadığını hatırlatarak bunun nedenlerini belirtmek istemişti. İmparatorluk döneminde başlıca engeller olan dinsel tutuculuğun ve saltanatın baskısının ortadan kaldırılmasıyla siyasal devrimin gerçekleşebildiğini söyleyen Z. Mesut çağdaşlaşma konusunda 2 önemli etken daha bulunduğunu öne sürmüştü: ***Çalışmak*** ve ***üretmek.*** Ona göre Avrupalı çalışıyor, ancak ürettiği her şeyi tamamıyla tüketmiyordu. Oysa inanç sahibi Müslüman, saadeti bu dünyada değil, öteki dünyada arıyordu. Türkiye bu kör inancı yıkmıştı, onun yerine konulacak ilke ise ***"çalışma"*** olmalıydı (***Hayat***, 23 Aralık 1926).

Bu örnekler daha da çoğaltılabilir. Ama vurgulanması gereken, Cumhuriyete geçişle birlikte çağdaşlaşmanın birey, toplum ve devlet hayatında gözetilen ana amaç olduğudur. İngiltere Büyükelçisi Lindsay'in 1925'te hükümetine gönderdiği rapor da bunu kanıtlamaktadır:

"Çağdaşlaşma, genç Türkiye Cumhuriyeti politikasının yüreği ve ruhudur; ulusçuluk ve laiklik de el ulakları... Ülküleri gerçekçi olmayabilir ama inançları sağlam ve derindir. Programlarının çağdaşlaşma bölümünde gözleri Japon örneğindedir. Yalnız buharı, petrolü, elektriği değil, tepeden tırnağa tüm yasaları, yönetimi ve sosyal kurumları yenilemek azmindeler."

B) TEKKE, ZAVİYE VE TÜRBELERİN KAPATILMASI

Bağımsız bir Kürdistan amacı yanında şeriat düzenini getirmeye de yönelik olan Şeyh Sait ayaklanmasının gündeme getirdiği sorunlardan biri de ***Tekkeler*** ve ***Zaviyeler*** olmuştu. İslam dünyasında dinin tapınmaya ilişkin kurallarının farklı biçimlerde yorumlanması ***Tarikat*** (yollar) denen ayrılıkları doğurmuştu. Tarikat üyelerinin toplanacakları, birlikte ibadet edecekleri özel kapalı yerlere ***Tekke*** denilmişti. Tekkelerin küçükleri de, ***"hücre, küçük oda"*** anlamında ***Zaviye*** diye adlandırılmıştı. Başlangıçta, değişiklikten yana olmayan, dinsel kurallara sıkıca bağlı bulunan medreseliler karşısında tekkeler ve zaviyeler, gelişimden yana, açık düşüncenin belirdiği yerler sayılmıştı. Buralarda bir tür hizmet içi eğitim yapılıyor, resim, müzik, şiir gibi sanatlarla da uğraşılıyordu. Böylece ***Tekke Edebiyatı*** denen bir yazın anlayışı da doğmuştu. Ancak zamanla tekke ve zaviyeler genelde bu işlevlerini yitirmişlerdi. İçlerinden bir kısmı, kendilerine tanınan ayrıcalıkları kötüye kullanan, bağlı oldukları şeyhin arzusuna, eğilimine göre hizmeti görev sayan, devlete vergi vermeyenlerin, askerlik yapmak istemeyenlerin barındıkları yerler durumuna gelmişlerdi.

İmparatorluğun son yıllarında bu kurumları düzenlemek amacıyla 1918'de yeni bir tüzük yürürlüğe konulmuştu. Bunda tekkeler şöyle tanımlanmıştı:

"Bir şeyhin görünüşte ve gerçekte (zahiren ve batınen) yönetimi altında olup içinde muhib ve dervişlerin oturdukları ve buraya devam ederek; tarikat yöntemlerini, ahlak güzelliğini, feyz ve yücelik kazandıkları hayırlı kurum."

Sözkonusu tüzükte şeyh ve dervişlerin nasıl hareket edeceklerinin ayrıntılarıyla saptanması ve töhmet altında kalacakları durumlardan ve hareketlerden kaçınmalarının ısrarla vurgulanması, bu kurumların eski saygınlıklarını yitirdiklerinin bir yansıması olmalıdır! (S. Albayrak, 198 vd.)

Kurtuluş Savaşı döneminde ılımlı tarikatlara ait tekke ve zaviyelerin bir kısmı ulusal direnişe katkıda bulunurken, Nakşibendi ve benzeri köktendinci şeyhlere bağlı tarikat üyelerinin saltanat ve halifelik yanlısı davrandıkları görülmüştü. Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması tartışmalarında da "din elden gidiyor" sanısıyla bu büyük değişime karşı çıkmışlardı. 3 Mart 1924'de Şeriye ve Evkaf Bakanlığı kaldırılırken tekkeler ve zaviyeler, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmışlardı. Ancak Şeyh Sait ayaklanmasıyla ilgili yargılamalarda, tekkelerin ayaklanma hazırlıkları için birer merkez olarak kullanıldığı anlaşılmıştı. Nakşibendi Şeyhi Şemsettin'in 2 tekkesi ve yüzlerce müridi olduğu, bunların kendisine, "Allahın yüzünü göster ya şeyh!" diye bağırdıkları belirlenmişti. Hani'li Şeyh Adem'in tekkesinde de ayaklanma öncesi hazırlıklar yapıldığı saptanmıştı. Bu bulguları değerlendiren İstiklal Mahkemesi, ayaklanma bölgesindeki tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar vermişti. 28 Haziran 1925'te alınan karar, tekke ve zaviyelerin asıl amaçlarından saparak birer siyasal dernek gibi çalıştıkları için Dernekler Yasasının izinsiz açılan kuruluşlara ilişkin hükmüne dayandırılmıştı. Bunda şöyle deniliyordu:

"Yapılan mahkemelerden ve incelemelerden, tekke ve zaviyelerin birer kötülük ve fesat ocağı oldukları ve bu tekkelerde ve zaviyelerde şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek, halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin kabul edemeyeceği eylemler işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla ***Doğu İstiklal Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin kapatılmasına karar vermiştir.***"

Ancak tekke ve zaviyeler sorunu, bu yerel kapatmalarla kesin çözüme bağlanmış değildi. Cumhuriyetin getirdiği düzen ve halk egemenliği yönünden önemli olan, artık feodal bir nitelik taşıyan "Şeyh, Seyit, Baba, Çelebi" gibi dinsel sanlar taşıyan kişilerin kendilerine bağlı olan bi-

reyler üzerindeki mutlak buyurganlık yetkisini kaldırma noktasında düğümleniyordu. Bu gibilerin cahil halk üzerindeki etkilerini ve ***falcılık-büyücülük-üfürükçülük*** gibi aslında İslamiyetin öngörmediği, yerdiği eylemleri yasaklamak gerekiyordu.

Bu nedenle ayaklanma ile ilgili davalar sonuçlandıktan ve şapka giyilmesi gibi giyim-kuşamda devrim sayılan bir atılımdan sonra tekke ve zaviyeler sorunu, günlük yaşamı etkiyen yönleriyle de bir bütün olarak ele alınmıştı. Hükümet, girişilen devrimin toplumda kabul görmesi ve korunması için, yalnız tekke ve zaviyelerin değil, ölüden yardım bekleme yerlerine dönüşmüş olan ***türbeler***in de kapatılmasını zorunlu görüyordu.

Cumhurbaşkanı Atatürk de şapkayı tanıtmak amacıyla 1925 Ağustosu sonunda çıktığı yurt gezisinde Kastamonu'da konuşurken, tarikatlar, tekkeler, zaviyeler ve türbeler sorununa da değinmiş ve bunların kapatılmaları gerektiğini belirtmişti. Ölüleri yardıma çağırmanın uygar bir toplum, ulus için yüz karası olduğunu, bilimin, teknolojinin uygarlık ışıkları günümüzde parlarken, şu ya da bu şeyhin yol göstermesiyle mutluluk aramanın ilkellik sayılması gerektiğini vurguladıktan sonra şunları söylemişti:

"Ey ulus! İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır... Tarikatların başları bu dediğim gerçeği bütün açıklığı ile anlayacak ve kendiliklerinden tekkelerini kapatacaklardır."

Çankırı'da da aynı biçimde konuşan Cumhurbaşkanı, tarikat üyelerinin Diyanet İşleri Başkanlığı görevlileri gibi giyinmelerinin de yersiz ve haksız olduğunu söylemişti.

Ancak tekkelerin ve türbelerin kendiliklerinden kapanmalarını beklemenin çok uzun süre alacağı da kuşkusuzdu. Bu nedenle Atatürk'ün Ankara'ya dönüşünden sonra Bakanlar Kurulu, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına ve din görevlilerinin kıyafetlerine ilişkin bir kararname yayımlamıştı (2 Eylül 1925). Ama bu kararnameye karşı yer yer tepkiler başgöstermişti. Bu durumda sorunu tarikatlarla birlikte ele almak ve yasa gücüne başvurmak gerekli görülmüştü. Bununla ilgili tasarının, daha önceki devrim yasalarında olduğu gibi hükümetçe değil, milletvekillerince hazırlanması yeğlenmişti. Refik Koraltan ve arkadaşlarının imzalarını taşıyan önerinin gerekçesinde şu görüşlere yer verilmişti:

"Tekkeler ve zaviyeler gibi, İslam dininin zorunlu kılmadığı kuruluşların, hak yolundan sapmışlar elinde, düşüncelerdeki karışıklığa ve siyasal amaçların desteklenmesine ne kadar elverişli olduklarını, mal ve canca birçok fedakârlıklar gerektiren son gericilik olayı açıkça anlattı."

Hükümetin 2 Eylül tarihli kararnamesinde belirlenen hükümler çerçevesinde hazırlanmış olan yasa önerisi, TBMM'nin 30 Kasım 1925 günkü oturumunda çok kısa süren bir görüşmeden sonra olduğu gibi kabul edilmişti.

Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Yasaklanmasına ve Kaldırılmasına İlişkin Yasa başlığını taşıyan 677 sayılı yasa '3' madde olarak düzenlenmişti. Bununla T.C. içinde vakıf ya da başka bir yolla kurulan veya mülk olarak bir şeyhin kullanımında bulunan tekke ve zaviyelerden, cami ve mescit diye kullanılanlar dışında kalanları kapatılıyordu. Ayrıca bütün tarikatlarla, ***Şeyhlik, Dervişlik, Müritlik, Dedelik, Seyitlik, Çelebilik, Babalık, Emirlik, Naiplik, Halifelik, büyücülük, üfürükçülük, falcılık*** ve kayıptan haber vermek ve murada kavuşturmak amacıyla ***muskacılık*** gibi san ve sıfatların kullanılması, bu san ve sıfatlara ilişkin hizmetlerin görülmesi ve elbise giyilmesi yasaklanıyordu.

Gene sözkonusu yasa ile, T.C. toprakları içinde Osmanlı sultanlarına ya da tarikatlara ait ve kazanç elde etmeye dayanan bütün türbeler kapatılıyor, türbedarlıklar kaldırılıyordu. Bunların dışında yasa, kapatılan tekke, zaviye ve türbeleri açanlar veya yeniden böyle kuruluşlar yaratmak isteyenlerle sözkonusu yasaklara uymayanların cezalandırılmalarını öngörüyordu. Bu gibiler 3 aydan az olmamak koşuluyla hapse ve 50 liradan aşağı olmayacak para cezasına çarptırılacaklardı.

Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, dinsel unvanların yasaklanması, salt ayaklanma ile ortaya çıkan bir sorunu çözmeye yönelik olağan bir yasama görevi değildi. Atatürk, böylesi bir kararla "halkın gündelik yaşamına kadar girmiş ve kökleri yüzyılların derinliklerinden gelen mistik doğulu anlayışa, devrimci bir atılımla son vermeye" yönelmişti. Uzun yıllar titizlikle uygulanan bu yasanın türbelere ilişkin hükmünde, çok partili siyasal yaşama geçildikten sonra bir değişiklik yapılmıştır. 1 Mart 1950 gün ve 5566 sayılı yasa ile Türk büyüklerine ait olan ya da büyük sanat değeri bulunan türbelerin, Milli Eğitim Bakanlığının önerisi üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla açılabileceğini belirleyen bir bend eklenmiştir. Böylece Osmanlı padişahlarının çoğuna ait türbelerle, Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş, Barbaros, Mimar Sinan vb. Türk büyüklerinin türbeleri açılmıştır. Öte yandan sözkonusu yasa, 1961 ve 1982 Anayasalarında korunması gereken devrim yasaları arasına alınmıştır.

C) GİYİM-KUŞAMDA ÇAĞDAŞLAŞMA

İnsanların giyim kuşamları toplumsal ya da ulusal kültürü yansı-

tan en belirgin ölçütlerden biridir. Gerçi günümüzde büyük boyutlara varan kültürel etkileşimin ve ***moda***nın etkisiyle giysilerde bir benzerlik, bir yakınlık oluşmakta ise de yerel ve ulusal giyim yine de önemini korumaktadır.

Kültürün her alanında olduğu gibi giyimde de toplumsallığı belirleyen ve değişmelere neden olan bazı temel etkenler vardır. Bu etkenlerden pek çoğu, inanç, zevk, ekonomik koşullar, psikolojik eğilimler vb.. gibi bireye bağlı olup giyimde ve kuşamda değişikliğe neden olmaktadırlar. Bunun dışında buyruk, ferman, yasa, tüzük ve yönetmelikler ile belirlenen yönetimsel düzenlemeler tüm toplumu kapsamada ve kısa sürede daha büyük değişikliklere yol açmaktadır.

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Ordu Müfettişi Mustafa Kemal ve arkadaşlarını karşılayan topluluğu izleyen bir İngiliz subayı görünümü şöyle saptamıştı:

"Karşılamaya gelen halkın kiminin başında fes, kimisinde kalpak, kiminde sarık... Kimi başına bir bez parçası bağlamış... Kiminin sırtında aba, kiminde cepken, kiminde ceket, kiminde yelek... Kiminin bacağında şalvar, kiminde pantolon, kiminde uzun beyaz külot... Kiminin ayağında çarık, kiminde yemeni, kiminde iskarpin, kiminde fotin... Demek ki bunlar henüz bir ulus değil!"

Bu görünüm uzun tarihsel bir sürecin sonucu olmakla birlikte, ulusallıktan çok ümmet anlayışını, geleneksellikten çok karmaşayı doğuran bir derlemenin egemenliğini yansıtmaktaydı. Tarihleri boyunca çeşitli ülkelere yerleşip devletler kuran ve pek çok kavimle içiçe yaşayan Türklerin giyim kuşamlarında büyük değişiklikler olması kaçınılmazdı.

1) TÜRKLERDE GİYİM-KUŞAM

İslam öncesindeki Türk giyim kuşamı belli özellikler taşımaktaydı. Bunların başında hayvancılıkla uğraşmanın ve ata önem vermenin sonucu olarak giyim eşyalarının deriden yapılması ve biniciliğe elverişli bir biçimin yeğlenmesi geliyordu. Giyilecek şeylere ***don*** deniliyordu. Bu da ***iç don*** ve ***dış don*** (ya da ***içlik*** ve ***üstlük)*** diye iki kısma ayrılıyordu. Ayağa giyilen ***içlik***ten başka bedene kısa kollu bir ***cepken*** giyiliyordu. Bunlardan sonra giyilen değişik tipteki ***kaftan***lar ***üstlük*** sayılıyordu. ***Etük*** denen deri çizmeler uzun konçlu olup dizkapağına kadar çıkıyordu. ***Çizme*** dışında ayağa en çok giyilen ***çarık*** idi.

Hunlardan başlayarak Türklerin başlarına deri başlıklar, özel adıyla ***kalpak*** giydikleri bilinmektedir. Aslında ***kalpak*** Orta Asya kökenli olup göçlerle Avrupa'ya sokulmuştur. Kalpak dışında ***börk*** denen keçe külahlar da kullanılmaktaydı.

Kadın giysileri de genelde 3 parçadan oluşmaktaydı: Ayağa giyilen ***şalvar,*** vücuda giyilen ***cepken*** ve bunların üstüne giyilen ***üstlük.*** Kadınlar ayaklarına çizme yerine ayakkabı, ***çetik*** giyiyorlar ve özellikle çok çeşitli ve süslü ***başlık***lar kullanıyorlardı.

İslam öncesi dönemde dikkati çeken özelliklerden biri de, kadınlarda olduğu gibi erkeklerin de uzun ve örgülü saçlarıdır. Aynı zamanda erkekler arasında ***küpe*** takmanın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Küpe geleneğinin Anadolu'da da sürdüğü, Yavuz Selim'in küpe taktığı bilinmektedir. İslam öncesi dönemin giyim alanındaki belirgin bir niteliği de erkeklerin ***bıyık*** bırakmalarıdır. Buna karşılık ***sakal*** bırakmanın İslamiyetin kabulünden sonra yaygınlaştığı görülmektedir.

Türklerin İslamiyeti kabul ederek batıya yönelmeleri ve İran üzerinden Anadolu'ya yerleşmeleri giyim kuşamda büyük değişmelere yol açmıştır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

a) Giyim malzemesi olarak kullanılan ***deri***nin yerini değişik ***dokuma***lar almaya başlamıştır.

b) Kadın ve erkek giyimleri farklılaşmıştır.

c) ***Örtünme*** (***tesettür***) denen yeni bir etken ortaya çıkmıştır.

ç) İranlıların ve Arapların giysileri de yaygınlık kazanmıştır.

d) Kent ve kırsal kesim giyinmeleri giderek birbirinden ayrılmıştır.

e) Merkezi örgütlenme değişik kesimlerde giyilen tek tip giysilerin (***üniforma***) oranını artırmıştır.

f) Avrupa ile ilişkiler artınca giyim kuşamda batı etkisi de başlamış ve giderek artmıştır.

İslamiyetin kabulünden sonra erkeklerin giysilerinde zamanla birçok değişiklikler olmakla birlikte, özellikle başa giyilen başlıkların önemsendiği görülmektedir. Eskiden giyilen ***börk*** varlığını sürdürürken Orta Asya döneminin simgesi ***kalpak*** unutulmuştur. Onların yerine Araplardan alınan ***sarık*** giderek Müslüman erkeğin simgesi olmuştur. Eski çağlarda Asur'da ve Mısır'da ortaya çıktığı kabul edilen ***sarık*** Hindistan'da da Sih'ler tarafından kullanılır olmuştur. Araplar için ulusal bir başlık olan ***sarık*** Müslümanlar için dinsel bir simge olurken, asker ve sivil görevliler için de mesleklerini belirleyen bir çeşitlilik kazanmıştır. Ayrıca İslam ülkelerindeki Müslüman topluluklar için de ayırt edici bir araç sayılmıştır. Çünkü Müslüman olmayanlara sarık kullanma hakkı tanınırken onlara belirli renk ve işaretleri kullanma zorunluluğu da getirilmiştir. ***Sarık, külah*** ve ***kavuklar*** çok değişik adlarla çoğalıp yaygınlaşırken ilmiye, tarikat ve ordu mensuplarının rütbelerinin göstergesi de olmuşlardır.

Başlıklarda bu çeşitlilikler olurken ***şalvar*** da bir ***iç don*** olmaktan

çıkmış, ***don*** kavramı da değişmiş ve böylece ***don-gömlek*** ikilisinden oluşan bir iç giyim, çamaşır anlayışı doğmuştur. Tene giyilen ***gömlek*** üzerine kısa kollu bir ***cepken*** veya önü açık entariye benzeyen ***dolama*** giyilmiştir. Sokağa çıkılırken de üstlük olarak ***hırka*** veya ***kaftan*** alınmıştır. Hırkayı daha çok dervişler kullanmıştır. ***Kaftan***a Arapça ***cübbe*** denilmiştir. XVIII. yüzyılda Rusya'dan ya da Polonya'dan gelen kalın kumaşlı ***palto*** da erkek giysileri arasma katılmıştır.

İslamiyetten sonra Selçuklularda da bir dönemde görülen uzun ve örgülü saçlardan vazgeçilmiştir. Saçlar kısalmış ancak ***bıyığ***ın yanında erkekler ***sakal*** da bırakmaya başlamışlardır. Küpe takılması ise giderek yalnızca Ahi ve Bektaşi örgütlerinde devam etmiş, onun dışında unutulmuştur.

Anadolu'da yeni bir içerik ve biçim kazanan erkek giyim kuşamı XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde II. Mahmut'un yeni kurduğu askeri birliğe yeni bir başlık giydirmesi ile büyük bir değişikliğe uğramıştır. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra oluşturulan birliğe 1829'da yürürlüğe konan bir tüzükle ***fes*** giydirilmesine karar verilmişti. Frikyalılardan başlayarak Grek kolonilerinde ve Roma İmparatorluğu döneminde kullanılan fes daha çok Kuzey Afrika'da tutunmuş, oradan da Yunan adalarına yayılmıştı. II. Mahmut askere ***fes*** giydirmek istediğinde Şeyhülislam Mehmet Tahir Efendi, bunun şeriata aykırı olduğunu öne sürmüştü. Fakat padişah kararını uygulatmak için şeyhülislamı azletmekten çekinmemiş ve ilk aşamada kullanmak için Tunus'tan 50.000 fes getirtmişti. Bir süre sonra ilmiye sınıfı dışındaki devlet görevlilerinin de fes giymelerine karar alınmış, böylece Tanzimat döneminde fes yaygınlaşmıştı.

II. Mahmut bununla da kalmamış, yeni kurulan birliğin geniş bir ***pantolon*** ile vücuda sıkıca yapışan bir ***ceket,*** ayağa da ***potin*** giymelerini zorunlu kılmıştı. Bir süre sonra ***fes***te olduğu gibi devlet memurlarının da ***pantolon-ceket*** giymeleri öngörülmüştü. Padişah buyruğuyla giyimde yapılan bu değişiklikler, ***Tanzimat*** dönemi uygulamalarına uygun olarak giyim-kuşamda ikilik yaratmıştı. Halkın ve din görevlilerinin dışında devlet görevlilerini ayırt eden bir kıyafet oluşmuştu.

Bu arada daha çok Müslüman olmayan tebaanın, özellikle Yahudi hekimlerin ve sarrafların giydikleri ***kalpak*** da güncellik kazanmaya başlamıştır. Orta Asya kökenli olan ***kalpak, sarığ***ın ve ***fes***in yanında üçüncü bir tür başlık olarak yaygınlaşırken II. Abdülhamid 1903'te topçulara ve süvarilere ***fes*** yerine ***kalpak*** giydirmek istemişti. Fakat, evvelce ***fesi*** şeriata aykırı bulup karşı çıkanlar bu kez de ***fesi*** savunup ***kalpağa*** karşı çıkmışlardı. Bu yüzden ***kalpak*** İkinci Meşrutiyetten sonra iş başına gelen İttihat ve Terakki yöneticilerince önce ordu mensuplarına giydirilmiş ve kısa zamanda yaygınlaşmıştı.

Önceleri devlet gücüyle giydirilen ***fes***in köylere kadar yayıldığı XIX. yüzyılda aydınların ***kasket*** ve ***şapka*** giyme eğilimi gösterdikleri de dikkati çekmektedir. Bu eğilim ***alafrangalaşmak*** (Frenkler, Avrupalılar gibi olmak) şeklinde başlamış ve giderek çağa uygun bir giyim kuşamın gereği sayılmıştır. Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğunda o zamana kadar ***şapka***yı genellikle Hıristiyan ve Yahudi tebaa giyiyordu. Avrupa'da yaşayan ***Jön Türkler***in kasket ve şapka giymeye başlamaları bu başlığın Türkler arasında da kullanılmasında ilk adım olmuştu. İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo Romanya'ya kaçarken Köstence'de ***fes***i çıkarıp bir gemici ***kasket***i (mateletun) giydiğini anlatmaktadır. O sıralarda yurtdışında kimi görevlilerin ***şapka*** giydiklerini gösteren kayıtlar artmaktadır. Örneğin, II. Abdülhamid'e verilen 23 Eylül 1905 günlü jurnalde, Atina'ya giden Kâmil Paşanın oğlu Sait Bey ile oradaki Türk ataşemiliteri İhsan ve Konstantin'in ***şapka*** giydiklerinden şikâyet edilmektedir. Maliye Bakanı Nail Bey Avrupa'da şapka giydiği için Sinop'a döndüğünde "Gâvur oldu, domuz herifi" diye suçlanmıştı.

Mustafa Kemal'in de saltanat döneminde ***şapka*** giyenler arasına katıldığını vurgulamak, gelecekteki devrimleri yönünden önem taşımaktadır. 1910'da Fransa'daki Picardie manevralarına giderken Selanik'te ***"Avrupai"*** bir elbise ile şapka alan M. Kemal onları valizine yerleştirmişti. Kendi anlatımına göre Belgrat istasyonunda arkadaşı Bnb. Selahattin'in başındaki ***fes*** ile alay edilmesi, kendisinde büyük bir üzüntü doğurmuştur. Paris'e vardığında orada bulunan Fethi Okyar ile birlikte yeni bir ***şapka*** daha satın almış ve hemen giymiştir. Onun Sofya ataşemiliterliği yıllarında çektirdiği fotoğraflarda da (1914) başında ***şapka*** bulunduğu görülmektedir.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin Müslüman olmayan tebaa için zorunlu başlık yaptığı şapka, bu yüzyılın başlarında yasak sınırlarını aşmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde Avrupaya kaçan İttihatçı Halil Menteşe'nin Viyana'da başında şapka ile gezindiği bilinmektedir. Dünya Savaşındaki yenilgiden sonra İngilizlerin Malta'ya sürdükleri Türk aydınları arasında şapka giyenler de vardı. Hüseyin Cahit Yalçın'ın aktardığına göre bu yüzden aralarında sert tartışmalar başgöstermişti. Yalçın, bir "bez/kurdele parçasına bu denli önem veren kafaların" Türkiye'nin kurtarılmasına nasıl kılavuzluk edeceklerini anlayamadığım söylemektedir ***(Siyasal Anılar,*** 265). Gerçekten de Kurtuluş Savaşı yıllarında ***şapka***ya Hıristiyan Avrupalılara özgü bir başlık gözüyle bakılıyordu. Bu nedenle de şapka giyenler "gâvur" ya da "frenk taklitçisi" diye suçlanıyordu. İskilipli Atıf Hoca'nın 1922'de yayımladığı ***"Frenk Mukallitliği ve Şapka"*** adlı broşürde bu görüş savunulmuştu.

Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu dışındaki bazı Türk İslam topluluklarında ***şapka***, İslamiyete aykırı sayılmadan giyilebilmişti. Cumhuriyete giden aylarda Mustafa Kemal bu gerçeğe şöyle işaret etmiştir:

"Buhara'da, İran'da, Afgan'da Müslümanlar şapka giyerler ve şapka ile namaz kılarlar... Bizde her yerden fazla mutaassıp (tutucu) var gibi görünüyor..."

Erkeklerin şapka giymelerine ilişkin bir yasanın çıkartılmasına ve kıyafetteki değişikliklere işte bu aşamalardan geçilerek gelinmişti. Bu yoldaki ilk adım da, Şeriye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılmasından sonra hukukçuların giysileri ile atılmıştı. 3 Nisan 1924'de kabul edilen ***"Hâkimler ve Adliye Mensuplarının Resmi Kıyafetleri"*** hakkındaki yasa ile, hukukçuların görevleri sırasında giyecekleri ***"üniforma"*** belirlenmişti. Artık sıranın öteki görevlilere geldiği anlaşılmıştı. Mustafa Kemal de, giriştiği her yenilik hamlesinde olduğu gibi görüşlerini halka açıklamak ve kamuoyunu oluşturmak amacıyla bir yurt gezisine çıkmıştı.

Atatürk'ün bu geziye çıkmasından önce basında, memurlara ***şapka*** giydirilmesi hazırlıklarına girişildiğine ilişkin haberler yayımlanmıştı. İzmir'de çıkan ***Anadolu*** gazetesi, 22 Haziran 1925'te, ordu mensuplarına ***"şems siperli"*** (güneşe karşı korumalı) bir başlık giydirileceği haberini vermişti. Bir süre sonra da (10 Temmuz) Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın ***şapka*** giydiğini, bakanlık görevlilerinin de onu izlediklerini bildirmişti. 12 Ağustosta ise İçişleri Bakanlığının bütün birimlerinde memurların başı açık olarak çalışmalarının istendiği duyurulmuştu.

Atatürk 24 Ağustos 1925'te başlayan Kastamonu-İnebolu yöresindeki geziye elinde bir ***Panama şapka*** ile çıkmıştı. Konuşmalarında, "Uygarım diyen Türkiye'nin gerçekte uygar olan halkının, baştan aşağı dış görünüşü ile de uygar ve ileri insanlar olduğunu göstermek zorunda" bulunduğunu vurguluyordu. Giydiği başlığın adının ***şapka*** olduğunu da belirterek, bunun giyilmesinin din açısından doğru olmadığını öne sürenlere de ***"Yunan başlığı olan fesi giymek caiz olur da şapka giymek neden olmaz?"*** sorusunu yöneltiyordu.

Esnaf topluluğu ile konuşurken içlerinden birine "Fesini göster" diyen Mustafa Kemal, fesin altında bir de sarıklı takke bulunduğunu görünce, "altı kaval, üstü şişhane" diye anlatılabilecek olan bu giyimin ne ulusal ne de uluslararası sayılamayacağını ve her bakımdan uygar insan olmak gerektiğini söylemişti. İnebolu'da uygar olma kavramına açıklık getirerek şunları belirtmişti:

"Turan giyimini araştırıp yeniden canlandırmaya gerek yoktur. Uygar ve uluslararası giyim, bizim için cevherli, ulusumuza layık bir giyimdir. Onu alacağız. Ayakta iskarpin ya da potin, ba-

cakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve doğal olarak bunların tamamlayıcısı olarak da başta güneşlikli başlık, bunu açık söylemek isterim: Bu başlığın adına şapka denir."

Atatürk, Kastamonu Valiliğinde il müftüsüne, kılık değiştirmenin dince sakıncası olup olmadığını sormuştu; müftü de sakıncalı olmadığı yanıtını vermişti. Bu sırada Vali Fatin ile milletvekillerinden Ali Rıza ve Mehmet Fuat ile kimi görevliler hemen beyaz kumaşlardan şapkaya benzer başlıklar yaptırtıp başlarına geçirmişlerdi! Halkın ve görevlilerin bu sıcak yaklaşımlarını girişilen devrim için en büyük destek olarak değerlendiren Atatürk daha sonraki konuşmalarında bunu açıklamaktan gurur duyduğunu belirtmişti:

"Türk ulusu çok büyük olaylarla kanıtladı ki, yenilikten yana ve devrimci bir ulustur... Bu ulus, gerçek eğilimine aykırı sanılarda bulunanlara yüz vermemektedir. Bununla özellikle bugün çok övünüyorum. Bundaki isabet sırrını açıklamak için hemen söylemeliyim ki, bizim ilham kaynağımız, doğrudan doğruya Türk ulusunun vicdanı olmuştur ve olacaktır."

Bu ilhamladır ki Çankırı'daki konuşmasında giyim kuşamın çağdaşlaşmasında izlenecek yöntemi saptamıştı: "Kılığın uygar bir şekle sokulması için yasa gerekli değildir. Ulus karar verir, yapar... Memurlar ve milletvekilleri bunu gereği gibi uygulayıp halka kılavuzluk etmelidirler."

Atatürk'ün bu gezisi hemen etkisini göstermişti. Devlet görevlilerinden olduğu kadar halktan da bir kesim ***fesi*** çıkartıp ***şapka*** giymeye başlamıştı. Öyle ki bir süre önce şapka giyen bir gazeteciyi tutuklamaya kalkışmış olan İstikal Mahkemesi Başkanı Ali Çetinkaya bile başına şapka giymişti! Cumhurbaşkanının Ankara'ya dönüşünün hemen ertesi günü konu hükümetçe ele alınmıştı. 2 Eylül 1925'te yayımlanan bir Bakanlar Kurulu kararnamesi ile, devlet memurlarının ***"Halkın kendiliğinden giymeğe başladığı şapkayı giymeleri zorunluluğu"*** getirilmişti. Bununla resmi görevlilerin giyimdeki çağdaşlaşmaya öncülük etmeleri düşünülmüştü.

Mustafa Kemal, bu gelişmelerden sonra halkın tepkisini saptayabilmek için bir yurt gezisine daha çıkmıştı. Eylül sonunda başlayan ve İzmit-Bursa-Balıkesir-Manisa-İzmir-Konya-Afyon'u kapsayan bu gezi bir ay sürmüştü. Bursa'daki konuşmasında, bir zamanlar bu ulusun başına ***fes*** giydirilmek için şeyhülislamın değiştirildiğini, fetvalar çıkartıldığını hatırlatarak, "Bugün ulusumuz böyle duygusuz, anlamsız, mantıksız araçların hiçbirini gerekli görmüyor" demişti. Arkasından da şunu eklemişti: "Güzel bir serpuş (başlık) olan ***şapka***dan pek az sürede dervişler, müritler, hocalar da memnun kalacaklardır." Bir bayan dinleyicinin sorusu üzerine de bayanların da ***şapka*** giyebileceklerini söylemişti

(ASD, V, 37). Bu konuşmadan sonra Bursa halkından binlercesi başlarındaki fes ve kalpakları yerlere atmış ***şapka*** ya da ***kasket*** giymeye karar vermişlerdi.

Cumhurbaşkanının Balıkesir'e gelmesinden önce Müftü A. Esat Efendi, bir bildiri yayımlayarak, uygar giysileri kabul etmede din açısından bir sakınca bulunmadığını belirtmişti. Bildiride şu görüşlere yer verilmişti.

"Dini dünya işlerine karıştıranlar, kendi hırslı yararlarına tapanlardır. İslamiyeti biçim ile görenler putatapıcılardır. Bunların söylediklerini doğrulayacak ne bir ayet ne de bir hadis vardır. Kutsal dinimize bühtan edenler, sarık, fes, şapka arasında karşılaştırma yapanlardır. Halbuki Yunanlılardan alınan fes hiçbir zaman din için bir simge olamaz!" (ÇTTD, c.I, Sa.1, s.131)

İzmir basını da Atatürk'ün bu gezisini yakından izlemiş ve ***şapka*** giyilmesini destekleyen makaleler yayımlamıştı. ***Türk İli*** gazetesi, ***"Fesler Aşağı!"*** başlığıyla fese cephe alırken, ***Yanık Yurt,*** "Uygar olmak için şapka giymek lazımsa onu da yapacağız" diye açıklamada bulunmuştu. ***Anadolu*** gazetesinde ise Ahmet Ağaoğlu'nun bir makalesi yayımlanmıştı. Irak Kralı Faysal'ın Londra'da bir sergiye ***şapka*** ile gelmişken, fotoğrafının çekilmesine izin vermeyişini ele alan yazar, kralın bu davranışının "sarık ve cüppe giyip halkı aldatması"ndan kaynaklandığını belirtmişti. Gezdiği yerlerde halkın şapka giymeye başlamasından duyduğu sevinci Konya'da ***Babalık*** gazetesine verdiği demeçte belirten Cumhurbaşkanı bunu şöyle dile getirmişti: "Konyalıların, özellikle uygar kılığı giymekte gösterdikleri coşkun heves ve duygululuk ayrıca belirtilmeye değer."

2) ŞAPKA GİYİLMESİNE İLİŞKİN YASA

Atatürk, TBMM'nin yeni yasama dönemine başladığı 1 Kasım 1925'te son bir yılda olup bitenleri değerlendirir ve geleceğe yönelik açıklamalarda bulunurken şunu vurgulamıştı.

"Ulus, çağdaş uygarlığın genellikle uluslara sağladığı hayat ve araçları esasta ve şekilde, tıpkısı gibi ve tam olarak gerçekleştirmenin kararını vermiştir."

Devlet memurlarının ***şapka*** giymelerine ilişkin hükümet kararnamesine genelde uyulurken yer yer karşı gösteriler de yapılmış, hükümet suçlanmıştı. Öte yandan halka öncülük etmeleri düşünülen milletvekilleri için böyle bağlayıcı bir karar da alınmamıştı. Bu nedenle Bakanlar Kurulu kararını yasa ile güçlendirerek sürekli kılmak ve milletvekillerini de bunun kapsamına almak gerekli görülmüştü. Sözkonusu yasa da,

devrimlerde izlenen yöntem uyarınca hükümet tasarısı olarak değil de milletvekilleri önerisi olarak hazırlanmıştı. Refik Koraltan ve arkadaşlarının imzalarını taşıyan öneri ***"Şapka İktisası (giyilmesi) Hakkında Kanun"*** başlığını taşıyordu. Gerekçesinde şu görüşlere yer verilmişti:

"Aslında hiçbir öneme sahip olmayan başlık sorunu, çağdaş uygar uluslar ailesi içine girmeye kararlı Türkiye için özel bir değere sahiptir. Şimdiye kadar Türklerle öteki çağdaş uygar uluslar arasında bir marka niteliğinde sayılan şimdiki başlığın değiştirilmesi ve yerine çağdaş uygar ulusların tümünün ortak başlığı olan ***şapka***nın giyilmesi gereği belirmiştir. Ulusumuz bu çağdaş ve uygar başlığı giymek suretiyle herkese örnek olduğundan ekli yasa önerisinin kabulünü dileriz."

Böylece Atatürk daha birkaç ay önce, TBMM üyeleri ile devlet görevlilerinin ***şapka*** konusunda halka örnek olmalarını dilemişken, yasa önerisini hazırlayanlar, halkı örnek ve öncü olarak niteliyorlardı. Yasa önerisinin 1. maddesi şöyle düzenlenmişti:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile, genel, özel ve yerel yönetimlere ve bütün kuruluşlara bağlı memurlar ve hizmetliler, Türk ulusunun giymiş olduğu şapkayı giymek zorundadır. Türkiye halkının da genel başlığı şapka olup buna aykırı bir alışkanlığın sürdürülmesini hükümet yasaklar."

Taslağın öbür 2. maddesi yürürlülük ile ilgiliydi.

Görülüyor ki sözkonusu yasa kadın giyimine ilişkin hiçbir hüküm içermemekte, erkek giyiminde de yalnızca ***şapka***yı kapsamına almaktadır.

Adalet Komisyonunun buna uygun olarak Genel Kurula sunduğu yasa önerisinin görüşülmesine 25 Kasım 1925'te başlanmıştı. Bu sırada Bursa Milletvekili Nurettin Paşa da bir önerge vererek bu yasa önerisine karşı çıkmıştı. Bağımsız üye olarak 1923 seçimlerine giren ve seçilmesi olaylı geçen Nurettin Paşa önergesinde şunlara yer vermişti:

a) Memurların şapka giymelerini öngören Bakanlar Kurulu kararı varken yasal düzenlemeye neden gerek görülmüştür? Eğer yasa çıkarmak zorunlu idiyse o zaman Bakanlar Kurulu, kararname yolunu seçerek yetkisini aşmış demektir.

b) Yasa kapsamına alınan milletvekilleri, memur değildir, "doğrudan doğruya halktan biridirler." Öteki ulusların parlementolarında bulunmayan böyle bir zorunluluk Türkiye için de kabul edilemez.

c) Yasa önerisi, genel durumu ile Anayasaya aykırıdır. Anayasanın çeşitli maddeleriyle, bireyin, vatandaşın sağlanmış olan doğal haklarına aykırı olarak hiçbir sınırlama konamaz.

Nurettin Paşa'nın bu itirazlarını yasayı öneren Refik Koraltan ile Ahmet Ağaoğlu, İlyas Sami, Rasih Kaplan, Şükrü Kaya, Ragıp (Kütah-

ya), Mustafa Necati, Hakkı Tarık Us ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt yanıtlamışlar ve Anayasaya aykırılığın sözkonusu olmadığını belirtmişlerdi. Koraltan, Anayasanın ruhuna dikkat edilmesi gerektiğini, ***şapka***nın kabul edilmesiyle devrimin en güçlü ve şerefli bir adımının atıldığını söylemişti. Şapka sorununun Anayasa ile ilgili görülmesinden utandığını açıklayan Ağaoğlu Ahmet, ısrarla şunu vurgulamıştı: "Anayasayı kabul eden herhangi bir çevre, o Anayasayı doğurmuş olan çevrenin ruhunu da almalıdır. Ruhunu almadıkça, yalnızca Anayasayı almış olanlar, boş kalırlar." Peygamber Muhammed'in kendisine Bizans İmparatorunca armağan edilen elbiseyi olduğu gibi giydiğini hatırlatan Rasih Kaplan, ***"Şapka giymekle insan Hırıstiyan olmaz. Yahudiler şapka giymişlerdir diye Hırıstiyan mı olmuşlardır? Hindistan mecusileri (ateşe tapanlar/Zerdüştlük) sarık sarıyorlar diye Müslüman mı olmuşlardır? Şu halde bunun din ile ilgisi yoktur"*** diye konuşmuştu.

İlyas Sami, TBMM'nin hukukçu üyelerinin, hatta Bursa halkının şimdiden ***şapka*** giymiş olmalarına karşın o kentin milletvekili olan Nurettin Paşa'nın ***şapka*** giymeyip karşı çıktığına dikkati çekmişti. Şükrü Kaya, "Türk yasalarını sınırlayacak tek çizgi, Türkün bağımsızlığına, hayatına, onuruna, güzel sanatlarına, ilerleyişine engel olacak çizgisidir. Bu çizgiyi gözeten yasalar Anayasaya aykırı olamazlar" demişti. Mustafa Necati ise, Nurettin Paşa'nın önergesini, şapka giymeye başlayan Türk ulusunun kararına karşı bir ayaklanma olarak nitelemişti. Bakan M.E. Bozkurt, Bakanlar Kurulu'nun her konuda kararname çıkartma yetkisinin bulunduğunu, belirtmişti. Yasa önerisinin Anayasaya aykırı olmadığını belirtirken de, "Özgürlüğün nasibi, irticanın (geriliğin) elinde oyuncak olmak değildir... Ülkenin yararını gözeten şeyler hiçbir vakit Anayasaya aykırı olamaz, olmamak durumundadır" demişti. Ayrıca başka ülkelerde de parlamenterlerin giyimlerini belirleyen düzenlemeler olduğunu açıklayarak, Japon Meclisine ancak silindir şapka ile girilmesini örnek olarak göstermişti.

Bu görüşmelerden sonra oylamaya geçilmişti. Öneri, Nurettin Paşa ile İhsan Bey'in (Ergani) olumsuz oylarına karşı büyük çoğunlukla kabul edilmiş ve 677 No. ile yasalaşmıştı.

Şapka Giyilmesi Yasasının yürürlüğe girmesinden birkaç gün sonra ***Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması*** sırasında (30 Kasım) Ceza Yasasının 131. maddesinde yapılan değişiklikle "yetkili olmadığı halde sarık ya da dinsel kıyafet taşıyanların" davranışları suç kapsamına alınmıştı.

Şapka, genelde uygarlık simgesi olarak gösterilmişti. Ancak İzmir'de Zeynel Besim ***Yanık Yurt*** gazetesinde haklı olarak "uygar/medeni" deyiminin yerinde olmadığını hatırlatmıştı. Şapkanın "uluslararası" (beynel-

milel) diye nitelendirilmesinin daha uygun olduğunu da belirten yazar, şu yorumu yapmıştı: "Biz dün de uygardık, fakat uluslararası kıyafet taşımıyorduk... Bu nedenle biz de özgür ve bağımsız bir ulus isek, şapka giyecektik, giydik!"

3) ŞAPKA GİYİLMESİNE TEPKİLER

Şapka giyilmesine ilişkin hazırlıklar sürerken ve henüz Bakanlar Kurulu'nun 2 Eylül tarihli kararnamesi yayımlanmamışken yurdun çeşitli yerlerinde bu girişime karşı tepkiler doğmuş, dahası yer yer küçük ayaklanmalarla karşılaşılmıştı. ***Fes***in ve sarığın İslama özgü ya da Müslümanın giymesi gereken bir başlık sanıldığı, ***şapka***nın da gâvur işi kabul edildiği bir ortamda bu tepkiler bir ölçüde doğaldı. Üstelik ***şapka*** giyilmesi kararından 3 yıl önce de İskilipli Atıf'm ***Frenk Mukallitliği ve Şapka*** adlı bir broşürü yayımlanmıştı. Şapkaya karşı çıkanlar, bu broşürden de güç alıyor, değişikliği "Hıristiyanlaşma" olarak suçluyorlardı. Başgösteren olaylara yerel güçlerle önlem alınmasına çalışılmış, bunun yeterli görülmediği durumlarda da sıkıyönetim ilan edilmişti. Ancak dalgalanmaları süratle gidermek, kısa sürede sonuç alabilmek için ***Ankara İstiklal Mahkemesi***'ne de görev verilmişti. Mahkeme, sanıkları, bulundukları yerlerde yargılamak için gezginci bir kuruluş gibi çalışmış, büyük olaylarda tutuklananların duruşmaları ise Ankara'da yapılmıştı.

14 Kasımda ***Sivas***'ta şapka nedeniyle hükümete hakaretlerle dolu bildiriler asılmıştı. Nakşibendi Şeyhlerinden Mekkeli Ahmet Hamdi ile 4 arkadaşı, halkı şapka yerine sarık sarmak için kışkırtmışlardı. Aynı zamanda kadınların yüzlerinin açtırılacağı ve ***Kur'an***'ın kaldırılacağı söylentilerini yaymaya koyulmuşlardı. Bunun üzerine ***sarık*** saran 40-50 kişi kentte gösterilere başlamış, ancak görevlilerce tutuklanmışlardı.

Erzurum'da Şeyh Hacı Osman'ın kışkırtmasıyla 3.000 kişilik büyük bir grup 24 Kasımda sabah namazından sonra çarşıyı kapatıp valinin evi önünde "Biz gâvur memur istemeyiz!" diye bağırmışlardı. Güvenlik güçleri bunlardan 27'sini tutuklamıştı. Ancak bu arada bir jandarma subayı ağır yaralanmış, halktan da 3 kişi ölmüştü. Olay üzerine hükümet Erzurum'da bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etmiş ve yakalananların Sıkıyönetim Mahkemesinde yargılanmalarına başlanmıştı. Bununla birlikte Erzurum halkının büyük çoğunluğu bu olumsuz gösterilere katılmamıştı. Bazı kuruluş başkanlarınca TBMM'ne çekilen telgrafta, "ayaklanmaya, kışkırtmaya, gericiliğe karşı ötedenberi nefretle dolu olduklarını belirterek, olayı düzenleyenlerle kışkırtıcıların adalet sehpasında çırpınmalarını" görmek istediklerini açıklamışlardı.

25 Kasımda ***Rize***'de başgösteren olaylarda ise elebaşıları köy imamları olmuştu. Botaniye bölgesinde İmam Şaban ile Muhtar Yakup ve arkadaşları, halkı Ulucamide toplayarak şapka aleyhine kışkırtmışlardı. Bu arada İskilipli Atıf Hoca'nın broşürünün de etkisi olmuştu. Kendilerine katılan silahlı kişilerle yöredeki karakolu basıp '6' jandarmayı tutsak almışlardı. Bundan sonra Rize'yi basacaklarını ilan etmişler ve Ankara'daki dindar paşaların (?) ihtilal yapıp hükümeti ele geçirdikleri, Mustafa Kemal'in de yaralandığı haberini yaymışlardı. Ancak köylüler kendilerinden ayrılınca ***Rize*** üzerine yürümekten vazgeçip dağılmışlardı.

26 Kasım ***Maraş*** olayları da sabah namazında başlamıştı. Camiikebir (Ulucami) Müezzini Hafız Mehmet, Molla İbrahim, Muhtar Hamdi ve arkadaşları, cami kapısına bir bildiri asarak halkı şapka giyilmesine karşı ayaklanmaya çağırmışlardı. Arkasından, toplanan halkla hapishaneyi basıp tutukluları boşaltmak girişiminde bulunmuşlardı.

Giresun'da ise camilerde ve köylerde şapka aleyhinde propagandalar yapılmıştı. 4 Aralıkta Şeyh Muharrem ile Abdullah ve Hüseyin hocaların kışkırtmasıyla toplanan kalabalık hükümet karşıtı gösterilerde bulunmuştu. Ancak olay bastırılmış, göstericilerden 60 kadarı tutuklanmıştı.

Görünüşte şapka giyilmesine karşı çıkma gibi olan bu tepkilerin altında, şeriat düzenine bağlı olma, onu geri getirme istek ve propagandası yatıyordu. Bu nedenle olayların ***İstiklal Mahkemesi***'nce yerlerinde incelenmesi uygun görülmüştü. Ankara'dan ayrılan mahkeme ilk önce ***Kayseri***'ye uğramıştı. Oradaki ayaklanma girişimine öncülük edenlerden bir kısmının Şeyh Sait olayıyla ilgili oldukları anlaşılınca, soruşturmanın derinleştirilmesi ve davaya Ankara'da bakılması gerekli görülmüştü.

İstiklal Mahkemesi 25 Kasımda ***Kayseri***'den ***Sivas***'a geçmişti. Kentte asılan bildiriler nedeniyle haklarında soruşturma açılan muhtarlar suçsuz bulunup beraat ettirilirken olaya karışan Terakkiperver Cumhuriyet Partili üyeler suçlu bulunmuşlardı. Bu arada da mahkemenin Erzurum'a gitmesine ilişkin hükümet kararı alınmıştı. Çünkü Erzurum olayları hakkında yapılan soruşturmada, olayın Giresun ve İstanbul ile hatta BMM'deki kimi milletvekilleri ile ilişkili olabileceği izlenimi edinilmişti. Bu nedenle Bakanlar Kurulu, 29 Kasımda, "İrtica hareketlerinin ortak ve gerçek neşeninin ortaya çıkarılması" ve bu tür eylemlerin odak noktası olan Erzurum olayının yerinde incelenmesi için İstiklal Mahkemesi'nin oraya gönderilmesini kararlaştırmıştı. 6 Aralıkta Erzurum'a varan mahkeme, Sıkıyönetim Mahkemesindeki dosyaları devralmıştı. Fakat olayın geniş boyutlu olduğu anlaşılınca yargılanmaların Ankara'da sürdürülmesi kararlaştırılmıştı.

Erzurum'dan ***Rize***'ye geçen İstiklal Mahkemesi, orada tutuklanan 143 kişiyi yargılamıştı. 14 Aralıkta sona eren duruşmalarda, elebaşı görülen 8 kişi idama, 55 kişi 5-15 yıl hapse mahkûm edilmiş, 80 kişi de beraat etmişti. ***Giresun***'daki yargılamalara da 16 Aralıkta tiyatro binasında başlanmıştı. 3 gün süren duruşmalar sonunda elebaşlarından Şeyh Muhammet ile Abdullah Hoca idama, 10 kişi de 5-15 yıl hapis cezasına çarptırılmışlardı. İstiklal Mahkemesi, İstanbul yoluyla başkente dönerken, davaları Ankara'da görülecek olan sanıklar da oraya gönderilmişlerdi.

Çerkeş'te cami duvarına ilan astığı için yargılanan Hoca Ahmet suçsuz bulunmuş, beraat etmişti. 14 Ocak 1926'da ***Maraş*** olayı sanıklarının davasına başlanmıştı. Sonunda Müezzin Mehmet, Pekmezci Hüseyin ve İnşallah lakaplı Ali ile henüz yakalanmamış olan Molla İbrahim ve Muhtar Hamdi idama, 14 kişi de 1-15 yıl arasında değişen hapse mahkûm edilmişlerdi. Bu arada olaya karıştığı anlaşılan eski milletvekili Hasip Bey'e de 3 yıl hapis cezası verilmişti.

Bundan sonra Giresun ve Erzurum olayları birlikte ele alınmıştı. Soruşturma, bu olaylarda Erzurumlu Raif Hoca'nın kurmuş olduğu ***Muhafaza-i Mukaddesat*** (Kutsal Şeyleri Koruma) derneğinin ve İskilipli Mustafa Atıf'ın ***Frenk Mukallitliği ve Şapka*** adlı kitabının etkilerinin olduğunu göstermişti. Sözkonusu kitabın o bölgede elden ele dağıtıldığı da anlaşılmıştı. Osmanlı medreselerinde müderrislik yapmış olan Atıf Hoca, ***şapka***yı Hıristiyanlaşma diye yeren bu kitabının dışında ***İslam Yolu*** ve ***Tesettür-i Şer'i*** (Şeriata Uygun Örtünme) adlı kitapları ile şeriatın savunucusu bir din adamı olarak tanınmıştı. 31 Mart ayaklanması ve Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olaylarında ilgisi saptandığı için Sinop'a sürgün edilmişti. Kurtuluş Savaşı başlarında da ***Teâli İslam Cemiyeti*** adına bastırttığı ve Yunanlılara karşı konulmamasını isteyen bildirileri dağıttığı saptanmıştı. Son Giresun olayları ile de ilgili olduğu için tutuklanarak Ankara'ya gönderilmişti. İstiklal Mahkemesi'nde Erzurum ve Giresun olaylarına ilişkin duruşmalara 1 Şubat 1926'da başlanmıştı. Savcı Necip Ali Küçüka, Giresun olayı sanıklarından eski Babaeski Müftüsü Ali Rıza Hoca'nın idamını, aralarında Atıf Hoca'nın da bulunduğu 11 sanığın 3-15 yıl arasında hapislerini, öteki 30 sanığın ise beraatlerini istemişti. M. Atıf, sorgulamada ayaklanma olaylarıyla ilgisinin olmadığını söylemişti. Kendisinin etrafa yaydığına göre, son savunması için hazırlanırken rüyasında peygamberi görmüştü. Onun "Atıf, bize iltihak etmek (katılmak) istemiyorsun da müdafaaname ihzarıyla mı meşgulsün? (savunma hazırlamakla mı uğraşıyorsun?)" demesi üzerine savunmadan vazgeçmişti (Sadık Albayrak, 217). Mahkemenin 3 Şubatta açıklanan kararına göre, Atıf Hoca ve Ali Rıza, "irtica hareketle-

rini kışkırtarak" Anayasal rejimi değiştirmeye giriştiklerinden ötürü idama mahkûm edilmişlerdi. Öteki 42 sanıktan 20'si 3 -15 yıl arasında hapis, sürgün ve kürek cezalarına çarptırılmış, 22 sanık da beraat etmişti.

Şapka giyilmesine tepki niteliğinde başlayan ama aslında Cumhuriyete karşı olan ayaklanma girişimleri, İstiklal Mahkemesi'nin devreye sokulmasıyla kısa sürede bastırılmıştı. Erzurum halkı da ayaklanmacılardan yana olmadıklarını, devrime bağlı olduklarını göstermek istemişlerdi. 22 Şubat 1926'da Ankara'ya gelen Belediye Başkanı Nafiz ve Genel Meclis üyesi Tevfik, Atatürk'ü ziyaret ederek Erzurumluların duygularını dile getirmişlerdi. Onları öteki illerden gönderilen heyetler ve telgraflar izlemişti.

Şapka giyilmesine ilişkin yasadan yıllarca sonra, 3 Aralık 1934'te ***Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun*** adını taşıyan 2596 sayılı yeni bir yasa daha yürürlüğe konmuştu. Bununla hangi din ve mezhepten olursa olsun, din adamlarının, yalnızca ibadet sırasında ve törenlerde özel kıyafet taşımalarına izin veriliyordu, bunun dışında dinsel kisvelerin giyilemeyeceği hükme bağlanıyordu.

Gerek şapka giyilmesine ilişkin yasa, gerekse sözkonusu bu 2596 sayılı yasa, 1961 ve 1982 Anayasalarında, laik Türkiye'yi yaratan ve çağdaşlaşmayı öngören ***İnkılap Yasaları*** arasma alınmışlardır. Bu nedenle bu yasalara uymak, devrimci bir anlayış ve davranışın dışında, aynı zamanda Anayasal bir zorunluluktur.

Ç) ULUSLARARASI SAAT VE TAKVİMİN KABULÜ

1) EZANİ/ALATURKA SAAT VE ULUSLARARASI UYUM

Bireyin ve toplumun güncel yaşamını ilgilendiren önemli bir değişiklik de, zamanı ölçmede kullanılan ***saat*** ve ***takvim***deki karmaşaya son verilerek uluslararası ilişkilerde uyum sağlanması idi.

Günümüzde kullandığımız ***saat*** deyimi, gece ve gündüz diye ikiye ayrılan bir ***"güneş günü"***nün 1/24'lük dilimi anlamına gelmektedir. Güneş günü de güneşin, yeryüzünün herhangi bir noktasını belirleyen ***meridyen***den arka arkaya iki kez geçişi arasındaki zaman dilimi demektir. Bu dilimde ***"gün"***, gece yarısında başlamakta ve onu izleyen ***gündüz***de öğlen vakti saat 12 olmaktadır. Ama güneş saati dışında, yaklaşık olarak yerin kendi ekseni etrafında bir dönüş süresi üzerine kurulan bir ***"ay saati"*** de sözkonusudur. Dayandığı esaslar ne olursa olsun, bir günün evrelerini belirleyen ***saat*** aslında yerel değer taşımaktadır.

Ulaşım ve iletişim olanakları çoğalıp toplumlar arası ilişkiler de ivme kazanınca, ülkeler arasındaki zaman farkını ölçmek için bir düzenlemeye gidilmesi zorunlu görülmüştü. Bu amaçla yeryüzü ***"saat dilimleri"*** diye 24 parçaya bölünmüştü. Böylece her dilimin arası 15 meridyen derecesi olup, bir meridyen farkı da 4 dakikalık zaman farkını belirlemektedir. Ancak saat dilimlerinin belirlenmesinden sonra, bölünmeye başlangıç alınacak bir noktanın saptanması da zorunlu olmuştu. Bu amaçla, 22 Ekim 1884'de Washington'da (ABD) uluslararası bir toplantı düzenlenmişti. Bir başlangıç meridyeni ile uluslararası bir saatin kabul edilmesi sorununun görüşüldüğü bu toplantıya katılan 25 devlet arasında Osmanlı İmparatorluğu da yer almıştı. Toplantıda Londra'nın güney batısındaki ***Greenwich*** gözlemevinden geçen meridyenin başlangıç alınması kabul edilmişti. Ne var ki alınan kararlar Osmanlı İmparatorluğunda uygulamaya konulamamıştı. Çünkü ülkede geçerli olan dinsel nitelikli saatten vazgeçilememişti.

Osmanlı İmparatorluğunda, öteki İslam ülkelerinde olduğu gibi ***"ezani saat"*** kullanılmaktaydı. Namaz vakitlerini ve ona çağrı olan ***Ezanı*** gözettiği için ona bu ad verilmişti. Bunda ***gün***, 24 yerine 12 saatlik 2 dilime ayrılıyordu. Akşamları güneşin batışı 12 kabul ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, batı Hıristiyan dünyası karşısında İslam topluluğunun temsilcisi sayıldığı için batılılar ***ezani saati***, ***Türk usulü/modası*** anlamında ***"alla turca/alaturka saat"*** olarak nitelendirmişlerdi. Avrupa'da kullanılan ve Osmanlı ülkelerine gelen batılıların bağlı oldukları ***güneş saati***ne de, öğlen vakti demek olan ***zevali*** 12 kabul ettiği için ***zevali saat*** denmişti. Bu saat aynı zamanda ***"alla franca/alafranga"*** (Frank/Frenk usulü) saat diye de tanınır olmuştu.

Güneş saatini kullanan devletlerle siyasal ve ekonomik ilişkiler arttığında ortak toplantılar ve eylemler için zaman saptamada güçlüklerle karşılaşılmıştı. Osmanlı yönetimi bu sakıncaları giderebilmek için kimi belgelerde iki tür saati birden belirleme yoluna gitmişti. Ama bu da yeterli olmamış, yanlışlıkların, aksaklıkların önü alınamamıştı. Örneğin, Kırım Savaşı gibi, İngiltere, Fransa ve Piemonte (İtalya) ile birlikte yürütülen savaşta, hareket saatlerini saptamada güçlükler doğmuştu. Bu nedenlerle imparatorluğun son yıllarında, batıda kullanılan saati kabul etmek için yayınlar yapılmış, hatta önerilerde bulunulmuştu. Rıza Nur'un anlattığına göre İkinci Meşrutiyet döneminde Mebuslar Meclisinin bir oturumunda Rıza Tevfik kürsüye çıkarak ***alafranga saati***n kabul edilmesini önermiş ve bunun yararlarını belirtmeye çalışmıştı. Bu arada Türklerin İslam öncesinde ***ezani saati*** bilmediklerini anımsatmak için o dönemde kâfir olduklarını söyleyince mebusların şiddetli protestolarına uğramıştı. "Gâvur herifi söyletmeyin, gebertin! Bizim

saati kaldırmak namazı kaldırmak demektir!" bağırışları arasında kürsüden inip dışarıya çıkmak zorunda kalmıştı.

Bununla birlikte o yıllarda uluslararası ilişkileri gösteren belgelerin çoğunda zaman, alafranga/zevali saate göre belirlenmişti. Aydınların bir kısmı özel yaşamlarında da bu saati kullanmaya başlamışlardı. Örneğin Mustafa Kemal'in Karlsbad anıları "30 Haziran 1918 Pazar günü öğleden sonra 7.30 da Karlsbad istasyonuna muvasalat edildi (varıldı)" diye başlamaktadır. 2 Temmuz günü için de şu tümce okunuyor: "Sabah saat 7'den 8'e kadar dünkü gibi iki menbadan (kaynaktan) su içtikten sonra evde kahvaltı ettim."

Alafranga/zevali saat kullanımı Kurtuluş Savaşı yıllarında daha da yaygınlık kazanmıştı. Sıvas Kongresi ve ***Temsilciler Kurulu*** toplantılarının bu güneş saatine göre düzenlendiği tutanaklarda açıkça görülmektedir. Bütün bunlar imparatorluk döneminde zamanı belirleme demek olan saat konusunda ülkede bir birliğin bulunmadığını ve uluslararası düzeyde de bir uyum sağlanmadağını göstermektedir. Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması ile siyasal devrimin gerçekleştirilmesinden sonra toplumsal yapının çağdaşlaştırılmasına yönelinmişken bu ikiliğe son vermek artık gerekli olmuştu.

2) TAKVİM KARMAŞASINDAN ÇAĞDAŞ DÜZEYDE BİRLİĞE

İmparatorluk döneminde ***Takvim*** konusunda daha da büyük bir karmaşa yaşanıyordu. Zamanı belirlemede bir ölçüt olarak kullanılan ***Takvim*** (Arapça ***kıvam***'dan türeyen bir sözcük: Bir şeyin en uygun zaman ya da durumu anlamında) gün, hafta, ay, yıl gibi zaman birimlerinin, bir başlangıç noktasına göre sayımını yapmak için kullanılan sistem demektir. Sistemin oluşturulmasında da genellikle astronomik olgulara dayanılmıştır. Bu açıdan takvimler, ***Güneş Takvimi, Ay Takvimi, Ay-Gün Takvimi*** ve ***Kararsız Takvimler*** diye 4'e ayrılmaktadır. Ama tarih boyunca en çok kullanılanları Güneş ve Ay Takvimleri olmuştur.

Dünyanın güneş etrafında bir kez dönüşünü ***yıl*** olarak kabul eden ***Güneş Takvimi***'nde bir yıl, ilke olarak 365 gündür. Ancak astronomik gözlemler dünyanın güneş etrafındaki turunu tamamlamasının bundan daha uzun olduğunu göstermiştir. Bu nedenle belli aralıklarla 365 güne eklemeler yapma zorunluluğu duyulmuştur. Roma İmparatorluğu döneminde M.Ö. 46'da Julius Cesar, ***Güneş Takvimi***nde bir düzenleme yapmış, bu nedenle de onun düzenlemesi ***Jülien Takvimi*** diye adlandırılmıştı. Yılı 365 gün 6 saat kabul eden ***Jülien Takvimi***nde astronomik

verilere göre geri kalışı kapamak için her 4 yılda bir 365 güne 1 gün daha ekleme yapılmıştı. Böylece ***"artık yıl" (kebise yıl)*** uygulamasına gidilmişti. Ancak sözkonusu ekleme 24 Şubata yapılmış, yani iki tane 24 Şubat var sayılmıştı. J. Cesar'ın düzenlemesinde, Roma geleneğine uyularak yılbaşı 1 Ocak kabul edilmiş ve 12 aya da gene Roma kültüründen kaynaklanan adlar verilmişti. Ayların süreleri 28-31 gün arasında değişiyordu. Roma İmparatorluğuna bağlı ülkelerde kullanılarak yaygınlık kazanan ***Jülien Takvimi,*** yüzyıllar sonra İslam ülkelerinde ve Osmanlı İmparatorluğunda ikinci bir takvim olarak kullanılmıştır. Yalnız adına "Romalıların Takvimi" anlamında ***Rumi Takvim*** denilmiştir.

Öte yandan, astronomi araştırmaları ilerledikçe ***Jülien Takvimi***nde de yeni bir düzenleme yapmak gereği duyulmuştu. Düzenleme 1582'de Papa XIII. Gregorius'un girişimiyle yapıldığı için ***Gregorius/Gregorien Takvimi*** diye adlandırılmıştır. Bununla ***güneş yılı***, daha yakın bir yaklaşımla 365 gün, 5 saat, 48 dakika olarak kabul edilmişti. Ancak ***artık yıl*** uygulaması da kaldırılamamaştı, yalnızca 24 Şubat yerine şubat sonuna eklenerek bu ay 4 yılda bir 29 güne çıkartılmıştı. İsa'nın doğumunu (Milad) başlangıç yılı aldığı için bütün Hıristiyan toplulukların kullandıkları bu takvim, bu özelliği nedeniyle ***"İsevi"*** (İsa ile ilgili) Takvim diye tanınmıştı.

Ay Takvimlerine gelince, bunlar, ayın dünya etrafında dolanımı üzerine kurulmuştur. Yıl, Güneş Takvimine göre, 11 gün eksiğiyle 354 gün olup, her biri 29 ya da 30 gün süren 12 aya bölünmüştür.

Türkler, İslamiyete girişlerinden önce güneş yılını esas alan ***12 Hayvanlı Takvimi*** kullanıyorlardı. 12 yıllık dilimlere ayrılan ve 60 yılda bir dönem oluşturan bu takvimde yıllara birer hayvan adı verilmişti. Sistemde esas alınan 12 birimi dönemler dışında yılın ve günün bölünmeleri için de kullanılıyordu. Yıl, 12 aya, gece ve gündüzden oluşan gün de 12 ***"çağ"***a ayrılmıştı. Böylece ***"çağ"*** 2 saatlik bir zaman dilimi olarak algılanıyordu. Aylar ise sıra sayıları ile adlandırılmıştı.

Göktürklerden başlayarak kullanılan ***12 Hayvanlı Takvim,*** Türklerin İslamiyeti kabullerinden sonra yerini ***Hicri Takvim*** denen Arap takvimine bırakmıştı. Peygamber Muhammed'in Mekke'den Medine'ye ***hicreti***ni (göçünü) başlangıç aldığı için bu adla anılan takvim, ***ay yılı***na dayanan (***Kameri***) bir takvimdi. Bu nedenle yıl 354 gün kabul edilmişti. 12 aydan her biri 29-30 gün süreliydi ve doğal olarak Arapça adlar taşıyordu. ***Muharrem*** ayı ile başlayan yıl, ***Şaban*** ve ***Ramazan***'ı içeren 12 ayını ***Zilhicce*** ile tamamlıyordu.

İslam değerlerine, Müslümanlar için önemli ve kutsal olan günlere göre düzenlenmiş olan bu takvimin zamanla devlet yönetiminde bazı sıkıntılar, aksaklıklar doğurduğu görülmüştü. Hicri yılın güneş yılına gö-

re yaklaşık 11,5 gün kısa olması nedeniyle ramazan ayı ve dinsel bayramlar belirli bir mevsime rastlamayıp Güneş Takvimine göre her yıl 11 gün daha önceye gelmekteydi. Asıl önemlisi, vergilerin toplanacağı zamanın saptanmasında büyük sıkıntılarla karşılaşılmıştı. Özellikle tarım ürünleri belirli mevsim ve dönemlerde alındığına göre vergilerin alınma zamanının da buna göre saptanması gerekirdi. Oysa Hicri Takvime göre aylar her yıl değişik zaman dilimlerine ve mevsimlerine rastladığından vergi toplama aylarının belirlenmesi ile ürün toplama dönemi arasında uyum sağlanamıyordu. Kimi yıllar üreticiler henüz ürünlerini elde etmeden vergi ödemek zorunluluğunda bırakılıyorlardı.

Hicri Takvimin devlet yönetiminde doğurduğu bu aksaklıkları aşabilmek için daha Abbasoğulları döneminde bu takvimin yanıbaşında güneş yılına dayanan ikinci bir takvimin de kullanılması öngörülmüştü. Bu ikili takvim, Müslüman Türk devletlerinde de uygulanmıştı. Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde, güneş yılına göre düzenlenen ve adma ***Celali Takvim*** denen bir takvim kabul edilmişti (1079). Hindistan'da ve İlhanlılarda da bu yola başvurulmuştu.

Osmanlı İmparatorluğunda resmen ***Hicri Takvim*** kullanılmakla birlikte, güneş yılını esas alan ***Jülien Takvim*** de kullanılmıştı. Bu ikinci takvim, ***Rumi Takvim*** ya da özellikle maliyeye ait işlemlerde kullanıldığı için ***Mali Takvim*** diye adlandırılmıştı. Ancak bu iki takvim arasında yılda 10.5 günlük bir fark bulunduğu için, bu iki sistemin birbirine çevrilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Bu nedenle takvimleri birbirine çevirebilmek için cetveller düzenlenmeye başlanmıştı. Öte yandan takvimler arasındaki fark, 32 Rumi/Mali yılda '1' yıl olup Rumi yıllar 32'yi tamamlarken Hicri yıllar '33"ü bitirmiş oluyordu (32 R= 33 H). Takvimleri birbirine denk tutabilmek için 33 Hicri yıldan sonra gelen Rumi/Mali yılı aradan çıkarma yöntemi benimsenmişti. XVIII. yılda kabul edilen bu yönteme de ***"Sıvış"*** denmişti. Ayrıca Mali 1740'da maaşların Hicri Takvime göre değil de Rumi Takvime göre mart ayı başlangıç alınarak ödenmesi kabul edilmişti.

Böyle olmakla birlikte batıda ***Gregorien Takvim***inin yaygınlaşması ve Avrupa devletleriyle ilişkilerde bu takvimin geçerli olması, çok geçmeden Osmanlı İmparatorluğunda bu takvimin kullanılmasına yol açmıştı. Böylece takvimler üçleşmiş ve soruna yeni bir boyut daha eklenmişti. Buna bir çözüm getirebilmek amacıyla ilk önce ***Rumi/Mali Takvim*** ile ***Gregorien/İsevi Takvim*** arasındaki farkın giderilmesi ele alınmıştı. 13 Mart 1840'da, resmi işlemlerde ***Hicri/Kameri*** takvimle ***Rumi/Mali*** takvimin de kullanılmasına karar verilmişti. Aynı zamanda o yıl 1256 olan Rumi Takvim ile Gregorien Takvimi arasındaki yıl farkı, değişmeyen bir sayıya indirgenmişti: "***584***" (M. 1840-R.1256=584).

Böylece takvimlerin düzeltilmesi (ıslahı) önemli bir konu olarak güncellik de kazanmıştı. Ahmet Cevdet, Ahmet Muhtar, A. Şakir gibi kimi aydınlar, komutanlar, bu konuda yayımlar yapmış, önerilerde bulunmuşlardı. Bunların ışığında Birinci Dünya Savaşı yıllarında ***Rumi*** takvim ile ***Gregorien/Miladi*** Takvim arasında, yüzyılların akışıyla giderek 13 güne çıkmış olan farkın giderilmesine karar verilmişti. Günlük tarihin artık ***Rumi/Mali*** değil, ***Gregorien/Miladi*** Takvime göre belirlenmesi uygun görülmüştü. Rumi Takvime göre 1332 yılı Şubatının 16. günü aynı takvimin 1333 yılı Martının başlangıcı ve aynı zamanda Miladi Takvimin 1917 yılı Martının ilk günü sayılmıştı. Böylece 1917'den başlayarak Rumi ve Miladi takvimler arasındaki gün farkı ortadan kaldırılmıştı.

Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu döneminde kullanılan takvimlerde zaman zaman düzenlemeler yapıldığını, ancak kargaşanın önlemediğini ve birliğin sağlanamadığını göstermektedir. Bu nedenle uluslararası ilişkilere uyum sağlamaya yönelinmişken sorun saat ve takvim olarak bütünüyle ele alınmıştı.

26 Aralık 1925'te TBMM'nin kabul ettiği 2 ayrı yasa ile saat ve takvimde özlenen birlik sağlanmıştı. 697 sayılı yasa ile günü 24 saate bölen ***vasati güneş saati (alafranga),*** ülkede tek resmi zaman ölçüsü olarak kabul edilmişti. Ancak ***ezani saat (alaturka)*** de resmi işlemler dışında isteyenlerce kullanılabilecekti.

698 numaralı ikinci yasa ise, "Türkiye Cumhuriyeti dahilinde resmi devlet takviminde, tarih başlangıcı olarak uluslararası takvim başlangıcı"nı esas alıyordu. Bununla ***Miladi/Gregorien (İsevi) Takvim*** kabul olunuyor ve Rumi 1341 yılı Aralık ayının 31. gününü izleyen günü, 1926 Miladi yılı Ocak ayının birinci günü sayılıyordu. Saatte olduğu gibi, takvimde de değişikliğe ve birliğe yönelinirken, devlet yönetimi (resmi işler) gözönüne alınmıştı. Bu nedenle, isteyenlerin özel yaşamlarında Hicri ya da Rumi Takvimi kullanmalarının yasaklanması düşünülmemiştir.

Miladi Takvim kabul edilirken, ay adlarında bir değişiklik yapılmamış, Rumi/Mali Takvimdeki adlar olduğu gibi korunmuştu. 12 ay içinde 2 tane "**Kânun**", 2 tane de "**Teşrin**" bulunuyordu. Osmanlıca tamlama ile bunlara ***Kânun-ı evvel*** (ilk, birinci), ***Kânun-ı sânî*** (ikinci), ***Teşrin-i evvel, Teşrin-i sânî*** deniyordu. Dilde özleştirme, Türkçeleştirme çalışmalarına ağırlık verildiği yıllarda, öncelikle bu tür tamlamalardan vazgeçilmişti. "Evvel, sânî" deyimleri de "ilk ve ikinci" olarak değiştirilmiş ve sözkonusu aylara Birinci Kânun/Teşrin, İkinci Kânun/Teşrin denilmişti. Yıllar sonra, ***Teşkilat-ı Esasiye***'nin dili Türkçeleştirilirken bu '4 aya Türkçe adlar verilmesi uygun görülmüştü. 13 Ocak 1945'te kabul edilen yasa ile şu değişiklikler yapılmıştı:

Birinci Teşrin = Ekim, İkinci Teşrin = Kasım
Birinci Kânun = Aralık, İkinci Kânun = Ocak

3) HAFTA TATİLİNİN PAZAR'A ALINMASI

Zaman birimlerindeki bu dönüşümler yapıldığında hafta tatili, Osmanlı İmparatorluğu döneminde kabul edildiği gibi ***Cuma*** günü olarak sürmüştü. Ancak ***Cuma,*** Müslümanlar için özel bir önem taşımakla birlikte, pazar günleri tatil yapan ülkelerle ilişkilerde bazı sorunlar giderilememişti. O ülkelerin Türkiye'deki temsilcilikleri cuma günleri çalışırken, resmi ve özel kuruluşların tatil diye kapalı kalmaları, işleri aksatıcı bir etken olarak belirmişti. Türkiye'nin dıştaki temsilciliklerinde ise daha büyük pürüzler ortaya çıkmıştı. Buralarda biri cuma, diğeri pazar diye 2 gün hafta tatili sözkonusu olmuştu.

17 Şubat 1923'te toplanan ***İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye'de hafta tatilinin Cuma olduğuna ilişkin bir karar alınması,*** uygulamada yeni aksaklıklar doğurmuştu. Kongrede oybirliği ile kabul edilen Tüccar Grubu'nun raporunda "***Cuma günü Türkiye'de oturan herkes için resmi tatil günüdür***" denilmekteydi. Sahipleri hangi din ve mezhepten olursa olsun, hiçbir dükkân ve kurum Cuma günleri açık bulundurulamayacaktı. Yalnızca kasaplar, manavlar ve ekmekçiler öğleye kadar açık kalabilecekti. Cuma dışındaki günlerde, isteyenler mağaza ya da kurumlarını kapatabilecekti. (***İİK,*** 33 vd.)

Bu son hüküm, Müslüman olmayanlara pazar günü tatil yapma olanağı getiriyordu ama, cumanın zorunlu tatil yapılması, bu gibilerin haftada iki gün işyerlerini kapatmaları sonucunu doğuracak nitelikteydi. Ne var ki öneri niteliğindeki İktisat Kongresi kararı, uygulamaya konulup zorunluluğa dönüştürülmemişti.

Sorun aradan yıllar geçtikten sonra kesin bir çözüme bağlanmıştı. 1 Haziran 1935'te kabul edilen bir yasa ile hafta tatili cumadan pazar gününe alınmıştı.

D) ULUSLARARASI RAKAMLARIN ALINMASI

Sayıları göstermeye yarayan işaretler/simgeler demek olan ***rakam*** sözcüğü Arapça olup "yazı ile kayıt ve işaret" anlamına gelmektedir. "0-9" arasında bir dizge oluşturan bu simgelerin/rakamların ilk kez nerede, ne zaman bulunduğu kesinlikle bilinmemektedir. Ancak sistem

Araplarca geliştirildiği ve oradan yayıldığı için "***Arap rakamları***" olarak tanınmaktadır.

İbranilerde sayılar özel simgeler yerine harflerle gösterilmekteydi. Eskiçağlarda Yunanistan'da da buna benzer bir sistem kullanılmaktaydı. Romalılar ise büyük harfler kullanarak yeni bir sistem oluşturmuşlardı. Bu sistem, Roma İmparatorluğu topraklarına yayıldığı için "***Arap rakamları***" yanında, "***Roma/Romen rakamları***" adıyla ikinci büyük bir tür oluşturmuştu.

Türkler arasında İslamiyete geçişten sonra Arapların buldukları işaretler kullanılmıştı. Sıfırın (0) nokta (.), beşin (5) de sıfır (0) biçiminde gösterildiği bu işaretler, aynı sisteme dayalı batıdaki işaretlere benzemiyordu. Dolayısıyla okumada güçlüklerle karşılaşılıyor, bir uyum sağlanamıyordu.

20 Mayıs 1928'de kabul edilen 1288 sayılı yasayla, rakamların yazılışında uluslararası simgelere geçildi. Sözkonusu yasa önerisi gene milletvekillerince hazırlanmıştı. Saffet Arıkan, Reşit Saffet Atabinen, Mustafa (Çorum) ve Sadık'ın (Balıkesir) imzalarını taşıyan yasa önerisinin gerekçesinde şöyle deniyordu:

"Uygarlık dünyası ile sosyal ve ekonomik ilişkileri ayrılamaz bir duruma gelmiş olan Türkiyemizde uluslararası sayı şekillerinin kabulü ve kullanılması artık bir zorunluluk olmuştur."

Gerekçede batı simgesi sayıların o yıllarda okullarda öğretildiği ve kullanıldığı da belirtilmişti. Öneri TBMM'de tartışmaya yol açmadan kabul edilmişti. 28 Mayısta Cumhurbaşkanınca da onaylanan yasa 1 Haziranda yürürlüğe girmişti. Ancak kamu hizmeti görmeyen özel kişiler için yeni rakamları kullanma zorunluluğu Haziran 1931'de, yani 3 yıl sonra başlayacaktı.

Bu değişiklik sisteme değil, biçime ilişkin bir değişiklikti. Ama dünya görüşü, uygarlığı algılama yönünden önem taşıyordu. Bu nedenle de1961 ve 1982 Anayasalarında ***İnkılap Kanunları*** arasma alınmıştır.

E) YENİ BİR ABECE

Uluslararası rakamların kabulünü öngören yasanın TBMM'deki görüşmeleri sırasında, kimi milletvekilleri, rakamlardan çok, uluslararası yazı şekillerinin alınmasının, yani bir abece (alfabe) değişikliğinin gereği üzerinde durmuşlardı. Kastamonu Milletvekili Hasan Fehmi, hükümetten, yazıda uluslararası simgelerin kabulünde ne sakınca gördüğünün açıklanmasını istemişti. Bitlis Milletvekili Muhittin Nami de, sayı şekillerinin "küçük bir parça" olduğunu belirterek uluslararası yazı şekillerine

ne zaman geçileceğini sormuştu. Sorulara yanıt veren Maliye Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Eğitim Bakanı Mustafa Necati, abece değişikliğinin zor ve önemli bir sorun olduğunu, bu nedenle uzmanlardan oluşan bir komisyon oluşturulduğunu açıklamışlar ve çalışmaların yakında sonuçlanacağını belirtmişlerdi.

Gerçekten de yazı değişikliği toplumu derinden ilgilendiren bir kültürel devrim demekti. "Ağızdan çıkan seslerin, dolayısıyla de dili oluşturan sözcüklerin gözle görülebilen ya da elle dokunulabilen işaretler, simgeler halinde biçimlendirilmesi" diye tanımlanan yazının ilk bulunuşundan günümüzdeki ***harf yazısı*** durumuna gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçtiği bilinmektedir. Sümer ***Çivi Yazısı*** gibi düşünceyi yansıtan Mısır ***Hiyeroglifi*** bugünkü abecelerin bulunmasını sağlayan kaynak olmuştur. Yazının tarihsel gelişiminde asıl büyük aşama Fenikeliler tarafından gerçekleştirilen heceye geçiş olmuştur. ***Hece Yazısı***ndan sonraki atılım ***Harf Yazısı***na geçiş olmuştur. Ortadoğu'da Yunan ve Arami abeceleri olarak 2 yönde başlayan gelişmeler de bugün kullanılan abecelerin büyük bir kısmını meydana getirmiştir.

1) TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ABECELER

Türkiye'de bugün kullanılmakta olan abeceye gelinceye kadar Türklerin kullandıkları abeceler için şöyle 4'lü bir dizi yapılmaktadır: ***Göktürk-Uygur-Arap-Latin.*** Ancak bu sıralama gerçeği tümüyle yansıtmadığı gibi, adlandırmaların "Arap" ve "Latin" diye yapılması da bazı kavram ve değerlendirme kargaşasına yol açmaktadır. Çünkü Türklerin uzun tarihleri boyunca bu '4' abece dışında başka abeceler de kullandıkları bilinmektedir. Günümüzde de sözkonusu '4' abece dışmda abeceler kullanan Türk toplulukları vardır. Öte yandan, İslamiyetle birlikte Türkler arasında yaygınlık kazanan abece, salt Arapların kullandıkları harflerden oluşmayıp İranlıların yaptıkları ekleme harfleri de içermektedir. Bu nedenle ona ***Arap abecesi*** değil, ***Arap kökenli*** abece demek gerekir. Bunun gibi Türkiye Cumhuriyetinde kabul edilen abece de ***Latin abecesi*** olmayıp ***Latin kaynaklı yeni Türk abecesi***dir.

Tarih sahnesine çıkışları ***Hiung-nu***'lar dönemine kadar geriye giden Türklerin o dönemde kullandıkları yazının niteliği hakkında açık bilgilere sahip değiliz. Bu yüzden Türklerin kullandıkları ilk abece Göktürkler döneminde yaygınlık kazanan ***Göktürk abecesi***dir. Bu abece ile yazılan anıtlardan ötürü ***Orhun abecesi*** de denilen bu ilk Türk abecesinin kökeni hakkında çok değişik görüşler ve savlar öne sürülmektedir. Bunlar arasında en geçerlisi, sözkonusu yazıyı çözen Thomsen'in ortaya attığı

bunun Aramî abecesinden türemiş olduğudur. ***Göktürk abecesi,*** 38 harf ya da işaretten oluşmaktaydı. Bunlardan 4'ü ünlü, 30'u ünsüz, 4'ü de hece işaretleridir. Harfler birleştirilmeyip ayrı ayrı yazılırlar. Sözcükler, aralarına konulan üstüste iki nokta (:) ile birbirinden ayrılırlar.

Bu abecenin Göktürklerden sonra Uygurlar döneminde de bir süre kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca ***Göktürk abecesi,*** bazı değişikliklerle Bulgarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Sekeller tarafından da kullanılmış, böylece Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. Ancak Göktürk Kağanlığının yıkılmasıyla (744) onun yerine geçen Uygurlar bir süre sonra Göktürk yazısını bırakarak kendilerine özgü yeni bir abece düzenlemişlerdi.

Uygur Abecesi, Sogd kökenli olup bazı değişikliklerle Türkçeye uygulanmıştı. Harf sayısı 18 olarak saptanmıştı. Bunlardan 3'ü ünlü, 15'i ünsüzdür. Arap yazısmda olduğu gibi sağdan sola doğru yazılır; "z" dışındaki bütün harfler birleştirilir. Bu abece, Uygurların siyasal varlıklarım yitirmelerinden sonra da yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Timur İmparatorluğunda ve onun kollarında Uygur yazısının kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda da Orta Asya'daki Türk hükümdarlarına gönderilen mektuplarda kimi "***yarlık***'lar Uygurca yazılıyordu. Örneğin Fatih Mehmet'in Otlukbeli savaşından sonra Özbek Hanına gönderdiği zafername ***Uygur abecesi*** ile yazılmıştı. Böylece Osmanlı merkez yönetiminde de geçerliliğini koruyan Uygur abecesi varlığmı bir süre daha devam ettirmiş ve XVIII. yüzyılda tamamıyla unutulmuştur.

Türklerin İslamiyete geçişleri yeni bir abece değişikliğine de yol açmıştır. ***Uygur abecesi*** bırakılmış ve Arapçadan alınan yeni bir abece kabul edilmiştir. Gerçi 1303'te Kıpçak bozkırlarında kaleme alınan ***Codex Comanicus*** gibi Latin harfleriyle yazılmış bazı yapıtlara rastlanmakta ise de Arap kökenli abece yaygınlaşmıştır. Dinin kutsal kitabını, peygamberin hadislerini ve dine ilişkin bilgileri, yorumları, Arapların kullandıkları yazı ile okuyup anlama eğilimi de bu değişiklikte etken olmuştur. Yalnız Türkler Arap abecesini olduğu gibi almamış, İranlılar gibi ona bazı harfler ekleyerek kendi dillerine uyarlamaya çalışmışlardır. Bu yüzden Arapçadaki 29 harf sayısı 34'e çıkarılmıştır.

2) YENİ BİR ABECENİN GEREKLİLİĞİ

Arap kökenli abecenin en büyük özelliği ünlü harflerin eksikliğidir. Gerçekte 29 harfli olan bu abecede tek bir ünlü vardır: "a, e, ı" diye değişik seslerle okunabilen ***elif.*** Onun dışında, aslında ünsüz olan 2 harf de yerine göre ve bazı kurallarla ünlü olarak okunabilmektedir: v,

y. Ünlü eksikliğini giderebilmek, okumayı kolaylaştırmak için, ünsüz harflerin üstlerine ya da altlarına kimi işaretler konulması yöntemine başvurulmuştur. Ancak ***hareke*** denen bu işaretler de yazımda birçok karışıklıklar doğurmuştur.

Arap kökenli abecenin önemli bir başka özelliği, temelde aynı olup birbirine yakın olan sesler için ayrı ayrı harflerin bulunmasıdır. Bugün kullandığımız abecede tek bir "h, s, z" bulunduğu halde Arap abecesinde bunların her biri için 3 ayrı harf vardır. Dolayısıyla sözcüklerde bu sesleri belirleyecek sesin hangi harf ile yazılacağını bilmek güçleşmekte, bunu bilmek doğru okuyup yazmanın önkoşulu olmaktadır.

a) *Arap Kökenli Abece ve Türk Dili*

Arap kökenli abecenin okuma yazmada doğurduğu güçlükler dışında, Türkçenin ses varlığına da uygun olmadığı, yüzyıllık çabalara karşın imparatorluk içerisinde okuryazar nüfus oranının artmayışında da kendini belli etmişti. Bu yüzden XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak, "***abecenin düzeltilmesi***" (alfabenin ıslahı) sorunu gündeme gelmişti. Dikkate değer nokta, bu konudaki tartışmaların hemen başlarında, abecede yeni bir düzenleme yapma yerine ***Latin abecesi***ni kabul etmenin daha doğru olacağmm öne sürülmesidir. Fransız dilbilimci C. François Volney (1757-1820) ***l'Alphabet Européen appliqué aux langues Asiatique*** (Avrupa abecesinin Asya dillerine uygulanması) adıyla yayımladığı incelemesinde, başta Müslümanlar olmak üzere doğu halklarının Latin abecesini almalarının batıya ulaşmak için gerekli olduğunu savunmuştu.

Bu görüş, değişik biçimde de olsa Osmanlı sarayına ve başkentine de yansımıştı. III. Selim'in kızkardeşi Hatice Sultan, saray hizmetindeki ressam mimar Melling'ten Latin abecesini öğrenmişti. Çok geçmeden de yazının düzenlenmesi tartışmaları başlamıştı. Yeni açılan okullar için Fransızcadan kitaplar çeviren ve ***Darülfünun*** (Üniversite) Müdürlüğüne getirilen Tahsin Hoca, harflerin Latincede olduğu gibi soldan sağa doğru yazılmasını önermişti. O yıllarda Osmanlı başkentinde bulunan Azerbaycanlı ünlü düşünür Fethali ise "harflerin ıslahı"nı öngören bir tasarı sunmuştu. Sözkonusu tasarı o dönemde kurulmuş olan ***Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye***'de (Osmanlı Bilim Derneği) görüşülmüş ve beğenilmişti. Ancak tasarının uygulamaya konulması, eski İslami yapıtların unutulmasına yolaçacağı kuşkusuyla sakıncalı bulunmuştu. Sözkonusu cemiyetin kurucularından olan Münif Paşa, Arap harflerinin devamından yana olmuştu. Bununla birlikte kimi düzeltilerin yapılmasını, yazım kurallarının değiştirilerek okuma yazmanın kolaylaştırılmasını da zorunlu bulmuştu. O. bu amaçla '2' yol göstermişti: ***Hareke***lerin sayısını artırmak, ya da sözcükleri oluşturan harfleri ayrı ayrı yazıp gereken ünlü

işaretlerini yerinde belirlemek. Bu öneriler de uygulamada yeni karışıklıklar doğuracağı için geçerlilik kazanamamıştı. ***Huruf-ı munfasıla*** denen harfleri bitiştirmeden ayrı ayrı yazmak biçimindeki ikinci önerisi İkinci Meşrutiyet döneminde Enver Paşa tarafından desteklendiği halde toplumda kabul görmemiştir. Tiflis'e dönen Fethali, bir süre sonra Arap harfleri yerine Volney'in önerdiği gibi Latin abecesinin alınmasını belirten yeni bir rapor hazırlayarak Ali Paşa'ya göndermiş, ancak bundan da olumlu bir sonuç alınamamıştı.

Abece konusundaki bu tartışmalar basına da yansımıştı. Ali Suavi abecenin düzenlenmesini isterken, Namık Kemal bunun gerekli olmadığını savunmuştu. 1869'da ***Terakki*** (İlerleme) gazetesinde Hayreddin imzasıyla çıkan bir yazıda ise, okuma yazmadaki güçlüklerin giderilebilmesi içins ***Latin abecesi***nin alınmasının yerinde olacağı öne sürülmüştü. Celal Nuri de, Arap kökenli abeceyi düzeltmek için uğraşmanın boş bir çaba olacağım öne sürerek, "***cesaretle Latin harflerinin kabul edilmesini***" istemişti. 1914'de ***Hürriyet-i Fikriye*** (Düşünce Özgürlüğü) dergisinde çıkan bir yazı dizisinde de Latin harflerinin kabul edilmesinin gerektiği ayrıntılarıyla açıklanmıştı. İttihat ve Terakki kurucularından İbrahim Temo da bu görüşte olduğundan kendisine "***Latinci Temo***" denilmişti. Önceleri Arap yazısının Türkçeye uygun bir hale getirilmesini isteyen Kılıçzade Hakkı ile Hüseyin Cahit Yalçın da ***Latin abecesi***nin kabulünü istemeye yönelmişlerdi. Daha da ilginç olanı, Mehmet adında Tiranlı bir Osmanlı yurttaşının Arnavutluk'ta Latin yazısının kullanılması için 1910'da sadarete başvurmasıydı. Başvuru Şeyhülislamlığa gönderilmiş ve Şeyhülislamlık ***Kur'an***'ın Latin harfleriyle yazılamayacağını öne sürerek buna karşı çıktığından girişim sonuçsuz kalmıştı.

Cumhuriyet döneminde devrimlere sıra geldiğinde abece sorunuyla ilgili olarak yurtdışında iki önemli gelişme olmuştu. 1917'de öğrenim için Almanya'ya gönderilen Türk öğrenciler orada bir ***Türk Öğrenci Dernekleri Birliği*** kurmuş ve Türkçülük alanında çalışmalara koyulmuşlardı. Başlarında Bekir Sıtkı Oransay'ın bulunduğu bu gençler 1924'de Latin kökenli yeni bir abece geliştirmişlerdi. Bu abece 5'i ünlü olan 30 harften oluşturulmuştu, bunu tanıtmak için de Berlin'de **Yeni Yazı** adında bir de dergi çıkarmışlardı.

Öte yandan o yıllarda Sovyet Cumhuriyetlerindeki Türk toplulukları arasında da Latin harflerinden alınan bir abecenin kabulü için girişimlerde bulunulmuştu. ***Kazan***'da bu konuda tartışmalar yapılırken Azerbaycan'da Latin harflerinin serbestçe kullanılması kararlaştırılmıştı. 1924'te Arap yazısı ile basılmış yayınların Sovyetler Birliğine sokulması yasaklanmıştı. Sovyet yönetimi bununla Müslüman toplulukların İslam

dünyası ile kültürel ilişkilerini engellemek, zayıflatmak istemişti. Bu durumda 1926'da Bakû'da toplanan ***Birinci Türkoloji Kongresi***'nde bütün Rusya Türkleri için Latince kökenli bir alfabenin kabul edilmesi öngörülmüştü. Ama kimi duraksamalar nedeniyle bu karar hemen uygulanamamıştı.

Cumhuriyetin 5. yılında ***Latin kökenli Türk abecesi***nin kabul edilmesini işte bu uzun ve çok yönlü tartışmaların, gelişmelerin sonucu olarak değerlendirmek gerekir. Sözkonusu tartışmaların yapıldığı dönemde öğrenim gören Mustafa Kemal kuşağı, batı dillerini öğrenirken doğal olarak Latin abecesiyle karşılaşmışlardı. Bu yüzdendir ki Mustafa Kemal daha 1908'de Bulgar Türkologu İvan Malinov'a, bir abece değişikliğinden yana olduğunu söylemiştir. 1914'de Madam Corin'e gönderdiği Fransızca mektubun sonundaki Türkçe notu da Latin harfleriyle yazmıştır. Üstelik onun abece değişikliğine daha Kurtuluş Savaşı başlarında karar vermiş olduğu anlaşılmaktadır. ***Erzurum Kongresi*** ertesinde, 8 Ağustos 1919'da geleceğe yönelik girişimleri için Mazhar Müfit Kansu'ya not ettirdiği değişikliklerinde 5. sırayı "***Latin harflerinin kabulü***" almıştı. Halide Edip Adıvar da 1922'deki bir konuşmasında Mustafa Kemal'in Latin harflerinin kabul edilmesinden söz ettiğini aktarmaktadır (***Türkün Ateşle İmtihanı,*** 264). Nitekim bir yıl sonra İzmit'te gazetecilerle görüşmesinde, kendisine "***Ulusa Latin harflerini kabul ettiriniz***" önerisinde bulunan H. C. Yalçın'a şu yanıtı vermişti: "Henüz bu hususta kimseye söz veremem. Daha beklemeye mecburum!"

Bu yanıt, böyle köklü bir değişiklik için kamuoyunun hazırlanmasının gerektiği dışında, Atatürk'ün çevresindeki kişiler arasında bile henüz bir görüş birliğinin bulunmadığının göstergesiydi. Tahsin Ömer, 1923'te "***Latin Harflerini Kabul Etmeliyiz***" adıyla bir kitap yayımlamıştı ama aynı yıl toplanan ***İzmir İktisat Kongresi***'nde harflerin değiştirilmesi için yapılan öneri Kongre Başkanı Kâzım Karabekir tarafından işleme bile konulmadan reddedilmişti! Karabekir, kongreden sonra ***Hâkimiyet-i Milliye***'ye verdiği demeçte (5 Mart 1923), Latin harflerinin kabul edileceği gün memleketin altüst olacağını ve yabancıların Türkleri Hıristiyan olmakla suçlayacaklarını öne sürmüştü. Karabekir gibi, Türk aydınlarının ünlülerinden bir kısmı da o yıllarda abece değişikliğine karşı çıkmışlardı. Örneğin İbrahim Alaattin Gövsa, dünyada buna benzer bir deneyim yaşanmadığını savunarak kuşkusunu dile getirmişti. Köprülü Fuat da batı uygarlığına bir abece değişikliğiyle yaklaşılamayacağını öne sürmüştü (***Milli Mecmua,*** 1/XI/1926). Zeki Velidi Togan ise böyle bir değişikliği uygulamaya olanak bulunmadığını dile getirmişti (***Türk Yurdu,*** 1/XI/1926).

b) *Abece Değişikliğine Yöneliş*

Tartışmalar böylece sürerken 1928 başlarında yeni bir abece için ilk adımlar atılmıştı. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, 8 Ocakta Ankara ***Türk Ocağı***'nda, Türk harfleri hakkında bir konferans vermişti. Artık değişikliğe gidileceği belli olmuştu. Yalnız, ***abece,*** dili şekle dönüştüren bir araç olduğuna göre yazı ve dil sorununun birlikte ele alınması zorunluluğu vardı. Bu nedenle Türkçenin özelliğine uygun bir abecenin saptanması için oluşturulan komisyona "***Alfabe Komisyonu***" yanında ***Dil Encümeni*** de denmişti. Bu kurulda, uzman, eğitimci ve yazar/gazeteci milletvekili olan şu 9 üye bulunuyordu: Ragıp Hulusi Özden, İbrahim Grantay, Ahmet Cevat Emre, Emin Erişirgil, İhsan Sungu, Avni Başman, Falih Rıfkı Atay, Ruşen Eşref Ünaydın, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

Komisyon çalışmaları sürerken dil uzmanı İbrahim Necmi Dilmen, Atatürk'e ve onun yakın çevresindekilere yeni harflerle yazmayı öğretiyordu. Komisyon üyeleri arasında dildeki yabancı sözcüklerin söyleniş özelliklerine göre değişik işaretler, harfler kabul edilip edilmemesi konusunda görüş ayrılıkları belirmişti. Çoğunluk, Türkçenin esas alınmasını ve Türçe sözcükler için zorunlu olmayan harf saptamanın gereksiz olduğunu savunuyordu. Atatürk de Türkçecilerden yana olunca yeni Türk abecesi belli olmuştu.

Atatürk 4/5 Ağustos 1928 gecesi Dolmabahçe sarayından Başbakan İnönü'ye yazdığı mektupta ilk kez bu yeni harfleri kullanmıştı. 9/10 Ağustos akşamı ***Sarayburnu***'nda düzenlenen konserde de abece de değişiklik yapılacağı açıklanmıştı. Atatürk'ün yeni harflerle yazdığı ve Falih Rıfkı Atay'ın yüksek sesle okuduğu açıklama şöyle başlıyordu:

"***Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim güzel, ahenkli, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir.***"

Abece Komisyonu, 24 harften oluşan ***Latin abecesi***ni olduğu gibi kabul etmemişti. Türkçenin özelliğine göre Latincedeki bazı harfler atılmış, ***Türk abecesi***ne bazı yeni harfler de eklenmişti. Örneğin "***Q***" ve "***X***" harfleri alınmazken, "***ç, ğ, ı, ş***" gibi ünsüzlerle "***ı, ö, ü***" gibi ünlülerin eklenmesi zorunlu görülmüştü. Böylece yeni Türk abecesi, '8'i ünlü olan 29 harften oluşturulmuştu.

Atatürk, abece değişikliğinin açıklandığı gece Sarayburnu'nda halkla konuşurken şu önemli noktayı da vurgulamıştı:

"Bugün yapmak zorunda bulunduğumuz çok değerli bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmek... Kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya, bütün yurttaşlara öğretiniz. Bunu yurtseverlik, ulusseverlik görevi biliniz. Bu görevi yaparken düşününüz ki, bir ulusun, bir sosyal

topluluğun yüzde 10'u ancak okuma yazma bilir, yüzde doksanı bilmezse, bundan insan olanların utanması gerekir!"

Bu utanılacak duruma son verebilmek için, her şeyden önce yeni abecenin kısa sürede uygulamaya konulması gerekirdi. Ne ki vaktiyle Enver Paşa'nın harflerin ayrı ayrı yazılması girişimindeki kargaşayı yaşamış olan, başta Başbakan İsmet İnönü olmak üzere birçok kimse, birkaç yıllık bir geçiş dönemini zorunlu görüyorlardı. Latin kökenli abeceye geçiş için 7 yıllık bir geçiş dönemini gerekli gören İnönü, komisyon toplantısına da katılarak bu görüşünü belirtmişti. Ancak Dolmabahçe'de Atatürk'le uzun bir görüşme yapınca kuşkularından kurtulmuş ve abece devriminin en ateşli savunucu olmuştu. Böylece daha ilgili yasa TBMM'de kabul edilmeden yaklaşık 2 ay önce, 9 Eylül 1928'de yeni harflerle ve kendi el yazısıyla uygulamaya ilişkin bir "Genel Program" hazırlamıştı (***TV***, I/1).

Komisyon üyesi F. Rıfkı Atay da yeni abecenin ancak 5 yıl sonra eskisinin yerini alabileceği kanısındaydı. Atatürk'ün bu duraksamalara verdiği yanıt ise, devrimci bir anlayışın kararlı yansımasıydı: "***Ya 3 ayda yaparız, ya hiçbir zaman!***" Cumhuriyet gazetesi sahip ve başyazarı Yunus Nadi de bir başka açıdan bir geçiş dönemini gerekli görenlerdendi. O, belli bir süre için gazetelerin belirli sütunlarının yeni abece ile, diğerlerinin eski Arap harfleriyle dizilmesini, okullarda da yeni kaydolan öğrencilerin yeni harflerle, eskilerin ise eski harflerle öğrenim görmelerini önermişti. Ama Atatürk, "Hayır olmaz. Gazetede sizin yazacağınız bir sütunu alışkanlık nedeniyle hiç kimse okumaz, yine eskisi devam eder. Okullarda da ayrı ayrı sınıflarda öğretim büsbütün karışıklığa yol açar. Bu iş ya birden olur, yahut hiç olmaz" diye öneriyi kabul etmemişti.

3) LATİN KÖKENLİ TÜRK ABECESİ

Atatürk, yeni harfleri tanıtmak ve bunların ne kadar çabuk öğrenilebileceği yolundaki görüşünü kanıtlayarak her devrim hareketi öncesinde olduğu gibi halktan destek almak amacıyla bir yurt gezisine çıkmıştı. Gittiği yerlerde yazı tahtasının başına geçerek yeni Türk abecesini tanıtıyor, yeni yazıyı öğrenenleri sınavdan geçiriyor ve toplumdaki tepkiyi saptamaya çalışıyordu. 23 Ağustosta Tekirdağ'da bu konudaki ilk dersini vermişti. Aldığı olumlu sonucu da şöyle belirtmişti:

"Az zaman sonra yeni Türk harfleriyle gözler kamaştırıcı Türk manevi gelişmesinin ulaşabileceği güç ve saygınlığın uluslararası düzeyini, gözlerimi kapayarak şimdiden o kadar parlak görüyorum ki, bu manzara beni kendimden geçiriyor." (***ASD***, III, 82)

Bu sözler, siyasal devrimin bir kültür devrimiyle tamamlanması öngörülmüşken yeni abecenin okuma yazmayı ve bilgi edinmeyi kolaylaştırmada ve çağdaş değerlere ulaşmada ne denli etken olduğuna duyulan inancın belirtisiydi. 25 Ağustosta Dolmabahçe sarayında yapılan büyük toplantıda bulunanlara yeni Türk abecesi dağıtılmıştı.

1 Eylülde Çanakkale'de yeni harfler konusunda konuşan Atatürk daha sonra İstanbul'dan Samsun'a geçmişti. 14 Eylülde başlayan bu gezisi bir hafta sürmüş ve Amasya–Sıvas–Kayseri üzerinden Ankara'ya dönmüştü. Halkın yeni abeceyi öğrenmek, öğretmenlerin de bunu öğretmek için içtenlikle ve heyecanla çalışmalarından gurur duymuştu. Eğitim Bakanı Mustafa Necati'ye gönderdiği telgrafta bu çabalarından ötürü bütün öğretmenlere teşekkürlerini ve selamlarını iletmişti.

Yurt gezisi, komisyonca saptanmış olan yazım kurallarında bazı değişiklikler yapılmasının daha uygun olacağını da göstermişti. Atatürk 21 Eylülde Sıvas'tan Başbakanlığa gönderdiği yazıda bunları belirtmiş (***ATTB,*** IV, 540) ve düzeltilmesini istemişti.

Onun yeni yazıyı öğretmede başöğretmenliği üstlenmesi yalnız halkın karşısına çıktığında değil, Ankara'da Çankaya Köşkünde de sürmüştü. Gemlik'ten kendisine mektup gönderen ve yeni harfleri bir haftada öğrendiklerini belirten, ancak "***g, k***" harflerinde bazı sorunlarla karşılaştıklarını söyleyen Gazozcu Haydar ile arkadaşlarına verdiği yanıt bunu göstermektedir (***ATTB,*** IV, 541).

Yeni abece henüz yasa ile kabul edilmemişken bunu önce öğretmenler sonra da onlar aracılığıyla halk arasında yaygınlaştırma çabaları sürdürülmüştü. 1 Kasımda TBMM'nin yeni çalışma yılını açış konuşmasında Atatürk, toplumsal kalkınmada temel taşı olarak nitelediği abece değişikliğiyle elde edilecek sonuçları şöyle özetlemişti:

"Her şeyden önce, her değişmenin ilk yapı taşı olan soruna değinmek isterim. Her araçtan önce Türk ulusuna, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yolun dışında, kolay okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Büyük Türk ulusu cehaletten, az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir araçla sıyrılabilir. Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasına dayanan Türk alfabesidir. Basit bir deneme, Latin esasından Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu, kentte ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarını güneş gibi meydana çıkarmıştır.

"BMM'nin kararıyla Türk harflerinin kesinlik ve yasallık kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlıbaşına bir geçit olacaktır.

"Aziz arkadaşlarım, yüksek ve ebedi yadigârınızla büyük Türk ulusu yeni bir nur âlemine girecektir." (***ASD,*** I, 359 vd.)

Böylece sıra yeni abecenin yasallaşmasına gelmişti. Hükümet bu

amaçla hazırladığı tasarıyı Meclise sunmuştu bile. Cumhurbaşkanının konuşmasından sonra bazı milletvekillerinin verdikleri bir önerge üzerine tasarıyı imceleyerek 15 kişilik özel bir komisyon oluşturulmuştu. Birleşime verilen arada komisyon raporunu düzenlemişti. Bu yüzden ikinci bileşimde hemen görüşmelere geçilmişti. Dikkati çeken, yeni abeceyi saptayan komisyonun çalışmalarında oldukça uzun bir geçiş dönemi isteyen Başbakan İnönü'nün şimdi bunun ivedilikle uygulanmasını dilemesiydi. Görüşlerini şöyle açıklamıştı:

"Türk abecesiyle bu ulusun okuma yazma mücadelesine girmesi, her yanda büyük bir açılma, büyük bir kolaylık doğurmuştur. Hiçbir yasa tasarısı görüşülürken kesinlikle uygulanacağına ve büyük sonuçlar doğuracağına böylesine güven vermemiştir."

Söz alan Mehmet Emin Yurdakul, Arap harfleriyle okuma yazmanın güçlüğünü belirterek, "Arap harfleri, bilimin ve sanatın sesini halkın içerisine yayamıyordu. İlerleme ve uygarlığın ruhunu halkın içerisine yayamıyordu. Aydınlar ile halk arasında uçurumlar vardı, setler vardı. Bu yeni harfler toplumu tek bir ulus haline getirecektir. Ulusun içinden yeni düşünürler, yol göstericiler, sanatçılar çıkacak ve Türk ulusu bu yeni harflerle kendine bir gelecek yazacak, yeni bilimini, sanatını, dünyasını yaratacaktır" demişti.

Kısa birkaç konuşmadan sonra oya sunulan tasarı oybirliği ile kabul edilmişti. 1353 sayılı yasa, ***Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki (uygulanması) Hakkında Kanun*** başlığını taşıyordu. Birinci maddesi de şu hükmü içeriyordu:

"***Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve ilişik cetvelde şekilleri gösterilen harfler, Türk harfleri adı ve hukuku ile kabul edilmiştir.***"

Bütün yayımların ve resmi belgelerin bir günde yeni harflerle yazılması olanağı bulunmadığından, yasada uygulamanın aşamalı olması öngörülmüştü. Kişilerin, toplumun ve resmi kuruluşların yeni harfleri öğrenip yazabilmeleri düşünülerek "19 aya kadar varan" üç aşama saptanmıştı. Buna göre, devlet işlerinde son sınır 1 Ocak 1929 olarak belirlenmişti. Ticaret defterleri, mahkeme ilamları, dilekçeler için süre 1 Haziran 1929'da; basılı evrak ile tutanaklar için de 1 Haziran 1930'da dolacaktı.

TBMM, yasanın kabulünden sonra Sıvas Milletvekili Rahmi Bey'in önerisiyle, Cumhurbaşkanı Atatürk'e "altın levha üzerine yazılı kabartma bir abece" verilmesini de kararlaştırmıştı. Bu, Meclisin abece değişikliğinde öncülüğü ve öğreticiliği üstlenen Cumhurbaşkanına teşekkürünün bir simgesi olduğu kadar, sözkonusu değişikliğin taşıdığı önemin de belirtisiydi. Nitekim bu önemi nedeniyle 1353 sayılı yasa, 1961'den

başlayarak T. C. Anayasalarının ***İnkılap Kanunları*** denen devrim yasaları arasına alınmıştır.

Türkiye'de Latin kaynaklı bir abecenin kabul edilmesi, dış dünyadaki Türkleri de etkilemişti. Türkiye'nin izinden giderek benzer bir değişikliği yapan ilk topluluk da Bulgaristan Türkleri olmuştu. Henüz abece komisyonunun çalışmalarını sürdürdüğü 1928 Temmuzunda ***Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği,*** Türkiye'de yeni yazıya geçilir geçilmez, Bulgaristan'daki Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretim yapılmasını kararlaştırmıştı. Ancak Arap abecesini savunan tutucu kesimin itirazları yüzünden Bulgar Eğitim Bakanlığı bazı gerekçeler öne sürüp bu girişimi engellemeye çalışmıştı. Bu nedenle yeni Türk harfleriyle öğretime ancak 1930'da geçilebilmişti.

Türkiye'de yeni abeceye geçiş, birkaç yıldır bu sorunun tartışıldığı Sovyetler'deki Türk devletlerini de etkilemişti. ***Özbekistan*** ve ***Türkmenistan***'da aynı yıl Latin harfleri kabul edilmişti. 1925'ten bu yana bu harflerin kullanıldığı ***Azerbaycan***'da da Latin kökenli abece tek yazı sistemi olarak tanınmıştı. ***Tataristan***'da ise bu abeceye bir yıl sonra 1930'da geçilmişti. Ancak Türk dünyasmda gittikçe artan abece birliği Sovyet rejimince iyi karşılanmamıştı. Ruslar, Türklerin de Slav abecesi olan ***Kiril*** harflerini kullanmalarını istiyor ve zorluyorlardı. Bu yüzden 1937'den başlayarak Sovyetler'deki Türk devletlerinde ***Kiril abecesi***nin kullanılmasına geçilmişti. Ancak Sovyet rejiminin çökmesi ve ona bağlı Türk devletlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarından sonra buralarda Latin kökenli bir abecenin kabulü ve Türkiye ile de bir abece birliğinin sağlanması sorunu ele alınmış bulunmaktadır.

4) YENİ ABECEYİ YAYGINLAŞTIRMA ÇABALARI : ULUS OKULLARI

Arap kökenli abece yerine Türkçenin ses yapısına uygun Latin kaynaklı yeni bir abecenin kabulü, kültürel bir devrim demekti. Ama öngörülen devrim, bu yeni yazıyı ivedilikle yaygınlaştırmak, bireyi ve dolayısıyla toplumu cehaletten bir an önce kurtarmakla anlam kazanabilirdi. Bu da çok iyi düşünülmüş bir programı, buna uygun bir örgütlenmeyi ve bunları gerçekleştirecek özverili bir kadroyu gerekli kılıyordu. Bu üç yönlü sorun ***Ulus Okulları (Millet Mektepleri)*** adı verilen bir uygulama ile çözülmüştü. Abece değişiminin öncüsü bir Cumhurbaşkanı, başlangıçta bir geçiş dönemini gerekli görmüşken sonradan bu değişikliğin hemen uygulanmaya konulmasına inanan bir Başbakan ile Cumhuriyetin öğretmenler kadrosunu şevkle, özveriyle seferber edebilen bir Eğitim

Bakanı üçlüsü, yasanın uygulanıp kısa sürede sonuç alınmasında başlıca etken olmuşlardı.

Millet Mektepleri, başka ülkelerdeki ***Halk Eğitimi*** çalışmalarından esinlenerek ve Türkiye koşulları gözönüne alınarak uygulamaya konulmuştu. Böyle bir uygulamaya gidileceğini ilk kez 1 Kasım 1928'de Başbakan İnönü açıklamıştı. Bir hafta sonra da bu konuda daha ayrıntılı bilgiler vermişti. Buna göre ***Millet Mektepleri,*** kent ve köy bütün yurdu kaplayacaktı. Vatandaşlar, işlerinin en uygun olduğu dönemlerde, 2 ya da 4 ay süreyle açılacak kurslara devam edeceklerdi. Uygun zaman bulamayan, kurslara gelemeyenler için de bir gezici öğretmenler örgütü oluşturulacaktı. Bütün devlet memurları Millet Mektepleri için elbirliği ile çalışacaklardı. İnönü'nün açıkladığına göre Atatürk, Millet Mektepleri örgütünün Genel Başkanlığını ve ***başöğretmen***liğini de kabul etmişti.

TBMM, gerekli giderleri karşılamak için Eğitim Bakanlığı bütçesine 400.000 lira ek ödenek vermişti. Bu konuda hükümetçe hazırlanan kararname de Danıştay'ın onayından sonra 24 Kasım 1928'de yürürlüğe girmişti. (Yıllar sonra 24 Kasımın ***Öğretmenler Günü*** olarak kutlanması buna dayanmaktadır.)

Kararnameye ekli yönetmelik ile de bu okulların amacı, öğretimin nasıl yapılacağı, öğretmenlerin ve müfettişlerin görevleri, dersaneler için yapılacak harcamaların nasıl karşılanacağı, kursları başarı ile bitirenlere verilecek belgeler ayrıntılarıyla belirtilmişti. ***Millet Mektepleri***'nin amacı şöyle saptanmıştı:

"TBMM'ce Türk dilinin kişisel ve genel, özel ve resmi bütün yazışmaların Türk harfleri ile yapılmasının yasa ile kabul edilmiş olmasından, bu yasaya dayanılarak uygulamaya açıklık ve yön verilmesi için yeni Türk harflerinin kısa bir zamanda ve kolaylıkla herkese okuyup yazabilmek olanağını veren niteliğinden Türk ulusunu olabildiğince yararlandırmak ve bütün halk topluluklarını süratle okur yazar duruma getirmek."

Millet Mektepleri, gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra 1 Ocak 1929'da öğretime başlamışlardı. Başlangıçta kurslar öğrenim için gelenlerin okur yazarlıklarına göre 2 ve 4 aylık "***A*** ve ***B***" diye iki sınıfa ayrılmıştı. Ancak sonradan salt okuma yazma dışında bu okullara gelenlere bazı temel pratik bilgiler vermek de istendiği için "B" derslikleri "A"yı bitirenlerin girebilecekleri bir üst sınıfa dönüştürülmüştü. Vatandaşların kurslara devamları zorunlu tutulmuş, yazılmayanlardan ya da devam etmeyenlerden İl Meclisleri kararına göre 5-60 lira para cezası alınması öngörülmüştü. Bu okulları bitirenlerin okuma yazma alışkanlıklarını sürdürebilmelerine yardımcı olmak için haftalık bir dergi de yayımlan-

mıştı. ***Halk Mecmuası*** adı verilen derginin ilk sayısı 11 Şubat 1929'da çıkmıştı (***HDEY,*** 154 vd.). Ne var ki ***Millet Mektepleri***'nde bu gelişmeler olurken onun hazırlayıcısı Eğitim Bakanı Mustafa Necati, hem de okulların açıldığı 1 Ocakta hayata gözlerini yummuştu.

Millet Mektepleri uygulaması, Türk basınında "***Cehaletle savaş***" ya da "***Tarihin ilk irfan (bilgi, kültür) seferberliği***" diye nitelendirilerek desteklenmişti. Dış basında da bu girişimden övgü ile söz edilmişti. 3 Ocak 1929 günlü ***The Newyork Times,*** bunu "eğitim alanında yiğitçe bir atılım" olarak değerlendirmiş ve şu görüşlere yer vermişti:

"Türkiye hiç değilse bir bakımdan eski Cumhuriyetleri utandıracak biçimde yeni yıla girdi... Dört ay içinde Türkiye'nin okur yazar bir ülke olması planlanmıştır.. Biz kendi beyaz çocuklarımız arasındaki okur yazarlık oranını 150 yılda yükseltebildik!"

Öte yandan ***The National Geographic Magazine***'in ocak sayısında da, "kalem kılıçtan daha güçlüyse, Türkiye yeni zaferler kazanma yolundadır" deniliyordu.

İngiltere'de ***"Heceyi Sadeleştirme Derneği"***'nin Glasgow Şubesi üyelerinin, Cumhurbaşkanı Atatürk'ü Türk abecesini sadeleştirmesinden ötürü kutlamaları ise, ayrı bir önem taşıyordu. Atatürk onlara verdiği yanıtta, yaşlı kimselerin okuma yazma öğrenmekten duydukları sevincin daha belirgin olduğunu vurgulayarak, bunun uluslararası ilişkileri kolaylaştıracağını belirtmişti (***ATTB,*** IV, 543).

Fransız yazarı Georges Duhamel ise Türkiye'deki abece devrimini bilim felsefesi açısından değerlendirerek şunları söylemişti:

"Atatürk'ün eseri, İngiliz, Fransız ya da Rus devrimcilerinin eserine hiçbir bakımdan benzetilemez. Bu ülkelerden hiçbiri dile, yazıya dokunabilmeyi akıllarının kıyısından geçirmemişlerdir. Örneğin ne Cromwell, ne Robespierre, ne Lenin ve arkasından gelenler, önderlik ettikleri ulusu, bilim felsefesi, düşünce yöntemi, kısacası alın yazısı değiştirme yoluna götürmeye kalkışamamışlardır." (***Cumhuriyet,*** 1 Kasım 1978)

Millet Mektepleri, yeni abeceyi öğretmek ve vatandaşa temel eğitim alanında bazı bilgiler vermek konusunda övgüye değer bir işlev görmüşlerdi. İlk yılda 20.487 derslik açılmıştı. Bunlara devam edenlerin sayısı da 1.075.500 kişiyi bulmuştu. Okuma yazma öğrenerek belge alanların sayısı da, 485.632 erkek ve 111.378 kadın olmak üzere 597.010 idi. Bu, ülkedeki okuma yazma bilenlerin oranında yaklaşık % 2,3'lük bir artış demekti. Çünkü 1927 sayımına göre 13.700.000 olan Türkiye nüfusunun ancak % 8,16'sı okuma yazma biliyordu. Erkeklerde % 13 olan oran kadınlarda % 4'e düşüyordu.

Ancak o yıllarda dünya ekonomilerini sarsan bunalım nedeniyle bütçeden yeteri kadar ödeneğin ayrılamaması Millet Mekteplerinin et-

kinliklerinin giderek azalmasına yol açmıştı. Bununla birlikte Cumhuriyetin 10. yılına kadar geçen 5 yıl içinde bu okullardan ***bitirme belgesi*** alanların 1.217.144'e ulaşması küçümsenemeyecek bir başarıyı kanıtlamaktadır.

Latin kökenli yeni Türk abecesinin kabul edilmesi, o günlerden başlayarak kimi eleştirilere de yol açmıştır. Bunlar 2 noktada toplanabilir:

a) Yeni abecede bazı sesleri karşılayan ve eski Arap kökenli abecede bulunan harflere yer verilmemesi bir eksikliktir.

b) Abece değişikliğiyle, Arap harflerinin kullanıldığı yaklaşık 1.000 yıllık dönemde yazılmış eserlerle ilişki kopmuş, kültür bağı kesilmiştir.

Harf sayısı ya da eksikliği, yukarıda da değindiğimiz gibi daha "***Alfabe Komisyonu***" çalışmalarında ele alınmıştı. Amaç, Türkçenin yazılışına ve okunuşuna uygun yeni bir dizge saptamaktı. Ulusal bir dilin abecesi de ulusal olmak durumundaydı. Eski abece ise Türkçeden önce Arapça ve Farsça sözvarlığı düşünülerek düzenlenmişti. Bu niteliği ile de ***ümmet*** anlayışının bir sonucuydu. Eğer ulusal abecelerin, yabancı dillerdeki sesleri olduğu gibi karşılamaları zorunlu sayılırsa bunu yalnız Arapça ve Farsça için değil günümüzde geçerli olan başka diller, örneğin İngilizce için de düşünmek gerekir. Ayrıca aynı kökten gelen İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca vb.. dillerdeki harf sayılarının ve onların simgeledikleri seslerin de birbirine eşit olması gibi bir zorunluluk da belirir. Bu nedenle her dildeki harfler o dilin özelliklerine göre saptanmaktadır. Bu gerçek dikkate alınarak son yıllarda gündeme gelen Türkçe konuşan topluluklarla ortak abece düzenlenmesi konusunda da dikkatli davranılması gerekmektedir. 29 harfli Türk abecesi 67 yılını doldurmuş ve tutunmuşken, 34 harfli olarak saptanan ortak abeceye göre buna yeni harfler eklemeyi düşünmek büyük bir karmaşa yaratacaktır.

Geçmiş bilgi birikimi ve kültürle kopukluk yaratıldığı savına gelince, böyle bir düşünce daha abece değişikliğinden yıllarca önce Yahya Kemal Beyatlı tarafından öne sürülmüştü. Atatürk, köşkteki kütüphanesi için bazı kitaplar getiren Y. K. Beyatlı'ya, bu güzel kitapları halka okutmanın güç olduğunu belirterek "***Bazı yenilikler düşünmeli ve Latin harflerini kabul etmeli***" deyince Beyatlı buna tepki göstermişti. Ona göre, yakın geçmişimizin eserleri Arap harfleriyle yazılmış olduğundan, bir abece değişikliği kültür kopukluğu yaratacaktı. Bu yanıt üzerine Atatürk ünlü şaire yalnızca harf değişikliği konusundaki görüşünü sorduğunu söylemiş ve tartışmaya girmemişti!

Ülkemizde genellikle bilinmeyen ya da bilinmezlikten gelinen, eski harflerle yazılmış olan kitapların dinsel bilgilerle ilgili olanları dışındakilerde verilen bilgilerin, bilim ve teknolojideki gelişmeler nedeniyle geçerliliklerini yitirdikleri, büyük bir bölümünün de birbirlerinin tekrarından,

kopyalarından ibaret olduklarıdır. Onların her biri birer "kültür yapıtı" da değildir. Kuşkusuz içlerinde önemli ve yararlı olanları da vardır. Bugün her alanda yetişen ve sayıları giderek artan Türk uzmanlar, gerçekten de değerli olan o kültür kalıtlarını kolaylıkla inceleyip yorumlayabilmektedir. Bunlardan önemli bir bölümü de yeni Türk yazısına aktarılmıştır. Dolayısıyla aradan geçen sürede kültürel bağ kesilmiş değildir, bundan sonra da kesilmesi sözkonusu olamaz. Öte yandan her devrimin kişilerde ve toplumda başlangıçta bazı sıkıntılar doğurması kaçınılmazdır. Önemli olan bu sıkıntıların sürüp gitmemesi, sağlanan yararların kayıplardan, ya da kayıp sanılanlardan daha çok olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, okuma yazma oranındaki büyük artışın, basın yayın alanındaki gelişmelerin, Latin kökenli yeni abecenin Türkçenin ve Türk kültürünün yaygınlaşmasında övünülecek sonuçlar doğurduğu görmemezlikten gelinemez.

Millet Mektepleri uygulamasıyla 3 yıl içinde, köylü, işçi, esnaf, genç, yaşlı, kadın, erkek her kesimden ülke nüfusunun 1/10'u demek olan 1,5 milyon vatandaş okur yazar duruma getirilmiştir. Bunun yanında, kitap, dergi, gazete basımında başlangıçta düşlenemeyen büyük artışlar gerçekleşmiştir. Türkiye'de ilk Türk basımevi ***Müteferrika Basımevi***'nin yayıma başladığı 1729'dan yeni abecenin kabul edildiği 1928'e kadar geçen 199 yılda yayımlanan kitapların toplamı, en iyimser tahminlere göre 35.000'i aşamamıştı. Ama abece değişikliğinden sonra yıllık yayımlar 2.000'e sıçramıştı. Yayımları belirli merkezlerde toplamayı amaçlayan ***Basma Yazı ve Resimleri Derleme*** yasası 1934'te çıkartıldığı için o yıla kadarki yayımlar kesin olarak saptanamamaktadır. Ancak 1928-1938'i içeren ilk 10 yılda basılan kitap sayısının 16.063'ü bulduğu görülmektedir.

Abece değişikliğinin doğurduğu olumlu gelişmeler karşısında, önceleri böyle bir değişiklikle batı uygarlığına ulaşılamayacağını öne sürmüş olan Fuat Köprülü, Cumhuriyetin 15. yılında ***Ülkü*** dergisinde çıkan "***Alfabe İnkılabı***" başlıklı yazısında şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Türklerin kültür tarihinde bu kadar azametli, bu kadar şümullü (büyük, kapsamlı) bir dönüm noktası daha var mıdır, bilemeyiz. Yalnız şunu itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki, ***Atatürk'ün milletine hediye ettiği muazzam inkılaplar arasında alfabe inkılabının çok derin ve çok geniş bir manası vardır.***

"On yıl bir milletin hayatında çok kısa bir zamandır. Böyle iken alfabe inkılabı, bu kadar kısa bir müddet içinde bile memleketin kültür hayatında da muazzam hamleler (atılımlar) doğurmuş, çok feyizli (verimli) müsbet neticeler vermiştir." (**Ülkü**, No. 67. Eylül 1938)

V – HUKUK ALANINDA DEVRİM: BİRLİĞİ VE ÇAĞDAŞLIĞI SAĞLAMA

Genel olarak "Toplumu düzenleyen ve yaptırım gücü bulunan kurallar bütünü" diye tanımlanan hukuk, halk egemenliğine dayalı çağdaş devletin en belirleyici niteliklerinden sayılmaktadır. Vatandaşlar arasındaki ilişkilerde gerekli kuralların belirlenmesi, toplum düzeninin sağlanması, hakların ve özgürlüklerin kullanım biçimi, egemenliğin kullanılması yöntemi, devlet organlarının işleyişi, devletin vatandaş, vatandaşın devlet karşısındaki hakları ve görevleri hep hukuk kurallarıyla saptanır ve uygulanır.

A) OSMANLI HUKUK DÜZENİ

Böyle olmakla birlikte ülkelerin, devletlerin hukuk sistemleri, oradaki siyasal rejime, dünya görüşüne ve toplum anlayışına göre değişiklikler göstermektedir. Dinsel temeller üzerinde yükselen, çok uluslu, çok dinli ve çok dilli bir monarşi olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde hukukun bu bünyeye göre düzenlenmesi doğaldı. Osmanlı hukuk düzeninin başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir:

a) İmparatorlukta gerçek anlamda bir hukuk birliği yoktur. Müslüman olmayan uyruklulara kendi dinsel hukuklarını uygulama hakkı tanınmıştır. Bağlayıcı hükümler genelde Müslüman uyruklular için geçerlidir.

b) Müslüman erkeklerle kadınlar arasında da hukuk yönünden ayrılıklar vardır. Kadınlara, kamu yönetimine katılma konusunda hiçbir hak tanınmamıştır. Kişi hakları konusunda bu fark daha da belirgindir. Boşanma hakkı genelde yalnız erkeğe tanınmıştır. Mirasta kız çocuklar erkek çocukların yarısı kadar pay alabilirdi. Mahkeme tanıklıklarında ancak 2 kadın 1 erkek tanığa denk sayılırdı.

c) Hukukun 2 ayrı kaynağı vardır: ***Şeriat ve Örf. Şeriat, Kur'an ve hadislerden*** çıkartılan dinsel kurallar demektir. Ancak bunda da birlik olmayıp, mezhep ayrılıklarına göre değişik yorumlar ve uygulamalar görülmekteydi. ***Şeriat***ın boş bıraktığı konularda, emrine uyulması gereken kişi sayılan hükümdarın bağlayıcı kural koyma hakkı vardır. ***Örf***

hukuku denilen bu yetkiyle öngörülen kurallara da ***Kanunname*** denilmektedir. ***Şeriat***ın hükümleri sürekli ve değişmez olduğu halde ***Örf Kanunnameleri*** onu koyan hükümdarın başta bulunduğu süre için geçerlidir. Aynı zamanda o hükümdarın ve onun yerine gelenin kanunnameyi değiştirme, kaldırma yetkisi vardır.

ç) ***Şeriat***ta kamu hukukunu ilgilendiren bazı hükümler bulunmakla birlikte hükümlerin büyük çoğunluğu özel hukuka ilişkindir. Örf yasalarının şeriat kurallarını değiştirme gücü yoktur. Üstelik bu kanunnamelerin şeriata uygun olması zorunlu sayılmıştır. Bu nedenle başlangıçta devlet ve toplum yönetiminde gerekli düzenlemelerin yapılmasına olanak sağlayan örf yasaları, değişen, çeşitlenen gereksinmeler karşısında yetersiz kalmıştır. Özellikle şeriatın gereği diye nitelenen, gerçekte çoğu kez kişisel görüşleri yansıtan bazı ***fetvalar*** yeni düzenlemeler oluşturulmasına engel olmuştur.

d) Hukuk kuralları bir bütün (***codex***) oluşturmaktan uzaktır. Sık sık değişen ***örf kanunnameleri*** ve her gün yüzlercesi verilen ***fetvaları*** bir araya getirme olanağı bulunamamıştır.

e) Yargılama yöntemleri zamanla geliştirilememişti. Mahkemeler ***kadı*** denen tek yargıçla yürütülüyordu. Yargılama yöntemleri kesin biçimde belirlenmemişti. Tanık en önemli delil sayılıyordu. Gerekli denetimler de yapılamadığı için mahkemeler giderek güven yitirmişlerdi.

Hukuk düzenindeki aksaklıkları gidermek ve gerek kamu hukuku gerekse özel hukuk alanındaki boşlukları doldurabilmek amacıyla II. Mahmut'tan başlayarak Tanzimat döneminde bazı girişimlerde bulunulmuştu. Ancak Tanzimat, yeni düzenlemelere, örgütlenmelere yönelirken eskiyi olduğu gibi korumayı da ilke edindiğinden hukuk alanındaki girişimler de bir ikiliğe yol açmıştır. Ayrıca yeni yasaların hazırlanmasında da bir yöntem birliği sağlanamamıştır.

Döneme damgalarını vuran Reşit, Âli ve Fuat Paşalar, batıdaki yasaların, özellikle de Fransız Medeni Yasasının Türçeye aktarılıp uygulanmasını öngörüyorlardı. Buna karşın medrese çıkışlı Ahmet Cevdet Paşa, batı yasalarından yararlanılmasını kabul etmekle birlikte Fransız Medeni Yasasının aynen alınmasını sakıncalı buluyordu. Ona göre mahkemelerin içişleri örgütünden ayrılarak bağımsız hale getirilmeleri ve yargıçlara güvence sağlanması daha önemliydi. Bu konuda görüş birliği sağlanamadığı için yeni düzenlemelerde her iki yönteme de başvurulmuştu. Çoğu kez yabancı yasalar olduğu gibi aktarılmış ya da onlar örnek alınarak yeni metinler oluşturulmuştu. Kimi kez de uygulanmakta olan İslami kuralların kökenlerine dayanılarak yeni yasalar hazırlanmıştı. Bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir:

a) Yabancı yasaların benimsenmesi yöntemiyle yapılan yasalar: ***Ti-***

caret Kanunu (1850), Ceza Kararnamesi (yasası, 1858), ***Deniz Ticaret Kanunu*** (1864), ***Ceza Mahkemeleri Usulü*** (1880), ***Hukuk Mahkemeleri Usulü*** (1881).

b) Yürürlükteki yasaların modernleştirilmesi yöntemiyle yapılan yasalar: ***Ceza Kanunnamesi*** (1840 ve 1851), ***Arazi Kanunnamesi*** (1858), ***Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*** (1876), ***Aile Hukuku Kararnamesi*** (1917).

Böylece Tanzimat döneminde, evvelce Japonya'da ***Meiji Restorasyonu***'nda yapıldığı gibi "***yabancı hukukun benimsenmesi***" yolu ile hukuk alanında gereken yenileşme/çağdaşlaşma gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Yeni kabul edilen ve şeriatla ilgisi bulunmayan yasalar için ***Şer'i Mahkemeler*** dışında ***Nizamiye Mahkemeleri*** adı verilen yeni mahkemeler de açılmıştı. Ancak bunlar şeriat yanlılarının tepkilerine neden olmuştu. örneğin, Cevdet Paşa, ***Divan-ı ahkâm-ı Adliye*** kurulduğunda (1868), "***bazı cühela-ı âlimnümânın***" (bilgin görünüşündeki kimi cahillerin), "Bunca şer'i mahkemeler varken, nizami mahkemelere ve meclislere ne hacet var?" diye buna karşı çıktıklarını aktarmakta ve kendisinin ancak İslam tarihindeki uygulamaları göstererek bunu savunduğunu belirtmektedir (***Tezakir,*** 40).

Bu dönemde düzenlenen yasalar içinde ***Mecelle,*** dayandığı esaslar, hazırlanması, oylumu ve içeriği yönünden ayrı bir önem taşımaktadır. Ali Paşa, miras ve aile hukuku dışındaki hükümleri içeren bir yurttaşlar yasası hazırlanırken ***Kod Napoleon*** denilen Napoleon Bonaparte'ın düzenletip yürürlüğe koyduğu Fransız yasasının örnek alınmasını istemişti. Ancak Cevdet Paşa, yurttaşlar yasasının bir Anayasa niteliğinde olduğunu ve bir ulusun Anayasasını değiştirmenin o ulusu çöküntüye götüreceğini öne sürerek bu öneriye karşı çıkmıştı. Tartışmalar sonunda Osmanlı hukukuna dayanarak yeni bir yasa hazırlanması yöntemi kabul edilmiş ve bunun için ***Mecelle Komisyonu*** denen bir kurul oluşturulmuştu. Cevdet Paşa'nın başkanlığında 7 yıl süren çalışmalar sonucunda ***Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*** adı verilen yasa hazırlanmıştı. 1859'dan başlayarak 1876'ya kadar 16 kitap halinde yayımlanan bu yasanın hazırlanmasında en büyük payı Cevdet Paşa üstlenmişti. 1851 maddeden oluşan ***Mecelle laik değil, dinsel bir nitelik taşıyordu.*** Üstelik yalnız ***Hanefi*** Mezhebi esasları gözetilerek hazırlanmış, öteki mezhepler dikkate alınmamıştı. Bunda kişi, aile ve miras kurallarına yer verilmemişti, eşya ve borçlar hukuku alanları esas alınmıştı. Bu eksikliklerine karşın bir yurttaşlar yasası/medeni kanun niteliği taşıyan ***Mecelle,*** irade serbestliğine dayanması, kimi ilkeler ve yargılama kuralları getirmesi yönlerinden de önem taşımaktadır. Ayrıca o döneme kadar hukuk kuralları Arapça yazılmış fıkıh kitaplarından çıkartılırken Cevdet Paşa'nın zamanına göre yalın bir dille kaleme aldığı ***Mecelle,*** Türkçenin bir bilim dili olabileceğinin de ilk kanıtlarından biri olmuştu.

Mecelle'nin aile ve miras hukuku hükümleri içermemesinden doğan boşluğu gidermek amacıyla imparatorluğun son yıllarında yeni bir girişimde bulunulmuştu. 1916'da oluşturulan yeni bir Mecelle Komisyonu, onu günün ekonomik ve sosyal koşullarına uydurmak amacıyla bir değişiklik tasarısı hazırlamış ancak bundan bir sonuç alınamamıştı. Ona koşut olarak aile hukuku üzerinde çalışan ikinci bir komisyonun hazırladığı hükümler, ***Aile Hukuku Kararnamesi*** adıyla yürürlüğe konmuştu (25 Ekim 1917). Bu kararname aile hukukunda çok büyük bir değişikliğe gitmeksizin erkeğin mutlak boşanma hakkına ve çok evliliğe bazı kısıtlamalar getiriyordu. Bunun dışında asıl özelliği, o zamana kadar özel hukuk alanında serbest bırakılmış olan Müslüman olmayan uyrukluların, yani Hıristiyanlarla Yahudilerin evlenme hukukunu da düzenlemeye yönelik hükümler içermesiydi. Bu nedenle kararname Müslümanlarla birlikte hemen bütün Osmanlı uyrukluların eleştirilerine yol açmıştı. Sonunda İstanbul Hükümeti, 19 Haziran 1919'da bu kararnameyi yürürlükten kaldırmıştı.

B) YENİ HUKUK DÜZENİNE GEÇİŞ

Cumhuriyet, imparatorluktan şeriata dayalı kurallarla, din ile ilgisi olmayan 2 bölüm yasaların bulunduğu ve bunları uygulayan 2 tür mahkemelerden oluşan birlikten yoksun bir hukuk sistemi ile bir adalet örgütünü devralmıştı. Öte yandan Osmanlı adalet düzenine güven duyulmaması, ***Lozan*** barış görüşmelerinde Avrupa devletleri temsilcilerinin imparatorluk döneminde elde etmiş oldukları ayrıcalıkları yeni Türkiye'de de sürdürmek istemelerine neden olmuştu. Ancak Türk delegeleri, ***tam bağımsızlık*** anlayışı ile bağdaşmayan bu tür ***kapitülasyon*** isteklerini şiddetle reddetmişlerdi. Sonunda, Türk delegelerinin adalet sisteminde gerekli düzeltimlerin yapılacağını belirten yazılı bir açıklama yapmaları konusunda anlaşılmıştı.

İsmet İnönü, Rıza Nur ve Hasan Saka'nın imzalarıyla 24 Temmuz 1923 tarihiyle yapılan ve barış antlaşması ekleri arasına alınan açıklamaya göre, Türk hükümeti, sözkonusu düzeltimler için 5 yıl süreyle batılı hukukçulardan oluşan bir ekibi ***danışman*** olarak kullanacaktı. Danışmanlar, Birinci Dünya Savaşma katılmamış ülkelerin uzmanları arasından, ***Lahey Uluslararası Adalet Divanı***'nın düzenleyeceği listeden seçilecekti. Bu ***danışmanlar,*** Ankara, İstanbul ve İzmir'de Türkiye Adalet Bakanına bağlı olarak çalışacaklardı; saptadıkları noktaları bakanlığa bildireceklerdi. Ancak mahkemelerin işleyişine karışmayacak, yeni yasaları hazırlayacak komisyonlarda görev alacaklardı. Bunun dışında,

konutlara girmeksizin arama ve tutuklamalara ilişkin şikâyetleri de dinleyebileceklerdi.

Türk delegelerinin açıklamalarında, hafif suçlarda kamu güvenini bozmamak koşuluyla kefalet yönteminin uygulanacağı, hukuk ve ticaret konularında da hakemlik anlaşmalarının geçerli sayılacağı da belirtilmişti (Metin: ***TSA,*** 194 vd.).

1) YASALAŞMA HAREKETLERİ: KOMİSYON ÇALIŞMALARI

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kuruluşu ile yeni bir devlet yapısı oluşturulurken ilk aşamada "***yabancı hukukun benimsenmesi***" yerine varolan hukuk düzeninin iyileştirilmesi, çağdaşlaştırılması amacı güdülmüştü. Bu nedenle Adalet Bakanlığı 1923'te bazı komisyonlar oluşturmuştu. Komisyonların çalışma yöntemlerini belirleyecek bir de yönetmelik çıkartılmıştı. Buna göre sözkonusu komisyonlar, yeni düzenlemeler için ilk önce fıkıh hükümlerine dayanacaklar, onun yeterli olmadığı konularda da başka ulusların kabul etmiş oldukları çözümlerden yararlanacaklardı. Fakat kurulan iki komisyonunun çalışmaları çok ağır sürdürülmüş ve olumlu bir sonuç alınamamıştı. Komisyon üyeleri şeriat kurallarından ayrılmaz görünürlerken, yeni düzenlemelerde batı hukukunun örnek alınması yolunda yayınlar ve görüşler de giderek artmıştı. Bu arada Cumhuriyet ilan edilmiş, arkasından halifelik ile Şeriye Evkaf Bakanlığı kaldırılmıştı. Bunlara paralel olarak avukatlık yasası ile Hâkimler ve Adliye Mensuplarının Resmi Kıyafetlerine ilişkin yasa da çıkartılmıştı. Bu gelişmelerden sonra artık çalışmayacağı anlaşılan komisyonlar dağıtılmış ve 19 Mayıs 1924'de yeni komisyonlar oluşturulmuştu.

Ancak bu komisyonların da kişi hakları konusunda 1917 tarihli ***Aile Hukuku Kararnamesi***'ni aşamadıkları, borçlar hukukunda da ***Mecelle*** ile ***İsviçre Borçlar Kanunu***'ndan alınan hükümleri içeren karma bir yaşa tasarısı hazırladıkları görülmüştü. Siyasal devrimden toplumsal alana yönelinmişken, komisyonların hazırladıkları tasarıların devrimle bağdaştırılamayacağı anlaşılmıştı. Bu nedenle Atatürk, Cumhuriyet Ankarasının ilk yükseköğretim kurumu olan ***Hukuk Fakültesi***'nin 5 Kasım 1925'teki açılışında çağdaş devlette hukukun yerini belirtmek gereğini duymuştu. O, hukuku "***toplumsal yaşamın temeli***" olarak nitelerken, imparatorluk döneminin hukuk düzeni ve anlayışının tümüyle bırakılması gerektiğini şöyle belirtmişti:

"Bugün tanığı bulunduğumuz olay, yüksek memur ve uzman bilginler yetiştirme girişiminden daha büyük bir önem taşımaktadır. Yıllardan

beri süren Türk devrimi varlığını ve anlayışını, toplumsal yaşamın temeli olan hukuk esaslarında saptamak ve güçlendirmek çaresine inanmıştır.

"***Türk devrimi nedir? Bu devrim, kelimenin ilk önce işaret ettiği ihtilal anlamından başka, ondan daha geniş bir değişmeyi anlatmaktadır. Bugünkü devletimizin şekli, yüzyıllardan beri gelen eski biçimleri bir yana iten en gelişkin biçim olmuştur.***

" Ulusun varlığını sürdürmesi için bireyleri arasında düşündüğü ortak bağ, yüzyıllardan beri gelen biçim ve niteliği değiştirmiş, yani ulus, dinsel ve mezhepsel bağ yerine, Türk ulusçuluğu bağı ile bireylerini toplamıştır.

"Sanırım ki Ankara Hukuk Okulu ile Cumhuriyet Hukukunu yalnız dış görünüş ve sözcük anlamı biçiminde değil, fakat bilinçli ve anlamsal niteliği ile, yasalarıyla ve hukukçularıyla açıklayacak ve savunacak önlemleri almaya girişmiş bulunuyoruz.

"Cumhuriyet Türkiyesinde eski yaşam kuralları, eski hukuk yerine yeni yaşam kurallarının ve yeni hukukun geçmiş bulunması, bugün hiç duraksamadan kabul edilecek bir olup-bittidir. Bu olup-bitti, sizin kitaplarınızda ve uygulama değeri olacak yasalarınızda belirtilecek ve açıklanacaktır.

"Öğrenci baylar ve hukukçu baylar! Yeni hukuk esaslarından, yeni gereksinmelerimizin zorunlu olarak istediği yasalardan söz ederken, 'Her devrimin kendisine özgü yaptırımı bulunması zorunludur' gerçeğine, yalnız bu gerçeğe işaret etmiyorum. Boşuna bir çıkışma eğiliminden kendimi uzak tutarak, fakat Türk ulusunun çağdaş uygarlığın niteliklerinden ve verimlerinden yararlanmak için en aşağı üç yüzyıldan beri sarfettiği çabaların ne kadar elemli ve acı verici engeller karşısında boşa gittiğini tam bir üzüntü ve uyanıklıkla gözönüne alarak söylüyorum...

"Eskimiş hukukun ve izleyicilerinin, basımevinin yurdumuza girmesine izin vermeleri için, üç yüzyıl gözlem ve duraksamada bulunmaları ve basımevinin yandaşı ya da karşıtı olarak pek çok güç ve kudret harcamalarım gerektirmiştir...

"***Ulusun ateşli devrim atılımları sırasında sinmek zorunda kalan eski yasa hükümleri, eski hukukçular, iyilik yolunda gidenlerin etkisi ve ateşi yavaşlamaya başlar başlamaz, derhal canlanarak devrim esaslarını ve onun içten izleyicilerini ve değerli ülkülerini mahkûm etmek için fırsat beklerler. Bu fırsat eski yasaların varlığı ve eski hukuk esaslarının yürürlüğü ile ve eski anlayışını içten ve yürekten korumada inatçılıkla direnen yargıçların ve avukatların varlığı ile sağlanır...***

"Büsbütün yeni yasalar yaparak eski hukuk esaslarını temelinden ortadan kaldırma girişimindeyiz. Ve yeni hukukun esasları ile alfabesinden öğrenime başlayacak bir yeni hukuk kuşağını yetiştirmek için bu kurumları açıyoruz. Bütün bu uygulamada dayanağımız, ulusun işe yatkınlığı ve yeteneği ile kesin istencidir. Bu girişimlerde arkadaşlarımız yeni hukuku, bizimle birlikte, sözünü ettiğim nitelikte anlamış olan seçkin hukukçularımızdır." ***(ASD,*** II, 236-240)

2) TÜRK MEDENİ YASASI

Oluşturulan komisyonlardan umulan sonuç elde edilemeyince onların hazırladıkları metinler bir yana bırakılmış ve dinsel ilkelere dayanmayan tümüyle çağdaş yasaların alınmasına karar verilmişti. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt bu kararı şöyle açıklamıştı:

Türk ihtilalinin kararı, batı uygarlığını kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir. Bu karar, o kadar kesin bir azme dayanmaktadır ki, önüne çıkacaklar, demirle, ateşle yok edilmeye mahkûmdurlar. Bu prensip bakımından yasalarımızı olduğu gibi batıdan almak zorundayız. Böylelikle Türk ulusunun istencine uygun harekette bulunmuş olacağız."

Batıdan alınacak yasalar arasında öncelikle ***Mecelle***'nin de hazırlanmasına neden olan ***yurttaşlık yasası/medeni yasa*** seçilmişti. Bu konuda ***İsviçre Medeni Yasası*** örnek olarak alınmıştı. Avrupa'da uygulanmakta olan çeşitli yurttaşlar yasalarından en eskisi olan Fransız Medeni Yasası (***code civil***) kimi hukukçularca eskimiş kabul ediliyordu. Avusturya Medeni Yasası, Habsburg hanedanının "mutlakiyetçi" anlayışını yansıtır nitelikteydi. 1901 tarihli Alman Medeni Yasası ise çok iyi bir düzenleme olmasına karşın yalnızca uzmanların, hukukçuların anlayabilecekleri bir teknik metin olarak görülüyordu. 1912'de yürürlüğe konmuş olan İsviçre Medeni Yasası ise, en son düzenleme olmasının ötesinde demokratik, anlaşılması kolay ve sosyal içerikli sayılıyordu.

Tasarının hazırlanması için hukukçu milletvekillerinden, öğretim üyeleri, yargıç ve avukatlardan oluşan 26 kişilik bir komisyon kurulmuştu. Komisyon İsviçre Medeni Yasasını Türkçeye çevirerek yeni bir tasarı düzenlemişti. ***Türk Medeni Yasası Tasarısı*** adı verilen taslak, Bakanlar Kurulu'nun 20 Aralık 1925 günkü toplantısında kabul edilerek TBMM Başkanlığına sunulmuştu.

Tasarının gerekçesini Bakan Mahmut Esat Bozkurt kaleme almıştı. Bunda hukuk, din ve örfler arasındaki farklar üzerinde durularak, hu-

kukun dinamik ve değişken olması gerektiği, oysa dinsel kuralların, fıkhın, toplumun değişen gereksinmelerini karşılamasına olanak bulunmadığı vurgulanmaktaydı.

Tasarı, BMM Adalet Komisyonunda hiçbir değişikliğe uğramadan kabul edilmişti. Komisyon raporunda, İsviçre Medeni Yasası'nın uygar ülkelerin en başarılı yasalarından biri olduğu, içerdiği hükümlerin toplumsal ve ekonomik yaşamımız bakımından çağın gereksinmelerini karşılayacak nitelikte olduğu belirtilmişti. Meclis genel kurulundaki görüşmelerde tasarının madde madde ele alınması önerilmiş ancak kabul edilmemişti. Bakan M. E. Bozkurt, yasanın bir bütün olduğunu bu nedenle tümüyle görüşülüp kabul ya da reddedilmesinin daha doğru olacağını belirtmişti. Bunun üzerine tasarı kısa bir görüşmeden sonra 17 Şubat 1926'da kabul edilmiş ve 743 sayı ile yasalaşmıştı. Ancak 4 Ekimde yürürlüğe girmişti.

Türk Medeni Yasası, bir yurttaşlar yasası olup şeriata dayalı hükümler yerine laik bir düzenleme getirmiştir. Böylece hukuk alanında da devrim gerçekleştirilmek istenmiş, şeri hukukla olan bağ kesilmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un anlatımı ile, "Bunun tersi, devletin kabul ettiği dinin esaslarını benimsemeyen kişilerin vicdanlarına karşı zorbalık olur. Özellikle çeşitli dinlerden uyrukları bulunan devletlerde tek bir yasanın bütün topluma uygulanabilmesi için, yasanın din ile ilişkisinin kesilmesi, ulusal egemenlik için zorunludur."

Medeni yasa, dinsel sorunlarda tarafsızdır. Ayrıca, zamanın değişkenliğine uyum gösterebilme özelliği taşımaktadır. Çünkü her sorun ayrıntılarıyla düzenlenmeyip yargıca geniş bir "takdir" /değerlendirme hakkı tanınmıştır. Bu niteliği ile de yargıcı özel hukuk sorunlarında yasa koyucu gibi yetkilerle donatan ilk yasadır. Laikliği esas alan yasa evlenme aktini bir devlet işi olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle evlenme aktini gösteren ***nikâh***ın devlet adına yetkili kılınan görevlilerce (Belediye Başkanları ya da evlendirme memurları) kıyılması zorunluluğu getirilmiştir. Ancak isteyenler bu resmi nikâhtan sonra kendi inançlarına göre dinsel tören yapmakta serbest bırakılmışlardır. ***Medeni Yasa***'nın bunu öngören hükümleri, 1961 ve 1982 Anayasalarında korunması gereken devrim yasaları arasına alınmıştır.

Öte yandan, ***Türk Medeni Yasası*** ile ailede kadının hakları erkeğin hakları ile eşit düzeye getirilmiştir. Evlenmede kadının da bu evliliği kabul etmesi koşulu öngörülmüştür. Aile hukukunda Medeni Yasa ile getirilen en önemli değişikliklerden biri de erkeklerin ancak tek bir kadınla evlenebileceği ilkesidir. Böylece yüzyıllarca süren ***çok kadınla evlilik (taaddütüz zevcat)*** yolu kapatılmak istenmiştir. Bunun dışında sözkonusu yasa, çocuğun dinsel eğitiminde ana babayı yetkili kılmış ve ergin

lik çağına gelen her kişinin istediği dini seçmekte serbest olduğu ilkesini getirmiştir ki bu hüküm, özel hukuk alanında başlıbaşına bir devrim niteliği taşımaktadır.

3) HUKUK ALANINI DÜZENLEYEN ÖTEKİ YASALAR

Batıdan "benimseme" yoluyla alınan ***Medeni Yasa***'yı değişik alanlarda kabul edilen başka yasalar izlemiştir. Böylece Cumhuriyetin temel laik hukuk düzeni oluşturulmuştur.

a) Borçlar Yasası (22 Nisan 1926): Türk Medeni Yasasının kabulünden sonra 26 kişilik kurula, İsviçre Borçlar Yasasma dayanarak bir taslak hazırlanması görevi verilmişti. Kurul da çeviri yoluyla düzenlediği Türk Borçlar Yasası taslağını Adalet Bakanlığına vermişti. Buna ilişkin olarak bakanlıkça hazırlanan gerekçede İsviçre Borçlar Yasasının çağdaş uygarlığın en yüksek hukuk yapıtlarından biri olduğu, bundan ötürü yasanın tümüyle oradan alındığı belirtilmişti. TBMM'de görüşmelere başlandığında konuşan Adalet Bakanı M. Esat Bozkurt şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Bu yasayı kabul etmekle, Ortaçağ yasalarından birini daha kaldırmış ve dünyanın en ileri bir yasasını memlekete vermiş olacaksınız. Bu yasa, Medeni Yasanın tamamlayıcı ve en gelişmiş olanıdır. Borçlar Yasası, asıl ***Mecelle***'nin yerine geçmektedir. ***Mecelle*** ile felce uğrayan ekonomik ve ticarete ilişkin güven, saygınlık, bu yasa ile yeniden güçlendirilecektir."

TBMM'de 22 Nisan 1926'da kabul edilen 916 sayılı Borçlar Yasası, 8 Mayısta yayımlanmış ve Türk Medeni Yasası ile birlikte yürürlüğe girmiştir.

b) ***Türk Ceza Yasası*** (1 Mart 1926): Bu yasa 1889 tarihli İtalyan Ceza Yasasından alınmıştı. 1 Mart 1926'da TBMM'de kabul edilmiş ve 4 ay sonra 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girmiştir.

c) ***Ticaret Yasası*** (29 Mayıs 1926): Bu yasa, Tanzimat döneminde 1850'de çıkartılan Ticaret Yasasının yenilenmesi amacıyla düzenlenmişti. 865 sayılı bu yasa ancak 1956'ya kadar yürürlükte kalmış, o tarihte yeni bir yasa hazırlanmıştır.

ç) ***Hukuk Muhakemeleri Usulü Yasası*** (18 Haziran 1926): Bu yasa da İsviçre yasalarından alınmıştı. ***Neuchatel Kantonu*** yasası örnek alınarak hazırlanan yasa 24 Temmuz 1927'de yayımlanmış ve o tarihten 3 ay sonra yürürlüğe girmişti.

d) ***Ceza Muhakemeleri Usulü Yasası*** (4 Nisan 1929): Alman yasaları örnek alınarak düzenlenmişti.

e) ***Deniz Ticareti Yasası*** (13 Mayıs 1929): Bu yasa da Alman hukukundan esinlenerek hazırlanmıştı.

f) ***İcra ve İflas Yasası*** (Nisan 1929): Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt başkanlığında bir komisyonca hazırlanmıştı. 1929 Nisanında TBMM'ce kabul edilmiş, fakat 3 yıl sonra 1932'de yeniden düzenlenmesi gerekmişti.

Böylece 1926 yılı içinde laik hukuka dayalı 4 temel yasa yürürlüğe sokulmuştu. Cumhuriyet 10 yılını doldururken de gerekli olan yasal düzenlemeler tamamlanmıştı. Ayrıca yasaların günün gereksinmelerini karşılaması gerektiği ilkesine dayanılarak yeni kabul edilen yasalarda zorunlu görülen değişiklikler yapılmıştı. Öte yandan, tümüyle yeni olan bu yasaları uygulayacak olan yargıçlar da gözardı edilmemişti. Bu amaçla hazırlanan ***Hâkimler Yasası,*** Ceza Yasasının hemen ardından yürürlüğe konmuştu. Bununla yargıçlarda bulunması gereken nitelikler, atamalara ilişkin kurallar ve özlük hakları belirlenmişti. Asıl önemlisi, yargıçların görevlerini hiçbir baskı altında kalmadan bağımsızca yapmaları olanağını veren güvence (***yargıç güvencesi***) sağlanmıştı.

Bu düzenlemeler, salt bir yasalaştırma olmayıp, halk egemenliğine ve laik dünya görüşüne dayanan devrim için gerekli olan hukuk düzenini kurmak demekti. Atatürk, 1926 Kasımında TBMM'ni açış konuşmasında bu gerekliliği şöyle belirtmişti:

"Türk ulusunun gelişmesine yüzyıllardan bu yana set çeken engelleri kaldırmak ve genel hayata çağdaş uygarlığın yasalarını ve araçlarını vermek için harcadığımız çabanın, ulusça genel bir kabul gördüğü kuşkusuzdur." ***(ASD,*** I, 345)

Toplumda beliren gereksinmelere ve uygulamada karşılaşılan sorunlara göre yasalardaki zorunlu değişikliklerin geciktirilmeden yapılmasına da değinen Atatürk şunları eklemişti:

"Yeni yasaların uygulanmasında rastlanacak güçlükleri düzelterek gidermek gerekir. Bu gereklilik nedeniyle, ***Genel Tüketim Vergisi***'nin ticaret ve ekonomi işlemlerine zarar vermeyerek ve halkı sıkıntıya sokmayacak biçime dönüştürülmesi ve ***Kazanç Vergisi***'nde ticaret ve ekonomimizin lüzum gösterdiği noktaların dikkate alınması ve ***Maktu Vergi***'nin daha basit ve kolaylıkla toplanır bir hale getirilmesi zorunlu görülmektedir." ***(ASD,*** I, 350)

Türkiye'de İsviçre yasaları örnek alınarak bir ***Medeni Yasa*** ile ***Borçlar Yasası***'nın yürürlüğe konulması kara Avrupasında büyük yankılar uyandırmıştı. Medeni Yasanın uygulanışının ilk yıllarında T. C. Adalet Bakanlığında danışman olarak görevlendirilen hukukçulardan Sauser Hall, ***Türkiye'de Avrupa Hukukunun Benimsenmesi*** adlı yapıtında şu değerlendirmeyi yapmıştı:

"Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan reformlar, bütün olarak ele alındıklarında da şaşırmamak olanaksızdır. İslam devletlerinin en güçlüsü, bin yıllık geçmişe varan töreleri, altı aylık bir sürede yürürlükten kaldırıyor. ***Tarih, hiçbir ülkede bu kadar köklü ve ani değişikliği örnek gösteremez.*** Bir ülkede ve bir toplum üzerinde yapılmış bundan daha cesur bir deneyim yoktur."

Atatürk de birkaç yıl içinde hukuk alanında elde edilen sonucu 1930'da TBMM'nin yeni çalışma yılına başlayışında şöyle dile getirmişti:

"Adliyemiz, siyasal faaliyetler içinde vatandaşın güvenini ve onurunu, Cumhuriyetin asilliğini ve varlığını, hükümetin saygınlığını ve gücünü savunma yolunda yine bir sınav geçirdi. Bunu önemle işaret etmek isterim.

"Adliyemizin emin olduğumuz yüksek iktidarı sayesindedir ki, Cumhuriyet kaçınılmaz olan gelişmeyi izleyebilecek ve her türlü biçim ve kisvedeki saldırılara karşı vatandaşın hukukunu ve memleketin düzenini dokunulmaz tutabilecektir." ***(ASD,*** I, 365 vd.)

4) BOZKURT–LOTUS OLAYI

Türk hukuk devriminde bir dönüm noktası oluşturan Medeni Yasa'nın kabul edildiği yıl meydana gelen bir olay, yeni Türkiye'de yabancılara ayrıcalıklar tanıyan eski düzene artık yer bulunmadığını ve genç Cumhuriyetin haklarını uluslararası düzeyde savunacak hukukçulara sahip olduğunu göstermişti.

2 Ağustos 1926 gecesi, Ege Denizinin açık sularında Midilli Adasının 5-6 deniz mili açıklarında yol alan ***Bozkurt*** adlı kömür yüklü Türk gemisi, Fransız bandıralı ***Lotus*** ticaret gemisinin çarpması sonucunda batmış ve Türk gemicilerinden 8'i kaybolmuştu. Lotus, kurtarabildiği birkaç tayfa ile ***Bozkurt***'un kaptanını istanbul'a getirmişti. Ölenlerin ailelerinin şikâyeti üzerine başlatılan soruşturmada, Bozkurt'un Kaptanı Hasan ve Lotus'un kaza anındaki görevli süvarisi Desmons, dikkatsizlik ve önlem almama yüzünden ölüme neden oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardı. 15 Eylülde sona eren duruşmada Hasan Kaptan 4 ay hapis, Desmons da 30 gün hapis ve 22 lira para cezasına çarptırılmışlardı.

Ancak Fransa bu yargılanmayı şiddetle protesto etmiş ve Desmons'un hemen salıverilmesini istemişti. Türkiye ise Türk adliyesinin bu davaya bakma hakkı bulunduğunu, bağımsız mahkemenin verdiği kararı değiştirmenin sözkonusu olamayacağını belirterek notayı reddet-

mişti. Sonunda taraflar konuyu ***Lahey Uluslararası Adalet Divanı***'na götürmeyi kararlaştırmışlardı.

Türk hukukunun ve adliyesinin uluslararası bir kurulda sınavı niteliğini taşıması yönünden önemli olan bu davada Türkiye'yi, hukuk devriminde en etkin rolü oynayan dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un savunması uygun görülmüştü. Fransa, olayın Türk toprakları ve kara suları dışında meydana geldiğini ve Türk mahkemelerinin açık denizde Fransız gemisi üzerinde işlenen bir suçla ilgili davaya bakmaya yetkili olmadığını öne sürmüştü. İsviçre'de ***kapitülasyonlar*** konusunda doktora yapmış olan M. E. Bozkurt ise, 6 Ağustos 1927 günlü savunmasında, uluslararası hukuk ilkelerinin, devletlere, kendi toprakları dışında yasaların cinayet saydığı bir suçu işledikten sonra ülkeye gelen bir vatandaşı yargılama hakkı tanıdığını, gemi çarpışmasının da bu nitelikte olduğunu belirtmişti. Ayrıca Fransa'nın cezaya çarptırılmış olan Lotus'un nöbetçi kaptanının kefaletle serbest bırakılmasını istemesinin, Türkiye'nin adli yetkisini tanıdığı anlamına geldiğini de eklemişti.

Lahey Adalet Divanı bu soruna ilişkin kararını 7 Eylül 1927'de açıklamıştı. Bunda Lozan Barış Antlaşmasının 28. ve ona ekli olan "***İkamet ve Adli Yetki Sözleşmesi***"nin 15. maddelerine göre kapitülasyonların kalktığı belirtilmiş ve Türk adli makamlarının bu davaya bakma yetkisini sınırlayacak uluslararası bir kuralın da bulunmadığı açıklanmıştı. Böylece divan, Türk tezini benimsemişti.

Karar, Türk hukukunun ve adalet örgütünün ***kapitülasyonlar*** dönemini geride bırakıp insan ve egemenlik haklarına dayalı çağdaş hukuk düzeyine yükseldiğinin kanıtı idi. Bu gelişmenin mimarı genç Adalet Bakanı Mahmut Esat da, 1934'de ***Soyadı Yasası*** kabul edildiğinde, hakkı olan ***Bozkurt*** soyadını almıştı.

5) MEMURLAR YASASI

1926 baharında TBMM'ne sunulan tasarılardan biri de ***Memurlar Yasası*** idi. Bunun gerekçesinde, devlet mekanizmasının çağdaş ilkelere dayanan Cumhuriyet Anayasasının ruhuna, bilimin ve tekniğin son anlayışına ve gereğine uyularak kurulmasının zorunlu olduğu belirtilmişti. Bu makineyi işletmekle yükümlü olan memurların görev, hak, sorumluluk ve dokunulmazlıklarının yasayla kesin biçimde saptanmasının da gerekli olduğu vurgulanarak tasarının bu amaçla hazırlandığı açıklanmıştı. Cumhuriyetin ilk Memurlar Yasası, TBMM'nde 22 Mart 1926'da kabul edilmişti.

6) KABOTAJ YASASI

Bir devletin kendi kıyıları boyunca ve kendi limanları arasında yük ve yolcu taşımaya ve buna bağlı olan ticarete, Fransızca kökenli bir sözcükle ***kabotaj hakkı*** denilmektedir. Bir iç ulaşım demek olan bu hak, ulusal ticaretin gelişmesi ve ulusal ekonominin güçlenmesinde büyük etken olmaktadır. Bu nedenle devletler, yabancı bandıralı gemilerin ve uyrukluların kendi limanları arasında ve karasularında yolcu ve yük taşımalarını yasaklamakta, ya da sınırlamalar getirmektedirler.

Böyle olmasına karşın Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancı devletler, elde ettikleri ***kapitülasyon*** denen ayrıcalıklardan yararlanarak Türk limanları arasındaki ticarette de egemen olmuşlardı. 1921'de imzalanan ***Barcelona Sözleşmesi*** ile devletlerin kabotaj yasağı koyma yetkisine sahip oldukları kabul edilmişti. Lozan Barış Antlaşması ile de yabancıların Türkiye'deki ayrıcalıkları, ***kapitülasyonlar*** kaldırılmıştı. Ama kabotaj hakkını açıkça belirleyen bir maddeye yer verilmediğinden, uygulamada çıkan güçlükleri giderecek bir yasaya gerek duyulmuştu.

TBMM'nde 19 Nisan 1926'da kabul edilen 815 sayılı yasa, ***Türkiye Sahillerinde Deniz Nakliyatı ve Limanlarla Karasuları İçinde Sanat ve Ticaret Yapma Hakkında Kanun*** başlığını taşıyordu. Kısaca ***Kabotaj Yasası*** denilen bu yasa, Türk karasularında, Marmara'da ve Türkiye'deki nehirlerde ve göllerde gemi bulundurmak ve bunlarla ulaşım düzenlemek, ticaret yapmak hakkını yalnız Türk vatandaşlarına tanımaktaydı. Yasa 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girmişti. Bu nedenle 1 Temmuz, ***Kabotaj Bayramı*** olarak kutlanmaktadır.

Bu temel yasaların dışında 1930'a kadar geçen yıllarda, devlet ve toplum hayatının işleyişini düzenleyen bir dizi başka yasalar da yürürlüğe konmuştu. Şeker, petrol üzerinde tekel kurmadan başlayarak maktu ve kazanç vergilerine, sıtma ile savaşa ve nüfus sayımına ilişkin yasalar bunlar arasında gösterilebilir. Hukuk devriminde eksik kalan bir yön, kadınlara siyasal alanda erkeklerin sahip oldukları hakların tanınmasıyla 1934'de tamamlanacaktı.

C) KADIN HAKLARI SORUNU

Yeryüzündeki erkeklerden ayrı kadın hareketi ya da kadın hakları sorunu ***Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi***'nin ilanı ile başlamıştı. Her insanı özgür ve yurttaş olarak eşit sayan Fransız devrimiyle ortaya çıkan ilkeler, Fransa dışına da yayılarak etkili olmaya başlamıştı.

Feminizm diye anılan kadın hakları savunuculuğunun öncülerinden İngiliz Mary Wollenstonecraft'ın 1792'de yayımladığı "***Kadın Haklarının Doğrulanması***" adlı yapıt, akımın amacını ve içeriğini belirlemişti. Aynı yıl yürürlüğe giren yeni Fransız Anayasası "karşılıklı kabul ile boşanma" ilkesini getirerek ailenin bozulmasında kadınlara da önemli bir hak tanımıştı. Ancak onlara siyasal alanda da hak tanımak, oy vermelerini sağlamak henüz sözkonusu bile değildi. Kendilerinden bu hakkın esirgenmesini eleştiren ve "Kadına giyotine gitme hakkı veriliyor da neden kürsüye çıkma hakkı verilmiyor?" diyen Olympe de Gauge eleştirisinin kurbanı olmuş, 1793'te giyotin ile idam edilmişti! İngiltere'de iş ve işçi hakları sorunu gündeme gelip ***Chartist*** denen hareket başladığında işçi kadınlar da buna destek vermeye çalışmışlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde ise ilk feminist kongre toplanmıştı. 1848'de düzenlenen kongrede bir de ***Bağımsızlık Bildirisi*** yayımlanmıştı. Bu ilk adımlardan sonra değişik ülkelerde başlayan kadınla ilgili hareketlerde güç birliğini sağlamak amacıyla 1877'de Kadın Hareketlerini Koruma Birliği adıyla bir toplantı düzenlenmişti. 1880'de de ***Uluslararası Kadınlar Birliği (International Council of Women)*** kurulmuştu.

1) SORUNUN OSMANLI TÜRKİYESİNE YANSIMASI

Avrupa ve ABD'deki bu gelişmeler Tanzimatla yüzünü batıya çeviren Osmanlı İmparatorluğunu da etkilemekte gecikmemişti. Dış dünya Türk kadınının daha çok giyim kuşamı ve harem hayatı, çok evlilik durumu ile ilgilenmişti. Şimdi kadının haremden çıkması, toplum hayatına katılmaya yönelmesi ve sesini duyurması aşamasına gelinmişti. Tanzimat yöneticileri ve aydınları, ülkenin geri kalmasında eğitimsizliğin, çağdaş bilime sırt çevirmenin büyük payı olduğunu sezinledikleri için, eğitim ve öğretim kurumları açmaya öncelik vermişlerdi. Artık kız çocukların da okutulmasının, bazı mesleklerde kadınlara yer vermenin yararlı olacağım düşündükleri için onlara özgü okullar açılmıştı. Türk kızları/kadınları için 2 meslek dalı uygun görülmüştü. ***Ebelik*** ve ***öğretmenlik***. Bu amaçla İstanbul'da Tıbbiyeye bağlı Ebe Okulu (1842), Kız Sanat Okulu (***İnas Sanayi Mektebi:*** 1869) ve bir Kız Öğretmen Okulu (***Darülmuallimat:*** 1870) açılmıştı. Bunun yanıbaşında dar ölçüde de olsa kız çocukların ilk (***İptidai***) ve ortaokul (***Rüşdiye***) öğrenimi görmelerine olanak sağlanmıştı. Ancak ergenlik çağma rastladığı için kızlara lise öğrenimi tanınmamıştı. Oysa Tevfik Fikret, yarınki kuşakların, çocukların ilk ve en etkili eğitimcileri olacak kızların okutulmalarının gereğini çok çarpıcı biçimde şöyle dile getirmişti:

"Kızlarını okutmayan ulus, oğullarını manevi öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir; hüsranına ağlasın!"

Böyle olmasına karşın ilk kız liselerinin (sultani) açılmasına ancak İkinci Meşrutiyet döneminde izin verilmişti. 1900'de düzenli olarak öğretime başlayan üniversiteye (***Darülfünun***) de ilk aşamada kız öğrenci alınmamıştı. 1914'de kızlar için ayrı bir üniversite (***İnas Darülfünunu***) açılmıştı.

Kadınlara eğitim öğretim hakkının tanınmasına koşut olarak kadının aile içindeki yeri, evlenme, boşanma gibi sorunlar da gündeme gelmişti. Örneğin Şinasi, ***Şair Evlenmesi*** adlı ünlü oyununda görücü yerine karşılıklı görüşme, anlaşmaya dayanan evlilik konusunu işlemişti. İlk Türk kadın romancısı Fatma Aliye, batılıların abartılı suçlamalarına yanıt vermek için ***Taaddütü'z zevcat*** (Çok Karılılık) ve ***Nisvan-ı İslam*** (İslam Kadını) eserlerini yazmış ve sorunu ana çizgileriyle sergilemişti.

Bunları kadınlara ilişkin konuları, sorunları işleyen süreli yayınlar izlemişti. 1869'da ilk kadın gazetesi olan ***Terakki-i Muhaderat*** (Kadınların İlerlemesi) yayımlanmıştı. Ali Raşid'in sahibi olduğu gazete haftalık olup pazar günleri yayımlanıyordu. Doğrudan doğruya bir kadın tarafından yayımlanan ilk kadın dergisi ***Şükûfe*** ise 1886'da yayın hayatına girmişti. Afife Hanımın çıkardığı dergi 15 günlüktü. Arkasından Hatice-Semiha-Rabia-Kâmile dörtlüsü ***Parça Bohçası*** adlı 15 günlük bir aile dergisinin yayımına başlamışlardı (1889). ***Hanımlara Mahsus Gazete*** ise kadın hareketleri konusunda daha etkin olmuştu (1895). ***Tarik*** gazetesi başyazarı Mehmet Tahir, uygar ülkelerde olduğu gibi kadınların ilerlemesine hizmet etmek amacıyla bu adla haftada 2 gün yayımlanacak bir gazete için 3 Mayıs 1894'de İçişleri Bakanlığına başvurmuştu. Yaptırılan soruşturma sonucunda aradan 14 ay geçtiğinde 30 Haziran 1895 günlü ***İrade-i Seniye*** (padişah buyruğu) ile kendisine gerekli izin verilmişti. Gazetenin ilk sayısı 19 Ağustos 1895'te yayımlanmıştı. 8 sayfa olan ***Hanımlara Mahsus Gazete*** pazartesi ve perşembe günleri çıkmaktaydı. Fatma Aliye'nin de yazarları arasında bulunduğu gazetenin yayımının 1907'ye kadar sürdüğü anlaşılmaktadır (***BTTD,*** 16, s. 29-33).

XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde kadınların örgütlenmeye başladıkları da görülmektedir. Selanik'te Emine Semiye ve arkadaşlarının kurdukları ***Şefkat-i Nisvan*** (Kadın Sevecenliği) derneği, bu alanda ilk adım olmuştu (1898). İkinci Meşrutiyet dönemine kadarki sürede Türkiye'deki kadın hareketlerinin şu özellikleri taşıdıkları görülmektedir:

a) Hareket, siyasa dışında doğmuş ve gelişmiştir. Girişimlerde siyasal haklar elde etmek değil, kadınları ilgilendiren konuları dile getirmek, onlara eğitim ve çalışma olanakları sağlamak, devlete ve erkeklere yardımcı olmak gibi amaçlar güdülmüştür.

b) Harekete erkekler öncülük ve sözcülük etmişlerdir. İlk kadın gazete ve dergilerini erkekler çıkarmıştır. Dünyadaki kadın hakları ve feminist hareketle ilgili yayınları da erkekler yapmıştır. Değişik toplantılarda, komisyonlarda kadın haklarını ve özgürlüğünü erkekler savunmuştur. Kadınlarla ilgili kuruluşlarda etkin görevlerin bir kısmını yüklenenler de erkeklerdir. Örneğin Birinci Dünya Savaşında kurulan ve koruyuculuğunu Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'm üstlendiği ***Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'nin*** (İslam Derneği) kurucularının tümü erkekti: Enver Paşa, Harbiye Müsteşarı İsmail Hakkı, Salah Cimcoz vb..

c) Kadınların elde ettikleri kazanımlar, kendi çabalarından çok, çağdaşlaşmayı ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamak isteyen yönetimlerin ve yöneticilerin verdikleri haklarla gerçekleşmiştir.

Hürriyetin İlanı diye nitelenen İkinci Meşrutiyet dönemi, her alanda olduğu gibi kadın sorunları konusunda da büyük bir canlılık getirmişti. Kadınlar artık siyasa ile de ilgilendiklerini, yeniden açılan Mebuslar Meclisi görüşmelerini kafes arkasından da olsa izlemek için yaptıkları başvuru ile göstermişlerdi. Kadınlara yönelik bir dizi süreli yayın da çıkmaya başlamıştı. İstanbul'da, "ilmi, siyasi hanımlara mahsus haftalık musavver (resimli) mecmua" ***Demet*** ile, "Tenvir-i ahlak ve tehzib-i ahlaka hadim Osmanlı hanımlarına mahsus haftalık risale" (Düşünceleri aydınlatmaya ve ahlakı süslemeye yardım eden... dergi) ***Kadın*** ve ***Mehasin*** (Güzellikler) bu dönemde yayımlanmıştı. Selanik'te de haftalık ***Kadın ve Mefharet*** (Övünç) gazeteleri yayıma girmişti. ***İttihat ve Terakki***'nin merkezi olan Selanik'te 1908 Ağustosunda umulan birliği sağlamak amacıyla Müslüman olmayan Osmanlı uyruklu kadınların da katıldığı kadın konulu bir toplantı yapılmıştı.

Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa yeniden yürürlüğe konulurken, batı ülkelerinde kadın hareketleri belirli bir aşamaya ulaşmış ve artık siyasal haklardan ve evrensel barıştan söz edilir olmuştu. Uluslararası Kadınlar Birliği kongrelerinde, dünya barışını savunma, anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözümü, silahların karşılıklı olarak indirilmesi konularının yanıbaşında sürekli olarak kadınlara seçme seçilme haklarının verilmesi sorunu da ele alınmıştı.

O yıllarda Türk kadınları da etkinliklerini artırmaya başlamışlardı. Fransız devriminden devralınan "***Özgürlük, eşitlik, adalet ve kardeşlik***" ilkeleri kadın erkek eşitliğini de ön plana çıkarmıştı. O ortamda birçok kadın dernekleri de kurulmuştu. İlk olarak Fatma Aliye, ***Nisvan-ı Osmaniye*** (Osmanlı Kadınları) ***Yardım Cemiyeti***'ni kurmuştu. Bunu Halide Edip Adıvar'ın girişimiyle oluşturulan ***Teâli-i Nisvan*** (Kadınları

Yüceltme) ile Selanik'te kurulan ***Kırmızı-Beyaz*** dernekleri izlemişti. Bunların arkasından ***Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan*** (Osmanlı Kadınları Hukukunu Savunma Derneği) kurulmuştu. Bunların dışında 1877'de kurulmuş olan ***Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay)*** kadınlar şubesi de oluşturulmuştu. 1913'te de sahibinden dizgicisine kadar tüm çalışanlarının kadın olduğu bir derginin ***Kadınlar Dünyası***'nın yayımına başlanmıştı. Yayımını 1921'e kadar sürdürecek olan bu derginin başında ***Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan*** Derneği Başkanı Nuriye Ulviye bulunuyordu.

İkinci Meşrutiyet döneminde birey, aile, toplum ve siyasal haklar açısından kadın konusu üzerinde duran aydınlardan biri Celal Nuri İleri olmuştu. "Bizde kadının konumu korkunçtur.. Bizde bilgisizlik ve baskıcılık nedenleriyle örtünme ve kaçgöç pek yanlış anlaşılmıştır. ***Bizde kadınlar başka, erkekler başka bir dünya oluşturur ve bu iki dünya birbirini tanımaz...*** Bu çelişki, Osmanlı halkının yıkılışının en temel nedenidir... Özgürlük çağında bir ulusun yarısını tutsaklık altında tutmak olmaz" diyen Celal Nuri, yalnız eleştiri ile yetinmeyip kimi çözüm yolları da önermekteydi. 1915'te yazdığı ***Kadınlarımız*** adlı kitapta, öncelikle kadınların fiziksel yapı ve güç yönünden erkekten farklı olmalarına karşın, beyin yapısı ve yetenekler açısından kadını aşağı görmenin yersizliğini belirtmeye çalışmıştı. Örtünme sorununda "kadın erkek için istek uyandırıcı ise, erkek de kadın için istek uyarıcıdır. Öyleyse erkeğin de örtünmesi gerekirdi" görüşünü öne sürmekle birlikte o gün için dinsel sınırların dışında aşırı örtünmeye (***tesettür***) karşı çıkıyor ve gelecek kuşaklar özgürlük ve namusluluk çerçevesinde yetiştirilecek olursa örtünmenin azaltılabileceğini savunuyordu.

Kadının anne olarak ailede eğiticilik gibi önemli bir görev üstlendiğini hatırlatan Celal Nuri, bu görevin gerektiği ölçüde yapılabilmesi için öncelikle anne olacak kızların eğitilmelerinin gereği üzerinde duruyordu. "Kadınlarımız yüzyıllar süren uzun bir bilgisizlik döneminden çıkıyorlar. Soyaçekim, onların düşüncesinde büyük yetenekler bırakmamıştır. Bin yıllık (belki daha çok) bir tutsaklığın gölgesi kadınlarımızı ürkütegeliyor. Bu nedenle onlara verilecek eğitim, özel bir eğitim olmalıdır" diyordu.

Celal Nuri'ye göre, Türk ailesinin örnek alınacak bir kurum olmasına, boşanma ve erkeklere tanınan çok evlilik gibi iki büyük engel oluşmuştur. "***Karı kovma***" dediği boşanma kolaylığının dine ve kamu yararına aykırı olduğunu, aslında İslamın çok evliliğe engel olduğunu söylüyor ve İslamı aşağılayan bu yanlış uygulamanın önlenebilmesi için halifenin bunu yasaklamasını diliyordu. Bunların dışında Kraliçe Semiramis'ten Çariçe II. Katerina'ya gelinceye dek birçok kadının siyasal alanda da görev aldıklarını örnek gösteren Celal Nuri İleri, kitabını şöyle biti-

riyordu: "Sözün özü, kadınların özgürlüğü, bir zaman konusundan başka bir şey değildir."

Birinci Dünya Savaşına girildiğinde erkeklerin askere alınmaları, azalan iş gücünün kadınlar tarafından doldurulmasına olanak sağlamış, dahası bir zorunluluk oluşturmuştu. Sanayi, ticaret alanında çalışan kadınlardan başka sokak temizliğinde görev alan hatta berberliğe başlayan kadınlar görülmüştü. Bu arada askeri hizmetlerde görev alacak gönüllü bir kadın birliği de oluşturulmuştu. 1918 başında kurulan ***Birinci Kadın İşçi Taburu*** geri hizmetlerde çalıştırılmıştı. Suriye'de IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa da bir ***Kadın Amele Taburu*** oluşturmuş ve bunu pamuk toplamak için Çukurova'ya göndermişti. Bunların dışında devlet dairelerinde boşalan kadrolara kadın memurların alınmasına başlanılmıştı.

2) CUMHURİYET TÜRKİYESİNDE KADIN HAREKETLERİ

Birinci Dünya Savaşı yenilgiyle sonuçlanıp ülke yer yer işgal edilmeye başlandığında, kadın dernekleri temsilcileri de hak, eşitlik arama girişimlerini bir yana bırakarak, bağımsızlık mücadelesinde görev almaya yönelmişlerdi. Mütareke döneminde düzenlenen İstanbul mitinglerinin ateşli konuşmacılarından bir kısmı kadındı: Halide Edip Adıvar, Şükûfe Nihal, ***Asri Kadınlar Cemiyeti***'nden Sabahat, Naciye, Münevver Saime, Meliha, Nakiye vb..

Böylece Kurtuluş Savaşında köylüsü, kentlisi ile Türk kadını erkeğinin yanı başında yer almış ona en büyük desteği sağlamıştı. Kadın sorunlarını savunan dernekler yerlerini Sıvas'ta ***Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Derneği***'ne, çoğu yerde de ***Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Derneği***'ne bırakmıştı. Türk kadını, kurtuluşa ulaşmak için her çabayı gösteriyordu. Zonguldak'taki Fransız birliğinden kaçarak Türklere sığınan Cezayirli subay Muhammed ile evlenmeye karar veren fakir Türk kızı Hatice, gelinlik elbisesini giymeden satmış ve aldığı 30 lirayı Kızılay'a bağışlamıştı. Tosya'da Mustafa kızı Latife, Kastamonu Valisi Muhittin Paşa'ya dilekçeyle başvurarak "Anavatanımızı bütün varlığıyla ve ulusal bağımsızlığımızı yoketmek hülyasıyla hücum eden düşmanla" savaşmak için gönüllü olarak cepheye gitmek istediğini bildirmişti.

Vatan kurtarıldıktan ve ulusal egemenliğe dayalı yeni devlet kurulduktan sonra ulus bireylerini eşit haklara sahip vatandaşlar düzeyinde birleştirebilmek için kadın sorunları üzerine eğilmek kaçınılmaz olmuştu. İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlar ve etkinliklerde kadınlara ilişkin sorunların başlıca 5 grupta toplandığı görülmüştü:

a) Giyim, kuşam ve örtünme (***tesettür***).

b) Evlenme, boşanma. özellikle de çok kadınla evlenme (***taaddütü'z zevcat***).

c) Kişi hakları: Baba mirasından erkek kardeşe göre yarı pay alma, mahkemelerde tanıklıkta erkeklerle eşdeğerde tutulmama.

ç) Kamuda görev alma, çalışma hayatına katılma olanaklarının artırılması.

d) Siyasal alanda erkeklerle eşit haklara sahip olma. Seçme ve seçilme haklarının tanınması.

Daha öğrencilik yıllarında dünyadaki gelişme ve değişmeleri öğrenmeye çalışan ve bunların ışığında ülke ve toplum sorunlarının nasıl çözülebileceğini düşünen, tasarlayan Mustafa Kemal'in kadın sorunları konusunda da hazırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı ortalarında Bitlis'ten Diyarbakır'a hareket ederken, 22 Kasım 1916 akşamı anı defterine yazdıkları bunu açıkça kanıtlamaktadır:

"***Saat 9 sonraya*** (saat 21'e kadar) ***Kurmay Başkanı ile tesettürün kaldırılması ve toplum hayatımızın düzeltilmesi hakkında sohbet:***

1) ***Güçlü ve hayatı bilen anneler yetiştirmek,***

2) ***Kadınlara serbestliği vermek,***

3) ***Kadınlarla genelde birlikte hareket etmek, erkeklerin ahlakı, duyguları üzerinde etkilidir. Doğal bir eğilim olan karşılıklı sevgiyi kazanmak.***" (***AHD,*** 75 vd.)

Bugünkü anlatımla aktardığımız bu satırlar, Atatürk'ün Kolordu Kurmay Başkanı ile bu söyleşisinde tesettürü/örtünmeyi kaldırmadan, kadınlara her alanda özgürce hareket etme hakkının verilmesine kadar kadınlara ilişkin sorunların tümüyle ele alındığını göstermektedir.

Atatürk bundan iki yıl sonra tedavi için gittiği ***Karlsbad***'da da çevresinde gördüklerinin etkisiyle Türk kadınının aile ve toplum içindeki yeri konusunu düşünmüş ve sonucu belirleyen değerlendirmeler yapmıştır. Orada tuttuğu anıları, sorunu yalnız görünümü ile değil, kadın-erkek ilişkileri yönünden de ele aldığını göstermektedir. 6 Temmuz 1918'de yazdıkları şöyle özetlenebilir:

Eğitim ana kucağında başlar, okulda devam eder. Fakat insan okuldan "mükemmel bir model" olarak çıkmaz, hayatta deneyimlerle olgunlaşır. Dolayısıyla çocuğun eğitiminde annenin/kadının çok büyük payı ve etkisi vardır.

Atalarımızın evlenme yöntemleri, yani görücülük, "gururlu erkeklerin yeğliyecekleri" bir yoldur.

Örtünme/tesettür, kadınları 'bir dereceye kadar durdurabilir", daha ileri gitmek isteyenlere ise engel olamaz.

Çalışan erkek, gezinmek/hava almak ya da müzik dinlemek ve tiyatroya gitmek gibi "çok doğal ve uygarca davranışlarda" eşinin de yanında bulunmasını isteyebilir. Bir erkeğin kadınların varlığından ve sözünden yoksun kalması nasıl bir eksiklik ise, evde erkeksiz kalacak kadının da erkeğe gereksinim duyması ruhsal bir ihtiyaçtır.

Görüşlerini böylece sergileyen Mustafa Kemal, kararını da şöyle belirtiyor:

"***Sonuç: Bu kadın sorununda cesur olalım. Kuşkuyu bırakalım... Açılsınlar, onların dimağlarını ciddi bilimler ve tekniklerle süsleyelim. İffeti, fenni sağlık kurallarıyla açıklayalım. Onur ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim.***" (*AKH* 44 vd.)

Atatürk, geleceğe yönelik eylemlerini saptarken, kadınların eğitim öğretim görmeleri ve toplum hayatında gereken yeri almaları gerektiği görüşü de giderek yaygınlaşmış, güç kazanmıştı. İmparatorluğun son yıllarında İstanbul basınında çok kadınla evlenme konusundaki eleştiriler ve savunmalar sürerken, TBMM'nin açıldığı aylarda kadın hakları, milletvekillerince de dile getirilmişti. Örneğin ünlü yazar, şair Cenap Şehabettin, 1921 başlarında ***Peyam-ı Sabah*** gazetesinde çıkan bir yazısında, kadınları esir saymanın, çok evliliğin, resim ve heykel yasağının, Türk toplumunun uygarlık ailesinin dışında sayılmasına neden olduğunu belirterek, artık ***içtihad*** kapılarının açılmasını ve İslamiyetin çağımızdaki hayatın gereklerine uygun duruma getirilmesini dilemişti. Buna karşılık İskilipli Atıf Hoca ile Müderrisler Derneği Başkanı Mustafa Sabri, ***Alemdar*** gazetesinde Cenap Şehabettin'e yanıt verirken, eğer çok kadınla evlilik kalkacak olursa, yerini "Fuhuş ve sefahatin" alacağını öne sürmüşlerdi!.

Oysa TBMM'nin 22 Mayıs 1920 günkü oturumunda bir din adamı olan İzmir Milletvekili Hacı Süleyman, kadınların durumu hakkında şu ilginç konuşmayı yapmıştı:

"Tarih, pusulasını şaşırmış ulusların çöküşünü gösteriyor. Ulusları kötü sonuçlara götüren yanlış düşüncelerdir. İnsanlar eğitilmedikçe hiçbir işe yaramazlar. ***Bugün köylerde ufak ufak okul yapmak, şehirlerde büyük cami yapmaktan daha hayırlıdır. Köylerde yalnız erkekler için değil, birer de kızlar için okul açmak gerekir.***

"Erkeklerin okuması ne kadar gerekli ise kızların okuması da o oranda önemlidir, hatta daha çok önemlidir. Çünkü, bir milletin en büyük mutluluğunu, en önemli bahtiyarlığını kadınlar teşkil eder. Yalnız benim nazarımda değil, gerçekte de kadın kutsal bir yaradılış anıtıdır. Onu her vakit en latif duygularla bezenmiş görmek ne tatlı bir

şereftir! Kadınları yüksek aşamada bulunan bir milletin sırtı hiçbir vakit yere gelmez. Bu durumda olan bir ulus dünyanın en soylu ulusudur.

"Kadın kadınlığını, yüksek erdemini, anneliğini, eş olduğunu (zeveeliğini) bilirse, o vakit sosyal düzenimizdeki ilerleme en yüksek düzeyini bulur... O zorba erkekler ki, kadınların sahip oldukları hakları hiçe sayarlar, onlar ulusun geleceğini değil, içinde bulundukları sosyal durumu bile bilmezler."

Kadınlara ilişkin sorunların çözümü, temelde yeni yasal düzenlemeler gerektiriyordu. Ama bunlar için tutarlı gerekçelerin açıklanıp toplumun aydınlatılması ve girişimler için desteğin sağlanması gerekliydi. Devrimin öncüsü Atatürk'ün izlediği yöntem de bu idi. Yalnız bu sorunlar arasında ***örtünme/tesettür*** gibi yasa yoluyla ortadan giderilmesi kolay olmayan bir konu vardı. Çünkü dinsel bir zorunluluk gibi gösterilen ***tesettür,*** din kurallarının fazlasıyla dışına taşırılarak kadını ***çarşaf/peçe*** içine sokan ve aileden başlayarak toplumun her kesiminden soyutlayan bir büyük soruna dönüştürülmüştü.

3) GİYİM - KUŞAM VE ÖRTÜNME (TESETTÜR) SORUNU

Geleneksel Türk giyim kuşamında erkek ve kadın arasındaki farkın, giyimden çok kuşamda olduğu gözlenmektedir. İslam öncesi dönemde Türk kadınları da genellikle erkekler gibi deriden yapılmış giysiler kullanıyorlardı. Yalnız ***şalvar***ları daha uzun olup baldırları da örtüyordu. ***Çizme*** yerine ***etük, başmak*** denen ayakkabılar giyiyorlardı. Üst giysileri ***gömlek, cepken*** ve onun da üstüne giyilen ***dolama*** ya da ***kaftan*** ile tamamlanıyordu. Başlıkları ise çok çeşitli ***börk, kalpak*** ve ***takke***lerden oluşuyordu.

Kadınla erkek arasında kaçgöç denen bir soyutlama da sözkonusu değildi. Öyle ki bu özellik, X. yüzyıl başlarında Arap gezgini İbni Fadlan'ı hayrete düşürmüştü. İslamiyetin getirdiği yeni değerlendirmelere karşın Orta Asya Türklüğünde kadınların erkeklerden kaçmamaları geleneği yüzyıllar sonrasında da devam etmişti. 1860'larda o bölgeyi gezen Macar Türkolog A. Vambery, göçebe Türklerde kadınların erkeklerden kaçması gibi bir davranışın bulunmadığını belirtmektedir. Ayrıca, Türkmenlerde kadına çok saygı gösterildiğini, birden fazla kadınla evlenmenin pek az görüldüğünü de eklemektedir.

Anadolu'da kent yaşamında zamanla kaçgöç olayının ortaya çıkmasına karşın, kırsal kesimde ve bazı tarikatlar çevresinde kadınların ve erkeklerin güncel hayatın birçok bölümünde birlikte hareket ettikleri

saptanmaktadır. Özellikle ***Bektaşilik*** Türk toplum yaşamına uygun olarak kadınla erkeğin birlikte ibadet etmelerine ve eğlenmelerine olanak tanımıştı. Mevlana Celalettin de, herhangi bir şeyle sarılan, örtülen nesnenin daha çok ilgi ve merak uyandıracağını belirterek, kadınların tanınmayacak derecede bir şeylere sarılmalarının ilgi uyandırıp kötü eğilimleri ortadan kaldıramayacağını anlatmak istemişti. Bu yüzden XIV. yüzyıl Anadolusunda kadınla erkek arasında katı bir kaçgöç henüz meydana gelmemişti. 1332-33'lerde Anadolu'yu gezen İbni Batuta bu konuda şunları yazıyor:

"Burada kadınlar erkeklerden kaçmazlar ve yola çıktığımız zaman akraba ya da ev halkındanmışçasına bizimle vedalaşırlar, bu ayrılıktan dolayı üzüntülerini, gözyaşlarını dökerek belirtirler."

İslamiyete geçiş ve Anadolu'ya yerleşme, giyimin ana maddesini deriden dokumaya çevirirken, kadın giyimi erkeklerinkinden daha geniş olmaya başlamıştır. Bunda Arap kökenli ***entari***nin kabulünün de büyük etkisi olmuştu.

Bunun dışında, hem kaçgöçü, hem de kadınların sokak giysilerini belirlemede İslamiyetin ***örtünme (tesettür)*** anlayışı yeni ve önemli bir etken olmuştur. Laik Türkiye Cumhuriyetinde 1980'li yıllardan başlayarak ***tesettür*** yeniden önemli bir soruna dönüştürülmek istendiğinden bunun üzerinde durmamız gerekmektedir.

Bu konudaki bütün değerlendirmeler ***Kur'an***'daki 2 ayete dayandırıldığı için öncelikle bunların anılması yerinde olacaktır. Diyanet İşleri Başkanlığınca onaylanmış güvenilir bir çeviriye göre ***Ahzab*** Suresinin 50. Ayetinde şöyle denilmektedir:

"Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin kadınlarına, dışarı çıkarken üstlerine örtü almalarını söyle. Bu, onların hür ve namuslu bilinmelerini ve bundan dolayı incitilmemelerini daha iyi sağlar."

Nur Suresinin 31. Ayeti ise şunları içermektedir:

"Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini yasak olandan çevirsinler, iffetlerini korusunlar. Süslerini, kendiliğinden görünen kısmı müstesna, açmasınlar. Başörtülerini yakalarının üzerine salsınlar. Süslerini, kocaları veya babaları veya kayınpederleri veya oğulları veya kocalarının oğulları veya kardeşleri veya erkek kardeşlerinin oğulları veya kız kardeşlerinin oğulları veya Müslüman kadınları veya cariyeleri veya erkekliği kalmamış hizmetçiler ya da kadınların mahrem yerlerini henüz anlamayan çocuklardan başkasına göstermesinler. Gizledikleri süslerin bilinmesi için ayaklarını yere vurmasınlar!"

Hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak derecede açık olarak anlaşılmaktadır ki ***Ahzab*** Suresindeki ayette, kadınların dışarıya çıkarken üstlerine bir örtü almaları, onları açık saçık gezen hayat kadınlarından ayıran

ve özgür, namuslu olduklarını gösteren bir simge olarak düşünülmüştür. Köleliğin ve cariye hayatının hüküm sürdüğü o dönemde, köle olmayan dolayısıyla alınıp satılmaları sözkonusu olmayan özgür kadınların dışarıda rahatsız edilmemeleri için böyle bir örtünün yararlı olacağı kabul edilmiştir. Ayette örtünün biçimi, boyutları ve nasıl sarılacağı konusunda en küçük bir belirleme ya da sınırlamanın olmayışı da dikkat çekicidir.

Nur Suresindeki ayette ise, başörtüsünün yakaların üstüne salınması istenmektedir. Bunun dışında, kadınların ***süslerini*** kimlerden saklamaları gerektiği sıralanmaktadır. Arapçası ***ziynet*** olan ***süs*** deyimiyle anlatılmak istenen nedir? ***Süs***ün kendiliğinden görünen ve görünmeyen kısımları nelerdir ya da vücudun nereleridir? Başörtüsünün yakaya sarkması istenirken, yüz için neden böyle sınırlamalar getirilmemiştir? Yanıtı kutsal kitaptan çıkartılamayan bu sorulara yüzyıllardan beri çok değişik hatta çelişik karşılıklar verilmekte, yorumlar yapılmaktadır. ***Örtünme/tesettür*** konusunda görüş birliğinin sağlanamaması kadın giyim kuşamına kalıcı bir çözüm getirilmesini engellemektedir.

Örtünmenin gerekli olduğu şeklindeki yorumların etkisiyle Selçuklular döneminde kentlerde yaşayan kadınların sokak kıyafetlerinde yavaş yavaş bir değişme meydana gelmişti. Kırsal kesimde ise kadın erkeğin birarada yaşaması ve çalışması geleneği ekonomik nedenlerle değiştirilemediğinden oralarda evinden dışarıya çıkan kadının başına bir örtü alması yeterli sayılmıştı. Buna karşın kentlerde ***tesettür***e uymak için kadınların sokakta vücudunu kaplayan bir üstlük giymeleri ve yüzlerini kapamaları yoluna gidilmiştir. Böylece kadın giysileri, ayakta ***şalvar,*** vücutta ***cepken*** ya da ***entari,*** üstte ***hırka*** veya ***kaftan*** biçiminde devam ederken, kent sokaklarında bunların üstüne giyilen ***çarşaf-peçe*** veya ***ferace-yaşmak***ın eklenmesiyle başka bir görünüm almıştır.

Farsçada ***gece örtüsü/elbisesi*** demek olan ***çadır-ı şeb***'den gelen ***çarşaf,*** kökeninin de gösterdiği gibi Türk giyimine İran'dan geçmiştir. ***Peçe*** sözcüğünün kökeninin ise Türkçe mi, Farsça mı olduğu kesinlikle saptanamamaktadır. Hatta bazı savlara göre ***peçe*** Bizans kökenli olup oradan Arapçaya sonra Türkçeye geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki bazı uygulamalar da ***çarşaf*** ve ***peçe***nin dinin zorunlu kıldığı bir giyim eşyası gözü ile bakılmadığını göstermektedir. Çünkü ***peçe***yi yalnız Müslüman kadınlar değil, Ermeniler de kullanıyorlardı. 1792'de İstanbul'a gelen Fransız Elçisi Olivier, Ermeni kadınların sokakta ***peçe***siz dolaşmadıklarını belirtmektedir. Bunun dışında, ***peçe***nin temelde gizlenmeyi sağlayan dolayısıyla kıskançlık duygularını bastıran bir örtü olduğu, XVII. yüzyılda ***civelek*** adı takılan genç erkeklere ***peçe*** giydirilmesiyle de kanıtlanmaktadır.

Ama ***çarşaf***ın tesettür için zorunlu olmadığını, hatta bunun bazı kötülüklerin saklanmasına yardım ettiğinin en büyük kanıtı İslami görüşün temsilcisi olan II. Abdülhamid'in, birara ***çarşaf***ı yasaklamasıdır. Bir cuma selamlığından dönüşünde, yolda gördüğü siyah çarşaflı ve çok ince peçeli kadınları, yas elbisesi giymiş Hıristiyanlar sanan Abdülhamid, o sıralarda kimi erkeklerin de ***çarşaf*** giyerek hırsızlık yaptıklarını veya kötü maksatlarla bazı yerlere girip çıktıklarını öğrenince, kadınların çarşaf giymelerinin yasaklanmasını emretmişti. Mabeyn Başkâtibi Süreyya imzasıyla yayımlanan 2 Nisan 1892 günlü yasak emrinde ***çarşaf***ın İslamın öngördüğü ***tesettür***e uygun olmadığı belirtilmişti.

Ferace de Selçuklular döneminde ortaya çıkmıştı. Arapçası ***Ferrace*** olan bu giysi hem erkeklerin hem de kadınların giydikleri bir üstlük idi. Erkek ***feraceleri***nin kolları çok bol olup Osmanlı döneminde bilginlere (ulema) özgü kılınmıştı, adına da ***biniş*** deniyordu. Kadın ***feraceleri*** ise ***yaşmak*** ile bütünleşiyordu. Bu feraceler iki parçadan oluşuyordu. ***Yaşmak*** Türkçe olup, feraceli kadınların yüzlerine tuttukları ince tülbent örtü demekti.

Müslüman kadınların ***tesettür***ü, kimi zaman kişisel bir değerlendirme olmaktan çıkararak toplumun çeşitli kesimlerinde tartışılan ve zaman zaman yönetimlerin buna ilişkin düzenlemeler getirdiği bir soruna dönüşmüştü. 3 Ekim 1883'te yayımlanan bir hükümet bildirisinde, Türk kadınlarının son zamanlarda dine aykırı bir biçimde giyindikleri öne sürülerek, eskiden olduğu gibi ***ferace*** giyilmesi istenmişti. Şeyhülislamlıktan Bâbıâli'ye yani hükümete gönderilen kimi yazılarda da Müslüman kadınların ***farbala, saçaklı ferace, tül yaşmak*** gibi uygunsuz şeyler giymelerinin yasaklanması istenmişti. Bunun gibi Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın eşinin bir törene örtünmeden gittiği II. Abdülhamid'e jurnal edilmiş, padişah da bunun soruşturulmasını istemişti! Mısır'da Olağanüstü Komiser olarak bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya gönderilen 25 Haziran 1895 günlü yazıda, "örtünmemiş olduğu halde alafranga usulünce konsoloslara prezante edilmiş" olan hidivin eşinin, "taaccüp edilecek (şaşılacak) bu hali işleyip işlemediğinin" ivedilikle bildirilmesi istenmişti.

Öte yandan örtünme (***tesettür***) ilkokullarda okutulan zorunlu dersler arasına da alınmıştı. Giderek buna ilişkin yorumlar, İslamın ilk dönemlerindeki anlayış ve uygulamalardan daha katı olmaya başlamıştı. Kadın sorunlarının gündeme geldiği, ***insan hakları*** kavramının doğduğu ve örtünme sorununun Türk basınında da tartışıldığı İkinci Meşrutiyet döneminde Musa Kâzım Efendi, örtünmeye uyulmamasını şeriata karşı bir saldırı olarak nitelemişti! Bu ortamda İstanbul Merkez Komutanlığı bile kadınların örtünmeleri gerektiğine ilişkin bir bildiri yayımla-

mıştı. ***Kadın Dünyası*** dergisi de İslami duyguları incitiyor diye kapatılmıştı.

Bu tür kısıtlamalar artarken, sorunun içyüzünü bilen kimi kişiler ise, tepkilerden çekinerek sessiz kalıyor, sorumluluktan kaçıyorlardı. Şahabettin Süleyman 1915'te yayımlanan ***Osmanlılıkta Vahime-i Mesuliyet*** (Tehlikeli Sorumluluk) adlı kitabında bir din adamı ile örtünme konusunda yaptığı görüşmeyi şöyle aktarıyordu:

"Dedim ki! Ben âyat ve ahadis-i şerifeyi (Âyetleri ve Hadisleri) bilmem. Fakat tetkikat-ı tarihiye gösteriyor, İslamiyet, tesettürü teşdid değil tahfif etmiştir (şiddetlendirmiş değil hafifletmiştir). Emevilerin, Abbasilerin zamanında bakınız, kadınlar ne kadar serbest, ne kadar hür imiş! Bahusus (özellikle) mahalle mekteplerinde okutulan setr-i avret (vücuttaki ayıp yerleri örtmek) bahsinde de, bugünkü tesettüre tesadüf edemezsiniz. Binaenaleyh bu bir bid'at değil midir? Esas-ı dine tecavüz teşkil etmez mi? (dinin esasına saldırı değil mi?)

– Evet, der, öyledir. ***Ayet-i şerifede bu kadar tazyik manası yoktur. Lakin itiyad (alışkanlık) olmuş. Âdet ise muhkemdir*** (sağlamdır).

– Madem ki öyledir. Zamanın değişmesiyle ahkâm (hükümler) da tebeddül eder (değişir). Bu da bir kaide-i fıkhiyedir (fıkıh kuralıdır). Tesettürün şekl-i hazırı (şimdiki biçimi) memleketi bitiriyor. Hakikat-i diniyeyi (dinsel gerçeği) söyleyiniz, öğretiniz. Bu sizin vazifenizdir.

– ***Evet. Lakin ben söylersem istikbalim mahv olur. Belki de öldürürler. Bunun için sükût evladır*** (susmak en iyisidir).

İşte bu, hakikatten korkan hoca efendidir!"

Cumhuriyet dönemine işte bu anlayış içinde girilmişti. Gerçekten uygar olan Türk halkının dış görünüşü ile de çağdaş bir giyim kuşamı benimsemesi gerektiğine inanan Atatürk, erkeklerin ***şapka*** giymeleri için yasa yoluna başvururken, kadınların ***çarşafı*** ve ***peçeyi*** bırakmalarını ve aşırı örtünmeden kaçınmalarını eğitimle sağlamayı yeğlemişti. Bu nedenle eğitim öğretim alanında girişilen atılımlarda kız çocukların ve annelerin eğitimine büyük önem vermişti. 1923 başlarında evlenmesini izleyen günlerde İzmir'deki bir konuşması sorunu nasıl algıladığını göstermekteydi:

"Kadının en büyük görevi analıktır. İlk eğitim verilen yerin ana kucağı olduğu düşünülürse, bu görevin önemi gerektiği biçimde anlaşılır... Bugünün gereklerinden biri de kadınlarımızın her konuda yükselmelerini sağlamaktır. Bundan dolayı kadınlarımız da bilgin ve teknik eleman olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün öğrenim basamaklarından geçeceklerdir. Sonra kadınlar toplumsal yaşamda erkeklerle birlikte yürüyerek birbirinin yardımcı ve destekçisi olacaklardır." ***(ASD,*** II, 85)

Bununla birlikte o, gezdiği yerlerde ***tesettür*** sorunu ve kadın giyimindeki tutarsızlıkları sergilemekten geri kalmıyordu. Örneğin ***şapka***yı tanıtma amacıyla gittiği Kastamonu'da şunları söylemişti:

"Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez ya da peştemal veya bunlar gibi bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir? Uygar bir ulus anası, ulus kızı bu garip şekle, bu vahşi duruma girer mi? Bu durum, ulusu çok gülünç gösteren bir görünüştür. Derhal düzeltilmesi gerekir."

Aynı gezide İnebolu'da ise şöyle konuşmuştu:

"Gezim sırasında köylerde değil, kasaba ve kentlerde kadın arkadaşlarımızın yüzlerini gözlerini çok yoğun ve özenle kapamakta olduklarını gördüm... Erkek arkadaşlar! Bu, bizim bencilliğimizden geliyor... Ancak sayın arkadaşlar, kadınlarımız da bizim gibi anlayışlı ve düşünen insanlardır. Onlara ahlakın kutsallıklarından aşılamak, ulusal ahlakımızı anlatmak ve onların beynini ışık ile, ruh temizliği ile donatmak ilkesi bulunduktan sonra çokça bencilliğe gerek kalmaz. Onlar yüzlerini dünyaya göstersinler ve gözleriyle dünyayı dikkatle görebilsinler. Bunda korkulacak bir şey yoktur."

Bu uyarıcı sözler ve özellikle başta Atatürk'ün ve Başbakan İnönü'nün eşleri olmak üzere bakanların, milletvekillerinin ve yüksek dereceli yöneticilerin eşlerinin yüzleri ve başları açık olarak ***çarşaf*** ve ***ferace*** yerine mantolu giyimleriyle görünmeleri, devlet görevlilerine ve halka da yansımakta gecikmemişti. Böylece ***çarşaf, peçe, ferace, yaşmak*** yavaş yavaş unutulur olmuş ve ***tesettür*** konusu bir sorun olmaktan çıkmaya yüz tutmuştu.

Ç) ATATÜRK'ÜN ÖRNEK ALINACAK EVLENME TÖRENİ

Cumhuriyetin ilanından birkaç ay önce 1923 baharında kadın dergilerinden ***Süs,*** okuyucuları için eş seçiminde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği konusunda bir sormaca düzenlemişti. Dergi, bütün annelere, kızkardeşlere, kadın öğretmen ve eğiticilere şu soruyu yöneltmişti: "Görücülükle mi, görüşücülükle mi evlenmeye taraftarsınız?" Geleneksel görücülük yoluyla evlenme yöntemi varlığını sürdürürken son yıllarda kadınla erkeğin görüşüp anlaşarak evlenmeleri de yavaş yavaş artmaya başlamıştı. ***Süs*** dergisine göre bu yöntem daha çok "Frenk terbiyesi almış ailelerde" görülmekteydi. Dergi, bu tür tanışmaların salonlarda, parklarda, bahçelerde, sayfiyelerde gerçekleştiğini de belirtiyordu. ***Süs***

"görüşücülük" diye adlandırdığı bu tür ilişkilerin uygun görülüp görülmediğini ve evlenecekler arasında mektuplaşmaların doğru olup olmadığını soruyordu. Dergi, bu iki yöntemi birleştirecek önerilerin ya da tümüyle bunların dışında başka bir yöntemin bildirilmesini de diliyordu.

Bu sormacaya verilen yanıtlar, döneme egemen düşünceleri belirtmesi yönünden hayli ilginçtir. En belirgin yanı da, bayanların, genç kızların, genelde ailelerinin arabuluculuğu, rızası ile evlenmeye karar verilmesinden yani görücülükten yana olup onu savunmalarıdır. Ankete katılan kadınlardan yalnızca Sadiye Melahat, çiftlerin önce mektuplaşarak ve parklarda değil, kendi evlerinde buluşarak birbirlerini tanıdıktan sonra evlenmeye karar vermelerinden yana olmuştu. Ünlü yazar Şükûfe Nihal, yöntemden önce temel eğitime önem verilmesini savunmuş, Muhassene Salih ise, evlilikte yöntemin değil, "***alın yazısı***"nın geçerli olduğunu öne sürmüştü. Sormacaya yanıt veren erkeklerden Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Yusuf Ziya Ortaç, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Server Safa, evleneceklerin görüşüp anlaşmalarının gerekli olduğunu belirtmişlerdi. Hüseyin Cahit Yalçın, görücülük yönteminin beğenilecek yanı olmadığını, ancak görüşülecek ortamın da bulunmadığı görüşündeydi. Hüseyin Rahmi Gürpınar ile Mahmut Esat Karakurt, her iki yöntemin de ailede huzuru sağlamaya yetmediğini söylemişlerdi. Fazıl Ahmet Aykaç ise hiçbir yöntemden yana olmadığını açıklamıştı.

Evlenmelerde izlenecek yol, örtünme, çok evlilik, boşanma ve kadının toplumdaki yeri sorunları basında, çeşitli çevrelerde ve TBMM'de tartışılırken, devrimin her atılımında örnek olmaya çalışan Atatürk bunları kendi evliliğinde göstermek istemişti. Onun eşini seçmesi, nikâh töreni ve evlendikten sonra eşiyle birlikte halkın içine girmesi, kadın sorunlarının çözümünde bir örnek oluşturmuştu. Şöyle ki:

a) Mustafa Kemal, kendisine eş olarak, çok iyi eğitim öğretim görmüş, yabancı dil bilen, çarşafa peçeye bürünmeyen, kaçgöç bilmeyen ve düşüncelerini erkekler arasında bile rahatça açıklayabilen bir kız seçmişti. İzmirli Uşaklıgil ailesinden işadamı Muammer Bey'in kızı 1898 doğumlu Latife, liseyi bitirdikten sonra Paris'te ve Londra'da hukuk öğrenimi görmüştü.

b) Çift, evlenme kararını "görücülük" yoluyla değil, karşılıklı görüşerek ve yazışarak kendileri vermişti. Uşaklıgil ailesi, İzmir'in Yunan işgalinden kurtarıldığı 9 Eylül 1922'yi izleyen gün kente giren Gazi Mustafa Kemal'i Göztepe'deki evlerinde konuk etmişlerdi. Yurdun kurtarıcısına içtenlikle hizmet eden Latife ile Mustafa Kemal böylece tanışmışlardı ve aralarında bir yakınlık doğmuştu. Öyle ki Gazi, Ankara'ya döndükten sonra, hasta olan annesi Zübeyde Hanımı Latife'nin isteğiyle İzmir'e

göndermiş ve ata binmeyi seven genç kıza Sakarya adlı atım armağan etmişti.

c) 1923 yılı başında Batı Anadolu'da bir geziye çıkan Atatürk, İzmir'e annesinin ölümünden (15 Ocak) sonra varmıştı. Evlenme kararı bu sırada verilmişti. 29 Ocak 1923'te de çiftin nikâh törenleri yapılmıştı.

ç) Atatürk'ün evlenmesinin en çarpıcı yönlerinden biri bu nikâh töreniydi. Tören ***Türk Medeni Yasası***'nın kabulünden (17 Şubat 1926) 3 yıl önce yapılmıştı. O dönemde nikâhlar İslam hukukuna yani ***fıkıh*** kurallarına göre yapılmaktaydı. Nikâh sözleşmesi yani sözlü ya da yazılı sözleşme din adamlarınca, genelde de imamlarca yönetilip belirtildiği için adına "***İmam nikâhı***" denilmekteydi. Evlenecek kadının erkekler arasına katılmasına, hayatını birleştireceği erkeğin yanıbaşında oturmasına izin verilmediğinden, nikâh töreninde onu "vekil"i olan bir üçüncü kişi, bir başka erkek temsil etmekteydi.

Böyle olmasına karşın Mustafa Kemal ile Latife'nin nikâhını bir din adamı imam ya da müftü değil, bir kadı yani bir yargıç kıymıştı. Nikâh izni (***İzinname-i Şer'i***) başlığını taşıyan belgede (Ek: VI) açıkça görüldüğü gibi nikâhı kıyan İzmir Merkez Kadısı Hüseyin oğlu Ömer Fevzi'dir.

d) Törende evlenecek çiftin her ikisi de hazır bulunmuştu. Ayrıca evlenecekler ile tanıkları ve davetliler bir masa etrafında toplanmışlardı. Anadolu Ajansının o günkü bülteninde açıklandığına göre, Kadı Ömer Fevzi, önce Latife Uşaklıgil'e arkasından Mustafa Kemal'e, birbirleriyle evlenmek isteyip istemediklerini sormuş, her ikisi de "kabul ettim" diye yanıt vermişlerdi. Bu durum, Atatürk'ün daha ***Medeni Yasa***'nın kabulünden çok önce, evlenecek çiftlerin nikâhta birlikte hazır bulunmaları ve kendi özgür istençleri ile evlenmek istediklerini bildirmeleri yöntemini yeğlediğini ve bunu kendi nikâhında gerçekleştirdiğini kanıtlamaktadır.

29 Ocak 1923'te kıyılan nikâhta tarafların ikişer tanığı da yer almıştır. Mustaf Kemal'in tanıkları, Mareşal Fevzi Çakmak ile Kâzım Karabekir, Latife Hanım'ın tanıkları ise o sırada İzmir Valisi bulunan Abdülhalik Renda ile Atatürk'ün başyaverliğini yapan yakın arkadaşı Yarbay (Kaymakam) Salih Bozok'tur. Böylece görgü tanığı da olan Bozok'un verdiği bilgilere göre nikâh, Muammer Bey'in Göztepe'deki evinde verilecek küçük bir "çay partisi" olarak düzenlenmiştir. Saat '5'te (17) kıyılan nikâha evlenecekler, Muammer Bey ailesi ve tanıkların dışında bazı davetliler de katılmıştır. Çiftin takacakları yüzükler ise daha sonra İsmet İnönü tarafından Lozan'dan getirilmiştir. Törende bulunan Asım Gündüz'ün aktardığına göre, Kadı Efendi uzun dualarla vakit geçirirken Atatürk davetlilere dönüp şöyle demiştir: **"İnşallah zaman olur, nikâhı vali bey kıyar!"** (***Hatıralarım,*** 210).

e) Evlenmeye ilişkin olarak Kadı Fevzi Efendinin düzenlediği resmi belgelerde de önemli bazı noktalar bulunmaktadır.

Evlenme kaydında çiftlerin "***Milleti***" sütununa "***İslam***" kaydının yazılması, önemli bir gerçeği yansıtmaktadır. "Dinsel topluluk, cemaat" anlamındaki Arapça "***Millet***" sözcüğü Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'e dek kökenindeki bu anlamı korumuştur.

Nikâh sözleşmesinde, Mustafa Kemal'in nüfusa kaydolduğu yerin "İzmir Göztepe 46 numaralı ev" olarak gösterilmesi de dikkat çekmektedir. Bu, nikâh nedeniyle öngörülmüş geçici bir kayıt olmalıdır.

f) Nikâh iznini belirten ikinci belgeye gelince, bu, Hicri 11 Safer 1342 (23 Eylül 1923) tarihli olup, nikâh töreninden '8' ay sonra verilmiş bir kopyadır. En çarpıcı özelliği de, dinsel nikâhlarda sözkonusu olan "***mihr***"e ilişkin bir kaydı içermesidir. Bilindiği gibi kadın için bir mali güvence sayılan ***mihr*** (ya da ***mehr***) erkeğin nikâh töreninde eşine verdiği veya vermeyi kabul ettiği mal ve para demektir. Hemen verilmesine ya da sonradan ödenmesine göre de ***muaccel*** (acele, peşin) ve ***müeccel*** (tecil edilmiş, ertelenmiş) diye iki kısma ayrılır. Hanefî fıkhına göre nikâh esnasında verilmesi gereken para ya da değer '10' dirhem gümüşten daha az olamaz. Belgede, Mustafa Kemal'in eşine nikâhta ödeyeceği miktar, taban olan '10' dirhem olarak belirtilmiştir. Genelde bir dirhem, '3,148' gram olduğuna göre bu, '31,5' gram gümüş demektir. Sonradan ödenecek ***mihr-i müeccel*** ise eşler arasında saptanmış olup kayda geçirilmemiştir. (Ek: VII)

Evlenme yöntemine, nikâh töreninin özelliklerine karşın Atatürk ile Latife Uşaklıgil'in evlilikleri ancak 2 yıl, 6 ay 8 gün sürmüş ve 5 Ağustos 1925'te sona ermişti. Henüz Medeni Yasa dönemine girilmediği için de evlilik mahkeme kararı ile değil, tarafların istenciyle noktalanmıştı. Bu süre içerisinde Cumhurbaşkanının her toplantı ve geziye eşiyle birlikte katılması, toplum hayatında girişilen yenileşmelerin tanıtılmasında büyük yarar sağlamıştı. Evliliğin uzun ömürlü olmayışında, tarafların umulan uyumu gerçekleştirememeleri kuşkusuz en büyük etken olmuştu.

Atatürk'ün en yakın arkadaşı olan ve evliliğin aşamalarını çok yakından izlemiş bulunan Salih Bozok, Zübeyde Hanım'ın, İsmet İnönü'nün ve kendisinin Mustafa Kemal'in Latife ile evlenmelerini isterlerken yalnızca Fethi Okyar'ın bunu uygun görmediğini belirterek şöyle diyor: "Ve sebep olarak da Latife Hanım'ın Paşa'yı idare edecek kabiliyette bir kadın olmadığını ve olamayacağını söylüyordu ki maalesef netice itibariyle Fethi Bey'in düşüncesi ve ifadesi doğru çıkmıştır." (***Hep Atatürk'ün Yanında***, 208)

Atatürk'e gelince, onun evlilik kurumuna çok değer vermesine karşın, kendisini ülke ve ulus sorunlarıyla uğraşmaktan alıkoyacak, günlük yaşamı üzerinde baskı kuracak bir eş istemediği bilinmektedir. Kızkardeşi Makbule Atadan'ın anlattığına göre, Mustafa Kemal Şam'dan kaçıp İstanbul'a geldiğinde annesi onu evlendirmek istemişti. Fakat o şu yanıtı vermişti:

"Anneciğim ben vatanımla evliyim. Başka bir izdivaç yapmaya şu anda niyetim yok!"

Atadan şunu da ekliyor: "Hatta harp yıllarında karısını, ailesini özleyen arkadaşlarına kızardı." (s. 47 vd.)

Nitekim Birinci Dünya Savaşının sona erişinde Vahidettin, kızı Sabiha Sultanı Mustafa Kemal'le evlendirmek istemişti. Fakat Atatürk'ün arkadaşı Dr. Rasim Ferit Talay şu gerekçeyle buna karşı çıkmıştı: "Bir sultanla evlilik hayatı sana ağır gelecek törenlere bağlıdır. Suçladığın Enver'e dönersin!" Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Tek dostum sen imişsin!" dediği arkadaşına hak vermiş ve o evlilik girişimi sonuçsuz kalmıştı. (Bayur, ***Atatürk,*** 148 vd.)

D) KADIN KURULUŞLARI

Kadın sorunları her yönüyle tartışılırken 1923 Haziranında ***Kadınlar Halk Partisi*** adıyla siyasal bir örgüt de kurulmuştu. İstanbul Üniversitesinde yapılan bir toplantıda böyle bir örgüt kurulması kararlaştırılmıştı. Parti Başkanlığına Nezihe Muhittin, İkinci Başkanlığa Nimet Remide, Sorumlu Temsilciliğe Latife Bekir ve Genel Sekreterliğe de Şükûfe Nihal getirilmişlerdi.

Partinin kuruluş gerekçesi hükümete verilen bildiride şöyle açıklanmıştı:

"Memleketin her noktasında siyasal, toplumsal ve ekonomik bütün sorunlarda kadının, dolaylı veya doğrudan doğruya katılım ve etkisinden tümüyle yoksun bir durum bulunmamasına karşın, bu çalışmaların gözle görülür derecede belirgin olmaması."

Parti (Fırka) adını taşıdığı halde kuruluşun ana hedefi siyasal değildi. Siyasal hakların ergeç kazanılacağı düşüncesiyle toplumda etkin olmaya ve kadınların eğitimine öncelik verilmişti. ***Süs*** dergisi partinin amaçlarını şöyle özetlemişti:

"Her şeyden önce kadınlık dünyasını bu harekete gücü olan bir dereceye yükseltmek ve özellikle memleketin toplumsal ve ekonomik ilerle-

me gayelerinin gerçekleşmesini sağlamak. Bunun için öncelikle kadınları aydınlatma, onları gelecekteki görevlerine hazırlamak istenmektedir. Bu görevler ise önce analık, sonra da aile kadını görevleridir."

Parti adıyla bir kadın kuruluşunun oluşturulması basında değişik biçimlerde yorumlanmış, kimi eleştirilere de yol açmıştı. Özellikle erkekler "parti" adını yadırgadıklarını açıklamışlardı. Parti bir danışmanlık birimi de oluşturmuş ve bunun başına Fethi Okyar'ı getirmişti. Ne var ki Ankara ve Mustafa Kemal bu sıralarda tüm ulusu kapsayacak bir siyasal kuruluşun, ***Halk Partisi***'nin hazırlıkları içerisindeydi. Bu nedenle kadınların aynı adla bir başka siyasal örgüt kurmaları ulusal birliği bölecek, kadın erkek ayrımı yaratacak nitelikte algılanmıştı. Bu yüzden de ***Kadınlar Halk Partisi***'ne destek verilmemişti. Parti yöneticilerine bir dernek çatısı altında toplanmalarının daha uygun olacağı söylenmişti.

Bu nedenle Atatürk'ün de bilgisi çerçevesinde 7 Şubat 1924'de İstanbul'da ***Türk Kadınlar Birliği*** adıyla yeni bir örgütlenmeye gidilmişti. Kurucular arasında Nezihe Muhittin, Şükûfe Nihal, Latife Bekir Çeyrekbaşı, Azize Kıbrıslı ve Naile Vahap yer almışlardı. Başkanlığa da ***Kadınlar Halk Partisi*** Başkanı olan Nezihe Muhittin getirilmişti.

Birliğin amacı "kadınlığı düşünsel ve toplumsal alanlarda yükselterek çağdaş ve ileri bir düzeye getirmek" diye belirlenmişti. Bu nedenle genç kızların gerçek bir anne olarak yetiştirilmeleri, kadınlık dünyasındaki toplumsal yaraların sarılması, dul, kimsesiz ailelere ve onların İlkokullarda okuyan çocuklarına yardım edilip üretken duruma getirilmeleri öngörülmüştü. Birliğe kadınlığın yükselmesini dileyen her Türk ve Müslüman kadın üye olabilecekti.

Birlik, ***Kadın Yolu*** adlı haftalık bir dergi de yayımlamaya başlamıştı. 1926'da ilk sayısı çıkan ve 4. sayıdan sonra ***Türk Kadın Yolu*** adını alan dergi, alt başlığında "Asri (çağdaş) Türk kadınının şahrahıdır (Anayoludur)" diye tanıtılıyordu. Bir süre sonra tüzüğe "kadınlar için siyasal hakların sağlanmasına çalışılacağı"nı belirten bir madde de eklenmişti (1927). Yaklaşmakta olan seçimlere katılıp katılmama konusu tartışılmış, sonunda ***Halk Partisi*** adına aday gösterilmesinin daha uygun olacağına karar verilmişti. Ancak 1924 Anayasası TBMM'de görüşülürken kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmadığı için birliğin ***Halk Partisi***'ne yaptığı öneri kabul görmemişti. Bu durum karşısında birlik, İstanbul Valiliği Hukuk İşleri Müdürü Kenan'ı örgüt adına ***Halk Partisi***'ne aday olarak önermişti.

E) HUKUK ALANINDA KADIN-ERKEK EŞİTLİĞİNİN SAĞLANMASI

Türk tarihinde yüzyıllardır süren kadınların evlenme, boşanma ve miras gibi kişisel haklar konularında erkeklerle eşit sayılmamaları, ***Medeni Yasa***'nın yürürlüğe girmesiyle sona ermişti. Yargı önündeki tanıklıkta erkeklerle aynı değerde görülmeme sorunu da usul yasalarıyla giderilmişti. Geriye kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması gibi siyasal yaşamı büyük ölçüde etkileyecek ve biçimlendirecek bir sorun kalmıştı.

1923 Ocak ayındaki İzmit Basın Toplantısında A. Emin Yalman, Mustafa Kemal'e, "Halide Edip Hanım'ı milletvekili görecek miyiz?" sorusunu yöneltmişti. M. Kemal bu konuda yasada bir açıklık bulunmadığını, "50.000 erkek nüfusa bir milletvekili" seçileceği hakkında hükümden "erkek" deyimi çıkartılacak olursa kadınlara da seçim hakkı verilmiş olacağını belirtmişti. Ancak, bu konuyu konuştuğu bazı kimselerin böyle bir değişikliğe karşı çıktıklarını eklemiş ve ergeç bu hakkın sağlanacağını vurgulamıştı.

Gerçekten de olaylar Atatürk'ün öngördüğü biçimde gelişmişti. TBMM'nin 3 Nisan 1923 günkü oturumunda seçim yasasında değişiklik yapılarak "50.000 erkek" nüfusa bir milletvekili yerine "20.000 erkek" için bir milletvekili seçilmesi kabul edilmişti. Bu arada söz alan Tunalı Hilmi, kadınların da nüfustan sayılmasını istemiş, fakat buna şiddetle karşı çıkılmış, önerisi reddolunmuştu. Hüseyin Avni Ulaş ise gelecekte bu hakkın verileceği umudunu taşıdığını belirterek şu görüşü savunmuştu: "Biz de gelecek için bir fikir, bir cereyan vererek düşünceleri hazırlamak zorundayız. Ve dilerim ki bu hak verilmeden çok, alınacak bir haktır. Herhalde kadınlar da bu konudaki haklarını kendilerine layık gördükleri zaman bizden alırlar." 1924 Anayasası görüşmelerinde de TBMM kadınlara seçim hakkı tanıyacak bir değişikliği kabul etmemişti.

Ancak konu artık kamuoyuna mal olmuş, her yerde tartışılır olmuştu. Örneğin 1926 Şubatında Trabzon'da bir konferans veren Bn. Süreyya Hulusi, Türk kadınının ailede ve ekonomik hayatta çok etkin görevleri bulunduğunu açıkladıktan sonra, siyasal hayatta da görev alınması gerektiğini belirtmişti. Türk kadınının tarihte siyasal roller oynadığını da anımsatarak konuşmasını şöyle sürdürmüştü:

"Kadın, kendi benliğinin bilincine varır, ekonomik alanda etkili olursa neden memleket işlerinde geri kalsın? Herkes ondan vatan dersi alır da ne için o, vatanın yönetimi ve geleceği sözkonusu olduğunda gözardı edilmiş bir durumda bulunsun?" (***Türk Yurdu,*** 16)

Bunu izleyen 1927 yılında, yukarıda da değinildiği gibi, ***Türk Ka-***

dınlar Birliği tüzüğüne, kadınlara siyasal haklar sağlanması için çalışılacağını belirten bir madde eklenmişti.

Böyle olmasına karşın kadınlara siyasal haklar tanınması için ilk büyük adım ancak 1930'larda atılabilmişti. 3 Nisan 1930'da kabul edilen ***Belediyeler Yasası*** ile seçme ve seçilme konusunda erkeklerle kadınlar arasındaki ayrıcalık kaldırılmıştı. 18 yaşını bitiren her Türk vatandaşı kadın da belediye seçimlerinde oy kullanabilecekti. Seçilme için gerekli yaş sınırı ise 25 olarak saptanmıştı.

Bu bir deneme idi. Yasanın kabulünden sonra yapılan belediye seçimlerinde Türk kadını tarihte ilk kez olarak oy kullanmıştı. Bunda olumlu sonuç alınınca milletvekili seçimlerinde de kadın erkek eşitliğinin sağlanması daha kolaylaşmıştı. Gene de kamuoyunu buna hazırlamak için her türlü araçtan yararlanma yoluna gidilmişti. Düzenlenen konferanslar, toplantılar, yapılan yayınlar ve derneklerin çeşitli etkinlikleri yanında en önemli girişimlerden biri de, 1931'de ortaokullar için ders kitabı olarak hazırlanan ve bütünüyle Atatürk'ün denetiminden geçmiş olan ***Medeni Bilgiler*** kitabında kadınlara bütün siyasal hakların verilmesi gerektiğinin işlendiği bir bölüme yer verilmesiydi. ***Kadınların Seçim Yetkileri*** (intihap selahiyetleri) başlıklı bu bölümde, Birinci Dünya Savaşından sonra İngiltere, İsveç, Norveç, Finlandiya, Danimarka, Almanya, Polonya, Çekoslovakya gibi birçok Avrupa ülkeleri ile ABD ve Avustralya'da kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmiş olduğu belirtildikten sonra şöyle denilmekteydi:

"Kadınlığın siyasal ideali olan bu hakka sahip olmayı isteyen kadınların toplumsal ve siyasal düşünce ve eğitimde her gün daha çok yükselmeye çalışmaları gerektiği de unutulmamalıdır. Kadınlar ancak siyasal eğitime sahip oldukları zaman gerçekten özgür olduklarını hissedebilirler...

"Türk tarihinin en eski dönemleri incelenirse, devleti temsil eden yalnız devlet başkanı olmayıp, onunla birlikte hatunun da bu temsilde ortak olduğuna ilişkin belgelerin az olmadığı görülür.

"***Özetle, kadın, seçmek ve seçilmek hakkını kazanmalıdır.***

"Çünkü, demokrasinin mantığı bunu gerektirir.

"Çünkü, kadının savunacağı kendi yararları vardır.

"Çünkü, kadının toplumda yapacağı görevleri vardır.

"Çünkü, kadının sosyal haklarını kullanması kendisi için yararlıdır." (***MB***, 91-93)

Medeni Bilgiler'deki bu satırlar doğrudan doğruya Atatürk'ün kaleminden çıkmıştı. Öte yandan 1930 Ağustosunda kurulan ***Serbest Cumhuriyet Partisi*** tüzüğüne, Atatürk'ün önerisi ile, kadınlara seçim hakkı tanınmasının savunulacağına ilişkin bir madde de konmuştu.

Bu gelişmelerden sonra, 1935 milletvekilleri seçimlerine gitmeden, kadınlara bu seçimlerde erkeklerle eşit hak sağlama zamanının geldiğine karar verilmişti. Bunu gerçekleştirmek için bir Anayasa değişikliği zorunluluğu bulunduğundan bu yoldaki öneri Başbakan Malatya Milletvekili İsmet İnönü ve 191 arkadaşı tarafından yapılmıştı. Önergenin 5 Aralık 1934'de TBMM'de kabul edilmesiyle kadınlara yalnız milletvekili seçmek değil, seçilmek hakkı da tanınmıştı. Böylece T. Cumhuriyeti siyasal devrim ve özgürlükler konusunda esinlendiği Fransa'dan ve Medeni Yasasını aldığı İsviçre'den daha önce kadın hakları sorununu çözmüştü.

8 Şubat 1935'te yapılan seçimlerde CHP birçok kadın aday da göstermişti. Böylece 1 Mart 1935'te çalışmalarına başlayan Beşinci Dönem TBMM'de '18' kadın milletvekili yer almıştı. Bunlar arasında o zamanlar bir köy olan Ankara'nın Kazan ilçesi Muhtarı Satı Kadın diye bilinen Çırpan da bulunuyordu..

Siyasal alanda kadınlara bütün haklar tanınınca bunları elde etmek çabasını sürdüren ***Türk Kadınlar Birliği*** de amacına ulaşmıştı. Birlik, o yıl İstanbul'da XII. ***Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi***'ni toplamıştı. 18 Nisan 1935'te Yıldız sarayında başlayan toplantıda söz alan Mısırlı Bn. Hoda Saravi, "***Doğuda kadınların kurtuluşunu Atatürk'e borçluyuz***" diyerek, Türkiye'deki büyük devrimi belirtmişti. Bulgar delegesi Mm. Iborof da Türk kadınına siyasal haklarını veren Atatürk'e teşekkür etmişti. Arkasından verilen bir önerge ile kongrenin Atatürk'e bir kutlama telgrafı çekmesi kararlaştırılmıştı. Bunda, "XII. Uluslararası Kadınlar Kongresi, size, gösterdiğiniz teveccühten dolayı en samimi teşekkürlerini ve Türk kadınlığına verdiğiniz serbestlik için sevincini arz eder" denilmişti.

24 Nisana kadar bir hafta süren çalışmalarda, kadınlara her ülkede erkeklerle eşit haklar verilmesi ve ahlak anlayışında da eşitlik sağlanması yolunda kararlar alınmıştı. Bunlardan başka özellikle savaştan kaçınılması ve barışın savunulması istenmişti.

Bu kongre ***Türk Kadınlar Birliği***'nin son büyük etkinliği olmuştu. CHP, kadın erkek ayrımı yapmayan bir siyasal örgüt niteliğini kazanmıştı. Bu nedenle 10 Mayıs 1935'te yapılan olağanüstü kongrede ***Türk Kadınlar Birliği***'nin kapatılması kararı alınmıştı.

VI- EKONOMİYİ GÜÇLENDİRME ÇABALARI

A) İMPARATORLUKTAN DEVRALINANLAR

Roma'dan sonra tarihin en uzun ömürlü ikinci devleti olan Osmanlı İmparatorluğu, ekonomisini dünyadaki gelişmelere göre düzenleyemediğinden, giderek yarı sömürge düzeyine düşmüştü. Tarımsal ekonomiye verilen ağırlık, zamanla azalırken endüstri devrimine geçilememiş ve ***kapitülasyonlar***la yabancılara tanınan haklar boyuna artırılınca, koskoca ülke, sömürgeci batıya hammadde sağlayan ucuz bir pazar haline gelmişti. Artık devlet gelirleri zorunlu giderleri karşılamadığı için de, Kırım Savaşı yıllarından başlayarak dış borçlanmaya başvurmak zorunluluğu duyulmuştu. Ancak devlet bir süre sonra aldığı borçların faizlerini bile ödeyememişti. 1875'de bu durum ortaya çıkınca, alacaklı devletler alacaklarını daha kökeninde, Osmanlı vatandaşları vergilerini öderken toplamak için harekete geçmişlerdi. Sonunda II. Abdülhamid'in imzasını taşıyan ve Hicri Muharrem ayında çıktığı için adına ***Muharrem Kararnamesi*** denilen bir düzenleme ile (28 Muharrem 1299 = M. 20 Aralık 1881) ***Düyun-i Umumiye (Genel Borçlar)*** denilen bir örgüt kurulmuştu.

Düyun-i Umumiye yönetimindeki 7 üyeden ancak biri Türk idi. İmparatorluğun önemli gelir kaynakları olan pul, tütün, içki, ipek, av ve tuz vergilerinin toplanması bu yönetime bırakılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı maliyesi de bu yabancı kuruluşun denetimine girmişti.

Ayrıca Osmanlı yönetimi, ***Düyun-i Umumiye***'den sonra da borçlanmayı sürdürmüştü. ***İttihat ve Terakki Partisi***'nin ***'milli iktisat'*** siyasası da çok geç kalındığı, kaynak bulunamadığı ve zamanın azlığı nedeniyle umulanı vermemişti. Öyle ki Dünya Savaşma girildiğinde dış borçların tutarı "153,7" milyon Osmanlı lirasını bulmuştu. Savaş süresinde Almanya'dan 150 milyon daha borç alındığı için savaş sonunda bu rakam "303,7" milyon liraya yükselmişti.

1923'te toplanan ***İzmir İktisat Kongresi***'nde Kâzım Karabekir'in verdiği bilgilere göre, 1913'te tüm imparatorlukta sanayi kuruluşu sayılabilecek fabrika ve imalathanelerin sayısı 264'den ibaret idi. Bunda da en büyük pay gıda sanayiine ait olup dağılımı şöyleydi:

Gıda sanayii: 75; Toprak: 17; Deri: 13; Dokuma: 73; Ağaç: 24; Kırtasiye: 51 ve Kimya: 11.

Bu yerlerde çalışan işçi sayısı da 16.976 kişiydi.

Ancak savaşa girildiğinde üretimde ve işçi sayısında düşüşler olmuştu. 1915'te çoğu küçük çapta 282 sanayi kuruluşu saptanırken işçi sayısı 13.960'a düşmüştü. Asıl önemlisi bu kuruluşlardan ancak 22'si, yani yaklaşık % 8'i devlete ait olup diğerleri yabancıların ya da yabancı devletlerin koruması altına girmiş azınlıkların elindeydi. Sermaye ve emek yönünden de Türklerin payı % 15 olup, % 85'i yabancıların ve azınlıkların idi.

Dış ticaret dengesi de boyuna açık veriyordu. 1900'e oranla 1914'deki açık 100'den 226,1'e çıkmıştı. Dışarıdan getirtilen malların çoğu sanayi ürünleri ile tüketim mallarıydı. Paşabahçe'de ve Hasköy'de kurulmuş olan şişe fabrikaları kapitülasyonlar nedeniyle dışarıdan kolaylıkla ithal edilen malların rekabetine dayanamayıp kapanmışlardı. Dericilikte tek kuruluş olan Beykoz fabrikası da tüketimi karşılayamıyordu. Sanayi kuruluşlarında dikkati çeken bir başka özellik, bunların yaklaşık üçte ikisinin başkent İstanbul ile Marmara ve Ege bölgesinde toplanmış olmasıydı. Kurtuluş Savaşı döneminde bu bölgelerin işgal altına düşmesi çekilen sıkıntıları daha da artırmıştı.

Yabancı yatırımların en çok yöneldikleri alan, demiryolları olmuştu. Yabancı sermayenin % 58'i demiryollarına yatırılmıştı. Bunda da gözetilen amaç, ekonomik olmanın yanında siyasal idi. Yabancı devletler kendi sanayileri için gerekli olan hammaddeleri kolaylıkla ve ucuzca ülkelerine taşıyabilmek ve ürettiklerini aynı yoldan satabilmek için Osmanlı İmparatorluğuna bağlı yerlerde demiryolu yapımına öncelik verirken bu ekonomik yararın altında, ülkede ulaşımı denetimleri altında bulundurmak ve ileride egemenlikleri altına almayı planladıkları yerlere ulaşmak gibi siyasal amaçlar da gütmüşlerdi. Bu nedenle yalnız demiryolu döşemekle yetinmemiş, bunları 99 yıl gibi uzun süreli ve kâr garantisi ile işletmek hakkını elde etmişlerdi. Bu çıkar çatışması yüzünden de birbirleriyle yarışa girmişler, zaman zaman da anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Örneğin İstanbul'dan Bağdat ve Basra'ya uzanacak demiryolu imtiyazını hangi devletin hangi koşullarla üstleneceği büyük bir soruna dönüştüğünden bu olay ***Bağdat Demiryolu Savaşı*** diye adlandırılmıştı. Sonunda İngilizler, Fransızlar ve Almanlar Edirne'yi İstanbul'a ve oradan Bağdat'a bağlayacak uzun bir hat ile Batı Anadolu'da bazı demiryolları yapmış ve bunları işletmeye başlamışlardı.

Osmanlı İmparatorluğunda ilk demiryolunu İngilizler yapmıştı. Onların göz diktikleri Mısır'da yapımını üstlendikleri İskenderiye-Kahire hattı 1854'de işletmeye açılmıştı. Anadolu'da yapılan ilk hat ise İzmir-

Aydın demiryolu olmuştu. İngilizler bunu Hindistan'a kadar uzatmayı planlamışlardı. Ama 56 yıl içinde ancak 600 km. demiryolu yapılabilmiş ve 1912'de Denizli üzerinden Eğridir'e ulaşılmıştı. ***Şark Demiryolları*** denen bir hatla ***İstanbul*** 1883'de Avrupa'ya bağlanmıştı. ***Bağdat Demiryolu***'nun bir kolu 1892'de ***Ankara***'ya, 1914'de de ***Toprakkale***'ye ulaşmıştı. Yabancı sermayenin yaptığı bu hatlar dışında Türk parası ile yapılan ilk demiryolu da, Şam'ı Medine'ye bağlayan Hicaz hattı olmuştu.

Birinci Dünya Savaşına girildiğinde Trakya ve Anadolu'daki demiryollarının toplam uzunluğu yaklaşık 4.000 km. idi. Osmanlı İmparatorluğu bunun ancak % 31'ine sahipti. % 37'si Alman, % 21'i Fransız ve % 11'i de İngiliz şirketlerinin elindeydi. Savaş yıllarında ulaşım amacıyla Ankara'dan Sıvas'a bir dar hat (dekovil) yapımına başlanmış ve Kırıkkale-Yerköy üzerinden İzzettin istasyonuna kadar 127 km.lik kısmı döşenerek 1 Ağustos 1919'da işletmeye açılmıştı.

Posta teşkilatının kurulmasından sonra Anadolu'da karayolu yapımına da çalışılmıştı. Karadeniz'i Akdeniz'e ve illeri yakınlarındaki demiryollarına bağlamak için projeler hazırlanmıştı. Yapım işini gene yabancı firmalar üstlenmişlerdi. En geniş yol 5 m. olarak düşünülmüştü. Böylece sınırlı bir karayolu şebekesi oluşmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, görünüşte 9.711 km.lik bir karayolu devir almıştı ama bunun hemen hepsi ıslaha, onarıma muhtaçtı. 1919 başlarında ülkedeki motorlu taşıtların sayısı 1.000'e yakın otomobilden ibaret olup bunun da 800'ü İstanbul'daydı. Otobüs taşımacılığı ise yalnızca Kayseri-Sıvas arasında yapılmaktaydı. Deniz taşımacılığı da kapitülasyonlar nedeniyle yabancı şirketlerin tekelindeydi.

Böyle iken 1911 İtalya Savaşı ile başlayan ve 1922'ye kadar 11 yıl süren savaşlar dizisinin yol açtığı insan ve malzeme kayıpları, yıkımlar, yangınlar yüzünden ekonomik kaynaklar daha da tükenmişti. İstanbul ile Marmara ve Ege bölgelerinin işgal edilmesi, buralarda yoğunlaşmış bulunan sanayi kuruluşlarından ve demiryollarından yararlanma olanağını büyük ölçüde azaltmıştı. Öyle ki işgal edilmeyen bölgelerde, devlet işletmelerinden yalnızca 4'ü kalmıştı.

Bu nedenle TBMM açıldığında, içte karşılaşılan en büyük sorunlardan biri, kurtuluşu sağlayacak mali kaynakları bulmak olmuştu. Bu konuda da ister istemez bağımsızlığa kavuşmak için her türlü özveriye katlanan halka yönelinmişti. TBMM'nin daha hükümet kurulmadan 24 Nisan 1923'te çıkardığı ilk yasa, gelir sağlayacak olan ***ağnam/ koyun vergisi*** yasası olmuştu. Son Osmanlı Mebuslar Meclisinde '8' katına çıkartılmasına çalışılan bu verginin, eskisi gibi '4' katı olarak kalması uygun görülmüştü. Ondan sonra kaynak bulmak amacıyla bir yıl içinde çıkartılan yasaların sayısı ise 56'yı bulmuştu. Bunlarla gümrük vergisi beş

katı artırılmış, ***ağnam*** vergisine de bir misli zam ve ayrıca gelir vergisinde yeni düzenlemeler yapılmıştı. Bu arada ***Düyun-i Umumiye*** yönetimi ile anlaşılarak borçların ileride ödenmesi koşuluyla onların topladıkları vergilerin, zorunlu giderler çıktıktan sonraki kısmının Ankara hükümeti emrine aktarılması sağlanmıştı. Ancak bütün bu önlemlerin yeterli olmadığı görülünce Başkomutan Mustafa Kemal'e verilen yetkiyle çıkartılan ***Tekâlif-i Milliye (Ulusal Yükümlülükler)*** kararnameleri ile, halkın elindeki yiyecek, giyecek eşya ve taşıma araçlarına başvurulmuştu.

Bu durumda sağlıklı bir bütçe yapılamadığı için, uzun süre geçici bütçelerle yetinilmişti. 1920 yılı bütçesi, mali yılın son günü olan 28 Şubat 1921'de yasalaşmıştı. TBMM Hükümetinin bu ilk bütçesinde giderler 63.018.358, gelirler ise 51.388.626 lira olarak saptanmıştı. Buna göre 11.629.732 lira yani % 18,4 oranında açık vardı. Bunun Osmanlı Bankası'ndan avans alınarak ve hazineye ait taşınmazların satılması ile karşılanması öngörülmüştü (***KSMK***, 321-340). 1921 ve 1922 yıllarında savaş giderleri yüzünden düzenli bir bütçe yapılamamış ve yönetim birimlerine ek ödenek ve avans yasaları ile harcama yetkileri verilmişti.

B) İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

Savaşı kazanmada karşılaşılan zorluklar, barışa yönelirken yeni bir yapılanmayla birlikte ekonomiyi güçlendirmenin ön plana alınmasını gerekli kılmıştı. Bu alanda güdülen amaç, tam bağımsızlık ilkesinin ekonomide de geçerliliğini sağlamaktı. Bunun için de ulusal bir ekonomi yaratmak ve düzenli gelir getirecek kaynaklar bulmak zorunluydu. Osmanlı ekonomisini çökerten ve maliyeyi yabancıların denetimi altına sokan ***kapitülasyonlar*** kaldırılmadan ekonomik bağımsızlıktan söz edilemezdi. Bunun savaşımı barış görüşmelerinde diplomatik alanda verilecekti. Onun gerçekleşmesini beklerken içte de gereken önlemlerin alınması için ilk adımlar atılmalıydı.

TBMM Başkanı Atatürk, Meclisin 3. toplantı yılını açarken, 1 Mart 1922'de şunları söylemişti:

"***Artık özgür ve bağımsız yaşama atılan Türkiye için iktisat hayatını boğmakta olan kapitülasyonlar yoktur ve olamaz.*** Ekonomik hayatımızın belirli amaçlarla yönetilmesi ve hızla olgunlaşıp ilerlemesi için alınacak önlemler arasında, ülkemizde Avrupa çekişmesi yüzünden yok edilmiş olan tarım sanayimizi canlandırmayı ve çağdaş ekonomi araçlarıyla donatmayı önemle dikkatimiz önünde tutacağız... ***Ekonomi siyasamızın önemli amaçlarından biri de, genel çıkarları***

doğrudan doğruya ilgilendirecek ekonomi kurumlarını ve girişimleri, parasal ve teknik gücümüzün elverdiği ölçüde devletleştirmedir. Bunları, topraklarımız altında bırakılmış duran maden hazinelerini de az zamanda işleterek, ulusumuzun çıkarına açık bulundurabilmek de ancak bu yöntemle olanaklıdır... Ülkenin ekonomik dilekleri tarım ve tarım sanayii olmakla birlikte, ülkede ötedenberi var olan, örneğin dokuma sanayii gibi sanayinin korunması ve canlandırılması ve kimi bölgelerde yeniden kurulabilecek olan başka sanayinin her yoldan korunması önemle dikkate alınacaktır...

"***Bugünkü savaşlarımızın amacı tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın bütünlüğü ise ancak parasal bağımsızlıkla olanaklıdır...*** Parasal bağımsızlığın korunması için ilk koşul, bütçenin ekonomik yapısı ile orantılı ve dengeli olmasıdır... Bundan dolayı maliyede yöntemimiz, halkı baskı altında tutmak ve ona zarar vermekten kaçınmakla birlikte, elden geldiğince dışarıya gereksinme duymadan ve el açmadan yeterli gelir sağlamak ilkesine dayanır." ***(ASD,*** I, 225-227)

Atatürk'ün bu konuşması, T.C. hükümetlerinin izleyeceği ekonomi ve maliye siyasalarının ilkelerini de belirlemiş oluyordu:

a) ekonomik bağımsızlık, ***kapitülasyonlar***ın kaldırılması ve yabancılara bu tür ayrıcalıklar tanınmaması.

b) Ulusal bir ekonomi yaratmak. Dışarıya muhtaç olmadan yerli üretim ve kaynaklarla yetinmek.

c) Yabancılar elindeki işletmelerin devletleştirilmesi. İlerde ***Devletçilik*** diye gelişecek olan bu sistem için daha 1922'de uygulamaya esas alınacak 3 koşul saptanmıştı: Doğrudan doğruya genel çıkarlara uygun olma-parasal kaynak-devletleştirilecek kurumu işletecek teknik bilgi ve kadroya sahip olmak.

ç) Tarıma ve tarım sanayiine öncelik vermek.

d) Dokuma sanayiini geliştirmek, diğer sanayi dallarında işletmeler kurmak.

e) Denk bütçe yapmaya özen göstermek.

Bu ilkeler, Atatürk'ün o günkü konuşmasında dile getirdiği "***Türkiye'nin gerçek sahibi ve efendisi, gerçek üretici olan köylüler***"in yararına olacak bir siyasayı belirliyordu.

Aynı günlerde ABD'de yaşayan Bourbon hanedanının varisi Don Louis, Atatürk'e gönderdiği bir mektupta, Türkiye'nin kalkınabilmesi için Birleşik Devletler'de olduğu gibi, doğal kaynakların Türkler tarafından işletilmesini öngören ulusal bir ekonomi siyasası izlemesi gerektiğini belirtmişti. Don Louis önerisini şöyle yapmıştı:

"Bugünkü Birleşik Amerika ulusu üzerine yeniden dikkatinizi çeke-

rim. Bu Amerikalılar nasıl ilerlemişlerdir ve nasıl dünyanın en güçlü ulusu olmuşlardır, bilir misiniz? Amerika'nın doğal zenginliklerinin yalnız Amerikalıların kendileri tarafından işletilmesiyle." ***(AY,*** 185 vd.)

Don Louis Türkiye'nin kalkınmasına yönelik bir plan hazırladığını ve Ankara'ya gelmek istediğini de belirtmişti. Bir süre sonra 1922 Temmuzunda Ankara'ya gelmiş ve hükümet çevreleriyle temaslarda bulunmuştu. Bunun sonucunda da şu önerilerde bulunmuştu: Ortak bir komisyon kurulması-Parasal kaynak için iç borçlanmaya yönelinmesi-Sinema sanayiinin kurulması.

Fakat bunların uygulamaya konulması düşünülmemişti.

1923 yılı başlarında yurt gezisine çıkan Atatürk, yaptığı konuşmalarda ekonomik bağımsızlığın ne denli önem taşıdığını vurgulamaya çalışmıştı. İzmit'teki basın toplantısında yeni Türkiye'nin, fetihler, toprak kazanımları peşinde koşan değil, ekonomik gücü olan bir devlet olması gerektiğini belirtmişti:

"***Yeni Türkiye devleti, temellerini süngü ile değil, süngünün de dayandığı ekonomiyle kuracaktır.*** Yeni Türkiye cihangir olmayacaktır. ***Fakat yeni Türkiye devleti ekonomik bir devlet olacaktır.***"

Daha sonra geçtiği Alaşehir'de de bu görüşünü yinelemişti:

Bundan sonra pek önemli zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferi değil, iktisat, bilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar elde ettiği zaferler, memleketimizi gerçek kurtuluşa sevketmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak gelecek zaferimiz için kıymetli bir ortam hazırlamıştır. ***Askeri zaferlerimizle mağrur olmayalım, yeni bilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım!***"

1) KONGRENİN AMACI VE ÇALIŞMA YÖNTEMİ

Böylece Atatürk savaşın bütün hızıyla sürdüğü dönemde, ulusal eğitim konusuna eğildiği gibi ekonomi alanında da uygulamaya geçmekte duraksamamıştı. Ancak, ilkelerin belirlenmiş olmasına karşın Yunanlıların Anadolu'dan çıkartılmasından sonra ekonomiye ilişkin sorunları tartışmak, bir durum değerlendirmesi yapmak ve uygulamaya yönelik ayrıntıları saptayabilmek için bir büyük toplantı yapılması da yararlı görülmüştü. Böyle bir kongre düşüncesi İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'tan gelmişti. O, siyasal örgütlenmede "***mesleki temsil***" sisteminden yani kurum ve kuruluşların, her meslek grubunun seçecekleri temsilcilerden oluşmasından yana idi. Bu nedenle 1922 sonlarında yayımladığı bir genelgede, kongreye her ilçeden 8 delegenin seçilmesini iste-

mişti. Bunlar da çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi diye 4 ayrı gruptan olacaklardı. Toplantı yeri olarak da Kurtuluş Savaşının bitimini noktalayan İzmir seçilmişti.

Bu sırada İstanbul'da ***Milli Türk Ticaret Birliği*** adıyla bir örgütlenmeye gidilmişti. Ulusal ekonomi anlayışı doğrultusunda kurulan birlik, genelde yerli azınlıkların egemen oldukları iç ve dış ticarette onların yerini almak amacını güdüyordu. Birlik, İstanbul'da bir toplantı düzenlemeyi planlamışken M. E. Bozkurt'un önerisi üzerine ***İzmir İktisat Kongresi***'ne katılmaya karar vermişti. Bu nedenle kongredeki tüccar kesimini daha çok onlar ve onların desteğiyle seçilenler temsil etmişti. Ayrıca birlik, Kâzım Karabekir'i kongreye başkan yapmayı uygun görmüş ve önceden onunla ilişki kurmuştu.

İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat 1923'te açılmıştı. Toplantıya 1135 delege seçilmişti. Ancak bunlardan bir kısmının bakanlıkça belirtilen gruplarla ilgili olmadıkları görülmüştü. Milletvekillerinden de 100 delege seçilmişti. Örneğin, Karabekir Manisa'dan sanayici temsilcisi, yazar Aka Gündüz ise Kütahya'dan işçi temsilcisi diye seçilmişlerdi. Ancak delege seçilen milletvekillerinin çoğu, Lozan barış görüşmelerinin hareretlendiği günlere rastladığından, İktisat Kongresine katılamamışlardı. O nedenle Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun belirttiği gibi Atatürk, generalleri de oraya çağırmak gereğini duymuştu.

Kongre Atatürk'ün konuşmasıyla açılmıştı. O, ekonominin önemini belirtirken Osmanlı İmparatorluğunu çöküntüye götüren nedenler, yabancılara tanınan ayrıcalıklar üzerinde de durmuştu. Kongrenin uzun süren aymazlıkların ve derin bir umursamazlık içinde geçen yüzyılların Türkiye ekonomisinde açtığı yaraları iyileştirecek çareleri aramak, ülkeyi bayındırlığa, ulusu gönence ve mutluluğa ulaştıracak yolları bulmak için toplandığını, delegelerin de halkın temsilcileri olduğunu belirten Atatürk "***Halkın sesi, hakkın sesidir***" değerlendirmesini yapmıştı. Sonra sözlerini şöyle sürdüşmüştü:

"Tarih, ulusumuzun yükselme ve gerileme nedenlerini ararken, birçok siyasal, toplumsal ve askeri nedenler bulmakta ve saymaktadır. Kuşkusuz bütün bu nedenler toplumsal olaylarda etkendirler.. ***Bir ulusun doğrudan doğruya hayatıyla ilgili olan, o ulusun ekonomisidir.***

"Tarihimizi dolduran zaferler ya da yenilgilerin tümü ekonomik durumumuzla ilişkili ve ilgilidir... Yeni Türkiyemizi yaraşır olduğu sağlam aşamaya ulaştırabilmek için, her ne olursa olsun, ekonomimize birinci derecede ve en çok önem vermek zorundayız. Çağımız tümden bir ekonomi döneminden başka bir şey değildir.

"Tam bağımsızlık için şu ilke var: ulusal egemenlik, ekonomi-

deki egemenlikle güçlendirilmelidir... Siyasal ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, ekonomik zaferle taçlandırılmazsa, elde edilen sonuç yaşayamaz.. Bence halk dönemi, ekonomi dönemi kavramıyla anlatılır. Öyle bir ekonomi dönemi ki, ülkemiz bayındır, ulusumuz gönence ulaşmış ve zengin olsun.. Öyle bir ekonomi dönemi ki, artık ulusumuz insanca yaşamasını bilsin."

Atatürk, uzun açış konuşmasında ekonomik kalkınmadan söz ederken, yabancı sermayeye düşman olmadığını, çok geniş olan ülkenin emeğe ve sermayeye gereksinimi bulunduğunu, bu nedenle Türk yasalarına uymak koşulu ile yabancı sermayenin gelebileceğini de belirtmişti. (***İİK,*** 57-69)

Atatürk'ten sonra konuşan İktisat Bakanı M. Esat Bozkurt, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki ekonomi anlayışını ve uygulamaları özetleyip yeni Türk devletinin izlemesi gereken siyasayı açıklamaya çalışmıştı. Bu siyasanın yeryüzünde bilinen liberal, komünist, sosyalist, ***etatist*** (devletçi) ve korumacı sistemlerden hiçbirinin kopyası olamayacağını söyleyen Bozkurt, bunu "***Yeni Türkiye İktisat Okulu***" diye adlandırmıştı. Açıklamasına göre bu bir "***karma ekonomi***" sistemi olmalı, ekonomik girişimler kısmen devlet kısmen de özel sektörce (***teşebbüs-i şahsi***) üstlenilmeliydi. Bazı alanlarda "***devletleştirme***" yöntemi uygulanacak, bazı konularda da ekonomik girişimler özel kişilere bırakılacaktı. Daha sonra ekonominin gelişmesi için ivedilikle alınması gereken önlemleri belirten Bakan Bozkurt, bunları şöyle sıralamıştı: Meslek örgütleri – Kredi kurumu – Makine dönemine geçiş – Ulusça ekonomi savaşına çıkmak – Kendi kendimize yeterli olmak – Üretimi artırmak – Dış ticarette denge sağlamak.

Açış konuşmalarından sonra sabah oturumuna son verilmişti. Öğleden sonraki birleşimde Kongre Başkanlık Kurulu seçimleri yapılmıştı. Kâzım Karabekir başkan seçilmiş, grupların başkanları da Genel Kurul Başkanvekilliklerine getirilmişlerdi. Böylece işçi grubundan Aka Gündüz, sanayi grubundan Selahattin (Ayvalık), çiftçi grubundan Kâni (Manisa) ve ticaret grubundan da Alaiyeli Mahmut başkanvekili görevini de üstlenmişlerdi. Delegelere teşekkür etmek için konuşan Karabekir, ekonomide başlıca 3 noktayı önemli gördüğünü belirtmişti:

a) İnsanlarımızı, hayvanlarımızı, ürünlerimizi iyi korumak,

b) Üretimimizi çoğaltmak, demiryollarımızı, vapurlarımızı, özellikle de karayollarımızı yaparak ürünleri taşraya göndermek ve "dışa da satıp memlekete para çekmek",

c) Harcamaları ve tüketimi azaltmak (***agy,*** 80-82).

İzmir İktisat Kongresi çalışmaları 16 gün sürmüş ve 4 Mart 1923'te sona ermişti. Kongre için düzenlenen sergide övünçle sunulan

tarım ve sanayi ürünleri, Türkiye'nin o yıllardaki ekonomik durumunu açıklığı ve acılığı ile yansıtmaktadır: Ömer Muharrem'in somaki mermer taklidi sütunları; Dr. Memduh sistemi imbikler, çeşitli renkte mürekkepler; Süleyman Ferit Eczacıbaşı'nın 8 çeşit kolonyası, kuvvet şurubu ve kudret hapları; Mehmet Şükrü Efendi helvaları, Kuşadası'ndan Ali Rıza'nın üzüm helvası; Kerestecizade M. Sabri ve Rüştü kardeşlerin saf tıp pamukları; Nafiz Mustafa'nın "zafer-i milli" marka sigara kâğıtları; İstanbul Feshane kumaşları; Kula seccade ve halıları; Konya'dan yün kuşaklar; Bosnalı Salim ve Asım efendilerin un örnekleri; Foça'dan zeytin, zeytinyağı; Elazığ'dan el yazması levhalar; İstanbul Erzincani fabrikasından çimento; Şile bezleri vb...

Kongre çalışmalarında çiftçi, ticaret, sanayi ve işçi gruplarının ayrı ayrı toplanarak, görüşlerini ve aldıkları kararları birer rapor halinde yazıp başkanlığa vermeleri, bunların genel kurulda ele alınıp oylanması yöntemi kabul edilmişti. Grupların aldığı kararlarda genelde başkanların etkili oldukları görülmüştü. Ticaret grubunun görüşlerinin saptanmasında Ahmet Hamdi Başar, işçi grubunda ise Aka Gündüz ile Şefik Hüsnü Taray etkili olmuşlardı.

Genel Kurul toplantısında okunan raporlar oylanırken olumlu ya da olumsuz oyların sayıları belirtilmemişti. Oybirliği sağlanamayan maddeler gene de kabul edilmiş sayılmış ancak yanlarına karşı görüşü belirtilen kısa açıklamalar eklenmişti. Ayrıca Genel Kurulda ***Ekonomik And (Misak-ı İktisadi)*** denen genel nitelikte bir metin de kabul edilmişti. Böylece İzmir İktisat Kongresi kararları, yer yer birbirinden kopuk, bir öneriler kümesi niteliğini almıştı.

2) İKTİSAT ANDI (MİSAK-I İKTİSADİ) VE ÖTEKİ KARARLAR

Kurtuluş Savaşının siyasal amacını ve ilkelerini belirleyen ***Ulusal Ant'a (Misak-ı Milli)*** benzetilerek ***İktisat Andı Esasları*** denen bildiri, ekonomik hedefleri ve ilkeleri belirlemeden oldukça uzak maddelerden oluşuyordu. Bunda Başkan Karabekir'in vatanseverlik ve ahlak anlayışının ve anlatımının etkisi sezilmektedir. 12 maddeden oluşan metinde, daha çok "Türkiye halkı"nın kanı ve canı pahasına elde ettiği ulusal egemenliğini korumak için hiçbir özveriden kaçınmayacağı belirtilmeye çalışılmıştı. Bu yüzden halkın tahribat yapmadığı, ülkeyi bayındır hale getirmeyi gözettiği, çok çalıştığı, zamanda, servette ve ithalatta israftan kaçındığı, hırsızlığı, yalancılığı, iki yüzlülüğü ve tembelliği en büyük düşman saydığı, tutuculuktan (taassuptan) uzak, ancak dindar olduğu, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekindiği, birbirleriyle

candan seviştikleri ve Türk kadını ile kocasının çocuklarını iktisat anlına göre yetiştirecekleri gibi hükümlere yer verilmişti. Bu arada orman yetiştirmek için ***Ağaç Bayramları*** yapılacağı, eğitime verilen önem nedeniyle de ***Mevlid Kandili*** gününün ***Kitap Bayramı*** olarak kutlanacağı belirtilmişti. Denilebilir ki ***İktisat Andı***'nda iktisada ilişkin maddeler azınlıktaydı. Bu hüküm ya da kararlar da, üretimin artırılması, ormanların çoğaltılması, madenlerin ulusal üretim için işletilmesi, yabancı sermaye aleyhinde bulunulmaması, ancak kendi yurdunda kendi diline ve yasalarına uymayan kuruluşlarla ilişki kurulmaması biçiminde maddelere serpiştirilmişti. (Metin. Ek: VIII)

Kongrede kabul edilen grupların raporlarında yer alan önemli konular ve öneriler de şöyle sıralanabilir:

Âşar vergisinin kaldırılması. (Bu öneriyi işçi ve çiftçi grupları oybirliği ile kabul etmişler, sanayi ve ticaret grupları ise, âşarda uygulanan yöntem yerine daha âdil bir yöntem bulunmasını istemişlerdi.)

Türkiye'de yaşayan herkesi kapsamı içine alacak olan ve yüksek olmayan yeni bir verginin konulması.

Memleketin her tarafını örümcek ağı gibi örecek yol şebekesinin yapılması ve çağdaş ulaşım araçlarıyla donatılması.

Kasabaların ve köylerin yola kavuşmaları için, ***yol vergisi***nin para olarak alınması yerine iş yükümlülüğünün getirilmesi.

Tarımsal kredilerin düzene sokulması.

Ormanların çoğaltılması, orman köyleriyle ilgilenilmesi.

Hayvan hastalıklarına karşı önlem alınması.

Tarım araç ve makineleri üretecek bir fabrikanın açılması, bu araçları onaracak elemanlar yetiştirilmesi.

Bir ticaret ana bankası kurulması.

Kambiyo merkezleri ile nakit para ve tahvil borsalarının millileştirilmesi.

Tekelciliğe karşı mücadele edilmesi

Ülkedeki madenlerin saptanması. Ereğli, Zonguldak ve Soma kömür ocaklarının ıslah edilmesi.

Kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan başkasının ticaret yapamaması ve ***kabotaj***da bağımsızlık hakkımızın tümüyle kullanılması.

Armatörlere vapur almadâ yardım edecek bir deniz ticareti bankasının kurulması.

Ticaretle ilgili yasaların ve mevzuatın gözden geçirilip gerekli düzenlemelerin yapılması.

Yabancı sermayeye tekel tanınmaması, tanınmış olanların kaldırılması.

Yerli sanayinin gelişmesi için gümrüklerde koruyucu önlemlerin alınması.

Sanayii Teşvik yasasında gerekli düzenlemelere gidilmesi.

Amele diye anılan kadın/erkek çalışanlara bundan böyle ***işçi*** denilmesi.

Tarım dışındaki işçiler için günlük çalışma süresinin 8 saat, maden ocaklarında 6 saat olması.

12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması.

İşçilere ***sendika*** hakkının tanınması. ***Tatil-i eşgal (grev)*** yasasının işçilerin hakkını tanımak üzere yeniden düzenlenmesi.

İşçi ücretlerinin para olarak ve zamanında ödenmesi.

Kaza ve hayat sigortalarının kurulması.

Milletvekili ve belediye seçimlerinde "mesleki temsil" ilkesinin uygulanması.

Cuma gününün hafta tatili olması.

1 Mayıs gününün "Türkiye İşçiler Bayramı" olarak yasa ile kabul edilmesi. (Öneriyi sanayi ve işçi grupları oybirliği ile, çiftçi ve tüccar grupları ise azınlık oyu ile kabullenmişlerdir.) (Metin: ***İİK***)

Kongrenin son oturumunda söz alan grup başkanları, varılan kararlar nedeniyle duydukları sevinci dile getirmişlerdi. İşçi grubu başkanı Aka Gündüz, "Türkiye işçilerinin kendilerine bu kadar geniş ve özgürce bir tartışma alanı açanlara" teşekkürlerini sunmuştu. Kadın işçilerden İzmir delegesi Bn. Rukiye ise, kongreye çağrılmalarının kadınların "memleket işlerine" ilk kez katılmaları gibi büyük bir önem taşıdığını belirtmişti.

Kongrenin kapanış konuşmasını yapan Başkan Kâzım Karabekir, delegeleri, "Ulusumuzun gerçek dertlerini burda açıklayan ve ona ilaçlarını gösteren" kişiler olarak nitelemiş ve onları "Size ebedi/sonsuz şereflerl." diye selamlamıştı. Alınan kararların hayata geçirilebilmesi için de özellikle kadınları, anaları ve öğretmenleri göreve çağırmıştı.

Kongrede alınan kararlar TBMM Başkanlığına ve Bakanlar Kurulu Başkanlığına sunulmuştu. Gelecek kongrenin ne zaman ve nerede toplanacağı da hükümetin takdirine bırakılmıştı.

İktisat Andı, adına uygun bir metin olmasa da İktisat Kongresi'nde saptanan görüşler, uygulamaya ışık tutacak bir öneriler demeti oluşturmuştu. En önemlisi, her kesimden gelen delegelerle bir tür kamuoyu saptaması yapılmış, halkın nabzı tutulmuştu. Alınan karar ancak hükümetçe yürürlüğe konulabilecek nitelikteydi. Birçoğu için de yeni yasaların çıkartılması gerekiyordu. Kararlar arasında, ***âşar***ın kaldırılması,

sendika ve grev hakkının düzenlenmesi, sosyal güvenlik sistemlerinin oluşturulması, sanayinin desteklenmesi, ***kabotaj*** hakkının kullanılması, yeni bankaların kurulması gibi o günün koşulları içinde küçümsenemeyecek öneriler vardı. Ayrıca 1 Mayısın ***İşçi Bayramı*** yapılması gibi o tarihten bu yana 72 yıldır tartışılan bir konu da bulunuyordu.

Belirli bir ekonomik görüş doğrultusunda hazırlanmış derli toplu bir program niteliğinde olmasa bile, öneriler, ulusal ekonomi damgasını taşıyordu. Ayrıca, tümüyle liberal ya da devletçi bir anlayışın ürünü de değildi. İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un tanımlamasıyla, devlet ve özel kesim girişimciliğine açık bir "***karma ekonomi***"nin izlerini taşıyordu. Kısacası İzmir İktisat Kongresi kararları bir aşamada tümüyle uygulanacak bir program olmadığından, içlerinde gerekli görülenler ancak zaman içerisinde yaşama geçirilebilecekti.

C) LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI: KAPİTÜLASYONLARIN KALDIRILMASI – OSMANLI BORÇLARI SORUNU

İzmir İktisat Kongresi toplandığında ***Lozan***'daki barış görüşmeleri henüz birinci aşamasında idi. Taraflar arasında görüş birliği sağlanamayan ve anlaşmazlığa yol açan sorunlardan biri de ***kapitülasyonlar*** olmuştu. Onun yanında Yunanistan'ın vereceği savaş tazminatı ve Musul konusunda da uyuşulamayınca görüşmelere ara verilmesi zorunluluğu doğmuştu. Ama çok geçmeden görüşmeler yeniden başlamış ve 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşma ile Türkiye'nin kültür, hukuk ve ekonomik hayatı yönünden çok önemli olan ***kapitülasyonlar***a kesin çözüm getirilmişti. Antlaşmanın 28. maddesindeki şu hükümle ***kapitülasyonlar*** tarihe karışmıştı:

"***Bağıtlı yüksek taraflar, Türkiye'de kapitülasyonların tümü ile kaldırılması, her biri kendisi ile ilgili olarak, kabul ettiklerini açıklarlar.***"

Lozan'da ana antlaşma dışında bir ***Ticaret Sözleşmesi*** de imzalanmıştı. Bununla, taraflar arasındaki ekonomik ilişkiler bundan böyle devletler hukuku temeline dayanılarak eşitlik ve karşılıklılık esasına göre yürütülecekti. Sözleşme ile Türkiye'nin bu ülkelerden dışalım yoluyla getirttiği mallara uygulanacak gümrük tarifeleri de belirlenmişti. En önemlisi, bu sözleşmeyle Türkiye yönetiminin "***ulusal ekonomik yaşamı***" kollamak, devlet tekellerini kurmak ve sürdürmek, devlet güvenliğini sağlamak, altının yurtdışına çıkartılmasını önlemek vb. nedenlerle, bazı malların dışalım ve dışsatımını yasaklayabileceğini içeren bir mad-

de de yer almıştı. Bu da, ekonomik bağımsızlık ve ulusal ekonomiyi korumak yönünden uluslararası düzeyde sağlanan bir başarıydı (Metin: ***TSA,*** 165-176).

Ancak yeni Türkiye'nin geçmişi yadsımaksızın imparatorluk döneminde alınmış olan ve ***Düyun-u Umumiye*** denetimine yol açmış olan ***Osmanlı Borçları***'nı ödemeyi üstlenmesi, uzun ve yıpratıcı bir savaştan yeni çıkmış olan devletin maliyesi için çok ağır bir yük getirmişti.

Lozan'da Osmanlı borçlarının vaktiyle imparatorluğa bağlı olan ülkelerle yeni Türkiye devleti arasında nasıl paylaşılacağı, antlaşmanın 46-57. maddelerinde saptanmıştı. Ana paranın borçlu devletler arasında nasıl bölüşüleceği, bir Türk temsilcinin de katılmasıyla Paris'te toplanacak komisyonca belirlenecekti. Borçların yıllık taksitlerini de ***Düyun-i Umumiye*** yönetimi açıklayacaktı.

Antlaşmadan bir yıl sonra ***Düyun-i Umumiye,*** yıllık taksitleri açıklamıştı (6 Kasım 1924). Ancak ilgili devletlerin bir kısmı buna itiraz ettiklerinden, uluslararası hakemliğe başvurulmuştu. Hakem seçilen Eugène Borel'in 18 Haziran 1925'te açıklanan kararına göre, Türkiye Cumhuriyetine Osmanlı borçlarından düşen pay '84.597.495" altun lira olup, tüm borçların 2/3'ü demekti. Yıllık ödenecek miktar da '5.809.312,96' Türk lirası olarak saptanmıştı. Ancak çok geçmeden ödemelerin hangi para ile yapılacağı sorunu ortaya çıkmıştı. Bu nedenle de ödemeler 1929 yılına kadar durdurulmuştu. Bu süre dolmadan 13 Haziran 1928'de yapılan yeni bir antlaşma ile borcun altın Türk lirası ile ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu yeni anlaşma ile eski ***Düyun-i Umumiye Yönetimi***'ne son veriliyordu. Onun yerine yeni bir uluslararası kurul oluşturuluyordu: ***Eski Osmanlı İmparatorluğunun Paylaştırılan Genel Borçları Kurulu (Le Conseil de la Dette Publique Répartie de l'Ancien Empire Ottoman)*** adını taşıyan kurulun merkezi Paris olacaktı.

Böylece TBMM Hükümeti kurulduğunda ***Düyun-i Umumiye***'ye ödenmeyen borçlar sorunu Lozan Antlaşmasından sonra da yıllarca sürmüştü. Geçici de olsa taksitlerin ödenmesinin ertelenmesi kaynak sıkıntısı çeken T. C. maliyesine küçümsenemeyecek bir rahatlık sağlamıştı. Ne ki 1929'da ödemeler başladığında, dünyayı saran ekonomik bunalım Türkiye'de de etkisini gösterdiğinden borçların ödenmesi yeni güçlükler yaratmıştı. Sonunda 22 Haziran 1933'te bir anlaşmaya varılmıştı. Bununla Türkiye'nin ödeyeceği yıllık taksitler '700.000' altun Türk lirasına indirilmişti. Gene de yıllık ödemeler 20 yıl sürmüş ve ancak 25 Mayıs 1954'de ödenen son taksitle Osmanlı borçlarından kurtulmak gerçekleşebilmişti.

Ç) YENİ KURULUŞLAR VE YASAL DÜZENLEMELER

Lozan'da ekonomik bağımsızlık ve ulusal ekonomiyi koruma yolunda elde edilen başarılar, siyasal rejime Cumhuriyet adının konulmasından sonra ekonomik alanda da atılımlara geçilmesine olanak sağlamıştı. ***İzmir İktisat Kongresi***'nin oybirliği ile saptanan önerilerinin bir kısmı da böylece uygulanabilecekti.

Cumhurbaşkanı Atatürk gibi Başbakan İsmet İnönü de, siyasal zaferin eğitim ve ekonomi alanlarında elde edilecek zaferlerle tamamlanması gerektiğine inanıyordu. İnönü daha Lozan dönüşünde İstanbul Üniversitesinde yaptığı konuşmada buna değinmişti:

"Şimdi Türk ulusu yeni ve ağır bir göreve çağrılıyor.. Barış hayatı içinde uluslar topluluğunda mücadele üstleniyoruz... Şimdi geçilecek alan ise özellikle bilim ve uzmanlık alanıdır. Bu alanlardaki başarı bir iki günde değil, sürekli bir dayanma ile olacağı için daha çok zaman ve sabıra gereksinme gösterecektir... ***İktisat mücadelesinde her ne olursa olsun galip gelmek gerekir.***" (***TV***, 7, s. 3-7)

Atatürk de Başkomutanlık Zaferinin 2. yıldönümünde Dumlupınar'da konuşurken ekonomik zaferin gerekliliğini bir kez daha vurgulamıştı:

"***Ulusumuz, burada saptadığımız zaferden daha önemli bir ödevin peşindedir. O zaferin bilincine varılması, ulusumuzun iktisat alanındaki başarılarıyla olanak içine girecektir. Bilirsiniz ki iktisat alanında zayıf olan bir yapı yoksulluktan ve düşkünlükten kurtulamaz; güçlü bir uygarlığa, gönence ve mutluluğa kavuşamaz; toplumsal ve siyasal yıkımlardan yakasını kurtaramaz. Ülkenin yönetimindeki başarı da ekonomisindeki kazançlar derecesiyle orantılı olur. Hiçbir uygar devlet yoktur ki, ordu ve donanmasından önce iktisadını düşünmüş olmasın...***" (***ASD***, II, 182)

Evet, ordudan önce ekonomiyi güçlendirmek... Atatürk'ü, yeni düzenlemelere hep ordudan başlayan Osmanlı yöneticilerinden ve her şeyden önce orduyu ele alan asker kökenli reformculardan ayıran özelliklerden birisi de, çağı bu açıdan algılamasında idi.

1) YENİ BANKALAR

İzmir İktisat Kongresi'nde, değişik grupların üzerinde durdukları ve önerdikleri ortak noktalardan biri, sermaye ve kredi sağlayacak ulusal bankaların kurulması idi. İmparatorluk döneminde ***Osmanlı Ban-***

kası adı verilen banka (1863) İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş olup gene onların yönetimindeydi. Merkezi Paris'te bulunan bankanın oradaki adı da ***Ottoman Bank***'tı. Bir ticaret bankası olarak kurulmuşken, Osmanlı yönetiminden kâğıt para çıkarma yetkisini de almıştı. İkinci Meşrutiyet döneminde azınlık milletvekillerinden Boşo Efendinin öne sürdüğü gibi adından başka Osmanlılıkla bir ilişkisi yoktu! 1863'te Mithat Paşa'nın girişimiyle kurulan ***Ziraat Bankası,*** ulusal kaynaklara dayanmaktaydı ama geliştiremediği için köylünün, tarım kesiminin gereksinmelerini karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle bankacılık alanındaki boşluğu da gene yabancılar doldurmaya yönelmişlerdi. Almanlar, arkasından İtalyanlar, hatta Hollandalılar İstanbul'da kendi bankalarının şubelerini açmışlardı.

a) *Türkiye İş Bankası* (26 Ağustos 1924)

Cumhuriyet döneminde ilk banka, doğrudan doğruya Atatürk'ün girişimiyle kurulmuştur. Bu yönelmeye onun kayınpederi işadamı Uşaklıoğlu Muammer Bey'in önerisi yol açmıştı. Mali kuruluşlar adına ***İzmir İktisat Kongresi***'ne de katılmış olan Muammer Bey, damadı Mustafa Kemal'e, Türk işadamlarına örnek olabilecek bir dışalım ve dışsatım şirketi kurmayı önermişti. Böyle bir öncülüğü olumlu karşılayan Atatürk, ***Osmanlı Bankası***'nda bulunan '250.000' lirasını yeni bir kuruluş için verebileceğini belirtmişti. Fakat Muammer Bey'den bu konuyu o sırada İmar Bakanı olan Celal Bayar'la görüşmesini istemişti. Kurtuluş Savaşında Galip Hoca takma adıyla tanınan Bayar, Dünya Savaşı öncesinde İzmir'de ***İttihat ve Terakki Partisi***'nin sorumlu sekreterliğini yapmış, bu arada ***Doyçe Orient Bank*** gibi çeşitli bankalarda çalışmıştı. Bu nedenle bankacılıkta kendini yetiştirmiş birisi olarak biliniyordu. Bu yüzden de Yusuf Kemal Tengirşenk'ten sonra İktisat Bakanlığına getirilmişti.

Muammer Uşaklıgil, durumu kendisine açıkladığında Bayar, Cumhurbaşkanı adının bir ticaret şirketinde geçmesini doğru bulmadığını belirtmiş ve şirket yerine bir kamu kuruluşu düşünmenin daha uygun olacağını, örneğin bir banka kurulabileceğini söylemişti. Bunun üzerine Atatürk, Bayar'dan, bakanlığı bırakıp ulusal bir bankanın kurulması görevini üstlenmesini istemişti. Bayar, İzmir milletvekili olarak hazırlık çalışmalarını yürütürken, Bakanlar Kurulu öngörülen kuruluşun ***Türkiye İş bankası*** adını taşımasını kararlaştırmıştı. Oluşturulan bir uzmanlar kurulu da bankanın tüzüğünü hazırlamaya koyulmuştu.

Bayar'ın önerisi üzerine bankanın ***Anonim Şirket*** olarak kurulması ve yalnız bir kredi bankası olarak değil de, sanayiye hizmet edebilecek

bir holding bankası niteliğinde olması uygun görülmüştü. Bankanın sermayesi '1.000.000' lira olarak saptanmıştı. Bunun 250.000 lirası Atatürk tarafından karşılanmıştı. Mevcut kurallara göre, taahhüt edilen sermayelerinden dörtte birinin ödenmiş olması durumunda sözkonusu şirket kurulmuş sayıldığı için Atatürk'ün verdiği para bankanın açılması için yeterli görülmüştü. Böylece ***Türkiye İş Bankası,*** Büyük Taarruz'un yıldönümü olan 26 Ağustos 1924'de resmen kurularak çalışmaya başlamıştı. Celal Bayar bankanın genel müdürlüğünü üstlenmiş, çoğu milletvekili ve üst düzey yöneticisi olan üyelerin bulunduğu bir yönetim kurulu oluşturulmuştu. Bu örgütlenme biçimi, sonraları sermaye çevreleri - siyaset bütünleşmesine yol açmış da olsa o günün koşulları içinde bir bakıma kaçınılmaz bir olgu idi.

1924'den bu yana Türk ekonomisinde etkin bir rol oynayan ***T. İş Bankası*** sözkonusu olduğunda Atatürk'ün verdiği para üzerinde durulmakta ve bu paranın Kurtuluş Savaşı döneminde Hindistan'dan gönderildiği, dolayısıyla ulusun parası olduğu savı öne sürülmektedir..O yıllarda Atatürk'e gönderilen paraların nerelerden geldiğini ve nerelere harcandığını ***Devrim Tarihi*** dizimizin 2. kitabında belirtmeye çalışmıştık. Yalnız Hindistan'dan değil, Afganistan'dan, İsviçre'den ve ABD'deki Türk vatandaşlarından gelen bu paralar TBMM Hükümeti Başkanı Atatürk tarafından teslim alınmış ve ***Osmanlı Bankası***'nda açılan bir hesaba yatırılmıştı. Savaşın sonlarına doğru, Milli Savunma Bakanı Kâzım Özalp'ın anlattığı gibi, Büyük Taarruz öncesinde, ordunun hazırlıklarını tamamlayabilmesi için bankadaki paradan 600.000 lirası bakanlık emrine verilmişti (***Milli Mücadele,*** I, 233). Ayrıca köyleri Yunanlılarca yakılan köylülere dağıtılmak üzere Batı Cephesi Komutanlığına 110.000 lira gönderilmişti. Savaş sona erdiğinde harcamalardan artan para geri gönderilmiş ve bunlar gene Osmanlı Bankası'ndaki hesapta saklanmıştı. İşte ***İş Bankası***'na sermaye olarak verilen 250.000 lira budur. Bunun ne kadarının Hindistan'dan gönderilen para olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Çok iyi bilinen yönü ise, Celal Bayar'ın da vurguladığı gibi Atatürk'ün 250.000 liradan ve onun getirdiği yıllık faizlerden kendisi için "10 para" bile almadığı, harcamadığıdır (***Cumhuriyet,*** 26 Şubat 1984). Bankanın verdiği kârla daima yeni hisseler almıştır. Banka kayıtlarına göre başkaları için bu hesaba dayanılarak kredi kullandırdığı halde kendisi böyle bir kredi de almamıştır. Ölümünden önce de taşınır taşınmaz bütün mallarını ulusa bağışlarken İş Bankası'ndaki payının yıllık gelirinin –bazı kişilere ödenecek aylıklar dışında– kurmuş olduğu iki kültür derneği, Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu arasında bölüştürülmesini istemiştir.

Ulusal kuruluşların kredi gereksinmelerini üstlenen İş Bankası, ***şe-***

ker fabrikaları kurmak gibi doğrudan giriştiği yatırımlarla ülkenin sanayileşmesine de yardımcı olmuş ve katıldığı kuruluşların sayısını giderek artırmıştır. İlk şeker fabrikası ***Alpullu***'da (Kırklareli) yapılmıştı. Ancak kimi çevreler ülkede şeker üretilince dışarıdan ithal edilecek şeker miktarının azalacağını, bunun da gümrük resimlerinden yoksun kalınmasına yol açacağını öne sürerek buna karşı çıkmışlardı. Atatürk ise Aralık 1930'da Alpullu'yu ziyaret etmiş ve şeker fabrikalarının çoğalması gerektiğini söyleyerek eleştirilerin yersizliğini belirtmişti. Böylece 1934'de de ***Turhal*** şeker fabrikasının yapımına başlanmıştı.

T. İş bankası, ülkede harcamaların kısılması, tasarruf edilen paraların bankaya yatırılması konusunda çocukluktan başlayarak halkı bilgilendirme ve bilinçlendirmeye de önayak olmuştur. Harcamaların kısılması ve yerli mallarının kullanılması her yıl "***Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası***" çerçevesinde canlı tutulurken, çocukların da harçlıklarından tasarruf edebilmelerini sağlayacak "***kumbara***" kullanımı İş Bankasınca yaygınlaştırılmıştır. Bütün bunların dışında Türkiye İş Bankası, ulusal bankacılığı yaratmak ve geliştirmekte de bir okul görevi görmüştür.

b)***Türkiye Sanayi ve Maadin (Madenler) Bankası*** (19 Nisan 1925)

T. İş Bankası'ndan sonra kurulan ikinci banka ***Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası*** olmuştu. Adından da anlaşılacağı gibi sanayi kesimine ve maden işletmeciliğine yardımcı olma amacı güden bankaya şu görevler verilmişti:

Kendisine bağlanan sanayi kuruluşlarını, yeni oluşturulacak şirketlere devredinceye kadar yönetmek,

Yeni sanayi kuruluşlarını katılımcı olarak desteklemek,

Madenleri doğrudan doğruya ya da ortaklıklar aracılığıyla işletmek.

Böylece banka, devlet ile özel sektör girişimcileri arasında ilişkileri düzenleme gibi bir görevi de üstlenmişti.

Kuruluşundan 7 yıl sonra 3 Temmuz 1932'de banka, kendisine bağlı fabrikaları yeni kurulan ***Devlet Sanayi Ofisi***'ne devretmişti. İşletmecilik görevi sona erince adı ***Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası*** olarak değiştirilmişti. Ertesi yıl da sözkonusu iki kuruluş ***Sümerbank*** adı altında birleştirilmişti (1933).

c) ***Emlak ve Eytam Bankası (Mülkler ve Yetimler Bankası)***
(22 Mayıs 1926)

Birçok kenti ve köyü düşman tarafından yakılmış yıkılmış bir ülke durumunda bulunan Türkiye için ekonomiyi güçlendirme önlemleri ara-

sında öncelikli bir sorun da, vatandaşın barınacağı konuta ve çalışacağı işyerine kavuşmasını sağlamaktı. Kısacası ülkenin bir baştan bir başa inşa edilmesi gerekiyordu. Bu amaçladır ki o yıllardaki mali güçlüklere karşın 22 Kasım 1924'de kabul edilen bir yasa ile başkent Ankara'da yapılacak "ulusal binalar" için '5' milyon lira ödenek ayrılmıştı. Bu bağlamda halkın girişeceği inşaatları desteklemek, bunlara gereken kredileri sağlamak için 22 Mayıs 1926'da kabul edilen bir yasayla ***Emlak ve Eytam Bankası*** kurulmuştu. Evvelce "***Eytam Sandıkları***" denen kuruluşlarda saklanan yetim paraları bu yeni bankaya devredildiği için adına "***eytam***" (yetimler) deyimi de eklenmişti.

20 Milyon lira sermayesi bulunan banka, özel girişimcilere ipotek karşılığı kredi verirken büyük kentlerdeki bazı yapılanmaları da doğrudan doğruya kendisi gerçekleştirmiştir. 1946'da adı ***Türkiye Emlak ve Kredi Bankası*** olarak değiştirilmiş ve özel hukuk hükümlerine bağlı 100 milyon sermayeli bir anonim ortaklığa dönüştürülmüştü. Daha sonraki yıllarda da yeni bir değişiklikle adı ***Emlak Bankası*** olmuştur.

ç) *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası* (11 Haziran 1930)

Yeniden yapılanma dönemi olan Cumhuriyetin ilk 15 yılında kurulan bankalar dizisinde ***Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası***'nın ayrı ve önemli bir yeri vardır. Çünkü bu, devlet adına para basmak, Türk lirasının değerini korumak ve diğer ulusal bankalara destek olmak gibi çok önemli görevler üstlenen bir kuruluş demekti.

Ülkede ulusal bir merkez bankası kurulması, ilk kez ***İzmir İktisat Kongresi***'nde ele alınmış ve kabul edilen öneriler arasında buna da yer verilmişti. Daha sonra imtiyaz süresi 1925'te sona eren ***Osmanlı Bankası*** ile yapılan yeni sözleşmelerde, ona tanınan yetki, bir devlet bankasının kurulmasını engellemeyecek biçimde sınırlandırılmıştı. Devlet Bankasının kurulması kararı 1927'de verilmiş ve İsmet İnönü'nün kurduğu Dördüncü Hükümetin programına da alınmıştı. Bu amaçla ***Âli*** (Yüksek) ***İktisat Meclisi***'nce çalışmalar yapılmış, Almanya'dan uzmanlar getirtilmiş ve İtalya'nın da desteğinin sağlanmasına çalışılmıştı. Bu yüzden de uygulamaya ancak 1930'da geçilebilmişti.

11 Haziran 1930'da 1715 sayılı yasayla kurulan banka, ancak 3 Ekim 1931'de çalışmaya başlamıştı. Yasayla kendisine verilen görevler şunlardı:

– Para ve kredi siyasasını kalkınma planlarına ve yıllık programlara uygun biçimde yürütmek.

– Hükümetle birlikte ulusal paranın iç ve dış değerlerini korumak amacıyla gereken önlemleri almak.

– Ulusal paranın toplamını ve dolaşımını (hacim ve tedavülünü) düzenlemek.

T.C. Merkez Bankası'nın kuruluşu ile, bir yabancı kuruluş olan ***Osmanlı Bankası***'na 1863'te verilmiş olan kâğıt para çıkarma ayrıcalığı giderilmişti. Banka kâğıt para (banknot) çıkartma hakkına sahip bir anonim şirket olarak kurulmuştu. Başlangıçta 25.000.000 Tl. olan sermayesi her biri '100' liralık 250.000 paya ayrılmıştı ve devlet görevlilerinin bu payları (hisse senedi) almalarına da olanak sağlanmıştı. Bu yöntemle o bunalımlı yıllarda banka için gerekli sermaye sağlanmış ve paylar yaygınlaştırılarak vatandaşlara birikimlerini değerlendirme fırsatı verilmişti.

Kısaca bilgi verdiğimiz bu bankalar dışında 1923-1935 yılları arasında Türkiye'de '39'u özel, '4'ü resmi olmak üzere toplam 45 banka kurulmuştu.

2) YASAL DÜZENLEMELER

a) *Âşar Vergisinin Kaldırılması* (17 Şubat 1925)

Cumhuriyet yönetiminin vergi alanında gerçekleştirdiği ilk büyük değişiklik ***âşar***ın kaldırılması olmuştu. Sözcük anlamı "***onda bir***" demek olan ***âşar,*** toprak ürünleri üzerinden alınan bir vergi idi. İslam devletlerinde savaşlarda ele geçirilip Müslüman halka dağıtılan topraklara ***öşür arazisi*** ve o topraklardaki ürünlerden alınan vergiye de ***öşür/ âşar*** deniliyordu. Ancak her yerde 1/10 oranına uyulmuyor ve oran, toprağın verimliliğine göre 1/20'den başlayarak 1/3, hatta 1/2'ye kadar yükseliyordu. Müslüman olmayan uyrukluların elindeki topraklara ise ***haraç arazisi*** ve oralardan alınan vergiye ***haraç*** deniyordu. Ancak ***öşür ve haraç*** ayrımı kesin olmayıp giderek hepsine ***öşür*** denilmiştir.

Başlangıçta ***Tımarlı Sipahiler***ce toplanan ***âşar***ın tımar sistemi kaldırılınca ***iltizam*** yoluyla alınması yöntemi benimsenmişti. Belirli bir bölgenin yıllık vergisini toplama yetki ve görevinin devlete önceden ödenecek belirli bir para karşılığında bir kişiye verilmesi demek olan ***iltizam*** yöntemi, vergi toplayanın devlete verdiğinden daha fazlasını elde etmeye çalışması yüzünden halka baskı yapılması sonucunu doğurmuştu. Bu yüzden de ***Tanzimat***ın ilanından sonra bu yönteme son verilmeye çalışılmış ancak soruna kesin bir çözüm bulunamamıştı.

Mustafa Kemal'in çocukluğunda dayısının çiftliğinde çalışmış birisi olarak tarımla uğraşanların ***âşar***dan ne denli yakındıklarını bildiği ve bunun giderilmesi yollarını düşündüğü anlaşılmaktadır. Tedavi için bulunduğu ***Karlsbad***'ta, 9 Temmuz 1918 günü, geleceğe dönük tasarımlarını anı defterine geçirirken 5. sırada şunu da yazdığı görülmektedir:

"5 - **Âşarın cibayeti (toplanması) usulleri: Emanet - İhale - Maktuiyet**" (belirli/kesin miktar).

Böylece o, öncelikle sözkonusu verginin toplanması üzerinde durmuş ve üçlü bir seçenek saptamıştı. Ancak gelişmeler, kesin çözümün bu vergiyi tümden kaldırmakta olacağını göstermişti. İzmir İktisat Kongresinde de çiftçi ve işçi grupları oybirliği ile âşarın kaldırılmasını dilemişlerdi. Sonunda 17 Şubat 1925'te TBMM'de kabul edilen bir yasayla âşar vergisi tümüyle kaldırılmış ve yüzyıllardır süren bir yakınmaya son verilmişti.

O yıllarda ***âşar*** bütçe gelirinin % 25'ini oluşturuyordu. Devlet böylesi bir gelir kaynağından vazgeçerken tarım kesiminin rahat yaşamasını ön plana almıştı ve vergi yükünden kurtulan köylünün üretimini artıracağı ve daha çok vergi vereceği umuluyordu.

b) *Sanayii Destekleme Yasası (Teşvik-i Sanayi Kanunu)* (28 Mayıs 1927)

Cumhuriyetin ilk yıllarında özlenen sanayinin kurulmasını sağlamak amacıyla atılan önemli adımlardan biri ***Sanayii Destekleme Yasası***'nın çıkartılmasıdır. ***İzmir İktisat Kongresi*** önerileri arasında, böyle bir yasa da öngörülmüştü. 28 Mayıs 1927'de kabul edilen, 1055 sayılı yasayla öngörülen desteklemeler sayesinde 15 yıl sonra sanayi kuruluşları ve maden işletmeciliği yapan özel girişimcilerin artık devlet desteğine ihtiyaç duymayacakları umulmuştu. Bu nedenle yasanın 1942 yılına kadar yürürlükte kalması yeterli sayılmıştı.

Bu yasa ile özel girişimcilere şu kolaylıklar ve ayrıcalıklar sağlanmıştı:

1) Belediye sınırları dışında işletme kuracaklara parasız arazi sağlanması. Belediye sınırları içinde ise arsa bedelinin ödenmesi için 10 yıl süre tanınması.

2) Kurulacak tesislerin ve onların yapıldığı arazilerin arazi, kazanç, maktu vergilerinden ve belediyelerin aldıkları resimlerden bağışık tutulması.

3) Kurulacak şirketlerin hisse senetleri ile çıkaracakları tahvillerde damga resminin uygulanmaması.

4) Kuruluşların, yapım için gerekli inşaat malzemeleri ile üretim için kullanacakları hammaddelerle makine ve araçların gümrük ve giriş resimlerinden bağışık tutulması.

5) Kuruluşların yapım ve genişletme için demiryolu ve deniz yoluyla taşınan malzeme ve araçlarında % 30 indirim yapılması.

6) Kuruluşlara gerektiğinde üretecekleri malların değerine göre % 10 prim verilmesi.

Bunların dışında yasa, devlet kurumları ile özel idarelere ve belediyelere, desteklemeden yararlanan kuruluşlara, fiyatları ithal mallardan % 10 daha pahalı da olsa, yerli sanayi ürünlerini almak zorunluluğu getiriyordu. Ayrıca, yabancı şirketlerin sanayi tesisleri kurmalarına kısıtlamalar da öngörülüyordu.

c) *Yüksek Ekonomi Kurulu (Âli İktisat Meclisi,* 26 Haziran 1927)

Sanayi ve ticareti geliştirmek için yapılan yasal düzenlemelerden biri de, ekonomiyi yönlendirecek bir üst kurulun oluşturulmasıydı. 26 Haziran 1927 günlü ve 1170 sayılı yasayla kurulan ***Âli İktisat Meclisi***'nde 24 üye bulunuyordu. Bunlardan 11'inin iktisatçı, 12'sinin iktisatla ilgili kurumların temsilcisi olması öngörülmüştü. Silahlı Kuvvetler adına da bir üye bulunacaktı. Kurulun onursal başkanı Başbakan olacaktı. Kurul 6 ayda bir 15 gün süreyle toplanacak ve Başbakanlıkça düzenlenen gündemdeki konuları görüşecekti.

Yüksek Ekonomi Kurulu, yaptırım gücü olmayan bir danışma kurulu niteliğindeydi. Kendisinden beklenen görevler de şunlardı:

1) Hükümetçe hazırlanan yasa ve tüzük tasarıları hakkında görüş bildirmek.

2) Ekonomi alanında gerekli görülen değişikliklerle ilgili olarak hükemete önerilerde bulunmak.

3) Ekonomiyle ilgili araştırmalar yapmak.

4) Dünyadaki değişik ekonomik akımları inceleyerek bunların Türkiye'ye yapacakları etkileri saptamak.

O dönemde yurtiçindeki ve dışındaki gelişmeleri izleyecek üst düzeyde böylesi bir kurulun oluşturulması kuşkusuz bir uzak görüşlülüğün kanıtı idi. Ancak dünya ekonomik bunalımının başlaması ve çalışma yöntemindeki aksaklıklar nedeniyle bu kuruldan gerektiği düzeyde yararlanılamamıştı. Etkisini giderek yitiren kurul 1935 yılı bütçe yasasına eklenen bir madde ile kaldırılmıştı.

ç) *Uluslararası Ölçü Birimlerine Geçiş* (26 Mart 1931)

Ekonomiyi canlandırma girişimlerinde uluslararası ölçü birimlerinin kabul edilmesi de gerekli görülmüştü. Osmanlı İmparatorluğu döneminde öteki İslam devletlerinde olduğu gibi, ağırlık ölçü birimi olarak ***dirhem, okka,*** uzunluklar için de ***zirâ/arşın*** kullanılmaktaydı. Ancak ağırlık ölçüsünün üst basamakları olan ***batman/kile*** ile uzunluk birimi ***zirâ/arşın*** kesin olarak saptanmadığı için bölgelere göre farklılıklar doğuruyordu. Batılı devletlerle ekonomik ilişkilerin ve ticari alım satımların artması iki tarafta kullanılan değişik ölçülerin birbirine dönüştürülmesinde de güçlükler doğurmaya başlamıştı.

Osmanlı yönetimi, geçen yüzyılın sonlarına doğru bu aksaklıkları gidermek ve hem içte hem de dışta ölçü birliğini sağlamak zorunluluğunu duymuştu. Bu yolda ilk girişim 1869'da yapılmıştı. Oluşturulan bir komisyon, ağırlıkta ***kilogram***ın, uzunlukta da ***metre***nin ölçüt alınmasının gerekliliğini belirten bir rapor düzenlemişti. Bu raporda ***metre*** karşılığında ***zira'-i âşarî*** (ondalık zirâ), ***gram*** için de ***dirhem-i âşarî*** deyimleri kullanılmıştı. Bu rapora dayanılarak Danıştayca hazırlanan 15 maddelik bir yasa, padişah tarafından 27 Kasım 1869'da onaylanmıştı. Sözkonusu yasa, bir deneme döneminden sonra uygulamaya geçilmesini öngörüyordu. Eski ölçüler de 1874'e kadar kullanılabilecekti (Testa, ***Récueil des Traités***.. VII, 563-566).

Deneme süresi dolduğunda, 10 Mayıs 1875'te Paris'te toplanan "metrik sistemlerin birleştirilmesi" konulu toplantıya Osmanlı temsilcisi de katılmış ve düzenlenen metni imzalamıştı. Ancak karşılaşılan zorluklar ve yer yer görülen tepkiler nedeniyle yeni sistemin uygulamaya konulmasından vazgeçilmişti. 26 Ocak 1898'de ramazan süresince tekrar eski ölçülerin kullanılması ve ***kilogram***ın yasaklandığına ilişkin bir bildiri yayımlanmıştı. II. Abdülhamid'in buyruğu ile konuyu inceleyen Danıştay da, ihtiyaç ve yiyecek maddelerinin ***okka*** ile satılmasına ancak resmi dairelerin ***kilogram*** kullanmalarının uygun olduğuna karar vermişti. Uzunluk için de ***arşın*** ve ***endaze***nin yanında ***metre*** de kullanılabilecekti. Böylece ölçülerde bir ikilik sürdürülmüştü.

Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki hükümeti, 1869'da kabul edilen yasayı yeniden yürürlüğe koymuştu. Ama büyük karışıklıkların ve sıkıntıların yaşandığı savaş yıllarında bundan da olumlu sonuç alınamamıştı.

Bu nedenle 1931 Martında çıkartılan yasa, içte ve uluslararası ticarette ölçülerde birliği sağlarken, bir yönüyle de 62 yıllık bir gecikmeyi, karmaşayı da gidermiş oluyordu.

3) ULAŞIMDA ÖNCELİK: DEMİRYOLLARI

Cumhuriyetin ilanından sonra kurulan hükümetler, ekonomik olduğu kadar yönetim, haberleşme, nüfus hareketleri ve yurt savunması yönlerinden çok önemli olan ulaşımı sağlamada önceliği kara ve deniz yollarından çok demiryollarına vermişti. Bunda Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşı yıllarında karşılaşılan güçlüklerin, edinilen deneyimlerin büyük payı vardı. Mevcut demiryolları yabancıların elinde olduğu ve bunların çoğu da işgal altına alındığı için asker ve malzeme taşınmasında büyük sorunlar çıkmıştı. ***Temsilciler Kurulu,*** Sıvas'tan Ankara'ya

gelirken burasının demiryolu ile İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya bağlanmış olmasını da dikkate almıştı. Böyle olmasına karşın Ankara'yı Polatlı'ya bağlayan 70 km.lik demiryolundan gerektiğince yararlanılamamıştı. Lokomotiflerde yakacak kömür bulunmaması yüzünden odun kullanılması büyük güçlükler ve gecikmeler doğurmuştu. Eldeki lokomotif ve vagonları çalıştıracak teknik kadronun bulunmayışı ayrı bir sorun olmuştu. Türk kuvvetlerinin çektiği bu sıkıntılara karşılık Yunanlılar demiryollarını kullanarak birliklerini çok kolay taşımışlardı. Yolsuz Anadolu'da o yıllarda teknik olanaklarla elverişli karayolları yapmak da büyük harcamaları gerektiriyordu. Bütün bunlar dikkate alınarak demiryollarına öncelik verilmişti.

Daha 1923 Nisanında yeni seçimlere gidilirken Atatürk'ün "***9 Umde/İlke***" başlığıyla açıkladığı bildiride demiryolu yapımının ön plana alınacağı belirtilmişti:

"***Çok ivedi olarak muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen her girişime ve eyleme başlanacaktır.***"

Denilebilir ki bu karar, güdülecek demiryolu siyasasının başlangıcı ve parolası olmuştu. ***İzmir İktisat Kongresi***'nde de demiryolu ulaşımının sağlanması istenmişti. Hele Cumhuriyetin ilk hükümet başkanlığını üstlenen İsmet İnönü'nün de demiryolu yapımına ülke sorunlarının başında yer vermesi, hemen eyleme geçilmesinde en büyük etkenlerden biri olmuştu. Yeni kurulan ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin demiryolu siyasasına karşı çıkması, sorunu bir partiler arası görüş ayrılığına dönüştürürken İnönü'nün demiryolu yapımına daha çok sarılması sonucunu da doğurmuştu. O, bu girişimi "***Demiryolu, memleketin tülfekten, toptan daha mühim bir güvenlik silahıdır... Ulusal birliği sağlayan araçtır***" diye değerlendiriyordu. İnönü, Atatürk'ün de desteğini sağlamış olduğundan, ***Terakkiperver Parti***'den sonra 1930'da kurulan ve özel girişimciliği esas alan ***Serbest Cumhuriyet Partisi***'nin sert eleştirilerine karşın demiryolu siyasasını ısrarla yürütmüştü.

Cumhuriyetin 10. yıldönümü marşında "***Demir ağlarla ördük Anayurdu dört baştan***" dizesiyle belirtilen demiryolu siyasası 2 yönlü olarak yürütülmüştü:

a) Yeni demiryolları yapmak,

b) Yabancı şirketlerin ellerinde bulunan demiryollarını satın alıp ulusallaştırmak.

Cumhuriyetin daha ilk yılında bu iki yönde birden harekete geçilmişti. 22 Mart 1924'de TBMM'de kabul edilen iki ayrı yasa ile Diyarbakır–Ergani, Samsun–Sıvas ve Ankara–Musaköy arasında demiryolu yapılmasına karar verilmişti. Bir ay sonra 22 Nisan 1924 gün ve 506 sayılı yasa ile de "***Anadolu Demiryolları***" diye anılan Haydarpaşa–Ankara,

Eskişehir–Konya ve Arifiye–Adapazarı demiryolları ile Haydarpaşa limanı ve rıhtımının satın alınması için hükümete yetki verilmişti. Daha sonra 1928'de, Mersin–Tarsus–Adana demiryolunun da satın alınması kararlaştırılmıştı. Böylece 1924-1928 yıllarında devletleştirilen demiryolları için ilgili yabancı firmaya 204 milyon İsviçre Frangı ödenmişti.

Öte yandan bir Türk firmasınca yapılması öngörülen Samsun–Çarşamba hattının yapımına 21 Eylül 1924'te başlanmıştı. Bu hat, özellikle Çarşamba ovası ürünlerinin taşınması için planlanmıştı. Bunun için düzenlenen törene Atatürk de katılmıştı. Yaptığı konuşmada köylülerin her yerde iki şey, "***yol ve okul***" istediklerini açıkladıktan sonra demiryolunun sağlayacağı yararları şöyle belirtmişti:

"Yol, okul... Hatta yoldan bahsederken, '***Yol köylünün kanadıdır***' demeleriyle her şeyden önce ona önem verdikleri anlaşılıyor. Gerçekten, bütün ekonomi birinci sözcükte ve her şey ikinci sözcükte saklıdır... Merkezi Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u Sıvas'a bağlayacak olan demiryoluna başlanırken, Nemlioğulları'nın gerçek programa eylemli olarak girişmeleri ne kıymetli bir örnek olmuştur. Samsun–Çarşamba demiryolunun ne kadar bolluk ve gönenç yolu olacağını düşünerek gurur duyabilirler." ***(ASD,*** II, 194)

Sözkonusu hat 1926'da tamamlanıp işletmeye açılmıştı. TBMM'nin yeni çalışma yılını açışında konuşan Atatürk, "Memleketin esas ihtiyacı" olan demiryolu yapımı için yeni önlemler alınacağını belirtmişti.

Kayseri'de yapımına başlanan demiryolu Sıvas'a varınca, 30 Ağustos 1930'da işletmeye açılmıştı. Törende konuşan Başbakan İsmet İnönü, güttüğü demiryolu siyasasını açıklamış ve bunu eleştirenlere yanıt vermişti. Türkiye'de ilk demiryolu yapımına 1860'da başlandığını hatırlatan İnönü, 1920'de TBMM açıldığında yani 60 yılda ancak 4.000 km. yol yapıldığını, bunun da tümünün yabancı malı olduğunu vurguladıktan sonra sözlerini şöyle sürdürmüştü:

"Bağımsızlık savaşımda BMM'nin kurulmasına karşı ayaklanan padişah bozgunculuğunu bastırmaya yarayan başlıca araç, Konya–Afyon–Eskişehir–Ankara gibi elimizde kalan 5-600 km.lik demiryollarıdır. Ankara–Erzurum demiryolu da olsaydı Avrupa'nın Sakarya seferine girmesi şüpheli olurdu.

"***1920'den bugüne kadar yaptığımız demiryolları ise 1.800 km.dir.*** Yılda 180 kilometre yapmışız... İmparatorluk demiryollarının üç katı ve hepsi de milletin malı. Satın aldığımız demiryolları ile tamamen harap durumda elimize geçen eski demiryollarının onarılması bunun dışındadır.

"***Demiryolu politikası milli devlete bugün mü yarın mı düşüncesine tahammülü olmayan ilk, geciktirilemez ulusal birlik, ulusal varlık, ulusal bağımsızlık sorunu olarak yönelmiştir...***

"Bence demiryolu politikası her şeyden önce yeni inşaat politikası idi. Anadolu demiryolunun satın alınmasına, ben parti arkadaşlarımın ısrarıyla, hatta ilk önce zorla eğilim gösterdim... Yeni yapım gibi çok büyük bir harcamaya girerken, eski demiryollarını devletleştirmek gibi diğer bir harcamaya girmek istemiyordum...

"Bütün sıkıntılara katlanmışız. Biri diğerinden karışık dış sorunları çözmüşüz. Memleket içinde ulusun korunması, vatandaşın hakkı için gerekli olan harcamaları sağlamışız. Fazla olarak, büyük ulusal birlik, ulusal varlık aracı olan demiryollarından tam 1.800 km. ulusa mal etmişiz. Bütün bunlar hata imiş, öyle mi? Ya öyle mi?" (***İkinci Adam,*** I, 364 vd.)

1930'lardaki ekonomik bunalıma karşın Türkiye'de yeni demiryolu yapılması ve yabancıların ellerindeki hatların satın alınması siyasası aksatılmadan sürdürülmüştü. Amaçlanan, ülkenin batısını doğusuna, kuzeyini güneyine, Akdeniz'i Karadeniz'e bağlamaktı. Böylece Divriği'deki demire, Ergani'deki bakıra ve Zonguldak'daki kömüre ulaşılacak, taşıma işlemi kolaylaşacaktı. Ayrıca şebekenin tamamlanması ile Irak, İran ve Sovyet Rusya ile demiryolu ulaşımı da sağlanacaktı.

Bu amaçla aksatılmadan sürdürülen yapımlarla 1938 yılı sonlarına kadar şu hatlar tamamlanıp işletmeye açılmıştı:

Fevzipaşa–Malatya	23 Nisan 1931
Kütahya–Balıkesir	23 Nisan 1932
Sıvas–Samsun	15 Aralık 1932
Kayseri–Ulukışla	2 Eylül 1933 (Böylece Karadeniz Akdeniz'e bağlanmıştı.)
Malatya–Elazığ	31 Mayıs 1934
Yolçatı–Diyarbakır	30 Ekim 1935
Afyon–Karakuyu	Bozanönü–Isparta : 26 Mart 1936
Filyos–Çatalağzı	19 Kasım 1936
Fevzipaşa–Meydanıekber	1 Temmuz 1937
Çatalağzı–Zonguldak	1 Ekim 1937
Hekimhan–Divriği–Erzincan	10 Ekim 1938 (Bu hat Erzurum'a 1939'da ulaşacaktır).

Yapımlara paralel olarak, yabancı şirketlerce işletilen Adana–Fevzipaşa (27 Nisan 1933) ve Trakya'daki ***Şark Demiryolları*** da satın alınmıştı (1 Ocak 1937).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşım sorununu çözmek için demiryollarına önem ve öncelik verilirken kara, deniz ve hatta yeni başlayan hava yolları tümüyle gözardı edilmiş değildi. "***İstikbal göklerdedir!***" özdeyişiyle geleceğin hava taşımacılığını ve uzay araştırmalarına yönelik olacağını anlatmak isteyen Atatürk, bu yeni alanı halka tanıtmak ve sevdir-

mek amacıyla 1925'te ***Türk Tayyare Cemiyeti***'ni kurdurtmuştu. Sonradan ***Türk Hava Kurumu*** adını alacak olan bu örgütün il merkezlerinde birer şubesi açılmıştı. Sözkonusu kuruma gelir sağlayabilmek için ***Tayyare Piyangosu*** da düzenlenmişti. Aynı yıl Kayseri'de ***Tayyare Mektebi*** açılarak uçuş elemanlarının yetiştirilmesine başlanmıştı. Yine Kayseri'de uçakların bakım, onarım ve bir ölçüde yapımını gerçekleştiren bir uçak fabrikası yapılarak 6 ekim 1926'da hizmete açılmıştı. Askeri olduğu kadar sivil hizmete de yönelik olan bu kuruluşlardan sonra, hava yoluyla ulaşım için ***Havayolları Devlet İşletme İdaresi*** kurulmuştu. 20 Mayıs 1933'te Milli Savunma Bakanlığına bağlı olarak kurulan bu örgütle ilk olarak Ankara–Eskişehir–İstanbul arasında düzenli seferlere başlanmıştı. Bu kuruluş sonradan ***Türk Hava Yolları*** adıyla gelişecektir.

4) YİYECEK SANAYİİNDE ÖNCELİK: ŞEKER FABRİKALARI

Demiryolları dışında 1920'li yıllarda sanayileşmede girişilen atılımlardan biri de şeker fabrikalarının yapılması olmuştu. 5 Nisan 1925'te kabul edilen yasa ile şeker fabrikalarının yapımı için gerekli kurallar ve olanaklar belirlenmişti. İlke olarak bu yatırımların özel sektörce yapılması ve bunun için gerekli kredilerin de T. İş Bankasınca karşılanması kabul edilmişti. İlk fabrikanın temeli 6 Kasım 1925'te ***Uşak***'a, ikincisinin 22 Aralık 1925'te ***Alpullu***'da atılmıştı. Her iki fabrika bir yıl dolmadan tamamlanmıştı. ***Alpullu*** fabrikası 26 Kasım 1926'da, ***Uşak*** ise 17 Aralıkta üretime başlamıştı. Gümrük vergisinin azalmasına yol açacak düşüncesiyle kimi çevrelerin şeker fabrikası kurulmasına karşı takındıkları olumsuz tutum, Atatürk'ün yapımdan yana olan Celal Bayar ve ekibini desteklemesiyle giderilmişti. Böylece Cumhuriyetin 10. yılında iki yeni fabrikanın, ***Turhal ve Eskişehir*** fabrikalarının da temelleri atılmıştı. Onların tamamlanması ile Atatürk döneminde kurulan şeker fabrikalarının sayısı 4'e yükselmişti.

VII- İÇ SİYASADA GELİŞMELER

Kurtuluş Savaşının başlangıcından 1927 yılı sonlarına gelinceye kadar olanlar, olgular, atılımlar, övgüler, eleştiriler ve yergiler karşısında Mustafa Kemal Atatürk'ün toptan bir değerlendirme yaptığı görülür. Onun bir tür hesap verme olan böyle bir girişim için 1927 sonunu seçmesi, tümüyle rastlantısal değildir. T.C.'nin halk egemenliğine dayalı, ulusçu, halkçı ve laik yapısı ana çizgileriyle artık ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet Anayasasından sonra halifeliğin kaldırılması, öğretim birliğinin gerçekleştirilmesi, medreselerin, tekkelerin kapatılması, Medeni Yasa ile öteki yasaların yürürlüğe konulması, toplum hayatında çağdaşlaşmaya yönelindiğinin göstergesi olmuştur. Ekonomiyi canlandırmak için yapılan girişimler, yanmış yıkılmış yurdu imar ve halkın yaşam düzeyini iyileştirme konusunda olumlu sonuçları vermeye başlamıştır. ***Musul sorunu*** gibi Lozan'da düğümlenen bir sorun görüşmeler yoluyla çözüme bağlanmıştı. Şeyh Sait ayaklanması gibi rejime yönelik bir tehlike fazla büyümeden bastırılmıştı. Geçen dönemde olumsuzluk yaratan olay, yeni kurulan ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin kapatılması ve ondan sonra ortaya çıkan İzmir suikasti girişimi olmuştu. ***İstiklal Mahkemeleri*** kaldırılmıştı.

Tek parti olarak kalan CHP, belli ilkelere dayalı bir kitle partisi olarak örgütlenirken, 1927 baharında seçimlere gidilmiş ve TBMM üyelikleri yenilenmişti. Ayrıca bundan sonra sürdürülecek atılımların sağlam verilere dayandırılabilmesi için gerekli olan rakamları toplayacak bir örgütlenmeye de gidilerek 1926'da Başbakanlığa bağlı ***İstatistik Genel Müdürlüğü*** kurulmuştu. Buna dayanılarak da genel nüfus sayımı yapılmıştı.

A) CUMHURİYETİN 4. YILINDA GENEL DURUM

1) 1927 NÜFUS SAYIMI (28 EKİM)

Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerçek anlamda bir nüfus sayımı yapılamamıştı. ***Tahrir*** denen arazi sayımlarında '***ev***' (***hane***) esas

alınmaktaydı. 1831'de bir nüfus sayımı yapılmış ama bunda da yalnızca erkekler yazılmıştı. Bu nedenle o dönemdeki nüfus sayısı hep tahminlere dayanmaktadır. Ya, ***ev/hane*** '5' kişilik bir aile kabul edilip ev sayısı '5' le çarpılmakta ya da erkek sayısı kadar kadın kabul edilip rakam iki katma çıkartılmaktadır.

Oysa devlet ve toplum hayatında eğitimden sağlığa, tarımdan ticarete varıncaya kadar, her türlü etkinliğin sağlıklı biçimde yürütülebilmesi için öncelikle ana kaynak olan insan varlığının her yönüyle bilinmesi gerekmektedir. Bu nedenle çağdaş devletlerde nüfus, yalnızca sayısal olarak değil, cinsiyet, yaş, meslek grupları, yerleşim alanları, kültür düzeyleri yönlerinden saptanılmaya çalışılmaktadır. Devrim yapılan ülkelerde bu gereksinim daha da önem taşımaktadır. Bu nedenle 2 Haziran 1926'da TBMM'de kabul edilen bir yasa ile ülkede "***Genel Nüfus Sayımı***" yapılması öngörülmüştü. Sayım için sokakların ve konutların belirlenmesi de gerekli olduğundan 10 Nisan 1927'de binaların numaralandırılması ve sokaklara isim verilmesine ilişkin özel bir yasa da çıkartılmıştı.

Türkiye Cumhuriyetinde ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927'de yapılmıştı. Sayımı bir yıl önce kurulan ***İstatistik Genel Müdürlüğü*** gerçekleştirmişti. Onun arkasından ***Tarım ve Sanayi Sayımları*** da yapılmış, böylece Türkiye'nin ekonomi alanındaki durumu ve gizil gücü ayrıntılarıyla saptanmıştı.

Elde edilen sonuçlara göre o tarihte Türkiye nüfusu "13.648.270" idi. Bunun % 51,8'i kadın ve % 48,2'si erkekti. Bir başka anlatımla 1.000 erkeğe karşılık 1.075 kadın bulunuyordu. Kilometre kare başına düşen yoğunluk ise '18' idi. Nüfusun % 16,3'ü kentlerde, çok büyük oranı 83,7'si kırsal kesimde yaşıyordu. 7 ve daha büyük yaşlardaki okur yazar oranı % 10,6 idi. Bu oran erkeklerde % 17,4 olup kadınlarda % 4,6'ya düşmekteydi.

Ülkede nüfusu 100.000 üzerinde '2' ve 40.000'nin üzerinde 6 kent bulunuyordu. Bunlar sırasıyla:

İstanbul	673.029	İzmir	153.845	Ankara:	74.784
Adana	72.652	Bursa	61.451	Konya	47.286

Nüfusun anadil bakımından dağılımı da şöyleydi:

Türkçe	11.777.810	Çerkesce	95.901
Kürtçe	1.184.446	Yahudice	68.900
Arapça	134.273	Ermenice	64.745
Rumca	119.822	Arnavutça	21.774

Meslekler açısından da şu tablo ortaya çıkmıştı:

Tarım	4.368.061 (% 67.7)	Sanayi	299.369
Ticaret	257.355	Serbest	52.663
Memur/Yargıç	89.251	Ordu Mensubu:	162.235

Genel Nüfus Sayımından sonra aynı yılın aralık ayında yapılan ***Sanayi Sayımı***'nda da şu veriler elde edilmişti:

Küçük atölyelerle birlikte Türkiye'de '65.235' sanayi kuruluşu saptanmıştı. Bunun 28.439'u tarım (% 43,59); 9.353'ü dokuma (% 14,34); 14.752'si (% 22,61) makine onarım ve yapımı alanındaydı. Sanayide çalışanların toplam sayısı ise 256.855 idi.

Sayım, 11 yıllık bir savaştan çıkan Anadolu'da nüfusun azaldığını açıkça göstermişti. Daha 1923'te nüfus azlığının bir sorun olarak ortaya çıktığı sezilmişti. İzmit Basın Toplantısında Ahmet Emin Yalman, buna ilişkin bir soru yöneltmişti. Atatürk verdiği yanıtta, imparatorluk döneminde her zaptedilen yere Anadolu halkının göç ettirildiğini, son dönemde de Mısır'ı, Yemen'i korumak için oralara Türk çocuklarının gönderildiğini hatırlatmış ve nüfusu artırmak için şu önlemlerin alınacağını belirtmişti:

a) Sağlık ve sosyal önlemlerin artırılması.

b) Dışarıdan göçmen getirtilmesi.

c) Askerlik süresinin azaltılması.

ç) İnsan gücü yerine makine gücünün geçirilmesi.

Sonradan bu önlemlere 5 çocuklu ailelerden yol vergisi alınmaması gibi ekonomik bir boyut da eklenmişti.

2) MİLLETVEKİLİ SEÇİMLERİNİN YENİLENMESİ

1927 yazına gelindiğinde, İkinci Dönem TBMM'nin 4 yıllık çalışma süresi de sona ermişti. Meclisin gündemindeki tasarıların tümü de görüşülüp karara bağlanmıştı. Bunun üzerine Ali Çetinkaya'nın verdiği önerge kabul edilmiş ve 26 Haziran 1927'de seçimlere gidilmesi kararı alınmıştı.

Atatürk, bu nedenle yayımladığı bildiride, seçimlerden beklenen yararları ve başkanı bulunduğu CHP'nin görüşlerini açıklamıştı (29 Ağustos 1927).

CHP'ni "Bağımsızlık Savaşının doğurduğu doğal örgüt" diye nitelendiren Atatürk, Türk tarihinin askeri zaferlerle dolu olduğunu, ancak bu zaferlerden sonra toplum hayatını ve ulusun geleceğini etkileyecek önemli düzenlemeler, değişiklikler yapılmadığım hatırlatarak, kendisinin ve partisinin özellikle bu sorun üzerinde durduklarını belirtmişti. Son dört yıl içinde yapılanlara da değindikten sonra CHP ile karşıtları arasındaki farkı şöyle anlatmıştı:

"Partimizle karşıtlarımız arasında, düşünüş/anlayış farkı, bizim büyük Türk ulusunun eğilimlerini ve gereksinmelerini hakkıyla bulmakta isabet ettiğimiz kadar, Türk ulusunun canlılık ve kudretindeki hazineyi

de gerektiğince değerlendirebilmekteki yeterliliğimizdir. Bir ulusun siyasal geleceğinde mevki sahibi olabilmek için, onun gereksinmelerini gözlemleme ve onun gücünü değerlendirmede yetenek sahibi olmak birinci şarttır."

Bildirinin sonunda, hayatında en büyük dayanağı vatandaşlarından gördüğünü de vurgulayan Atatürk, CHP adaylarına oy verilerek kendisine ve partisine "yeni hizmetler için olanak" tanınmasını dilemişti (***ATTB,*** IV, 529-532).

Yeni seçimlere gidilirken, siyasal görev açısından çok çarpıcı bir yenilik, CHP'nin seçilecek milletvekillerinin uymak zorunda oldukları koşulları önceden açıklamasıydı. Parti Başkanı Gazi Mustafa Kemal imzasıyla 29 Ağustosta parti örgütüne gönderilen genelgede bu koşullar şöyle saptanmıştı:

a) Milletvekillerinin özel hayatlarında ticaret, tarım, sanayi gibi ekonomiyi ve maliyeyi ilgilendiren çalışmalarında "devletin resmi yasaları" ile bağlı oldukları. Ayrıca CHP'li milletvekillerinin bu görevlerini özel ekonomik hayatları uğruna küçük düşürmemelerine parti genel başkanlığınca özen gösterileceği.

b) Partili milletvekillerinin, sermayesinin çoğu devlete ait kurum ve şirketlerle, kamu yararına çalışan ya da özel sözleşmeli ayrıcalıklı şirketlerin ve tekel niteliğindeki kuruluşların yönetim kurullarına hükümetçe seçilen üyeler arasına alınamayacağı.

c) BMM Başkanı ve başkan vekillerinin, Bakanlar Kurulu üyelerinin, parti genel sekreterinin ve parti grup başkanı ile başkan vekillerinin ve CHP müfettişlerinin, gerek devletle ilgili kurumların gerekse öteki özel şirket ve kuruluşların müdürlük ve yönetim kurulu gibi yönetim ve temsil görevlerinden "gerçek biçimde" vazgeçecekleri. Bu gibi yönetim görevleri dışında, özel kuruluşlarda pay sahibi olmanın devlet yasaları çerçevesinde serbest olacağı.

ç) ***Milletvekillerinin görevlerine devamlarının, Meclisin saptayacağı kurallara bağlı olduğu. Partili milletvekillerinin Meclise devamlarının parti genel başkanlığınca özel bir önemle izleneceği.***

d) CHP'den seçilecek milletvekillerinin bu koşulları önceden kabul etmiş sayılacakları (***ATTB,*** IV, 533).

Bu genelge, parlamenter sistemle yönetilen ülkelerin çoğunda ortaya çıkan ve günümüzde de görülen bazı aksaklıkların, Cumhuriyetin 4. yılında Türkiye'de de yakınmalara yol açan bir sorun haline geldiğini ve dönemin siyasal partisinin bunlara karşı örnek sayılabilecek önlemler almak gerektiğini kanıtlamaktadır. Böylece milletvekillerinin sermaye çevreleriyle çıkar ilişkileri kurmaları, özel deyimiyle politikacıların güçlerini kötüye kullanmalarını önlemek ve üyelerin ana görevlerini oluştu-

ran Meclise devam etmelerini sağlamak, parti ve Meclis disiplini anlayışı yaratılmak istenmişti.

Çünkü seçimlerin yenilenmesine karar verilmeden önce, kimi milletvekillerinin Meclise devam etmedikleri ya da oylamaya katılmadıkları dikkati çekmeye başlamıştı. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nin kapatılması ve İzmir suikasti davalarından sonra da süren bu durum, bir pasif direnme, sessiz muhalefet niteliğini de almıştı. Buna bir çözüm olarak Genel Kurulca, "Milletvekillerinin ödeneğe hak kazanmalarının Meclise katılmalarına bağlı olduğu" ve üyelerden birine hükümetçe verilen geçici bir görevin "memurluk" sayılmayacağı biçiminde yorum kararları alınmıştı. Ama bunlar da devam sorununu gidememişti. Örneğin Cumhurbaşkanlığı bütçesinde yapılacak aktarmayla ilgili bir oylamaya, üyelerden 160'ı katılmamış ve yasa hazır bulunan 126 kişiden 125'inin oyuyla kabul edilmişti (2 mart 1927). Zarara uğrayan bağcıların kira borçlarının bağışlanması hakkındaki yasanın oylanmasına da 141 milletvekili katılmamıştı. Atatürk'ün genelgesindeki son madde işte bu gerçekler nedeniyle öngörülmüştü.

316 milletvekili için seçimler eylül başında yapılmıştı. Her yerde seçimi CHP'li adaylar kazanmıştı. Bunun üzerine Atatürk yeni bir bildiri yayımlayarak "CHP adına sunduğum adaylar, memleketin her yanında sevgili yurttaşlarımın oybirliği, genel onayı ile seçimi kazandılar. Sevgili yurttaşlarımın gösterilerindeki yüksek anlamı, yüksek sorumluluk duygusu ile ve gereği gibi kavrıyorum" diye duyduğu memnunluğu belirtmişti (***ATTB,*** IV, 434 vd.).

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nde görev alan ya da İzmir suikasti ile ilişkili görülen milletvekillerinden '6'sı idam edilmiş, Adnan Adıvar ile Refet Bele de olaylardan sonra istifa etmişlerdi. Rauf Orbay ise yokluğunda mahkûm edildiği için yurda dönmemişti. Onların dışında K. Karabekir ve A. F. Cebesoy gibi ön plandaki yöneticiler yeni seçimlerde aday gösterilmemişlerdi. Yeni seçilen milletvekillerinin tümü görünüşte CHP'li idiler ama çok geçmeden Mecliste yeni bir muhalefet oluşacaktı.

B) CHP BÜYÜK KONGRESİ VE MUSTAFA KEMAL'İN HESAP VERMESİ

TBMM, yeni seçilen milletvekilleri ile Üçüncü Dönem çalışmalarına 1 Kasım 1927'de başlayacaktı. Ondan önce CHP'nin Büyük Kongesi'nin toplanması uygun görülmüştü. Parti, ***Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Derneği***'nin bir devamı olarak kurulduğu için, ***Sivas Kongresi,*** partinin ilk kongresi ya da Genel Kurul toplantısı sayılmıştı. CHP'nin kuruluşundan sonra da bir Genel Kurul toplantısı yapılamamıştı.

O yıllarda çok kullanılan bir deyimle "***Büyük Kongre***" denen toplantının 15 Ekim 1927'de yapılması kararlaştırılmıştı. Kongrede hazırlanan parti tüzüğü ve programı görüşülüp oylanacak, parti yöneticileri seçilecek ve ülke sorunları üzerinde durulacaktı.

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nin kapatılmasından sonra İzmir suikastiyle ilgili davaların son aşamasına gelindiği günlerde Ağaoğlu Ahmet, Cumhurbaşkanı Atatürk ile Başbakan İnönü'ye sunduğu bir raporda (25 Temmuz 1926), siyasal yaşamın düzenlenmesi ve parti çalışmalarının etkinlik kazanması için bazı önerilerde bulunmuştu. Ağaoğlu öncelikle, "Dünya tarihinde bizim memlekemizde olduğu gibi 4-5 yıl içinde bu kadar derin ve kapsamlı bir devrime, insanlık şimdiye kadar şahit olmamıştır" diye Türkiye'deki büyük devrime işaret etmişti. Ancak ulusal hükümetin tek başarısızlığı olarak nitelediği ***Musul*** sorununa ağır vergilerin getirdiği bir hoşnutsuzluğun da eklendiğine değinerek, bu tür "yara"ları doğuran nedenleri belirtmeye çalışmıştı. Ona göre bu nedenler, "Kişisel çıkarlar gözetmemedeki yetersizlik – CHP'nin hareketsizliği – Karşılıklı denetimin yokluğu" gibi 3 öbekte toplanabilirdi. O, ülkenin ilerleyebilmesi için her türlü kişisel yarar gözetmeden sıyrılmış olmak gerekirken, bu manevi görevin unutulmakta olduğunu, "paraya, ticarete, menfaat ve istifadeye" dalındığını, halka karşı baskıcı ve kibirli davranıldığını öne sürüyordu.

CHP'nin büyük bir devrimin yükünü ve sorumluluğunu üzerine almış olan bir grupta bulunması gereken heyecanı ve etkinliği gösteremediğini söyleyen Ağaoğlu, bunun nedenini "***Parti Divanı***" dediği Genel Yönetim Kurulu'nun oluşumuna bağlıyordu. Parti yönetimi, din, devlet, aile, hukuk ve ekonomi alanlarında yapılan devrimin esaslarını ve nasıl uygulanacağını saptayıp hükümete yardımcı olmalı ve bunu yapabilecek kişilerden oluşturulmalıydı. Gerekirse bu amaçla, uzmanlardan oluşan komisyonlar da kurulmalıydı.

Karşılıklı denetim konusunda, daha çok hükümetin denetlenmesinin gerektiği üzerinde duran Ağaoğlu, bunun da ***Parti Divanı***'nca yapılması gerektiğini savunuyordu. "Divan, hükümete ve partiye ait bütün sorunları özgürlük ve tam serbestlik içinde görüşmek, duyduğu ve gözlediği yanlışlıkları, yönetim aksaklıklarını, yolsuzlukları çekinmeksizin divan toplantılarında incelemek ve bunlar hakkında kararlar almak yetkisi ile donatılmış olmalıdır" diyordu. Raporunu Atatürk'e şöyle seslenerek bitiriyordu: "***Bunu ise yalnız siz yapabilirsiniz! Bizi de yine siz ıslah eder, saflandırabilirsiniz!***" (***AH,*** II, 493–499)

Ahmet Ağaoğlu'nun, hükümetin denetlenmesinin gerektiğini savunurken, bu denetimin TBMM'ce değil de parti genel başkanlığınca yapılmasını önermesi dikkat çekiciydi. Oysa böylesi bir denetim ***İttihat ve***

Terakki döneminde yaşanmış ve hiç de olumlu sonuç sağlamamıştı. Aksine parti yönetiminin her işe karışması "***Genel Merkez sultası/ diktatörlüğü***" diye nitelendirilmişti. Bundan ötürü olacak, Atatürk, bu raporu okurken yer yer soru işaretleri koymuş ve bunu uygulama yoluna da gitmemişti. Ağaoğlu'nun bu görüşlerinin 1930'da kurulan ve kendisinin de içinde bulunduğu ***Serbest Cumhuriyet Partisi*** programına yansımaması da oldukça ilginç görünmektedir.

1) KONGRE VE ATATÜRK'ÜN SÖYLEVİ

CHP'nin Büyük Kongresi kararlaştırıldığı gibi 15 Ekim 1927'de yeni yapılan TBMM binasının (bugünkü Cumhuriyet Müzesi) salonunda toplanmıştı. Parti başkanı olarak kongrenin açış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, ***Sıvas Kongresi***'nde bütün ulusun emellerini ve duygularını dile getirdikleri gibi şimdi de gene bütün ulusun gerçek duygularını, eğilimlerini yansıtmak durumunda olduklarını belirtmişti. Partinin ***Cumhuriyetçi ve Halkçı*** yönetimiyle gelecekte ülkeye yeni saadetler, onurlar kazandıracağına inandığım da vurgulayarak şunu eklemişti:

"***Geleceğe yönelik önlemler hakkında görüş alışverişinde bulunmadan önce, geçmişe ait vakalar ve olaylar hakkında bazı şeyler söylemek ve yıllardır süren eylemlerimizin ve yaptıklarımızın ulusumuza hesabını vermenin, görevim olduğu kanısındayım.***" (***ATTB,*** IV, 352)

Ancak olaylarla dolu 9 yıllık bir dönemin tarihine değineceğini ve sözlerinin uzun süreceğini de açıklayarak, öncelikle gündemdeki bazı maddelerin ivedilikle karara bağlanmasını dilemiş ve yerini Parti Başkan Vekili İsmet İnönü'ye bırakmıştı.

Böylece tüzük ve programla ilgili konular görüşülüp karara bağlandıktan sonra yeniden kürsüye gelen Mustafa Kemal, ***Söylev/Nutuk*** diye anılan konuşmasına başlamıştı.

15 Ekim 1927 Cumartesi sabahı başlayan konuşma, 6 gün sonra 20 Ekim Çarşamba günü bitmişti. Her gün sabah ve öğleden sonra 2 birleşim halinde toplanan CHP Büyük Kongresi'ndeki bu ***Söylev,*** toplam 36 saat 31 dakika sürmüştü. Kongreyi dolayısıyla Atatürk'ün ***Söylev***'ini, milletvekilleri ve CHP'li delegeler dışında, ordu ileri gelenleri, yabancı diplomatlar ve özel çağrılılar da izlemişti.

Söylev, Atatürk'ün kendi deyimiyle, 9 yıllık bir dönemin tarihçesidir. Görünürde onun 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıyla başlamakta ise de, Kurtuluş Savaşına yol açan olaylar, 30 Ekim 1918 Mondros silah bırakışmasına dayandırıldığı için asıl başlangıç oradadır. Yani 1918

Ekiminden 1927 Ekimine kadar geçen 9 yıllık dönem ele alınmıştır. Metni kendisi okuyan Atatürk, kimi belgeleri Başkanlar Kurulu Sekreteri Ruşen Eşref Ünaydın'a okutmuştur. O, bu konuşması ile gene kendi değerlendirmesine göre, "***Ulusal varlığı sona ermiş sayılan büyük bir ulusun bağımsızlığını nasıl kazandığını, bilim ve tekniğin en son ilkelerine dayanan ulusal ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu***" anlatmaya çalışmıştır.

Söylev'de ele alınan dönem 3 evreye ayrılabilir:

Kuvayi Milliye 1919 - 1920

TBMM Hükümeti 23 Nisan 1920 - 29 Ekim 1923

Türkiye Cumhuriyeti : 29 Ekim 1923 - Ekim 1927

Kurtuluş Savaşı ya da ***Milli Mücadele*** diye anılan dönem ile Cumhuriyetle başlayan devrimleri bir bütün olarak gören ve tümünü bir "***bağımsızlık savaşı***" olarak adlandıran Atatürk'ün bu anlayışı ***Söylev***'e de damgasını vurmuştur. O, bir yandan Türk ulusunun sömürgeci ***'Batının siyasal ve ekonomik zorbalığı***'na karşı silahla nasıl savaştığını ve öte yandan ***Doğunun "sosyal ve siyasal baskısı"***'na karşı büyük bir devrim yapılarak, ***ulusal egemenliğe dayalı Cumhuriyetçi, Halkçı ve Laik bir devletin nasıl kurulduğunu*** açıklamıştır. Bunun dışında ***Söylev,*** ulusa bir hesap verme niteliği de taşıdığından Atatürk, kendisine ya da giriştiği devrime yönelik eleştirilere, suçlamalara da yanıt vermek gereğini duymuştur.

Böyle olmasına karşın ***Söylev,*** salt anlatıma, söz söyleme becerisine dayalı duygusal bir konuşma değildir. Her olay ve anlatım belgeye dayandırılmıştır. Doğrudan doğruya konuşma içinde anılan sayısız belge dışmda, gönderme yapılan ve metinleri ekte verilen belgelerin sayısı da 299'u bulmaktadır. Bu özelliği ile ***Söylev,*** yeni Türkiye'nin oluşumunu içeren 9 yılın bir tarihçesi olup, o dönem kaynaklarının başında yer almaktadır. Hiç kuşkusuz konuşmada, güttüğü amaca uygun olarak, kendisinin içinde yer aldığı ya da yönlendirdiği olaylara öncelik ve ağırlık vermiştir. Bu nedenle olacak ki birçok politikacının, devlet adamının yaptıklarının aksine, yazdıklarına iddialı bir ad koyma yerine ***Söylev*** gibi yalın bir başlıkla yetinmiştir.

Atatürk, CHP Kongresinde konuşurken ***Söylev***'in bu özelliği, Kurtuluş Savaşında önemli görevler üstlenmiş olan kimi milletvekillerinin dikkatini çekmiştir. Örneğin, Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri'nin düzenlenmesinde çok etken olan ve bunların başkanlıklarını yapan, Hacim Muhittin Çarıklı, 15 Ekim 1927 Cumartesi için anı defterine şunları yazmıştır:

"Bugün saat 10'da Halk Fırkası'nın Umumi Kongresi açıldı ve Gazi

Paşa uzun zamandan beri mevzuubahs edilen (sözkonusu edilen) Nutuk'unu söylemeye başladı. Gazi, bütün kendi bulunduğu vaziyetlere dair izahat veriyor ve diğer cepheleri bir cümle ile geçiyor. Bunda maksadının, yalnız kendi bulunduğu hususatın (konuların) bahsinden ibaret olup, diğer Kuvayi Milliye cepheleri tarihinin oralarda bulunan arkadaşlar tarafından yazılması icap edeceğini (gerekeceğini) Necati (Eğitim Bakanı Mustafa Necati) hikâye ediyordu."

Evet, ***Söylev,*** bir yönüyle de Kurtuluş Savaşının ve Türkiye Cumhuriyetinin Atatürk açısından anlatımı, değerlendirilmesidir. O, kendisinin içinde bulunmadığı olayların tarihçesinin onları yaşamış olanlarca yazılmasının daha doğru olacağını düşünmüştür. Nitekim, onun bu inancının bir yansıması olarak Genelkurmay Başkanlığı ***Söylev***den çok önce, biri 1924'de, ikincisi de 19 Nisan 1927'de H. M. Çarıklı'ya başvurarak, Bağımsızlık Savaşı tarihinin yazılmasında yararlanılmak üzere anılarını yazıp vermesini istemiştir. Ancak Çarıklı, ilgili kişiler hayatta oldukları sürece o dönemin tarihinin yazılmasına olanak bulunmadığı kanısında olduğu için, anılarını vermeyi ya da yazmayı kabul etmemiştir. Kuşkusuz Genelkurmay, Hacim Muhittin Çarıklı gibi Kurtuluş Savaşının öteki öncülerine de başvurmuştur. Denebilir ki ***Söylev***'in uzun yıllar tek kaynak olarak kalmasında ya da "***resmi tarih***" diye nitelendirilmesinde, ilgililerin kendileriyle ilgili olayları, alanları yazıp açıklığa kavuşturmamış olmalarının da büyük payı vardır.

36 saatten fazla süren ***Söylev***'in hazırlanması da doğal olarak uzun zaman almıştı. Metnin tümü ya doğrudan doğruya Atatürk tarafından yazılmış, dikte ettirilmiş ya da gözden geçirilmiştir. Belgelerin hazırlanmasında, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği görevinde bulunan Prof. Y. Hikmet Bayur yardımcı olmuştur. Son düzeltiler de Atatürk'ün temmuzdan beri kaldığı Dolmabahçe Sarayında yapılmıştır. O, yazdıklarını her gece toplanan arkadaşlarına okumuş, okutmuş ve gereken düzeltileri yapmıştır. Eski harflerle 506 sayfa tutan müsvedde metinde bu düzeltiler açıkça görülmektedir. "Ey Türk Gençliği!" seslenişiyle başlayan son bölümde bile Atatürk'ün kalemiyle yapılmış düzeltiler göze çarpmaktadır. Burada asıl önemli görünen, Atatürk'ün en sona eklediği bir tümceyi tümüyle karalayıp metinden çıkarmış olmasıdır. Eğer silinmeseydi ***Söylev,*** tamamlanması gerekecek şöyle bir tümce ile bitmiş olacaktı:

"***Efendiler! Son kuvvetini kendi mefkûresinde (ülküsünde) ve damarlarında bulan Türk evladının elinde, istiklal ve Cumhuriyetin ilanihaye mahfuz ve masun (sonsuza dek korunmuş ve dokunulmaz) olacağına ve sancağının itibarının daima yüksek bulunacağına...***"

2) GENÇLİĞE EMANET

Atatürk'ün 1927 Ekiminde "en büyük eserim" diye nitelediği Cumhuriyeti gençliğe emanet etmesindeki amaç ve gençliğin ne gibi özellikler taşıması gerektiği, günümüze dek değişik düzeylerde tartışılmakta ve çeşitli yorumlar yapılmaktadır. Oysa Atatürk'ün yaşamı ve gençliği değerlendirişi gözönüne alındığında bu tutumunun anlamı daha iyi anlaşılır.

Mustafa Kemal, II. Abdülhamid döneminin baskıcı, susturucu yönetimine karşı çıkmaya daha ilk gençlik yıllarında başlamıştı. Okul sıralarında birkaç arkadaşıyla birlikte gizli gazeteler çıkarmış, bu yüzden cezalandırılmış ve kurmay subay olarak orduya katıldığında bir tür sürgün ile Suriye'ye gönderilmişti. Hiçbir sultacı yönetimin, örgütlenen gençliğe karşı tutunamayacağını, onun içinde bulunduğu genç kuşak 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanıyla kanıtlamıştı. Kurtuluş Savaşma giden yolda Anadolu'da "çoban ateşleri" denen yerel örgütlenmeyi sağlayanların, yurt savunmasına koşanların çoğu da genç kuşaktandı.

Gençliğin atılganlığını yaşamış ve gençleri izlemiş olan Mustafa Kemal, Anafartalar Kahramanı olarak, Ruşen Eşref Ünaydın'a verdiği fotoğrafının arkasına şunları yazmıştı (24.V.1918):

"***Her şeye karşın kesinlikle bir ışığa doğru koşmaktayız. Bende bu inancı yaşatan güç, yalnız sevgim, ülke ve ulusuma beslediğim sonsuz sevgim değil, bugünün karanlıkları, şarlatanlıkları içinde, salt yurt ve gerçek sevgisiyle ışık serpmeye ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümdendir.***"

O, gençliğe karşı duyduğu bu güveni, ***Sivas Kongresi***'nde de belirtmişti. ***Manda*** sorununun tartışıldığı toplantıda, eğer böyle karar alınırsa, kendisini bile dinlemeyeceğini haykıran genç Tıbbiyeli Hikmet'i şu sözlerle yatıştırmaya çalışmıştı:

"***Evlat, gönlünü ferah tut. Gençlerle gurur duyuyor, gençliğe güveniyorum!***"

Savaşların, olumsuzlukların, olanaksızlıkların içinde büyüyen Türk gençlerinin kısa sürede yaşlılar düzeyinde deneyim sahibi olduklarına inanıyor ve onları yurt kalkınmasında önemli görevler üstlenecek yetenekte görüyordu. 20 Mart 1923'te Konya Türk Ocağı'ndaki konuşmasında şunları söylemişti:

"Gençlerimiz ve aydınlarımız, ne için yürüdüklerini ve ne yapacaklarını önce kendi dimağlarında iyice kararlaştırmalı, onları halk tarafından iyice hazm ve kabul edilebilir bir hale getirmeli, ancak ondan sonra ortaya atmalıdır.

"Ben çok ümitliyim ki gençlerimiz bunu yapacak derecede yetişkindir. Biliyorum ki, ihtiyarlarımız gibi gençlerimizin de tecrübeleri vardır.

Çünkü ulusumuzun yakın yıllara ait gördüğü elem verici dersler, yakın yılların en yoğun olayları ile dolu oluşu, devrimizin gençlerini eski dönemlerin ihtiyarları kadar ve belki onlardan fazla vakaların tanığı, dolayısıyla gençlerimizi ihtiyarlar kadar tecrübe sahibi yaptı. Herhangi bir gencimiz, yaşadığı devrin belki üç katı oranında olaylara tanık olduğu için, her gencimizi üç katı yaş sahibi sayabilir, onları da ihtiyarlar gibi tecrübeli kabul eyliyebiliriz. Gençlerimizin gördükleri bu tecrübelerden istifade ederek, etkin, memlekete hizmet eden, azim ve imanla donatılmış olarak görevlerini hakkıyla yerine getireceklerine eminim." ***(ASD,*** II, 141)

Ancak Atatürk'ün güvendiği, sözünü ettiği gençlik, geçmişin hurafelerinden, bağnazlığından arınmış bir gençlikti:

"***Gençler! Biz size geçmişten, geçmişin hurafelerinden, geçmişte varolanlardan arınmış bir varlık çıkardık. Olaylardan, olayların zorunluluğundan çıkan bu varlık, sizin pek kıymetli katılmanızla, aydın yardımlarınızla çıktı. Bu varlığı büyütüp yükseltmek bizlerden sizlere yönelir.***" (Tarsus, 18 Mart 1923)

Bu inanç ve düşüncelerle Atatürk, Başkomutanlık Zaferinin 2. yıldönümünde yaptığı uzun konuşmayı gençlere seslenerek bitirmişti:

"Efendiler, son sözlerimi özellikle memleketimizin gençlerine yöneltmek istiyorum.

"***Gençler! Cesaretimizi kuvvetlendiren ve devam ettiren sizsiniz. Siz almakta olduğunuz eğitim ve kültür ile, insanlık yetilerinin, vatan sevgisinin, düşünce özgürlüğünün kıymetli simgesi olacaksınız.***

'Ey yükselen yeni kuşak! Gelecek sizindir. Cumhuriyeti biz kurduk; onu yüceltecek ve devam ettirecek sizsiniz." ***(ASD,*** II, 182)

Artık o, kesin kararını vermiştir. Her şeyi, bütün umudunu bağladığı gençliğe bırakacak, emanet edecektir. Erzurum Kongresi'nden başlayarak yanında bulunan Mazhar Müfit Kansu'ya şöyle diyecektir:

"***Başımıza neler örülmek istenildiği, nasıl karşı koyduğumuz, daha doğrusu ulusun istek ve emellerine uyarak ve onun yardımıyla nasıl çalıştığımız görülmeli ve gelecek kuşaklar için ibret ve uyanıklığı gerektirmelidir. Fakat biz her şeyi gençliğe bırakacağız. O gençlik ki hiçbir şeyi unutmayacaktır. Geleceğin ışık saçan çiçekleri onlardır.***

'Bütün umudum gençliktedir." (***AB,*** II, 471)

Söylev'in gençliğe seslenişle bitmesini ve Cumhuriyetin gençliğe emanet edilmesini Atatürk'ün kendi gençlik döneminden beri edindiği kanaatin ve sık sık dile getirdiği inancın bir sonucu olarak değerlendirmek gerekir. CHP Kongresini izleyenlerin tanıklığına göre gençliğe sesle-

nirken heyecanını gizleyemeyen Atatürk'ün sesi titremiş ve gözleri yaşarmıştır!

Atatürk gençliğe güvenini yaşamının sonuna kadar sarsılmadan korumuştur. Gençliği yalnızca Cumhuriyet rejiminin değil, devrimin bekçisi olarak görmüştür. Bu görevi yerine getirirken kimi kez haksızlığa uğrayabileceğine de işaret ederek bunlardan yılmaması gerektiğini vurgulamıştır. 1933'te Bursa'da Türkçe ezan okunmasına tepki olarak başlayan ayaklanma girişimi üzerine söyledikleri bu düşüncesinin en çarpıcı örneğini oluşturmaktadır:

"***Türk gençliği devrimin ve rejimin sahibi ve bekçisidir. Bunların gereğine, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır; rejimi ve devrimleri benimsemiştir. Bunları güçsüz düşürecek en küçük ya da büyük bir kıpırtı ve bir davranış duydu mu, bu ülkenin polisi vardır, jandarması vardır, ordusu vardır, adalet örgütü vardır demeyecektir. Hemen araya girecektir. Elle, taşla, sopa ve silahla; nesi varsa onunla kendi yapıtını koruyacaktır...***"

Cumhuriyetin ve devrimin koruyucusu olan gençlerin görevlerinin bilincine varmaları için istediği tek şey de onların hayatta tek gerçek yol gösterici olan bilimin ışığında yetişmeleri, çalışmalarıdır. Bu konuda arkadaşı Cevat Abbas Gürler'e 1936'da şunları yazdırmıştır:

"Türkiye Cumhuriyetinin özellikle, bugünkü gençliğine ve yetişmekte olan çocuklarına sesleniyorum:

"Batı senden, Türkten çok gerideydi. Anlamda, düşüncede, tarihte bu böyleydi. Eğer bugün batı nihayet teknikte bir yükselme gösteriyorsa, ey Türk çocuğu, o kabahat da senin değil, senden evvelkilerin af olunmaz ihmalinin bir sonucudur.

"Şunu da söyleyeyim ki, çok zekisin, malum. Fakat zekânı unut. Daima çalışkan ol!"

Ve Atatürk, güvendiği gençliğe bir bayram günü ayırmayı da gerekli görmüştür. 1927'den başlayarak Milli Eğitime bağlı okullarda her yıl mayısın üçüncü haftasında yapılan ***Jimnastik Bayramı,*** 20 Haziran 1938 gün ve 3466 sayılı yasa ile ***19 Mayıs Spor ve Gençlik Bayramı***'na dönüştürülmüştür. Onun Kurtuluş Savaşı başlarında arkadaşlarıyla birlikte okuduğu "***Dağ başını duman almış***" marşı da bu bayramın marşı olarak kabul edilmişti.

Atatürk, uzun süren ***Söylev***'ini bitirdiğinde partili üyelerin coşkun gösterileriyle karşılanmıştı. Necip Asım Yazıksız, bu tarihsel konuşmasından ötürü "Gazi hazretlerine" teşekkür edilmesi ve Söylev'inin kongrece olduğu gibi onaylandığının saptanması için bir önerge vermişti. Önerge oylanarak kabul edilmiş ve bir deftere yazılıp üyelerce imzalanmıştı.

Söylev ve Cumhuriyetin gençliğe emanet edilmesi yurt düzeyinde derin yankılar yapmıştı. Ertesi 21 Ekim günü toplanan Ankara Hukuk Mektebi öğrencileri, Atatürk'ün gençlere seslenişini okuduktan sonra bir bildiri yayımlamışlar ve Cumhuriyeti her koşulda koruyacaklarını açıklamışlardı. İstanbul Üniversitesinde yapılan toplantılarda da Söylev'in gençliğe sesleniş bölümünün levha halinde hazırlanıp sınıflara asılması kararlaştırılmıştı. Milli Türk Talebe Birliği Başkanı Tahsin Bekir Balta imzasıyla Atatürk'e gönderilen telgrafta da "Yüce hitabınız benliğimize kazılmıştır. İlkemiz Türk bağımsızlığı ve Cumhuriyetidir, hedefimiz çağdaş uygarlıktır" denilmişti. ***Türk Ocakları*** Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver ise Ocakların "Cumhuriyeti ve onun istiklalini Büyük Başkanının kutsal bir emaneti oalarak tanıdığını ve korunmasını bir iman ve namus borcu saydığım" açıklamıştı (A. İnan, ***Belleten,*** 120, s. 515–523).

Atatürk'ün ***Söylev***'i dış ülkelerde de yankılar uyandırmıştı. Yabancı çevreler bunu "***6 günlük demeç***" (Six day Speech) olarak adlandırmışlardı.

C) ATATÜRK'ÜN İKİNCİ CUMHURBAŞKANLIĞI VE DÖRDÜNCÜ İNÖNÜ HÜKÜMETİ

Üçüncü Dönem TBMM çalışmaları, 1 Kasım 1927'de başlamıştı. Geçici Başkan Hasan Saka, ilk oturumu açtıktan sonra milletvekilleri Anayasa uyarınca and içmişlerdi. Daha sonra Başkanlık Kurulu seçimleri yapılmıştı. Başkanlığa yine Kâzım Özalp, Başkanvekilliklerine de Hasan Saka, İsmet Erer ve Refet (Bursa) seçilmişlerdi. Arkasından Cumhurbaşkanı seçimine geçilmiş ve Mustafa Kemal, 208 üyenin oybirliği ile yeniden Cumhurbaşkanı seçilmişti. Oylamaya 316 milletvekilinden 208'inin katılması, henüz Ankara'ya gelmeyen üyeler bulunsa bile, Meclise devam sorununun kolayca çözülemeyeceğini göstermişti.

Kürsüye gelen Atatürk, Türk ulusuna borçlu olduğu sonsuz şükranlarını onun büyük Meclisi karşısında konuşmakla belirtmeyi, kutsal bir görev saydığını söylemişti. Türk ulusunun "fazilet, iyilik ve doğruluk niteliklerini yansıtan Cumhurbaşkanlığının kendisinden ne denli ağır ve ciddi görevler istediğini kalbinde ve vicdanında bütünüyle kavradığını" da vurgulamıştı. Ayrıca, bağımsızlık, ulusallık ve zafer kazanma temellerinden doğan Cumhuriyetin, geçen '4' yıl içindeki düzenleme ve gelişmeleriyle ne kadar sağlam esaslara dayanmış olduğunu kanıtladığını anımsatarak, yeni dönemde de ulusça gözetilen yüksek aşamaya varılacağına inandığını eklemişti (***ASD,*** I, 353 vd.).

Meclisin açıldığı gün Başbakan İsmet İnönü hükümetin istifasını

vermişti. Ancak Atatürk, Cumhurbaşkanı seçilince yeni hükümetin kurulması görevini yine ona vermişti. İnönü'nün kurduğu yeni kabine listesi yine aynı gün BMM'ne sunulmuştu. Denizcilik Bakanlığı'nın Milli Savunma'ya bağlanması, Tarım ve Ticaret Bakanlıklarının da İktisat Bakanlığı adıyla birleştirilmesi öngörüldüğünden bu bakanlıklara atama yapılmamıştı. Böylece İnönü'nün 4. hükümeti şöyle oluşmuştu:

Başbakan	İsmet İnönü
Milli Savunma	M. Abdülhalik Renda
Denizcilik (Vekâleten)	Abdülhalik Renda
İçişleri	Şükrü Kaya
Dışişleri	Dr. Tevfik Rüştü Aras
Maliye	Şükrü Saraçoğlu
Eğitim (Maarif)	Mustafa Necati
Bayındırlık	Behiç Erkin
Tarım	Rahmi Köke
Ticaret (Vekâleten)	Rahmi Köke
Sağlık ve Sosyal Yardım	Dr. Refik Saydam

Hükümetin çalışma programma ilişkin bir konuşma yapan İnönü, yıllardır güdülen siyasette esaslı bir değişiklik yapılmaycağını vurgulamıştı. Kısaca, doğu illerinde yer yer görülen eşkiyalık hareketlerinin kolaylıkla bastırıldığını, ülkede ilk nüfus sayımının yapıldığını belirttikten sonra da, bayındırlık işlerine önem verdiklerini, bu nedenle her alanda tasarruf uygularken bayındırlık bütçesini '32' milyona çıkaracaklarını söylemişti.

Ç) ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ DENEMESİ: SERBEST CUMHURİYET PARTİSİ

1) İÇ HUZURSUZLUKLAR

Şeyh Sait ayaklanmasının bastırılmasına ve ona bağlı olarak ***Musul*** sorununun çözüme bağlanmasına ve 1927 seçimlerinin yapılmasına karşın, içte huzur tümüyle sağlanabilmiş değildi. ***İstiklal Mahkemeleri***'nin verdikleri kararlarla durdurulan eylemlerin arkasında için için bir muhalefetin sürdüğü anlaşılıyordu. Üstelik her alanda girişilen devrim hareketlerine dünya görüşleri ya da kendi çıkarları yüzünden karşı çıkanlar da bu muhalifler arasına katılmışlardı. Bunlara, dıştan gelen kış-

kırtmalar da eklenince, 1926'yı izleyen yıllarda da kimi huzursuzluklar yaşanmış ve küçük çapta da olsa yer yer ayaklanmalarla karşılaşılmıştı.

Şeyh Sait ayaklanmasından sonra yurtdışına kaçan Kürt aydınlarından bir kesimi 1927'de Suriye'de büyük bir toplantı düzenlemişlerdi. ***Kürt Milli Genel Kurultayı*** adı verilen bu toplantıya ***Kürdistan Teâli Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Milli Fırkası*** ve ***Kürt Ulusal Birliği*** adlı örgütlerin temsilcileri katılmıştı. Toplantıda ***Hoybun*** denen ihtilalci bir örgütün temelleri atılmıştı. ***Lübnan***'da kurulan bu yeni örgütün düzenlediği toplantıya Ermeni Taşnak örgütünün lideri Vanlı Papaz Vahan Papazyan da katılmıştı. ***Hoybun*** yayımladığı bildiride "Kürt ulusunun özgür ve bağımsız" yaşamak istediğini ilan ederken, bu amaca ulaşabilmek için Ermenilerle işbirliği yapılacağını da açıklamıştı. Bunun gerekçesi de şöyle belirtilmişti:

"***Kurultay, herkese duyurur ki, Ermenistan ve Kürdistan'da yüzyıllardan beridir Ermeniler ve Kürtler yaşamaktadırlar. Onlar, kendi bağımsızlıkları uğruna çalışırken ülkelerinin herhangi bir yabancı hâkimiyetini reddederler. Çünkü bu iki ülke, yalnız ve yalnız, Ermeni ve Kürt uluslarına aittir.***"

Kürtlerle Ermeniler arasında işbirliğine gidilirken Ermeniler de Kürtler lehine Avrupa'da ve özellikle ABD'de propaganda yapmayı kabul etmişlerdi. ***Hoybun*** İngiltere ve Fransa'ya karşı dostane tutum takınırken Türkiye'ye karşı harekete geçmekte gecikmemişti. Celali aşiretinden İbrahim Ağa'ya "Paşalık" unvanı verilmişti. ***Ağrı*** bölgesine de ***Olağanüstü Askeri Komiser*** gönderilmişti. Bu sırada ***Ağrı***'da bir ayaklanma başlamış ve İbrahim Paşa bunun başkomutanlığını üstlenmişti. Yörede 800 kadar silahlı kişinin eylemde bulunduğu ve Ağrı Dağında Kürtlerin Ermenilerle birlikte hareket ettikleri saptanmıştı. 1927 yazında başlayan ayaklanma doğa koşullarının elverişsizliği nedeniyle kısa sürede bastırılamamıştı. Bu nedenle 1928 Kasımında "Karaköse Takip Komutanlığı" adı verilen özel bir komando birliği hazırlanmıştı. ***Silvan, Lice, Genç, Çapakçur*** bölgesine de sıçrayan olayları bastırabilmek için Kürt milislerinden de yararlanılması yoluna gidilmişti. Böylece harekât ancak 1928 Kasımı ortalarında tamamlanabilmişti.

Fakat ertesi 1929 Mayısında ***Eruh*** yöresinde yeni bir Kürt ayaklanması başlamıştı. ***Jiyan*** Aşireti Başkanı Resul'ün giriştiği ayaklanma Midyat ve Eruh çevresinde etkili olmuştu. 3 ay süren ayaklanma Kürt milislerin de desteğiyle bastırılmış, ancak Resul ele geçirilememişti. ***Asi Resul Ayaklanması***'ndan bir ay sonra İranlı aşiret başkanlarından Abdülkadir'in ayaklanmasıyla karşılaşıldı. İran sınırından Ağrı Dağı yöresine giren Abdülkadir, yöredeki eylemini 15 gün kadar sürdürmüştü. Gönderilen birlikler kendisini yakalayamamış, ancak adamlarından bir kısmını ele geçirmişti. Öteki̇ler kaçıp İran'a sığınmışlardı.

Birbirini izleyen küçük çaptaki ayaklanmalar dizisine ***Zeylan*** olayı da eklenmişti. ***Hayderan*** aşiretinden Kör Hüseyin ve Emin Paşa oğulları Memo ile Nadir, 20 Haziran 1930'da ***Erciş***'e bağlı ***Zeylan*** bucağını basmışlar ve haberleşmeyi engellemek için de telgraf tellerini kesmişlerdi. Daha sonra ***Erciş***'i kuşatmışlar ve ***Patnos***'u denetimleri altına almışlardı. Daha önce ayaklanmış olup da yakalanmayan Kürt liderlerden Resul, İhsan Nuri, Bro Hüseyin Telli, Şeyh Zahir ve Şeyh Abdülkadir de ayaklanmacılara katılarak onları desteklemişlerdi. Ama askeri birliklerin çabası yanında ***Erciş*** ve yöresi halkının özellikle de Erciş Belediye Başkanı İlyas Bey'in (Erdinç) çabaları karşısında daha fazla tutunamayan ayaklanmacı liderler kaçmak zorunda kalmışlardı. Hükümet 12 Temmuzda ***Zeylan*** ayaklanmasının bastırıldığını açıklayan bir bildiri yayımlamıştı. Ağustosta sona eren harekâtta Kör Hüseyin'in amcazadeleri ile birkaç ayaklanmacı ele geçirilmişti. Kör Hüseyin de Suriye'ye kaçmış ve ***Barzaniler***'den yardım istemişti.

Barzaniler sınır bölgesinde bazı hareketlere girişmişlerdi ama fazla etkili olamamışlardı. Fakat 7 Eylül 1930'da ***Ağrı***'da yeni bir ayaklanma başlamıştı. Aslında bu, aynı merkezden yönetilen bir harekâtın uygun zaman ve yörede dışa vurması demekti. Bunları bastırmakla görevlendirilen Kolordu Komutanı Salih Omurtag, yayımladığı bildiride şunları belirtmişti:

"Ağrı'da başlayan, Erciş ve Zeylan bölgelerine de yayılan Kürt hareketinin kaynağı ortaya çıkmış bulunuyor. Bu hareket, basit bir eşkıyalık olayı olmaktan öte bir anlam taşımaktadır ve Şeyh Sait ayaklanmasından daha önemlidir. Çünkü dış kaynakları olduğu açıktır. İran sınırları bize karşı bir cephe halindedir. ***Hobyan Cemiyeti,*** fesat tohumları atmaktan çekinmemektedir. ***İngiliz casusu Lawrens 'Hacı Mehmet' adı altında Bağdat'ta bulunuyor.*** Eşkıyaya dışarıdan yardım edildiğini belli eden en önemli neden de, aşiretlerin mitralyöz, makineli tüfek gibi son model silahlarla hazırlanmış olmalarıdır. Bütün düşmanca maksatların asıl gayesi ortaya çıkmış bulunuyor. ***Bu hareketi hazırlayanlar, İran sınırındaki Kürt aşiretlerini de içlerine alarak bir Nasturi Kürt Krallığı kurmak amacındadır.*** Söylentiler doğru ise İngiltere bu hareketi arkadan destekliyormuş."

Gerçekten de, İngiliz belgeleri o sırada Kürtlere yardım edildiğini göstermektedir. Tebriz'deki İngiliz Başkonsolosunun kendi Dışişleri Bakanına gönderdiği 11 Ağustos 1930 tarihli gizli raporda, Albay Lawrence'in Kürtlere yardım ettiği belirtilmişti. Tahran'daki İngiliz askeri ataşesi de, 28 Haziranda Ermeni Ruben'in kendilerine başvurup Kürtler için silah istediğini haber vermişti.

Böylece aralıklarla 3 yıl kadar süren Ağrı yöresindeki Kürt ayaklanmaları ancak 1930 sonbaharında bastırılabilmişti.

1930 yılındaki Kürt ayaklanmaları Türkiye, İran ve Irak'ta peşpeşe başlamıştı. İran'dan Türkiye'ye giren Kürtleri durdurabilmek için Türk birlikleri İran topraklarına girmek zorunda kalmıştı. Bu sırada Irak'taki Kürtler de harekete geçmişlerdi. İngiliz manda yönetiminin de desteğiyle bir komisyon kurmuşlardı. Arkasından 26 temmuz 1930'da ***Milletler Cemiyeti***'ne ve İngiliz Hükümetine başvurmuşlardı. Bunda, Arapların kendilerine vaat ettikleri özerkliği vermedikleri belirtilmiş, Türklerin de geçmişte ve şimdi yaptıklarının Kürtlerin onlardan ebediyen kopmalarına yol açtığı öne sürülmüştü. Bu nedenle Kürtlerin son ve kesin kararının, ***Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında bir Kürt hükümeti*** olduğu vurgulanmıştı ***(Kürt Milli Meselesi,*** 69).

Başbakan İnönü ise bu olayları sınır güvenliği ve devletlerarası ilişkiler açısından değerlendirmişti. Hukuk Fakültesinde düzenlenen diploma töreninde bu konuda şunları söylemişti (28 Temmuz 1930):

"Olayın politik niteliği özellikle sınır dışında yapay olarak kurulan bazı derneklerin, politik istekler aşılayarak halkı ayaklandırmak hevesleridir. ***Her sanatın bir taklitçilik çağı vardır. Ulusçuluk çağında da, ulusallığın bazı sahtecilere ve dolandırıcılara taklit yapmak fırsatını verdiğini görüyoruz.*** Kendi yaşamalarını sağlamak için öteki ülkelere sahte ulusallık, sahte politik amaç satmak isteyen örgütler vardır ve daima olacaktır.

"Harekât az sürdü, ayaklanmaya katılanlar şiddetle karşılık ve ceza gördüler. Kovalananlar tekrar geldikleri sınırların dışına çıktılar. Memleketler arasında yüksek politika ve menfaat düşünceleri uluslararası politikada birçok eksiklikleri ve sakıncaları hoş görmeye ve dayanmaya yöneltebilir. Bunlar politika hayatında daima olmuştur. Ama esaslı bazı noktalar vardır ki, onların yüksek politika ve menfaat ya da herhangi bir düşünceye feda edilmesine olanak yoktur. Bu esaslı noktaların başında sınırların güveni ve bir memleketin komşusunun iç asayişine herhangi bir surette kötü etki yapmak isteğinden ilham almaması vardır... Başka ülkelere karşı saldırgan ve bozguncu bazı örgütler kurmak, hatta bu memleketin hoşgörürlüğü yüzünden olsa bile, sorumluluktan kurtulmak mümkün olmaz. Bu sorumluluk, sosyal ve siyasaldır. İki memleket arasındaki ilişkileri zehirler. Saldırıya uğrayan taraf –biziz– yasal savunma gereği karşısında kalır."

Bütün bu olup bitenler ***Bağımsız Kürdistan*** sorununun çok yönlü olarak süreceğini ve yeni yeni ayaklanmalara, hareketlere ve uluslararası çekişmelere neden olacağını göstermekteydi.

Bu sıralarda basında da yönetimden kaynaklanan kimi uygulamalar yüzünden sert eleştiriler başlamıştı. Hükümet bu aksaklıkları ve suçlamaları ortadan kaldıracak önlemler almaya çalışırken savcılıklar

bunları yazanlar hakkında soruşturma açmaya yönelmişlerdi. Yasama dokunulmazlıklarının kaldırılması istenen milletvekili gazeteciler arasında ***Vakit*** gazetesi sahibi Hakkı Tarık Us, ***Sonsaat*** sahibi Mehmet Asım, ***Cumhuriyet*** gazetesi sahibi Yunus Nadi, ***Milliyet***'in sahibi Mahmut, ***Resimle Ay*** dergisi imtiyaz sahibi Hamdi, İzmir'deki ***Anadolu*** gazetesinin imtiyaz sahibi Haydar Rüştü ve Necmettin Sadak bulunuyordu. Ayrıca İstanbul Savcısı gazeteler aleyhine açtığı davaların İstanbul'da değil de Bursa'da görülmesini önermiş ve bu önerisi Yargıtayca da uygun bulunmuştu.

Soruşturmalar yeniden ***basın özgürlüğü*** sorununu gündeme getirmişti. 1930 Martında Atatürk ile görüşen ***Vossische Zeitung*** gazetesi yazarı, ona basına niçin serbestlik verilmediğini sormuştu. Atatürk de buna "***İdare ve hükümetin mezhebine taarruz etmemek koşuluyla bütün basın serbesttir***" diye yanıt vermişti (***ASD***, III, 89).

Öte yandan TBMM'de görünüşte bir sessizlik hüküm sürüyordu ama perde gerisinde bir pasif direnme sözkonusuydu. Oylamalarda olumsuz ya da çekimser oy çıkmıyor, yasalar, kararlar oybirliği ile kabul ediliyordu. Ama milletvekillerinden yaklaşık üçte birinin oturumlara ya da oylamaya katılmadıkları görülüyordu. Bu tür direnme gazeteciler aleyhine başlatılan soruşturmada da kendini göstermişti. Dokunulmazlıklarının kaldırılmasını içeren hükümet tezkerelerinin hepsi de kabul edilmeyerek dönem sonuna bırakılmıştı.

2) SERBEST CUMHURİYET PARTİSİ

a) *Yeni Bir Parti Kurma Kararı*

Toplumda, basında ve TBMM'de giderek yaygınlaşmaya yüz tutan hoşnutsuzlukların ayrımında olan Atatürk, çözümün çok partili siyasal hayata geçmekle bulunabileceği kanısına varmıştı. ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi***'nden olumlu sonuç alınamayışının kendine özgü nedenleri vardı. Parti, siyasal rejim henüz yeterince bilinmeden, algılanmadan doğmuştu, kurucular erken davranmışlardı ve partiye egemen olamamışlardı. Aradan geçen 5 yıl içerisinde o deneyimden her kesimin bazı dersler almış olması gerekirdi. Dolayısıyla Cumhuriyetin en belirgin nitelikleri olan halk egemenliğine ve laikliğe bağlı kalma koşuluyla ılımlı ve güvenilir kişilerin öncülüğünde kurulacak ikinci bir partinin kimi sıkıntıları gidereceği ve CHP'nin olduğu kadar hükümetin de daha etkin olarak denetleneceği düşünülüyordu.

İşte Atatürk bu düşünce ve varsayımla yeni bir partinin kurulması

için doğrudan doğruya kendisi harekete geçmişti. CHP karşısında yer alacak olan kuruluşun başkanlığı için de çok eski arkadaşı olan ve ılımlılığı ile tanınan eski Başbakan Fethi Okyar'ı seçmişti. Paris Büyükelçisi olan Okyar o günlerde izinli olarak yurtta bulunuyordu. Elçiliğinde ***Düyun-i Umumiye*** taksitlerinin ödenmesi konusunda Başbakan İsmet İnönü ile anlaşmazlığa düşmüştü. Okyar'ın 1928'de imzaladığı sözleşme gereğince taksitlerin altın para ile ödenmesi gerekiyordu. Ancak borcun altın para ile ödenmesi Türk lirasının değer yitirmesine yol açmış, 1929 ekonomik bunalımı bunu daha da artırmıştı. Bu nedenle İnönü taksitlerin kâğıt para ile ödenmesini savunmuştu. Bu konuda Fransa ile başlayan görüş ayrılığı çok geçmeden giderilmiş ve ortalama bir yol bulunarak yalnızca eski borç taksitlerinin Fransız Frangı ile ödenmesi kararlaştırılmıştı.

Atatürk'ün çok yakınında bulunan Genel Sekreter H. R. Soyak'ın aktardığına göre Cumhurbaşkanı, özellikle TBMM'de bir serbest eleştiri ve tartışma yaratacak, dolayısıyla hükümeti denetleyecek bir yeni kuruluşu gerekli görüyordu. Ancak kurulacak siyasal partinin bazı ilkelere ve kurallara bağlı kalmasını da zorunlu buluyordu:

1) ***Devrimin ruhu demek olan laiklik ilkesini kabul ve ilan etmesi.***

2) Partinin dedikodularla uğraşmayıp, gerçeklere ve bilime dayalı ciddi bir denetim görevini yürütmesi.

3) Halk arasında taşkınlıklara, kavgalara neden olacak geniş bir örgütlenmeden ve gürültülü eylemlerden kaçınması.

Atatürk 1930 yazında TBMM tatile girince tarih ve dil çalışmalarını rahatça yürütebilmek için ***Yalova***'ya gitmişti. İstanbul'a gelen Okyar, kendisini ziyaret etmek isteyince onu hemen ***Yalova***'ya çağırmıştı. Cumhurbaşkanı ve büyükelçi, bu kez iki arkadaş olarak ülkenin durumu, TBMM'nin çalıştırılması konularında görüş alışverişinde bulunmuşlardı. Görüşmelere kimi zaman Başbakan İnönü de katılmıştı. İnönü, Türkiye'de muhalefet partisine alışılamadığını belirtince Atatürk buna alışılması gerektiğini savunmuştu. Sonunda Fethi Okyar'ın yeni partiyi kurması konusunda anlaşılmıştı. Partinin adı da Atatürk tarafından bulunmuştu. Okyar'ın liberal anlayışını yansıtır biçimde ***Serbest Cumhuriyet Partisi*** (7 Ağustos 1930).

Ancak Atatürk kamuoyunun ilk tepkilerinin ne olacağının saptanmasını da gerekli gördüğünden, partinin resmen kurulmasından önce buna ilişkin bir haberin yayılmasını uygun bulmuştu. Bu nedenle ***Vakit*** gazetesinden Asım Us Yalova'ya çağrılmıştı. Yeni girişimin nasıl açıklanacağı da önceden belirlenmişti. Atatürk, yeni yapılan büyük otelde düzenlenen balo sürerken, İnönü ile Okyar'ı yanına alarak bir masa-

ya oturmuş, Asım Us'un da masaya çağrılmasından sonra onlara dönerek şöyle konuşmuştu:

"***Ben şimdi bir babayım; siz ikiniz de benim evladımsınız. İkiniz arasında benim nazarımda hiçbir fark yoktur. Benim istediğim, sadece memleket işlerinin BMM'de açıkça münakaşa edilmesidir. BMM'de, Türk milletinin gözü önünde açıkça konuşulamayacak hiçbir iş yoktur.***" (A. Us, 132)

Bu sözler, çok partili siyasal hayata geçerken Atatürk'ün beklentisinin ne olduğunu göstermektedir. O, İkinci Meşrutiyet döneminin ve ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** deneyiminin doğurduğu iç mücadelelerin yinelenmemesi için ve aynı zamanda parlamenter sistemin gereği olarak tartışmaların TBMM'de yoğunlaştırılmasını istemektedir. Kendisinin de partiler karşısında yansız kalacağını vurgulamaktadır.

Bu anlayış doğrultusunda ***Serbest Parti***'nin kurulacağına ilişkin ilk haber 9 Ağustos 1930 günü ***Vakit***'te çıkmıştı. Bunda Okyar'ın Paris Büyükelçiliğinden istifa edip yeni bir parti kuracağı ve partinin "Cumhuriyetçilikte ve laiklikte Halk Partisi'nin esaslarını" olduğu gibi alacağı, ancak yönetim, ekonomi, siyasal kuramlar ve bunların uygulanmasında CHP'den farklı bir program uygulayacağı belirtilmişti. Haberde, Cumhurbaşkanının bu girişimi çok doğal hatta gerekli bulduğuna, İnönü'nün de yeni bir denetimin hükümeti daha etkin çalışmaya yönelteceğini söylediğine yer verilmişti.

b) *Partinin Uyacağı Kurallar*

Vakit'te bu haberin çıktığı gün, Atatürk ile Okyar arasında ***Serbest Parti***'nin uyacağı kurallara ilişkin karşılıklı bir yazışma da yapılmıştı. Okyar, "Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Hazretlerine!" diye başlayan mektubunda, Paris'te bulunduğu 5,5 yıl boyunca, ülkenin durumunu izlediğini, maliye ve iktisat alanında bir bunalımın yaşandığını belirtiyor, bunun başlıca nedeninin de hükümetin güttüğü siyasa olduğunu öne sürüyordu. Hükümet, ülkenin mali gücünü çok aşan ve yaşamakta olan kuşak için faydalı olmayan harcamalara girişmiş, bunları karşılamak için de halkın kaldıramayacağı ağır vergiler koymuş, iç üretimi gereken biçimde koruyamamıştı. Bunun sonunda da Türk parasının değeri giderek düşmüştü. Okyar'a göre bütün bu olumsuzluklar, TBMM'nin tek bir partiden oluşmasının sonucu idi. Bundan dolayı yeni bir parti kurulmasının gerekli olduğu kanısında bulunduğunu söylüyor ve yeni partinin izleyeceği siyasa konusunda da şöyle diyordu:

"Cumhuriyet yönetiminin memleketimizde sonsuza dek sürmesi için, bir partili hükümet yerine, tartışma özgürlüğünü kurmak ve hükümetten ulus işleri hakkında ciddi hesap istemeyi sağlamak ve bu işlerde

hata varsa herkesin gözü önünde yapılacak serbest tartışma sonucu düzeltmeye çalışmak amaçlarının oluşmasına, Cumhuriyet kurucusu olarak herkesten önce siz büyük başkanın taraftar bulunduklarına asla şüphe edemem. Cumhuriyetin âşıkı olmak sıfatıyla bu amaçların oluşması gibi kutsal bir emel içinde, dolayısıyla ***tam ve gerçek Cumhuriyetçi ve bütün anlamı ile laik ve fakat CHP'nin maliye, ekonomi, iç ve dış siyasetlerinin birçok noktalarına karşıt bulunan ayrı bir parti ile siyasal mücadele sahnesine atılmak arzusundayım.***"

Okyar, Atatürk'ten CHP Başkanı olmasından ötürü yanıt beklediğini de eklemişti. Atatürk hazırladığı metni önce Okyar'a göstermiş ve onun isteğiyle kimi düzeltmeler yaptıktan sonra 11 Ağustosta resmi yanıtını vermişti. "Azizim Fethi Beyefendi" diye başlayan mektubunda şunları belirtmişti:

"Bilindiği gibi, resmi görevim dolayısıyla bugün CHP'nin Genel Başkanlığını eylemli olarak yönetmemekteyim. Bu başkanlık İsmet Paşa tarafından yürütülmektedir. Cumhurbaşkanlığı görevinin bitiminde, doğal olarak kurmuş olduğum CHP başkanlığını doğrudan doğruya üstleneceğim.

"Hükümet işlerine ilişkin olarak belirttiğiniz görüşlerin zamanında sözkonusu oldukça, yanıtlarını vermek hükümete ait olacaktır. Böylece gerçeklerin daha açık meydana çıkacağına şüphe yoktur.

"BMM'de ve ulus karşısında, ulus işlerinin serbest tartışılması ve iyi niyetli kişilerin ve partilerin görüşlerini ortaya koyarak ulusun yüksek çıkarlarını aramaları, benim gençliğimden beri, âşık ve yandaşı olduğum bir sistemdir. Cumhurbaşkanı olmayarak yalnızca eylemli olarak CHP başkanı bile bulunsaydım, parti programını ve yaptığı işleri eleştiren, kişisel ve siyasal ahlakına güven duyduğum sizin gibi bir kişiliğin düşüncelerini dikkat ve muhabbetle dinlerdim ve yararlı bulurdum.

"***Memnunlukla tekrar görüyorum ki, laik Cumhuriyet esasında beraberiz, zaten benim siyasal hayatta bir taraflı olarak, daima aradığım ve arayacağım temel budur.***"

Okyar'ın bu çerçevede yeni bir parti kurmasını ve siyasal mücadeleye girmesini çok iyi karşıladığını belirten Atatürk, kendisinin partiler karşısında yansız ve âdil davranacağını da belirtiyor, ancak ***laik Cumhuriyet*** ilkesini bir kez daha vurguluyordu:

"***Laik Cumhuriyet esası çerçevesinde partinizin her tür siyasal faaliyet akımlarının bir engele uğramayacağına güvenebilirsiniz.***" (Metin: ***AH,*** II, 413-415; ***ATTB,*** IV, 544)

Bu mektuplar, çok partili düzene geçilirken, saptanan koşullarla birlikte olası gelişmelere ilişkin önemli bazı noktaları da içeriyordu:

1) Yeni parti bir yönüyle güdümlü sayılabilecekti.

2) ***Laiklik*** kavramında toplumda ve hatta üst yöneticiler, aydınlar arasında görüş birliği sağlanamadığı için ***Terakkiperver Cumhuriyet Partisi*** döneminde olduğu gibi, laiklik karşıtı tepkiler ortaya çıkabilecekti.

3) Yeni parti, daha kurulmadan hükümeti yersiz harcamalar ve halka ağır vergiler yüklemekle suçladığına göre partiler arası mücadele sertleşebilecekti.

Nitekim Okyar, parti kurma çalışmalarına başladığında Ağaoğlu Ahmet'e, "***Benim partim CHP'nin bir kanadı olacaktır... Sağ mı, sol mu, artık onu olaylar gösterecektir***" demişti. Ağaoğlu da Atatürk ile Okyar arasında alınıp verilen mektupları "***Bu biraz fazla sunidir (yapaydır)***" diye nitelemişti.

Yeni partinin ilk kuruluş hazırlıkları Yalova'da yapılmıştı. Atatürk'ün de katıldığı görüşmelerde ileride yeni partiye girecek olan Ankara Milletvekili Talat kuruluşun yaklaşan belediye seçimlerinden sonraya ertelenmesi görüşünü savunarak "Önümüzdeki seçimi de siz yapsaydınız da, ondan sonra Meclis içinde bir parti bölüştürmesi yapsaydık, daha iyi olmaz mı?" demişti. Ancak Atatürk bu öneriye karşı çıkmıştı. Böyle bir davranışın dürüst olmayacağını belirterek, "Gerekir ki insanlar önce siyasal rengini, oyunu ve kararlılığını apaçık ulusça anlaşılır biçimde anlatsın. Mertçe, namusluca davranış budur." Milletvekilliklerini bölüştürme yönteminin denendiğini, ancak olumlu sonuç alınamadığını hatırlatan Atatürk, partiler arası ilişkilerde kimi güçlüklerle karşılaşılabileceğine de işaret ederek sözlerini şöyle sürdürmüştü:

"Açık ve doğru düşünmek, açık ve doğru hareket etmek ve böylece Türkün yüksek politik kuruluşu olan Cumhuriyeti yükseltmekle beraber, bu görüşleri benimseyenler hiç birbirlerine karşıt değildirler. Önemli olan bu görüşlerin uygulamada başarılı olmasıdır...

"Cumhuriyet Halk Partisi başkanlarıyla çok mücadele edeceklerini tahmin ediyorum. Fakat ben, Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini sağlayacak olan bu mücadeleleri güvenle seyredeceğim ve şimdiden söyleyebilirim ki en çok kavgalı gibi olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim... Bugünden itiraf ederim ki, bu benim için yüksek bir zevk olacaktır." (***ASD***, II, 257)

Yalova görüşmelerinde Fethi Okyar'ın ilk açılacak milletvekilliğine getirilmesi de kararlaştırılmıştı. Gerçekten de kısa bir süre sonra Gümüşhane Milletvekili Cemal Hüsnü Taray Bern elçiliğine atanmış, ondan boşalan yere de Okyar seçilmişti.

Atatürk yeni partiye güven vermek için, çocukluk arkadaşları milletvekilleri Nuri Conker ile Tahsin Uzer'in ve hatta kızkardeşi Makbule Atadan'ın bu yeni kuruluşta görev almalarını istemişti. Atadan'ın anlat-

tığına göre Yalova'da Atatürk, sofradakilere "Hemşirem de sizin partinizde yer alacaktır" demişti. Makbule Hanım ağabeyinin kararını kabullenmiş, fakat durumu öğrenen İsmet İnönü, bundan pek memnun kalmamıştı (***Ağabeyim M. Kemal,*** 78).

c) *Serbest Cumhuriyet Partisi'nin Kuruluşu ve Programı*

Bu gelişmelerden sonra yeni parti, ***Serbest Cumhuriyet Partisi*** adıyla, 12 Ağustosta İstanbul Valiliğine yapılan başvuru ile resmen kurulmuştu. İlk merkezini Taksim'de açan partinin yönetimi şöyle oluşmuştu:

Başkan	Fethi Okyar
Genel Sekreter	Nuri Conker
Üyeler	Ahmet Ağaoğlu, Tahsin Uzer, Mehmet Emin Yurdakul, Nakıyüddün, Senih, Haydar, İbrahim, Galip, Refik, İsmail, Süreyya İlmen.

Genel yöneticilerin hepsi de milletvekili idiler. Reşit Galip ile Ali Haydar da partiye katılan milletvekillerindendi. Böylece milletvekili sayısı 14'e kadar çıkan yeni parti sesini TBMM'de de duyurmak olanağına kavuşmuştu.

ÇHP karşısına ***cumhuriyetçi, laik ama liberal*** bir anlayışla çıkan partinin programında bu ilkelerin yanında yeni bazı görüşlere de yer verilmişti. İlk taslağı Ağaoğlu tarafından hazırlanan program, Okyar, N. Conker, Dr. Reşit Galip ve Tahsin Uzer tarafından tamamlanmış ve açıklanmadan önce de Atatürk'e gösterilmişti. Okyar'ın belirttiğine göre Atatürk, taslağın 5. ve 11. maddelerine, özel kişilerin gücünün yetmeyeceği ekonomik girişimlerin devletçe yapılacağına ve kadınlara da seçim hakkı tanınacağına ilişkin hükümlerin eklenmesini istemiş ve maddeler böylece düzenlenmişti (***FO,*** 476 vd.).

11 maddeden oluşan programın ilk maddesinde ana ilkeler şöyle saptanmıştı:

"***Serbest Cumhuriyet Partisi, Cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik esaslarına bağlıdır.*** Bu esasların ulusun bünyesinde sağlam olarak yerleşmesi gayesindedir. Anayasadaki özgürlük ve dokunulmazlık haklarını tümüyle herkes için geçerli tutacak ve hiçbir kesintiye uğratmayacaktır."

Programın ikinci maddesinde de tek dereceli seçim ve kadınlara da seçim hakkı tanıma gibi çağdaş ve demokratik bir ilke öngörülmüştü:

"***Parti, bir dereceli seçim usulünün kabul edilmesini ve siyasal hukukun Türk kadınlığını da kapsamı içerisine almasını savunacaktır.***"

Programın ötekı maddelerinde şu görüşlere yer verilmişti:

Vergilerin alımındaki yolsuzlukların giderilmesi, vergi oranlarının halkın dayanma gücünü aşmayacak bir düzeye indirilmesi.

Devlet gelirlerinin yararlı şekilde harcanmasına dikkat edilmesi; büyük bayındırlık işlerindeki harcamaların tek bir kuşağa yükletilmesinden kaçınılması.

Paranın değerini saptayan önlemlerin tezelden alınması ve yabancı sermayeye yol açılması.

Vatandaşların mali ve ekonomik girişimlerine ve geçimini sağlama çabalarına engel olan hükümet müdahalelerinin kabul edilmeyeceği. Kişilerin gücünün yetersiz görüldüğü yerde ise devletçiliğe gidileceği.

Rüşvet ve suistimallerle kıyasıya mücadele edileceği, vatandaşın devlet dairelerindeki işlerinin hızla ve kolay görülmesinin sağlanacağı.

Mahkemelerin çabuk iş görmeleri için sıkı ve devamlı denetimlerde bulunulacağı, kuruluşlardaki eksikliklerin tamamlanacağı.

Dış politikada, bütün devletlerle samimiyet ve dostluk ilişkileri kurup bunun kuvvetlenmesine çalışılacağı, ***Milletler Cemiyeti*** (***Cemiyet-i Akvam***) ile sıkı işbirliği yapılacağı. (Metin: ***FO*** , 470 vd.)

Yeni bir siyasal partinin kurulması, ülkenin politika anlayışında yeni bir dönemin başladığının işareti sayılmıştı. Bu nedenle başka partilerin kurulması yoluna gidilmişti. SCP'den yaklaşık 1,5 ay sonra (29 Eylül) Edirne'de ***Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi,*** arkasından Adana'da ***Ahali Cumhuriyet Partisi*** kurulmuştu. Böylece kısa sürede parti sayısı '4'e çıkmıştı.

SCP umulmadık bir hızla yurt düzeyinde örgütlenmeye ve yayılmaya başlamıştı. Kurtuluş Savaşı yıllarında Çerkes Etem ile birlikte ***Seyyare-i Yeni Dünya*** adlı komünist eğilimli bir gazete çıkartmış olan Arif Oruç'un sahibi olduğu ***Yarın*** gazetesi ile Zekeriya Sertel'in yazılışleri müdürlüğünü yaptığı ***Son Posta*** gazetesi de yeni partiyi destekleyip onun yayın organları durumuna geçmişlerdi.

Yeni parti, CHP hükümetini gereksiz harcamalarda bulunmakla suçladığı için, İnönü, Okyar'ın eleştirilerini daha açık ve somutlaştırarak belirtmesinin gerekli olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Okyar, basma verdiği demeçte, "***Demiryolu yapımının tek bir kuşağa gücünü aşan vergiler yüklediğini, tekellerin halka çok ağır geldiğini, paranın değerinin boyuna değiştiğini ve bu yüzden yabancı sermayenin gelmediğini***" öne sürmüştü. Bundan birkaç gün sonra yaptığı konuşmada ise daha sert, suçlayıcı ve iddialı bir dil kullanmıştı:

"***Hükümetin 7 yıldan beri attığı her adım, memleketi aşama aşama ekonomik bir çıkmaza sokmuştur.*** Vergi sistemi berbattır. Hükümet halkı hiç düşünmüyor; köylüyü, çiftçiyi çalışamaz bir duruma getiren yüksek vergiler, şehirlerde daha garip belirtiler gösteriyor...

"Memlekete hizmet etmek isterim ve muhakkak ki hizmet edeceğim. Tuttukları yolla memleketi bugünkü vaziyete ulaştıranlar, 7 yılı az bulanlar, çok sakat ve yanlış düşünenler daha 5 yıl süre umarken, ben, elbette ki iktidara gelmek konusundaki azmimizi kuvvetle ve ısrarla ileriye sürerim... Ve elbette ki iktidar mevkiine geleceğim!." (***AH***, II, 424 vd.)

Bir siyasal partinin seçimi kazanıp iktidara gelmek istemesi, en doğal hakkıydı. Ancak Okyar bunu "ilk fırsatta ve en kısa zamanda" diye belirliyor, iktidardaki partiyi de en çok önem verdiği siyasetinden, demiryolu yapımından vurmaya çalışıyordu. Böyle bir davranışı sezinlemiş olan Atatürk, daha Yalova'daki görüşmelerde kendisini "Siz hemen birkaç ay içinde, iktidara geçmeye uğraşıyorsunuz. Hiç beklemeye tahammül göstermiyorsunuz. Bugün iktidarda olanları düşürüp yerine geçecek olursanız, bu memleketi güven ve huzur içinde tutabilecek misiniz?" diye hem uyarmış hem de kaygısını belirtmişti (Asım Us, 142).

ç) *Partiler Arasında Tartışmalar*

F. Okyar'dan sonra 18 Ağustosta bir demeç veren Ağaoğlu Ahmet de şeker üzerindeki tekelin "bir facia, bir cürüm" olduğunu öne sürmüştü. Bu gelişmeler, partiler arası tartışmanın TBMM'den çok dışarıda, basında, kamu önünde yapılacağını ve giderek de sertleşeceğini gösteriyordu. CHP'den Cevdet Kerim İncedayı da ***Cumhuriyet***'te çıkan demecinde, "SCP üzüntüyle görüyoruz ki memlekette ***Serbesti***, ***Sabah*** ve ***Volkan*** tarzlarını andıran yayına kapı açmış, kısa zamanda lüzumsuz yere kaldırım politikacılığı vaziyetine düşmüştür" diye karşı suçlamaya geçmişti. Başbakan İnönü ise Okyar'ın eleştirilerine ve suçlamalarına 31 Ağustosta Sıvas demiryolunu işletmeye açarken ayrıntılı yanıtlar vermişti.

Izdırap çekilen günlerden sonra hesap vermek istediğini ve hiç olmazsa güzel bir eser olan demiryolunun memlekete fenalık vermediğini kanıtlamak durumunda bulunduğunu söyleyen İnönü şöyle devam etmişti:

"Ulusal devlet, bütün vatan bölgelerini toplamak, demiryolu siyaseti ile bir ulusal birlik, ulusal savunma aracılığıyla ulusal bağımsızlığı korumak zorundadır. ***Ulusal savunma ve ulusal birlik için demiryollarını yapmak zorunda idik, bunun için yaptık ve gene yapmak görevimizdir.*** 7 yıl önce ancak Ankara'ya gelen batı uygarlığı bugün Sıvas'a erişmiştir. Sıvas yoluyla doğu fesatçılığı yarı kuvvetini kaybetti, buna karşı biz bir kat kuvvetlendik. Bu hat ile bütün sınırlarımızın savunması bir kat kolaylaştı. Memleketi korumak için harcayacağımız kan yarıya inmiştir.

"Lozan'dan sonra Avrupa Türkiye'yi tekrar ekonomik yönden mahkûm etmek istiyordu. Dış sermaye, 7 yıldır gelecek elverişli koşullar

bulamadı, gelmek isteyenler ulusal bağımsızlığı yıkacak kadar zararlı idi. Bağımsızlık savaşı verimlerini korumak için, önce kendi hazinemize başvurmak en doğru yoldu. Ağır faizli kısa borçlanma, yalnız Alman grubu ile yapılmıştır. O da aldığı kadar memlekete para verdi. ***Anadolu hattının satın alınmasında ısrar eden bir arkadaş da Fethi Bey'dir...*** Karşıtlarım memleketin savunma harcına da dil uzatamazlar sanırım.

"Masrafları bir kuşağa yüklettiğim suçlamasına gelince, uzun vadeli ve şartları müsait borçlanma isteği geldi de ben kabul etmemezlik mi ettim? Sonra bizim 30 yıllık bayındırlık bütçemizi 100 yıl daha uygularsanız memlekette yapacak iş gene bitmez. 100 yılda kaç kuşak değişir? İsterseniz size dıştan para gelir, fakat 300 milyon liralık demiryolunuzu alıp 99 yıl işletmek ve size bunun karşılığında 12 milyon vermek şartıyla..."

Daha sonra vergilerin ağırlık konusuna değinen Başbakan İnönü, bazı vergilerin ***âşarın*** kaldırılmasıyla doğan boşluğu doldurmak için zorunlu olarak artırıldığını, böyle olmakla birlikte köylülerden alınan toplam verginin 40 milyondan 25 milyona indirildiğini belirlemiş ve şunları da eklemişti:

"Ot olarak çıkardığımızı gömlek olarak giymeyeceğiz. Unu kurtardığımız gibi gömleği de kurtaracağız. Eğer buğdayımızı korumasaydık Sıvas'ta Amerikan unu yiyecektiniz. 7 yıllık mali politika çıkmaz bir yol değil, ulusal varlığı her şeye karşın korumuş bir harikadır...

"İktidar mevkiinin tutkulusu değilim. İktidar mevkiinde yaptıklarımıza dayanarak, milletvekillerinin güvenleriyle duruyoruz. Eğer bir gün milletvekilleri bizi görevden affederlerse, nefes almak olanağını vermiş olacakları için kendilerine yalnız teşekkür borçlu oluruz!.."

Tartışmalar sürüp giderken SCP yöneticileri, basında ve kamuoyunda buldukları desteğe bakarak ilk seçimde iktidara geleceklerine inanmışlardı. Okyar bu kanaatini Atatürk'e de açıklamıştı. Ancak bu ilişkiler SCP başkanının Mustafa Kemal'e ömür boyu Cumhurbaşkanlığı önerdiği yolunda haberlerin yayılmasına yol açmıştı. Bu söylentiler yalanlanmıştı ama bir süre sonra Başbakanlıktan istifa eden İnönü'nün yeniden hükümeti kurmakla görevlendirilmesi, yeni bir anlaşmazlık doğurmuştu. Gazetecilerin bir sorusu üzerine Atatürk'ün, "Eğer İnönü kabineyi kurmaktan çekinmiş olsaydı Başbakanlığı ben üzerime alırdım" demesi, onun ABD'deki ***Başkanlık sistemi***'ne geçmek istediği biçiminde yorumlanmıştı. Buna üzülen Atatürk, İnönü ile Okyar'ı birlikte çağırarak, ABD'deki sistemi uygulamayı hiç düşünmediğini, Mecliste başbakanlık yapacak pek çok kimse bulunduğunu, ancak kendisinin başbakanlığı

üstlenmesi yolunda genel bir eğilim ve zorunluluk ortaya çıkacak olursa bunu da kabulleneceğini belirtmişti. (***AH,*** II, 435 vd.)

d) İzmir Olayları

Serbest Cumhuriyet Partisi, süratle örgütlenirken, yakında yapılacak belediye seçimlerine girmeye karar vermişti. Yeni partinin daha çok Ege bölgesinde taraftar bulduğu görülmüştü. Ancak CHP'nin İzmir sorumlu sekreteri Salih, daha SCP'nin kurulduğu gün gazetelere verdiği demeçte, yeni partinin danışıklı dövüşüklü bir iş olduğunu, ortada değişen bir şey bulunmadığını öne sürmüştü. Okyar ise, bu demecin doğurduğu olumsuz havayı gidermek ve İnönü'nün Sıvas konuşmasına karşılık vermek amacıyla İzmir'e gitmeyi kararlaştırmıştı. Yalova'ya gidip bu konuda Atatürk'ün de olurunu aldıktan sonra Ağaoğlu Ahmet'le birlikte deniz yoluyla İzmir'e hareket etmişti.

4 Eylülde İzmir limanına varan F. Okyar'ı büyük bir kalabalık coşku ile karşılamıştı. Ağaoğlu'nun anlatımına göre, deniz kıyısına en az 40.000 kişi gelmişti. Gemi daha yanaşmadan gösteriler başlamış, kalabalık "***Yaşasın Gazi, Yaşasın Fethi Bey, Yaşasın Serbest Parti***" diye bağırmaya başlamış, kayıklarla gemiye çıkanlar Okyar'ın ve arkadaşlarının ellerini, hatta elbiselerini öpmeye koyulmuşlardı. Karaya zorlukla çıkılabilmişti. Karada da gösteriler sürmüş, otomobilin üstüne çıkanlar bile olmuştu. Kalabalık gece yarısına kadar Okyar'ın yerleştiği otelin etrafından ayrılmamıştı. Ağaoğlu şehirdeki 5 gazeteden 4'ünün kendi taraflarına geçtiğini de eklemektedir.

Çevre ilçe ve bucaklardan gelenlerin bu coşkularına karşın Vali Kâzım Dirik, F. Okyar'ı karşılamadığı gibi ziyaretine geldiğinde makamında bulunmamıştı. Bu, kuşkusuz bir olumsuz tavır alma demekti. Nitekim Okyar'a bir mektup gönderen vali, ondan bu durum karşısında yapmayı düşündükleri mitingten vazgeçmesini istemişti. Okyar, vali ile tartışmaktansa etkinliklerine engel olunamayacağını belirten Atatürk'e durumu bildirmeyi uygun görmüştü. Atatürk hemen kendisine yanıt vererek şunları söylemişti:

"Anlıyorum ki sana nutkunu söyletmek istemiyorlar. Fakat sen, ne olursa olsun nutkunu söyleyeceksin ve karşılaşacağın engeli hemen bana bildireceksin. Asayişin sağlanması için Başbakan, İçişleri Bakanı, İzmir Valisi gereken tedbirleri almakla yükümlüdürler."

Atatürk'ün daha başlangıçta öngörüp dile getirdiği gibi engeller başgöstermişti! Ama onun devreye girmesiyle sorun çözülmüştü. İnönü'nün de vilayete gereken emri vermesi üzerine Kâzım Dirik, tutumunu değiştirmiş, Müstahkem Mevki Komutanı H. Hüsnü Erkilet'i Okyar'a göndererek özür dilemiş ve mitingte konuşmasını rica etmişti. Fakat bu kez

de, kimi CHP'liler ertesi 5 Eylül günü kalabalığın bir kısmını Adalet Bakanı M. Esat Bozkurt'un konuşma yapacağı başka bir meydana yöneltmek istemişlerdi. Ancak bu da aksi tepkilere yol açmıştı. SCP lehine gösteriler yaparak kente dağılan halk, CHP binası önünden geçerken Halk Partililere ağır sözler söyleyince taraflar arasında başlayan sövüşmeler çok geçmeden kavgaya dönüşmüş ve yaralanmalara, hatta ölümlere yol açmıştı.

Halk Partililere söz atan kalabalığa bu partiden Sabri Bey'in "namussuzlar!" diye bağırması üzerine halk, parti binasına saldırarak camları, pencereleri kırmış, görevlilerden birinin de başı yarılmıştı. Vali ve güvenlik güçleri binaya geldiklerinde de halk, ***Anadolu*** gazetesine ilerleyerek etrafını sarmıştı. Bu sırada atılan silahla bir çocuğun beyni parçalanmıştı. Ölü çocuğu F. Okyar'a getirmişler ve "Fethi Bey, al emanetini!" diye cesedi onun ayakları dibine bırakmışlardı. Okyar balkondan "Arkadaşlar yapmayın. Cumhuriyeti seviyorsanız, başarımı istiyorsanız dağılınız, sakin olunuz" diye halkı yatıştırmaya çalışmıştı. Ancak halkın bir kesimi dağılmayarak "***Kana kan isteriz!***" diye bağırmaya koyulmuşlardı. Askeri birlikler de işe müdahale edince basımevindeki kuşatma kaldırılmış, içeride kalan gazeteciler kurtarılmış, kalabalığı dağıtmak isteyen jandarmalar havaya ateş etmek zorunda kalmışlardı. "Yaşasın Fethi Bey" sloganıyla bağrışan halkın attığı taşlardan bir polisin başı yarılınca, komiser yardımcılarından biri de halka ateş açmıştı. Bu arada 12 yaşında bir çocuk daha vurularak ölmüş, toplam 15 kişi de yaralanmıştı. Bu kanlı olaylardan sonra kentin düzeni güçlükle sağlanabilmişti.

Olayların yatıştırılmasından sonra 7 Eylül 1930'da Alsancak Stadyumunda yapılan mitinge de büyük bir kalabalık katılmıştı. Sıkı güvenlik kordonu içinde konuşan Fethi Okyar, kendi parti programlarına dayanarak liberal anlayış doğrultusunda İnönü'nün Sıvas konuşmasını yanıtlamaya çalışmıştı. Bu sırada göstericilerden bazıları başlarındaki şapkaları çıkarıp yerlere fırlatmışlardı!

İzmir olayları her tarafta olduğu gibi iktidardaki CHP çevrelerinde de şaşkınlık ve kızgınlık yaratmıştı. Yunus Nadi 9 Eylül günlü ***Cumhuriyet***'te yayımladığı bir "Açık Mektup"ta İzmir'de bir basımevine saldırıldığını ve CHP binasının taşa tutulduğunu belirttikten sonra, yeni ve başka partilerin Cumhurbaşkanını kendilerine maletmeye çalıştıklarına değinerek Atatürk'ten gerçek durumu açıklamasını dilemişti. Bu arada kendilerine emanet edilen Cumhuriyeti koruyacak güçte olduklarını da eklemişti. Bunun üzerine Atatürk bir açıklama yaparak, kendisinin CHP Genel Başkanı olduğunu ve bu kuruluşa tarihle bağlı olduğunu belirtmiş ve İzmir olaylarına ilişkin olarak şunları söylemişti:

"Fakat benim bu esas durumum, bir yıl sonra sona erecek bugünkü geçici görevimin bana yüklediği tarafsızlığı bozamaz. İşaret olunan olaylar arasında İzmir'de bir gazete idarehanesine ve CHP merkezine her ne sebep ve suretle olursa olsun yapılmış saldırılardan ve hükümet otoritesine karşı bazı düşüncesizlerce yapılan çirkin saldırılardan çok üzüldüğümü tahmin etmek güç değildir. Bu üzüntümü, akan kanlar ve yiten hayat şiddetlendirmiştir. Bu gibi saldırılar ve kışkırtmalar, Cumhuriyet kanunlarının kovuşturmasından kurtulamazlar." (***ATTB,*** IV, 545)

Öte yandan Okyar, İzmir mitinginden sonra trenle Manisa'ya hareket etmişti. İstasyonlarda vagonun penceresinden halka seslenen SCP başkanı, Menemen'de büyük gösteri ile karşılanmıştı. Burada yaptığı konuşmada, Cumhuriyetin yükselmesi, ulusun refahı için serbest tartışma ve fikir mücadelesi yapacaklarını, seçimlerde herkesin oyunu kullanmasının gerektiğini, bu hakkın süngü kuvvetiyle önlenemeyeceğini belirtmişti.

İç siyasada sürtüşmeler artarken hükümet, Türk parasının korunmasına ilişkin bazı kararların alınması gerekçesiyle TBMM'ni olağanüstü toplantıya çağırmıştı. Bu arada günün siyasal durumu ve bazı bakanlıklardaki boşalmaları gerekçe olarak gösteren İnönü, 25 Eylülde hükümetin istifasını vermişti. Ancak Cumhurbaşkanı Atatürk kendisini yeni hükümeti kurmakla görevlendirmişti. Yeniden oluşturulan İnönü kabinesinde Adalet, Maarif, Bayındırlık ve İktisat Bakanlıklarında değişiklik yapılmış, buralara sırasıyla Yusuf Kemal Tengirşenk, Esat (Bursa), Zekâi (Diyarbakır) ve Mustafa Şeref (Burdur) getirilmişlerdi.

Hükümetin programı hakkında Mecliste bir konuşma yapan İnönü, bütün çabaları ile "***ulusal ekonomi***" siyasasını izlemeyi sürdüreceklerini vurgulamış ve SCP'nin eleştirilerine yanıt olacak biçimde, vergi yasalarında yapmayı düşündükleri değişiklikler üzerinde durmuştu. Sonunda, beşinci İnönü hükümeti Meclisten büyük çoğunlukla güvenoyu almıştı (30 Eylül 1930). TBMM'nin olağanüstü toplantısı da ekim başında sona ermişti.

Bu sırada belediye seçimleri başlamıştı. Milletvekili seçimlerinin aksine belediye seçimleri tek dereceli yapılmasına karşın bir günde bitmiyordu. Oy hakkı bulunan seçmenlerin belirlenen 10 gün içinde oylarını kullanmaları öngörülmüştü. Bu süre bitiminde açıklanan sonuçlara göre 502 belediyeden 22'sini yeni kurulan SCP kazanmıştı.

O günlerde ***Yarın*** gazetesinde çıkan bazı yazılarda Atatürk de parti çekişmelerine çekilmek istenmişti. Arif Oruç, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığını Fevzi Çakmak'a bırakıp Başbakanlığı üstlenmesinin gerektiğini öne sürmüştü. SCP'nin İstanbul İl Başkanı İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu ise 2 ayrı Mustafa Kemal'le karşılaşıldığını anlatmak istemişti.

Bunlardan biri CHP Genel Başkanı Mustafa Kemal, diğeri "Türk ulusunun geleceğini yaratan ve Türkün geleceğinde ulusuna dünyanın sonuna kadar rehber olmak güç ve yeteneğini koruyan Mutlak Mustafa Kemal" idi. Baltacıoğlu'na göre kendilerinin "taptıkları" birinci M. Kemal değil, bir deha olan ikinci M. Kemal idi.

Bunların dışında, belediye seçimlerinde yer yer baskılar ve yolsuzluklar yapıldığı yolunda yakınmalar da başlamıştı. Bunlar Cumhurbaşkanlığına kadar ulaşmıştı ve Atatürk, genel sekreterine, "seçimi kazananın CHP değil, yönetim partisi, yani jandarma, polis, bucak müdürü, kaymakam ve valiler" olduğunu söylemekten çekinmemişti (***AH,*** II, 436). Böylece parti mücadelelerinin kötüye gittiğini gören Cumhurbaşkanı, bunu giderecek bazı önlemler düşünmeye başlamıştı. İlk aşamada, her iki partinin, belli ilkeleri savunmayı kesinlikle kabul etmeyen üyelerini aralarından çıkarmayı önermişti. Buna göre, partiler ***Laiklik, Halkçılık ve Cumhuriyetçilik*** anlayışında birleştiklerini bir kez daha belirtip ulusal bir blok oluşturmalı idiler. Kendisi de yansız bir kişi olarak bu blokun başkanı durumunu koruyacaktı. Partiler, aralarına sızmış olan kötü maksatlıları da temizleyeceklerdi. Yaklaşan milletvekilleri seçimi tek dereceli yapılacaktı, ancak adayların saptanmasında Cumhurbaşkanının onayı alınacaktı.

Ne var ki Atatürk'ün bu önerileri Serbest Cumhuriyet Partisince olumlu karşılandığı halde CHP'nin 40 kişilik Merkez Yönetim Kurulu kabul etmemişti (***AH,*** II, 437).

e) *Gensoru Önergesi*

TBMM, 1 Kasımda olağan çalışma yılına başlamıştı. O gün açış konuşmasında Atatürk, genel duruma ilişkin kısa bilgiler verdikten sonra iç siyasa konusunda şu uyarıda bulunmuştu:

"Siyasal hayatımızda yeniden partilerin meydana çıkması, belediye seçimlerinden önceki yakın günlerde oldu. Bu münasebetle dikkat çekici evrelere tanık olduk. Bu gözlemlerin verdiği deneylerden Türk ulusu, Cumhuriyetin devamı ve gelişimi için yararlanmalıdır. Siyaset alanında karşılıklı çalışmaların verimli gelişimi, ancak vatandaşlar arasında düşmanlık doğmasına yer verilmemesiyle sağlanabilir. Bunun çaresi, partilerin içine girebilecek samimiyetsiz ve gizli amaçlıların, kanun üstünde sonuç arayan aşırı isteklilerin bütün ulusça iğrenç görülüp tiksinilmesi, bir de Cumhuriyet esası üzerinde çalışan partilerce bu gibilerin faaliyetlerden daima uzak tutulmasıdır. Memlekette kalem özgürlüğünün de demokrat bir idareye layık ağırbaşlılıkla kullanılmasında dikkatli davranacağını umarım. Özgürlüğü kötüye kullanmanın doğur-

duğu birçok felaketleri çekmiş olan memlekette, bu dikkatin özellikle gerekli bulunduğu kanısındayım." ***(ASD,*** I, 366)

Gerçekten de son aylarda olup bitenler hakkında başta iktidar ve muhalefet partileri olmak üzere basının hatta kamuoyunun sağlıklı bir değerlendirme yapıp sürtüşmeleri artıracak davranışlardan ve sözlerden kaçınması gerekli görülüyordu. Ancak Fethi Okyar'ın TBMM'nin hemen açılışında vermiş olduğu bir gensoru önergesi üzerindeki görüşmeler, siyasal tansiyonun yeniden yükselmesine neden olmuştu. Okyar, son belediye seçimlerinde hemen her seçim çevresinde seçmenlerin diledikleri gibi oy kullanmalarına hükümetçe çıkartılan engeller ve yapılan fesat ve yolsuzluklar nedeniyle İçişleri Bakanlığının faaliyetleri hakkında gensoru görüşmesi açılmasını dilemişti. Önerge okunduğunda İçişleri Bakanı İzmir'de bulunduğundan görüşmelerin 15 Kasımda yapılması kararlaştırılmıştı.

İki parti arasındaki zıtlaşmanın belli bir oranda da olsa, İnönü-Okyar arasındaki anlaşmazlıktan kaynaklandığını sezen Atatürk, çok partili hayatı sürdürebilmek ve beliren anarşi ortamını giderebilmek için, bir ara, Cumhurbaşkanlığından ayrılıp kurucusu olduğu CHP'nin başına geçmeyi bile düşünmüştü. Bunun gerekçesini de şöyle açıklamıştı:

"***İki taraftaki arkadaşlar benim gibi düşünseler ve benim sözlerimi dinlemiş olsalardı, bu durum meydana gelmezdi. Fakat bir kere olan olmuştur... Şimdi biz işimize bakalım... Yapacağımız iş basittir: Devlet başkanlığından çekilmek ve partinin başına geçmek. Karşı taraftaki arkadaşlarla birlikte ilkin beliren anarşi ve gerilik eğilimlerini ortadan kaldırmak, ondan sonra da sükûnetle, samimiyetle yolumuza devam etmek!***" ***(AH,*** II, 441-443)

Atatürk bu düşüncesini SCP başkanı Fethi Okyar'a da açıklamış, Ağaoğlu Ahmet'i de "***Ülkede anarşi var, anarşi! Sizin haberiniz yok, uyanmamışsınız!***" diye uyarmıştı. Ancak Okyar, partiler nedeniyle de olsa Atatürk ile karşı karşıya gelmek istememişti. SCP'li kimi yöneticiler de Cumhurbaşkanının bu önerisini değişik biçimde yorumlayıp olumlu karşılamamışlardı. SCP için artık yolun sonu görünmüş demekti!

Bir durum değerlendirmesi yapan Merkez Yönetim Kurulu, partinin kapatılmasını gerekli görmüş ve bunun ertesi günü TBMM'de açıklanmasını kararlaştırmıştı.

Meclisin gensoru görüşmelerinin yapılacağı 15 Kasım günkü oturumunu Atatürk de locadan izlemişti. İlk sözü alan SCP Başkanı Okyar şunları söylemişti:

"Son belediye seçimi memlekette şimdiye kadar görülmemiş bir ilgi uyandırdı. Çünkü iki parti, yarışır durumda karşı karşıya gelmişlerdi.

Bütün şehir ve kasâbalarda bugüne değin hiçbir seçime katılmamış binlerce vatandaş, bu kez oy hakkını kullanmak için saatlerce, günlerce sandık başına gelebilme fırsatını bekledi. Her ne kadar bunlardan çoğu, 'defterde adın yok' cevabını alarak üzüntülü ve kızgın geri döndülerse de, onları görenler bezginlik göstermediler...

"Halkımızın oy kullanmak için saatlerce beklemelerini memnunlukla karşılamak gerekirken, bazı görevliler ve bazı particiler telaşa düştüler. Oyların istenilen yere verilmediğini gördükçe de sinirlilik arttı. En seçkin şehir ve kasaba halkına, gericilik, komünistlik ve anarşi lekeleri sürülmek istendi. Belediye seçimlerine kadar halkın hükümetten memnun olduğu söyleniyordu. Belediye seçimlerinde nasıl birdenbire dönüp de gerici oluverdi? Gericilik denen hareket nasıl meydana çıktı? ***Halk, laik kanunları istemiyoruz, halifeyi istiyoruz mu dedi? Gericilik budur, başka nedir?... Gerçek Cumhuriyetçiler, Cumhuriyet ülküsünün tanımadığı istekler arkasından koşan çıkarcılardan yüz çevirmelidirler...***"

SCP'ne oy vereceklere çıkarılan bu zorluklara karşı CHP'ne oy vereceklere her türlü kolaylıklar hatta kanuna aykırı olanaklar sağlandığını da öne süren Okyar buna ilişkin bazı örnekler de vermişti. Adana'da defterlere göre 4652 kişi oy kullandığı halde sandıklardan 78 fazlasıyla 4730 oy çıkmıştı. Bunlardan 2325'i de vali tarafından usulsüz olarak geçerli sayılmış ve hepsi de CHP'ne maledilmişti. Mersin'de CHP'ne 960, SCP'ne 1734 oy atıldığı anlaşılınca geride kalan seçmenlerin oy kullanmaları engellenmişti. Konya Valisi baskı ve korkutma ile CHP lehine oy kullanılmasını istemişti. Çatalca'da ve Silivri'de seçimin SCP lehine sonuçlandığı anlaşılınca seçim defterleri çalınmıştı. Balıkesir'de 950 seçmen İçişleri Bakanlığına seçimin usulsüz yapıldığı yolunda bir dilekçe göndermişlerdi...

Bu yolsuzlukları "Cumhuriyetin gereklerine karşı gerçek bir gericilik görünüşü" diye niteleyen Okyar, böyle bir durumun yaratılmış olmasının Cumhuriyet tarihinde esefle karşılanacağını da söyledikten sonra, partisinin kapatılmasına ilişkin olarak kararı şöyle açıklamıştı:

"***Serbest Cumhuriyet Partisi, memleketimizde Cumhuriyetin kurucusu büyük Gazinin desteği ve uygun görmesi ile, Millet Meclisinde denetleme hayatını uyandırmak, yayıp ilan ettiği prensip ve kanıları uğrunda mücadele etmek için ortaya çıkmıştır. Yoksa zabıta kuvvetleriyle zor ve baskı yarışması yapmak için ortaya atılmamıştır. Bu şartlar altında memlekette serbest bir siyasal hayat kurulamaz... Herhalde zor ve baskı politikasından dönerek Cumhuriyetin yaşamasını ve gelişmesini sağlamak için memlekette***

serbest bir siyasal hayatın kurulmasına yol açmak, Cumhuriyetin geleceği ile ilgilidir."

Okyar'ın konuşmasından sonra gensoru üzerinde görüşmelere geçilmişti. Başta İnönü olmak üzere CHP adına söz alanlar, seçimlerde bilgisizlik ya da dikkatsizlikten kaynaklanan kimi usulsüzlükler görüldüğünü kabul ettiklerini belirtmişler ama bunların sonucu etkileyecek nitelikte olmadığını, kendilerinin de yer yer seçimlerden şikâyetçi olduklarını söylemişlerdi. Örneğin İzmir Milletvekili Vasıf Çınar, İzmir'de birtakım yaygaracıların CHP'ne oy vermek için sandık başlarına gelenleri korkuttuklarını, durumun kendisine aktarıldığı SCP İl Başkanı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ'ın "Ne yapayım? Bir halk hareketidir, önlenemez" dediğini, bir kaymakamın dövüldüğünü açıklamış ve sandıktan 700 fazla oy çıkmasının 25.000 oyda önemli bir fark sayılamayacağım savunmuştu. Ali Çetinkaya ise Okyar'a sert bir yanıt vermişti. Fethi Bey'in ulusun geleceği üzerinde birkaç kez önemli rol sahibi olduğunu, ancak bunu iyi kullanamadığını öne süren Çetinkaya, onun genel savaşın son günlerinde İzzet Paşa kabinesinde İçişleri Bakanı bulunurken Mondros Ateşkes Anlaşmasının imzalandığını, ikinci kez Başbakan olarak sahneye girdiğinde milletin başına Şeyh Sait olayım çıkardığını ve son defa da "muhalefet lideri olarak daha kuruluşlarını tamamlamadan bir şehre gidip yalelli durumunda memleketi ayağa kaldırdığını" öne sürmüş ve "Yetişir miletin boşuna sürüklendiği!" demişti.

Görüşmeler Ali Çetinkaya'nın bu sözleriyle sertleşirken, ona benzer bir yanıt da Refik Koraltan'dan gelmişti. Koraltan'a göre F. Okyar, bazı zehirli kışkırtıcılardan nefret ettiğini belirtmediği için iş çığırından çıkmıştı. Cumhuriyetin ve devrimin koruyucusu olmaktan uzaklaşılmış, çabuk ve kolay başarı için halkın saflığından yararlanılmak istenmiş, bunun için her çareye başvurulmuştu. Özellikle vergilerin kaldırılacağı, yeni Türk harflerinin atılacağı, şapkanın kaldırılacağı, medreselerin açılacağı, okullara Kur'an dersi konulacağı hatta halifenin geri getirileceği söylenmişti. Buna karşın CHP'lilerin ağırbaşlı ve ciddi olarak çalıştıklarını söyleyen Koraltan, SCP'nin hükümetten hesap soracağına kendi yaptıklarının hesabını vermesinin gerekli olduğunu öne sürmüştü.

Hakkında gensoru istenen İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, hükümetin başlıca görevinin ülkede güveni ve asayişi sağlamak olduğunu, bu nedenle seçimlerde vatandaşların haklarını ve özgürlüklerini koruyacak önlemlerin alındığını, ancak muhalefet partisinin bunu seçimlere karışmak diye değerlendirdiği görüşünü savunmuştu. SCP'lilerin alınan önlemlere uymadıklarını, bunları uygulamak isteyen tüm memurları suçladıklarını, oysa özgürlüklerin de yasalarla sınırlı olduğunu, bunun dışına çıkmanın anarşistlik olduğunu söylemişti. 502 belediyeden 22'sini

SCP'nin kazanmasının partinin TBMM'deki milletvekili oranına uygun düştüğünü, suçlamaların her düşünce ve inançtan olan insanların muhalefet partisine dolmalarından ileri geldiğini açıklayan İçişleri Bakanı seçimlerde usulsüzlük bulunmadığını, bu nedenle seçimleri yenilemenin gereksiz olduğunu belirtmişti.

İkinci kez söz alan Fethi Okyar kendisine yöneltilen suçlamalara yanıt vermeye çalışmıştı. "Ayaklanma" denilen İzmir olayına kendisinin yol açmadığını, bunun bir halk coşkusu olduğunu belirtmiş ve bu hareketin arkasındaki gerçek nedenin halktaki derin hoşnutsuzluk olduğunu söylemişti. Okyar, aralarında tekkecilerin, yeşil bayraklıların, komünistlerin ve anarşistlerin bulunduğu savına yanıt vermek isteyince Celal Bayar, kendisine "Gerçek üzerine söylenmiştir, silahlı olarak gitmişlerdir!" diye bağırmıştı.

Görüşmeler bitince verilen önergelerin oylamasına geçilmişti. Başbakanlığa 3 ayrı önerge sunulmuştu: Saffet Arıkan, İçişleri Bakanının açıklamasının onaylanarak gündeme geçilmesini istemişti. Hasan Saka ile Rize Milletvekili Fuat Bey'in ortak önergelerinde de bakana güvenoyu verilmesi dilenmişti. Fethi Okyar'ın önergesinde ise bakanın kabahatli görüldüğüne karar verilmesi istenmişti. Önce H. Saka'nın önergesi oylanmış ve kabul edilmişti. Ancak Bakan Şükrü Kaya, güven oylamasında direnince ikinci önerge açık oylamaya sunulmuştu. Sonuçta oylamaya katılan 231 üyeden 221'inin bakana güvenoyu verdiği görülmüştü.

f) *Partinin Dağılma Kararı Alması*

TBMM görüşmelerinden sonra Serbest Cumhuriyet Partili milletvekilleri toplanarak partinin dağıtılmasına ilişkin karar metnini hazırlamışlardı. Genel Başkan F. Okyar ile Genel Sekreter Nuri Conker, aldıkları kararı Cumhurbaşkanı Atatürk'e de göstermişlerdi ve partinin kendini dağıtma kararı aldığı 17 Kasım 1930'da açıklanmıştı. Okyar'ın imzasıyla yayımlanan bildiride, partinin dağıtılmasına karar verilmesinde ana etkenin, Atatürk'ün girişimi ve desteği ile kurulan SCP'nin son gelişmeler yüzünden siyasal alanda onunla karşı karşıya kalınacağının anlaşılması olduğu belirtilerek şöyle denilmişti:

"Büyük Gazimiz Mustafa Kemal hazretlerinin destek ve uygun bulması ile SCP'ni kurmuştum. Kanaatimce bu destek, doğal olarak kuracağım partinin Gazi hazretlerine karşı siyasal mücadeleye girmek ihtimalini gideriyordu. Aslında bu karar dışında siyasal bir kuruluşa vücut vermek sorumluluğunu almayı hatırıma getirmemiştim... Halbuki gerçekleşen biçime göre, partimizin gelecekte Gazi hazretleri ile siyasal alanda karşı karşıya gelmek durumunda kalacağı anlaşılmıştır. Bu du-

rumda kalacak siyasal bir kuruluşun varlığını parti kurucusu olarak korumayı ve sürdürmeyi yersiz buluyorum. ***Bu nedenle Serbest Cumhuriyet Partisi'nin dağılmasına (feshine) karar verdim.***"

Böylece 9 Ağustos 1930'da temeli atılan fakat 12 Eylülde resmen kurulan ***Serbest Cumhuriyet Partisi,*** varlığını ancak 98 gün sürdürebilmişti. Bundan birkaç gün sonra 29 Eylülde de Adana'da kurulmuş olan ***Ahali Cumhuriyet Partisi*** Bakanlar Kurulunca kapatılmıştı. Siyasal yaşamda yeniden tek partili döneme girilmişti.

Terakkiperver Cumhuriyet Partisi'nden 5 yıl sonra yapılan bu ikinci girişimden de olumlu sonuç alınamamasının nedenlerine ilişkin olarak o günden bu yana çok çeşitli değerlendirmeler yapılmaktadır. Bunlar, aslında demokrasiyi benimsememiş diktatör, "ahde vefa göstermeyen" birisi olarak suçlamadan başlayarak, İsmet İnönü'nün ve CHP'nin Cumhurbaşkanı tarafından karşılarına çıkartılan muhalefeti yok etmek için her çareye başvurmalarına ve Fethi Okyar'ın, toplumdaki zıtlıkları gereğince değerlendirme yetisinden yoksun oluşuna kadar uzanmaktadır. Partinin kuruluşunda etkin görevler üstenen Ahmet Ağaoğlu'na göre, kendi açılarından ilk yanlış, ***Yarın*** gazetesi ve Arif Oruç gibi belirli bir ideoloji ile tanınan yayın organı ve gazeteciyi kendi sözcüleri durumuna getirmeleri, ikincisi de henüz örgütlenmeden aceleyle belediye seçimlerine girmek olmuştu. Partinin kuruluş aşamasını izleyen Asım Us ise, devrim henüz kökleşmemişken, bu durumdan yararlanmak isteyen Okyar'ın, Atatürk'ün uyarılarına karşın, kısa sürede iktidara geçmek için acele davranmasını ve bunun Cumhurbaşkanını kuşkuya düşürmesini başarısızlığın temel nedeni olarak görmektedir. Bunların yanıbaşında, Hilmi Uran'ın da belirttiği gibi, ülkede özellikle Batı Anadolu'da başgösteren muhalefetin CHP ileri gelenlerinde yarattığı kuşku ve korkunun da olumsuz sonuçta payı olmuştu. CHP'yi yönetenlerden bazıları da iktidarı kaybetmemek için, normal bir parti mücadelesini bir tarafa bırakıp, devlet örgütünü partileri yararına kullanmak istemişlerdi. Partinin dağılma kararı almasından sonra Atatürk'ün Genel Sekreter H. R. Soyak'a, "şimdi bir de yapılan karşılıklı hataların meydana getirdiği kötü durumu düzeltmek için yalnız başımıza uğraşmak zorunda kaldık" diye yakınması (***AH,*** II, 4444), olayın tek yanlı olmadığını kanıtlamaktadır.

SCP'nin dağılmasından sonra CHP de kendi içinde kimi düzenlemelere gitmişti. Halkın yakınmalarını, eğilimlerini saptamak amacıyla 40 kişilik bir komisyon kurulmuştu. Genel Sekreterliğe Saffet Arıkan'ın yerine Recep Peker getirilmiş, illerdeki parti temsilcilerinin sanları da değiştirilerek bunlara "mutemet" yerine "başkan" denilmesi uygun bulunmuştu. 1931 seçimlerine girilirken F. Okyar, A Ağaoğlu, Ali Haydar ve

Süreyya İlmen dışında kalan Serbest Cumhuriyet Partili 10 milletvekili CHP listesine alınmıştı. Bunlar seçimi kazandıklarından milletvekilliklerini sürdürmüşlerdi.

D) İRTİCA BAŞKALDIRIYOR : MENEMEN OLAYI

Serbest Cumhuriyet Partisi'nin dağılma kararı almasından 35 gün sonra Menemen'de kanlı bir olayla karşılaşılmıştı. Şeriat düzenini ve halifeliği geri getirmek özlemiyle harekete geçen tarikat üyesi küçük bir grup, dağılmalarını isteyen yedeksubay öğretmen Kubilay'ı katledip başım kesmişlerdi. Atatürk'ün daha 2 ay önce, ülkenin anarşiye sürüklendiği yolundaki uyarısının ne kadar haklı bir önseziş olduğu acı bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Olay, Nakşibendi tarikatına mensup kişilerce hazırlanmıştı. Tarikatın lideri olan Şeyh Esat, tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra İstanbul'da Erenköyü'ndeki köşküne çekilmiş, ancak etkinliğini halife ve müritleri aracılığı ile sürdürmüştü. Kendisi, ***"Kutbulaktab"*** sanıyla anılıyordu ki "***Kutubların kutbu***" anlamında idi ve "***kutub***" sanı da her dönemde dini topluluğun maddi ve manevi başkanı olarak tanınan tek bir kişiye veriliyordu. Şeyh Esat'ın en önemli adamlarından biri Menemen Askeri Hastanesi imamlığından emekli olan Laz İbrahim idi ve onun tarafından Manisa yöresine baş halife olarak atanmıştı.

Manisa yöresindeki Nakşibendiler gizli toplantılarla etkinliklerini sürdürürlerken Muradiye Camiinde hocalık yapmaya başlayan Laz İbrahim, özellikle delikanlılık çağındaki gençleri, esnaf çıraklarını etkilemeye çalışıyordu. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle iş bulamayan, geçimlerini sağlayamayan gençler ve kişiler Nakşibendi tarikatına girmekle belirli bir desteğe de sahip oluyorlardı. Çünkü Şeyh Esat'ın Laz İbrahim'e gönderdiği paralar ya da çevreden toplananlar, tarikata girenlere dağıtılmakta idi.

Tarikat toplantılarından birinde Giritli bir göçmen olan Derviş Mehmet ***Mehdi***liğini ilan etmişti. Arapça kökenli ***Mehdi*** sözcüğü, Tanrı tarafından ***hidayet***e (doğru yola) erdirilen kişi anlamındadır. Bunun peygamberlere bir san olarak verildiği kabul edilmekte ve kıyamet gününden önce gökten inerek ***Deccal***'i öldürüp bütün insanları mutluluğa erdirecek olana da ***Mehdi*** denilmektedir. Böylesi bir güce sahip olan ***Mehdi***ye kurşun işlemeyeceği, kendisinin öldürülemeyeceği yolunda bir varsayım da yaygınlaşmıştır.

İslamiyette en tutucu tarikatlardan biri olan ***Nakşibendilik,*** Şeyh Sait ayaklanmasında da etkili olmuştu. Şeyh Esat'ın da Şeyh Sait ile

ilişkisi bulunduğu anlaşılmıştı. Halifeliğin kaldırılması, medreselerin, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması, öğretimin birleştirilmesi, Medeni Yasa'nın kabul edilmesi gibi laik düzen ve dünya görüşü doğrultusunda gerçekleştirilen devrim hareketleri, dinsel kurallara bağlı çevrelerin tepkilerine yol açmıştı. 1928 Ocağında Anayasada yapılan değişiklikle devletin dininin İslam olduğu ve TBMM görevleri arasında bulunan "***Şeri hükümlerinin yerine getirilmesi***" hükümleri metinden çıkartılmış ve Cumhurbaşkanı ile milletvekilleri yeminlerinin sonlarındaki "***Vallahi***" deyimi de "***Namusum üzerine söz veririm***" biçiminde değiştirilmişti.

Bunlar eski düzeni savunan ve ilk fırsatta ona dönülmesini arzulayan çevreleri yeniden harekete geçirmişti. Ancak düşüncelerini açıkça söyleyip ortaya çıkmak istemediklerinden gizliden gizliye hazırlanmaya koyulmuşlardı. Bunun için de tarikatlar aracılığı ile taraftarlarını çoğaltıp vakti gelince eyleme geçmeyi yeğlemişlerdi. 1930 başlarında ülkede toplumsal, siyasal ve ekonomik nedenlerle sezilmeye başlanan sıkıntılar ve hele Serbest Parti'nin kuruluşu, bu gibilerin çabalarını daha da artırmıştı. Laik Cumhuriyet konusunda başta belirlenen ilke birliğine karşın gittikçe sertleşen parti çekişmeleri ve belediye seçimleri, CHP'ne ve devrime karşı olan bazı kişi ve grupların SCP'ne girmelerine ya da ona yandaş görünüp kendi düşünceleri doğrultusunda çalışmalarına olanak hazırlamıştı. Yeni parti toplantılarında hükümetin açıkça suçlanması, hatta zaman zaman dinin elden gittiğinden, kadınların yüzlerinin açıldığından, zorla şapka giyildiğinden söz edilmesi şeriat düzenine dönmek isteyenleri cesaretlendirmişti.

Hükümetin güçsüz göründüğü bu ortam içinde, kendine taraftar bulup ***Mehdi*** olduğunu öne süren Giritli Derviş Mehmet de harekete geçmeye karar vermişti. Halifeliğin geri geldiğini, Cumhuriyet düzeninin sona erdiğini açıklamak için İzmir ya da Manisa gibi güvenlik güçlerinin hemen işe el koyabilecekleri büyük kentleri değil, o yıllarda 4-5000 nüfuslu küçük bir kasaba olan Menemen'i seçmişti. Yunan işgalinde yakılıp yıkılan kasaba kendi yaralarını sarmaya çalışıyordu. Bir kısmı yeni gelen göçmenlerden oluşan halk, ekonomik sıkıntıların da etkisiyle son belediye seçimlerinde ***Serbest Cumhuriyet Partisi***'ni desteklemiş, onun adayına oy vermişti.

6 Aralık 1930'da Menemen'de harekete geçmeye karar veren Giritli Mehmet ve arkadaşları Şamdan Mehmet, Sütçü Mehmet ve Mehmet Emin, 2 silah edinerek ***Paşaköy***'e doğru yola çıkmışlardı. Orada yanlarına bir de köpek almışlar ve ona "***Yedi uyurlar / mağarada uyuyanlar***" (***eshab-ı kehf***) efsanesinde yol gösterici sanılan köpeğin adı olan ***Kıtmir*** demişlerdi. ***Paşaköy***'den 1924'de Rumeli'den gelen göçmenlerin yerleştiği ***Bozalan*** köyüne geçen Mehmet ile yanındakiler, yakındaki ***Sünbül-***

ler'de 15 gün boyunca zikredip eyleme hazırlanmışlardı. Sanıklardan birinin sonraki sorgulamada açıkladığına göre, Menemen'e gidip oradaki Hoca Saffet Efendiyle buluşmak ve hükümete el koyup İstanbul'daki Esat Hoca'ya telgraf çekerek tekkeleri açmak kararını almışlardı.

Bu amaçla 23 Aralık 1930 sabahı erkenden Menemen'e gelen Giritli Derviş Mehmet ve adamları doğruca çarşı içindeki Müftü Camisine gitmişlerdi. Silahlı olarak camiye giren Mehmet, sabah namazına gelmiş olan 8-10 yaşlı kişiye kendisini ***Mehdi*** olarak tanıtmış, dini korumaya geldiğini, 70.000 kişilik halife ordusunun da yakında gelip kavuşacağım öne sürmüştü. Arkasından camideki ***Sancak-ı Şerif*** denen üzerinde âyetler yazılı yeşil bayrağı almış ve öğleye kadar bu sancağın altında toplanmayanların kılıçtan geçirilecekleri tehdidini savurmuştu. Bundan sonra belediye meydanına yönelen Derviş Mehmet, şeriatın simgesi sayılan bayrağı bir çukura diktirerek etrafında tekbir getirip zikre başlamıştı. Bu arada da halka "***Ey Müslümanlar! Ne duruyorsunuz? Halife Abdülmecit sınıra geldi, sancak-ı şerif çıktı, gelin altında toplanalım, şeriat isteyelim***" diye seslenmişti. Şapka giyenlerin kâfir olduğunu, yakında yine fes giyileceğini de öne sürmüştü.

Bu arada durumu haber alan jandarma bölük komutanı, Derviş Mehmet'in etrafına 100 kişi kadar bir kalabalığı topladığını ve onların sahte Mehdiyi alkışladıklarını görünce askeri birlikten yardım istemek gereğini duymuştu. Alay komutanlığı da yedeksubay Asteğmen Kubilay'ı birliğiyle olay yerine göndermişti.

Girit'ten göç eden bir ailenin çocuğu olan 1906 doğumlu Kubilay'ın asıl adı Mustafa Fehmi'dir. Terzi çıraklığı yaparken öğretmen olmayı istemiş, sınava girmiş ve 1926'da Bursa Öğretmen Okulundan mezun olmuştu. Heyecanlı, atak bir genç olarak tanınmıştı. Atatürk'ün öncülük ettiği devrimin ateşli savunucularından biri olmuştu. Türk tarihinden de esinlenerek adına Kubilay'ı da eklemiş ve öylece anılmıştı. Verilen görev üzerine kışladan çıkarken silahını bile almamıştı, emrindeki takımın erlerinde ise yalnızca manevra mermileri bulunmaktaydı.

Süratle olay yerine yetişen Kubilay, erleri geride bırakıp yalnız başına Derviş Mehmet ve adamlarına doğru yürüyüp sert bir sesle silahlarını hemen bırakıp teslim olmalarını istemişti. Ama o anda Giritli Mehmet silahını Kubilay'a doğru ateşlemişti. Etrafta bulunanlar dağılırlarken yaralanan Kubilay yerden kalkıp cami avlusuna doğru koşmaya başlamış, ancak oraya ulaşınca tekrar yere yığılıp kalmıştı. Bunun üzerine yeşil bayrağın dibindeki torbasından testere ağızlı bir bağ bıçağı çıkaran Giritli Mehmet, adamlarından biriyle Kubilay'ın üzerine saldırmış ve kısa bir mücadeleden sonra başını kesip gövdesinden ayırmıştı. Bununla da yetinmeyen Derviş Mehmet, Kubilay'ın kanını da avuçlarıyla içmiş ve kesik başını bir iple sancağın direğine bağlamıştı!.

Silah sesini duyup olaya müdahale etmek isteyenler genç mahalle bekçileri Hasan ile Şevki olmuştu. Bekçi Hasan hemen tabancasını çekip Derviş Mehmet'in adamlarından birini öldürmüş ama kendisi ve arkadaşı Şevki de ayaklananlar tarafından öldürülmüşlerdi. Alaydan gönderilen makineli tüfek birliği bunlar olup bittikten sonra meydana ulaşabilmişlerdi. Komutanın teslim ol çağrısına ayaklanmacılar "Bize kurşun işlemez" diye cevap verince yaylım ateşi başlamıştı. ***Mehdi*** bozuntusu Derviş Mehmet ile Sütçü Mehmet ve Şamdan Mehmet bu ateşle ölmüş, yaralanan Emrullah oğlu Mehmet ile Hasan adındaki diğer iki kişi sokak aralarına kaçarlarken yakalanmışlardı.

Menemen'de olanlar, tam anlamıyla laik hukuk düzenine ve Cumhuriyete karşı gerici bir ayaklanma niteliğindeydi. Bu nedenle olay, Atatürk'ten başlayarak hükümette, TBMM'de olduğu kadar basında ve kamuoyunda sert tepkiler doğurmuştu. Olayı Edirne'de iken öğrenen Atatürk, 28 Aralıkta orduya yayımladığı başsağlığı bildirisinde, ayaklanmacılara ve onları alkışlayan kişilere duyduğu kırgınlık ve kızgınlığı belirtmek gereğini duymuştu:

"***Kubilay şehit olurken, gericilerin gösterdiği vahşet karşısında Menemen'deki halktan bazılarının alkış tutarak olayı uygun bulduklarını belli etmeleri, bütün Cumhuriyetçiler ve vatanseverler için utanılacak bir durumdur. Vatanı savunmak için yetiştirilen, her türlü iç politikanın ve anlaşmazlığın dışında ve üstünde saygıdeğer bir durumda bulunan Türk subayının, gericiler karşısındaki yüksek görevinin vatandaşlarca yalnızca saygı ile karşılandığına şüphe yoktur...***

"Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyetin ülkücü öğretmen topluluğunun kıymetli üyesi Kubilay'ın temiz kanı ile Cumhuriyet, canlılığını tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır." (***ATTB,*** IV, 546)

Atatürk İstanbul'a döndüğünde Başbakan İnönü, Meclis Başkanı Özalp, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın katıldığı toplantıda Menemen olayının değerlendirilmesi yapılmıştı. Olay Cumhuriyete karşı düşünülerek hazırlanmış bir ayaklanma olarak görüldüğünden, hükümet, 31 Aralıkta Menemen ile Manisa ve Balıkesir merkez ilçelerinde bir ay süreli ***sıkıyönetim*** ilanını kararlaştırmıştı. Konunun TBMM'de görüşülmesi sırasında konuşan İnönü, ayaklanmanın SCP'nin örgütlenmesi sırasında son 3 ay içinde tasarlandığını belirtmişti. Meclis ***sıkıyönetim*** kararını onaylamış ve süre daha sonra 1 ay daha uzatılmıştı.

Öte yandan, suçluların yargılanmaları için Korgnl. Mustafa Muğlalı başkanlığında bir askeri mahkeme oluşturulmuştu. Yakalananlar dışında olayla ilgili görülen Şeyh Esat ve diğerleri de tutuklanıp Menemen'e

getirilmişlerdi. 5 Ocak 1931 günü başlayan duruşmalarda, olayın bölge halkının tümünce düzenlenen ya da tek merkezden yönetilen bir nitelikte olduğunu kanıtlayan bulgular elde edilememişti. Sonunda Şeyh Esat'ın oğlu Mehmet Ali ile çoğu Giritli ve Rumeli göçmeni olan 36 sanık hakkında ölüm ve 41 sanık hakkında da çeşitli hapis cezaları verilmişti. Yaşlı olan Şeyh Esat ile yaşları küçük olan sanıkların cezaları hapse çevirilmişti. İdam cezaları TBMM'nce onaylanmıştı. Ancak bu arada Şeyh Esat hapishanede öldüğünden geriye kalan 28 kişi, 3 şubat 1931'de Menemen'de idam edilmişlerdi.

Ayaklanmalarının nedenleri ve boyutları ne olursa olsun, Kubilay adı, laik Cumhuriyet düzeni için bir simge oluşturmuştu. Bu nedenle ***Cumhuriyet*** gazetesinin girişimiyle Menemen'de bir anıt yaptırılmıştı. Öneri o sırada Viyana'da bulunan Nadir Nadi'den gelmişti. Granitten örülmüş büyük bir bloktan sonra birbirine kenetlenmiş üç sütunla anıtın ön yüzünde Atatürk'ün gençliğe seslenişi ve üstünde, elindeki çelik mızrağı ile gericiliği ezmeye hazır, tunçtan bir genç heykeli vardır. Ön yüzünde Kubilay'ın, iki yanında ise Bekçi Hasan ile Şevki'nin adları yazılıdır. Halktan toplanan paralarla yapılan anıt, 24 Aralık 1934'de görkemli bir törenle açılmıştı.

E) EKONOMİDE DEVLETÇİLİK

1923 ***İzmir İktisat Kongresi***'nde, özel girişimciliğe ağırlık vermekle birlikte devletin öncülüğünü ve yönetimini de tanıyan bir tür ***karma ekonomi*** siyasası kabul edilmişti. Ancak ülkede birikmiş bir sermaye ve ona sahip bir kesim bulunmadığından, önemli ekonomik girişimlerin genelde devletçe yapılması gerekmişti. İnönü hükümetlerinin ön plana aldığı demiryolu siyasası da, yatırımlarda ve işletmecilikte devlete ağırlık verilmesini gerektirmişti. 1923'ten 1930'lu yıllara geçilirken ülkedeki gelişmeler ve dünyaya yayılan 1929 ekonomik bunalımının etkileri, Türkiye ekonomisinde ***Devletçilik*** diye adlandırılan sistemin egemen olması sonucunu doğurmuştu. Böylece uygulamaya konulan sistem önce CHP'nin programına girecek, arkasından ***Kemalizm***in ya da ***Atatürkçülüğ***ün ilkeleri arasında yer alacaktı.

1) DEVLETÇİLİĞE GEÇİŞİN NEDENLERİ

Devletçilik, Türkiye'nin gereksinmelerinden doğmuştu. 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde, dolaşımdaki para '158.748.563' kâğıt lira-

dan ibaretti. Bunun karşılığında 500.000 altın liralık bir kıymet ile, 116.497.925 Fransız Frangından oluşan bir fon mevcuttu. Dış ödemelerde ölçü alman ***'1' İngiliz Lirası= 763 kuruş*** olarak saptanmıştı (1 dolar=144 kuruş). Ancak dış ticaret açığı ve 1929 bunalımı nedeniyle sterlin 1929 başında 944 kuruşa, 1930 sonlarında ise 1.115 kuruşa fırlamıştı.

Bu nedenle 1930 Şubatında ***Türk Parası Kıymetini Koruma Yasası*** çıkartılarak hükümetin kambiyo piyasasını yönlendirmesi yoluna gidilmişti. Ayrıca İngiltere, altın esasından ayrılınca Türk parası Fransız Frangına bağlanmıştı. Buna göre "***1 TL= 6,363 frank***" olarak hesaplanacaktı. Buna paralel olarak para hareketlerini düzenleme görevini üstlenen ***Türkiye Merkez Bankası*** da kurulmuştu.

Öte yandan bütçelerin açık vermesi önlenememişti. 1923'te bütçe geliri 93.637.000, gideri ise 144.923.000 lira olarak düzenlenmişti. Fakat gerçekte harcamalar 150.926.000 lirayı bulmuş, gelir ise 111.271.000 TL.'de kalmıştı. 1929 bütçesi, 220.546.000 gelir ve 195.555.000 gidere göre gelir fazlası umuduyla düzenlenmişti. Ancak gelir 186.582.000 TL'de kalırken, harcamalar 213.367.000'e çıkmış ve bütçe 26.785.000 TL. açık vermişti (***İkinci Adam,*** I, 366-372).

Kısacası, ticaret dengesindeki, ödemeler dengesindeki ve bütçedeki açıklar kapatılamamıştı. Ama bütün bu olumsuzluklara karşın yurdun imarına çalışılmış, demiryolu siyasası yürütülmüş, yabancıların elindeki işletmelerin birçoğu satın alınmış, üstlenilen Osmanlı borçlarının taksitleri de ödenmişti. Liberal ekonomi yanlısı ***Serbest Cumhuriyet Partisi,*** "memleketin bütün işlerini tek bir kuşağa yüklüyorsunuz, devletçilik yapıyorsunuz!" diye CHP'ni ve İnönü hükümetini suçlarken iktidar partisi devletçiliğe daha da sarılır olmuştu!

2) TANIM VE İÇERİK

Devletçilik çok değişik biçimlerde tanımlanmakta ve değerlendirilmektedir. Oysa onu benimseyenlerin, parti ve hükümet programlarına alarak uygulayanların daha o günlerde yaptıkları tanımlar gözönüne alınacak olursa, yorumlardan çoğunun kişisel düşünceler olduğunu kabul etmek gerekir.

1931'de yazılan ve Atatürk'ün denetiminden geçmiş olan ***Medeni Bilgiler***'de şu tanım yapılmıştır:

"Bizim izlemeyi uygun gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün üretim ve dağıtım araçlarını kişilerden alarak, ulusu büsbütün başka esaslar çerçevesinde düzenlemek gayesini güden, özel ve ki-

şisel girişim ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kollektivist, komünizm gibi bir sistem değildir. Bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel çalışma ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar ulusu refaha, memleketi bayındırlığa eriştirmek için ulusun genel ve yüksek yararlarının gerektirdiği işlerde –özellikle ekonomik alanda– devleti eylemli olarak ilgilendirmektir. (***MB***, 48)

Aynı yıl hazırlanan ***Tarih IV***'de de devletçiliğin tanımı olarak ***Medeni Bilgiler***'deki anlatımın ikinci paragrafı alınmıştı (s.183).

Bu tanımın doğrudan doğruya Atatürk'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Afet İnan'ın aktardığına göre, bir keresinde Atatürk kendisine ***"Devletçilik fazilettir"*** diye bir tanım yazdırtmış, ama hemen arkasından "Canım olmadı bu iş. Devletçilik ile faziletin ilgisi yok, çiz onu" demiş ve yeni bir formül için çalışılmasını istemiştir. Ş. Süreyya Aydemir'in eklediğine göre de ***Medeni Bilgiler***'deki tanım bunun sonunda belirlenmiştir (***AESY***, 74).

17 Mayıs 1931'de toplanan CHP III. Kurultayında ***Devletçilik*** bir parti siyasası olarak kabul edilmiş ve programa alınmıştır. O kurultayda Atatürk'ün tuttuğu notlarda, CHP'nin "***demokrat ve laik***" olmanın yanında "***devletçi ve korumacı***" (***himayeci***) olduğu belirtilmiştir. Buna ilişkin olarak da gene Atatürk'ün el yazısı ile şu açıklama yapılmıştır: "***Bireysel girişimcilik ve gelişme (ferdi teşebbüs ve inkişaf) esastır.***"

CHP'nin 9 Mart 1935'te toplanan Dördüncü Büyük Kurultayında, yeniden düzenlenen programda ise, ***Devletçilik***, uygulamanın nasıl olacağını da gösteren daha ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır:

"***Özel kınav (faaliyet) ve çalışma esas olmakla beraber, en az zamanda ulusu genliğe (refaha) ve yurdu bayındırlığa kavuşturmak için, ulusun genel ve yüksek yararlarının gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda devleti eylemli olarak ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır.***

"Devlet, doğrudan doğruya ekonomik girişimlerde bulunmakla beraber, özel girişimlere önverir ve yapılmakta olan işleri düzenler ve kontrol eder. Devletin doğrudan doğruya hangi ekonomik girişimlerde bulunacağını ancak ulusal yüksek yararlar gösterir. Bu lüzum üzerine, devletin doğrudan doğruya kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişimci elinde bulunuyorsa, onun alınması, ancak özel bir yasa çıkarmaya bağlıdır. Bu yasada özel girişimcinin uğrayacağı zararın devlet tarafından ödeme şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç olasılıkları hesaba katılmaz."

Okul kitaplarına kadar giren bu tanımlar, ayrıntıları belirlenmiş olan ***devletçilik*** ilkesinin özel girişime açık bir ekonomik sistem olarak

düşünüldüğünü kanıtlamaktadır. Yalnız Atatürk değil, o yıllarda bu ilkeyi uygulayan yetkililer ve sorumlular, İsmet İnönü ve Celal Bayar da devletçiliği bu içeriği ile algılamışlardı. Devletçiliğin dönemin bir zorunluluğu olarak ortaya çıktığını her vesileyle belirten İnönü, son yıllardaki bir söyleşisinde şunları söylemişti (***Cumhuriyet,*** 23 Aralık 1985):

"Bana her zaman devletçiliğimizin hangi konulara karışıp, hangilerine karışmayacağını tayin edelim demişlerdir. Güya özel kesim, herhangi bir işe giriştiği vakit devletleştirileceğinden korkarmış! Bu korkuyu mazur gösterecek bizim hayatımızdan bir tek misal gösterilemez. ***Hiçbir sanayi girişimini kamulaştırmamışızdır.*** Tersine, devletçilikle bizim yaptığımız fabrikalar örnek olmuş, özel kesim sayısız örneklerini kendileri üretmişler ve geliştirmişlerdir. Devlet elinde olan fabrikaları özel kesime devretmek isteyen kuramcılar, en taşkın zamanlarda isteklerini uygulayamamışlardır. Demek, bizim devletçiliğimizin, özel kesimi alıkoyan, ürküten hiçbir yönü yoktur. ***Bizim devletçiliğimiz, başından ulusu ayrıcalıklardan (Kapitülasyonlardan) kurtarmak için hiç el sürülmemiş kurumları kurmak için yaratılmıştır.***"

Devletçilik ilkesinin uygulayıcılarından o dönemin İktisat Bakanı Celal Bayar da, 1935'te ***İzmir Fuarı***'nı açış konuşmasmda devletçiliğin ne olduğunu, Atatürk'ün yazıp kendisine verdiği şu biçimde belirtmişti:

"***Türkiye'nin uyguladığı devletçilik sistemi, XIX. yüzyıldan beri sosyalizm kuramcılarının ileri sürdükleri düşüncelerden alınacak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye özgü bir sistemdir.***

"Devletçiliğin bizce anlamı şudur:

'Bireylerin özel girişimlerini ve kişisel faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir ulusun ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını karşılamadığını ve birçok işlerin yapılmadığını gözönünde bulundurarak, memleket ekonomisini devletin eline almak, Türkiye vatanında yüzyıllardan bu yana bireysel ve özel girişimle yapılmamış olan şeyleri bir an önce yapmak istedi ve kısa bir zamanda yapmayı başardı. Bizim izlediğimiz bu yol, görüldüğü gibi liberalizmden de başka bir sistemdir." (Atatürk Devri Fikir Hayatı, I, 290)

İ. İnönü hükümetlerinde görev alan, Türk devriminin ateşli savunucularından Mahmut Esat Bozkurt da devletçiliği, "***özel mülkiyeti tanıyan, fakat insanın insan tarafından sömürülmesini önlemek ve ulusal kalkınmayı başarmak için, devlete ekonomik işlerde kontrol ve girişim hak ve yetkilerini kabul eden bir sistem***" diye tanımlıyordu (***Atatürk İhtilali,*** 305). Ama kimi yöneticiler ve milletvekilleri bu terimi yanlış algılıyor, hatta gereksiz buluyorlardı. ***Kemalizmi***, özellikle

de devletçiliği belirli kurallara bağlamak amacıyla çıkartılan ***Kadro*** dergisinin öncüsü Yakup Kadri Karaosmanoğlu, bu konuda şu gerçeği belirtiyor:

"Meclisin % 90'ı devletçiliği, 'devlet taraftarı' olarak anlıyordu. Yani devletçiliğin bir ekonomik sistem olduğu kanaatinde olan kimse yoktu. Hatta bana derlerdi ki 'Canım bu ne demektir? Biz hepimiz bir partiyiz, hepimiz devlet taraftarıyız. Bütün işleri devlet mi ele alacak? Olmaz böyle şey'... Hatta Fransa'da okumuş kimseler, sistem ***Etatist***'i devlet kapitalizmi veya monopolcülükle karıştırarak uyguladılar!" ***(AESY, 50)***

Bu bilgisizlik ya da ilgisizlik karşısında devletçiliğin değişik biçimlerde anlaşılması ve uygulanması doğaldı.

Korkut Boratav'ın ayrıntılarıyla belirttiği gibi, 1930'lu yıllarda ekonomide devletçiliğe geçmek bir bakıma kaçınılmazdı. Siyasal liderler "kaygan bir zemin üzerine yerleşmiş görünen iktidarın" ayaklarının altından kayıp gitmemesi için hızlı bir ekonomik atılım yapmak gereğini duymuşlardı. Yeni kurulan ***Serbest Cumhuriyet Partisi*** dünyayı saran ekonomik bunalımın etkisi ile iyice ağırlaşan ekonomik güçlükleri, CHP aleyhinde kullanmasını bilmişti. Milli Mücadeleden zaferle çıkan bir kadroyu temsil ettiği için kamuoyunda büyük bir saygınlığı bulunan CHP, son 7 yıl içinde bunun bir kısmını yitirmiş görünüyordu. SCP'nin kapatılmasından sonra bir yurt gezisine çıkan Atatürk de hükümete karşı duyulan hoşnutsuzlukların kaynağının ekonomik sorunlar olduğunu saptamıştı. Öte yandan, ulusal bağımsızlığa saygılı olmak koşuluyla gelmesi beklenen yabancı sermaye Türkiye'de yatırım yapmaya hevesli görünmüyordu. Yerli özel sermaye de başarılı olmuş sayılamazdı. Üstelik kısa dönemli kârlar için uzun dönemli kamu çıkarlarının çiğnendiği görülmüştü. Devletin özel girişimcilerle kurduğu ortaklıklar devlet hazinesi aleyhine sonuçlar doğurmuştu. Kısacası, ülkede "***liberal***" ağırlıklı bir ekonomi siyasası uygulanırken dünya bunalımının Türkiye'de de hızla etkisinin artması devletçiliğe geçişi zorlamıştı.

Atatürk, SCP'nin kapanmasından sonra kamuoyunun tepkisini saptayabilmek için uzun bir yurt gezisine çıkmıştı. 1930 Kasımından 1931 Martına kadar süren bu gezide yanına İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve CHP adına Recep Peker ile birlikte değişik kuruluşların temsilcilerini de almıştı. Geziye katılan İstanbul Liman Şirketi Müdürü Ahmet Hamdi Başar'ın saptadığı ekonomik durum hiç de iyimser değildi. Her yerde işlerin gittikçe azaldığından yakınılmıştı. Kayseri'de Kurtuluş Savaşı öncesinde halı dokuyan 12.000 tezgâhın sayısı 7.000'e düşmüştü. ABD Türk halılarına ağır gümrük koyduğundan halı ihracı durmuştu. Tarım ürünlerinin fiyatı düştüğünden çiftçiler ekim için harcadıkları parayı sattıkları üründen elde edemez olmuşlardı.

Siyasal kadroların içinde yer alanların bir kesimi de bu bunalımlı

dönemi sıkıntı çekmeden geçirmek için çeşitli yollara başvurmaya yönelmişlerdi. Gezi sırasında Samsun gibi belediye seçimlerinde SCP'ye oy vermiş olan kentlerde CHP ve hükümete karşı duyulan kırgınlık daha da belirgin olarak gözlenmişti.

Atatürk, gördüklerinin ve kendisine verilen bilgilerin etkisiyle gezi süresince yanındakilerle sorunların nasıl çözüleceğini tartışmak gereğini duymuş ve köklü bazı önlemler almak gerektiğine karar vermişti. Bu önlem ***devletçilik*** siyasasının uygulaması olmalıydı. Nitekim CHP'nin İzmir İl Kongresinde dile getirilen isteklerden sonra yaptığı konuşmada bunu açıklamıştı:

"***Partimizin izlediği program, bir yönüyle tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla birlikte, ekonomi açısından devletçidir.*** Bu nedenle partimize dayanan Cumhuriyet hükümetinin her görüş açısından vatandaşların hayatıyla, geleceğiyle ve refahıyla ilgilenmesi doğaldır. Halkımız yaradılışıyla devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten istemek için kendisinde bir hak görüyor. Bu nedenle ulusumuzun yaratılışı ile partimizin programında tam anlamıyla bir uygunluk vardır. Bu yönde yürüyeceğiz. Ve başarılı olacağımızdan kuşkum yoktur." (***ASD***, II, 262)

Öte yandan seçimlerin yenilenmesine karar verildiğinde, Atatürk CHP Başkanı olarak yayımladığı 21 Nisan 1931 günlü bildiride, partinin ***devletçi*** olduğunu açıkça ilan etmişti. Seçimlerden sonra toplanan CHP Kurultayında, devletçiliğe ve ekonomide devlet korumacılığına karar verilince de uygulamaya geçilmişti. Uygulayıcı olarak İş Bankası'nın kurulmasında ve gelişmesinde başarı gösteren Celal Bayar seçilmiş ve kendisi İktisat Bakanlığına getirilmişti. Devletçilik ilkesi benimsenince buna ilişkin yasal düzenlemeleri gerçekleştirmek amacıyla 1932 Temmuzunda bir dizi yasa kabul edilmişti. Ancak bu yasalar belirli çevrelerin tepkisine yol açmış, bunun sonunda İktisat Bakanı Mustafa Şeref istifa etmek zorunda kalmıştı. Böylece Bayar 9 Eylülde bakanlığa atanmışı.

Korkut Boratav'ın değerlendirmesine göre, 1932'de hızla girişilen ***devletçilik,*** 1933'de yumuşamış, 1934-1937 yıllarında da rayına oturmuştu. 5 Şubat 1937 değişikliğinde Anayasaya girmişti. Ancak Atatürk'ün son yılında Celal Bayar'ın bu kez Başbakan olmasıyla yeni bir gevşeme aşamasına girilmiş, İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra da "***resmi iktisat siyasası***" olmaktan çıkarılmıştır (s. 133).

3) SANAYİ PLANLARI VE UYGULAMA

Ekonomide devletçiliğin uygulamasına geçilmesi, ülke sanayiinin ivedilikle nasıl kurulacağı sorununu gündeme getirmişti. Çözüm için

Sovyet Rusya'dan esinlenerek sanayileşmenin titizlikle izlenecek bir plana bağlanması uygun görülmüştü. Sermaye azlığı ve sanayiye elverişli bir iç pazarın zayıflığı, batı kapitalizmine uygun bir sanayileşmeye olanak vermemekteydi. Tarıma dayalı Osmanlı ekonomisi bir toprak sanayii yaratamadığı gibi köylüleri de tam anlamıyla toprak sahibi yapamamıştı. Rusya'da Bolşevik ihtilalinden sonra girişilen sanayileşme hareketleri ise dikkati çeken bir aşamaya ulaşmıştı. Bu nedenle Sovyet sanayi planlarının örnek alınması yeğlenmişti.

Bu amaçla çağırılan Prof. Orlof başkanlığındaki bir Sovyet heyeti 1932 Ağustosunda Türkiye'ye gelmişti. Sovyet uzmanlar, kurulması gerekli görülen sanayi kuruluşlarına ilişkin raporlarını İktisat Bakanı Celal Bayar'a vermişlerdi. Bakanlıkça gözden geçirilen ve yeniden yazılan raporun 16 Aralık 1933'te Bakanlar Kurulunda görüşülmesine başlanmıştı. ***Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı*** adıyla kabul edilen (17 Nisan 1934) planın uygulama görevi ***Sümerbank***'a verilmişti.

Plan, 15 üretim kolunda 1932'ye kadar olan gelişmeleri inceledikten sonra, 1938 yılı sonuna kadar kurulması öngörülen işletmelerin nerelerde kurulması gerektiğine ve bunların yatırım tahminlerine ilişkin bilgileri içermekteydi. Son bölümünde ise kurulacak Jeoloji Enstitüsü, mesleki öğretim ve planın uygulanması için gereken kaynakların nasıl sağlanacağı hakkında bilgiler verilmekteydi. Toplam yatırımların % 5'inin İş Bankası, geri kalanının da Sümerbank'ça yapılacağı düşünülmüştü. Yatırımların dörtte biri Sovyetler'den getirtilecek tesisler ve onlardan alınacak kredilerle gerçekleştirilecekti. Planda demir sanayiin Karadeniz Ereğlisi'ne bağlı yerlerde ve sahilden biraz içerilerde, kâğıt sanayiin de İzmit'te kurulması önerilmişti.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı hazırlayan Sovyet heyeti dışında, 1933 Haziranında ülkenin ekonomik durumunu incelemesi için Mr. Hınes başkanlığında bir ABD heyeti de çağrılmıştı. İki hafta boyunca Ankara'da ve İstanbul'da incelemeler yapan Hınes, kısa bir rapor vererek geri dönmüştü.

Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanmasına çalışılırken, 1936'da ikinci bir plan için hazırlıklara başlanmıştı. İktisat Bakanı Bayar'ın girişimiyle o yılın ilk günlerinde Ankara'da bir ***Sanayi Kongresi*** düzenlenmişti. Bunun açılışında konuşan Bayar, Türkiye'nin hammadde pazarı olmaktan çıkıp sanayileşmesinin zorunlu olduğunu belirttikten sonra, bu girişimde özel sermayeye de yer verildiğini vurgulamıştı:

"Biz hem yapıcı, hem yaptırıcı bir kuvvet olarak kalmak istiyoruz. ***İktisat Bakanlığının izlediği güdümlü ekonomi politikasının dayandığı prensip, yapmak ve yaptırmaktır.*** Yaptırmak kısmının içerisinde özel girişimcilik ve özel sermaye geliyor."

Atatürk'ün yazdığı ve kendisinin 1935 İzmir Fuarı'nın açılışında okuduğu devletçilik tanımını yineleyen Bayar, dokuma ve şeker sanayi kuruluşları için devlet ile özel sektör arasında bir sınır belirlediklerini söylemişti. Kurulması düşünülen demir ve çelik sanayi için yatırım bedellerinin bakır ve kurşun gibi madenlerle ödenmesinin istendiğini de eklemişti.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, hazırlanmış olduğu halde resmen kabul edilip yürürlüğü konamamıştı. 1937'de 3 yıl süreli bir ***Maden Programı***'nın uygulanmasına başlanmıştı. 16 Eylül 1938'de Atatürk'ün ölümünden 1,5 ay önce de bir Bakanlar Kurulu kararı ile ***Dört Yıllık Plan*** yürürlüğe konmuştu. Böyle olduğu halde savaş olasılıklarının artması bu planın da gerçekleşmesini olanaksız kılmıştı. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra yeni bir Bakanlar Kurulu kararı ile (3 Mart 1939) sözkonusu planda öngörülen hedeflerin çoğu ertelenmişti.

Plan çerçevesinde alınan önlemler Türkiye'yi 1932'den başlayarak dünyadaki ekonomik bunalımın etkilerinden kurtarmada büyük etken olmuştu. Ayrıca sanayileşme yolunda atılım yapma olanağı bulunmuştu. 1929'dan sonra ithal edilecek malların hacmi kotalara bağlanarak sınırlanmıştı. Böylece 1932'den sonraki dönemde ticaret bilançosu 1938'e kadar fazla olarak kapanmıştı.

Kamu İktisati Kuruluşları KİT'ler ancak bu önlemlerle kurulabilmişti. Sanayi kuruluşları için gereken kaynakları yaratmak ve bunları yönlendirmek amacıyla 1925'te kurulan ***Sanayi ve Maadin Bankası*** daha sonraları ***Devlet Sanayi Ofisi*** ve ***Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası*** diye iki kısma ayrılmıştı. Beş yıllık sanayi planının hazırlandığı 1933'te bunu uygulamak amacıyla bu iki kurum ***Sümerbank*** adıyla birleştirilmişti. Gene bu plan çerçevesinde madencilik ve enerji kaynaklarını bulmak ve bunları işletmek için 2 Haziran 1935'te ***Etibank*** kurulmuştu. Bunları 1937'de bir KİT olarak örgütlenen ***Denizbank*** izlemişti.

KİT'ler aracılığıyla yapılan yatırımlar sonucunda Türkiye'deki sabit sermaye oluşumunda büyük artışlar sağlanmıştı. Bunun "***gayrisafi" katkılı ulusal gelir***e oranı, 1926'da % 2 iken, 1939'da % 6'ya çıkmıştı. Yalnızca imalat sanayi ve madencilik kesiminde ise oran % 50'yi bulmuştu. Sanayi yatırımlarının toplam yatırım içindeki payı da % 30'a yükselmişti.

1924'de demiryolu, bankacılık, ticaret, imalat, madencilik, elektrik, havagazı vb... alanlarda iş gören 94 yabancı sermayeli şirketten 22'si satın alınarak ulusallaştırılmıştı. Bu arada yabancıların elindeki demiryollarının tümü de satın alınmıştı. Cumhuriyetten önce yapılmış olan 4.177 km.'ye, 2.954,680 km. daha eklenerek demiryollarının uzunluğu 1938'de 7.132,135 km.'ye çıkarılmıştı. Yabancı sermayeye dayanan sa-

nayileşme modeli yerine özkaynaklara dayanan "yarı-otarşik" bir sistemin uygulanmasına özen gösterilmişti. Öyle ki 1939 yılına gelindiğinde Türkiye şeker, çimento, kereste, kauçuk ve deri ürünleri alanlarında kendi gereksinmelerini tümüyle karşılayacak duruma gelmişti. Ulusal gereksinime yeterlilik yünlü dokumalarda % 83'e, pamuklularda % 43'e, kâğıt ve mukavvada % 32'ye ve cam eşyada % 63'e yükselmişti.

Bu gelişmeler sonunda Atatürk'ün hayata gözlerini kapamadan önceki aylarda Türkiye'nin ekonomik durumu şöyle özetlenebilir: Nüfus 16.916.000 olarak tahmin ediliyordu. 303 milyon liraya yükselen genel bütçe artık gelir fazlası vermeye başlamıştı. Piyasa fiyatlarına göre ulusal katıksız (brüt) hasıla, 1.634.000.000 lira hesaplanıyordu. Kalkınma hızı % 14'e yükselmişti. Ulusal gelirin % 47,4'ü tarımdan, % 11,2'si imalat sanayiinden, % 10'u ticaretten, % 4,6'sı inşaattan ve % 4,1'i de serbest mesleklerden sağlanıyordu. Merkez Bankasındaki döviz miktarı 36 milyon dolar idi, ayrıca 26 ton altın bulunuyordu. Bankalardaki tasarruf hesaplarında 110,4 milyon, ticaret hesaplarında da 180 milyon lira vardı. Cumhuriyet altınının değeri 11 lira 12 kuruş idi (F. Ergin, 199).

Gerçekleştirilen sanayi yatırımları arasında şu önemli kuruluşlar bulunuyordu:

Demir–Çelik	Karabük Fabrikası. Temeli 3 Nisan 1937'de atılmıştı. İşletmeye 1939'da başlanmıştır.
Kömür İşletmeleri:	Ereğli Kömür Şirketi: 1936'da satın alınmıştı.
Bakır	Ergani Fabrikası.
Dokuma	Nazilli, Ereğli, Kayseri bez fabrikaları ile Bursa İpek-İş Fabrikası işletmeye açılmış, Malatya Bez Fabrikasının temeli atılmıştı (25 Mayıs 1937). Gemlik Suni İpek Fabrikası 1938 Şubatında hizmete girmişti. Hereke Fabrikası da ıslah edilmişti.
Kâğıt–Karton	İzmit Fabrikası (Açılışı: 6 Kasım 1938).
Şeker	Uşak, Turhal, Alpullu, Eskişehir (Açılışı: 5 Aralık 1933).
Demir Ocakları	Divriği (Sıvas). İşletmeye açılması: 17 Mayıs 1938.
Denizcilik	Gölcük Tersanesi. Burada ilk Türk denizaltısı da yapılmıştı.
Baraj	Ankara, Çubuk. Kentin su ihtiyacı için yapılmıştı. Açılışı: 3 Kasım 1936.

3. KİTAP, 1. BÖLÜM SONU

EKLER

I– ŞER'İYE VE EVKAF BAKANLIĞININ KALDIRILMASINA İLİŞKİN YASA

II– HALİFELİĞİN KALDIRILMASINA İLİŞKİN YASA

III– ÖĞRETİMİN BİRLEŞTİRİLMESİ (TEVHİD-İ TEDRİSAT) YASASI

IV– 150'LİKLER LİSTESİ

V– TEKKE VE ZAVİYELERLE TÜRBELERİN KAPATILMASINA İLİŞKİN YASA

VI– ATATÜRK'ÜN NİKÂHLANMA KAYDI

VII– ATATÜRK'ÜN EVLENME İZİN BELGESİ

VIII– İKTİSAT ANDI

EK: I

ŞERİYE VE EVKAF VE ERKÂN-I HARBİYE-İ UMUMİYE VEKÂLETLERİNİN İLGASINA DAİR KANUN

(26 recep 1342 ve 3 mart 1340 / 1924)

Kanun No: 429

Madde 1– Türkiye Cumhuriyetinde mâmelâtı nâsa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği hükümete ait olup dini mübini İslâmın bundan maada itikadat ve ibadata için Cumhuriyetin makarrında bir (Diyanet İşleri Reisliği) makamı tesis edilmiştir.

Madde 2– Şeriye ve Evkaf Vekâleti mülgadır.

Madde 3– Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur.

Madde 4– Diyanet İşleri Reisliği Başvekâlete merbuttur. Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır. Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5– Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde bilcümle cevamı ve mesacidi şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyumların vesair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6– Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7– Evkaf, umuru milletin hakikî menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdiriyeti umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Madde 8– Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti mülgadır.

Madde 9– Reisicumhura niyabeten ordunun hazarda emri kumandasına memur en yüksek makamı askeri olmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tesis olunmuştur; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, vezaifinde müstakildir.

Madde 10– Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Başvekilin inhası ve Reisicumhurun tasdiki ile tâyin olunur.

Madde 11– Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi vazifesine müteallik hususatta her vekâletle muhabere eder.

Madde 12– Türkiye Büyük Millet Meclisi muvacehesinde umum askeri bütçenin mesuliyeti Müdafaai Milliye Vekiline aittir.

Madde 13– İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 14– İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

EK: II

HİLAFETİN İLGASINA VE HANEDANI OSMANİ'NİN TÜRKİYE CUMHURİYETİ MEMALİKİ HARİCİNE ÇIKARILMASINA DAİR KANUN

(26 recep 1342 ve 3 mart 1340/1924)

Kanun No: 431

Madde 1– Halife hal'edilmiştir: Hilafet, hükûmet ve cumhuriyet mânâ ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan, Hilafet makamı mülgadır.

Madde 2– Mahlû' Halife ve Osmanlı saltanatı münderisesi hanedanının erkek, kadın bilcümle azası ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memaliki dahilinde ikâmet etmek hakkından ebediyen memnudurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de bu madde hükmüne tabidirler.

Madde 3– İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilânı tarihinden itibaren âzami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4– İkinci maddede mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfûdur.

Madde 5– Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emvali gayri menkûleye tasarruf edemezler. İlişkilerinin kat'ı için bir sene müddetle bilvekâle mahakimı devlete müracaat edebilirler.

Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur.

Madde 6– İkinci maddede mezkûr kimselere mesarifi seferiyelerine mukabil bir def'aya mahsus ve derecei servetlerine göre mütefavit olmak üzere hükûmetçe tensip edilecek mebaliğ ita olunacaktır.

Madde 7– İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki bilcümle emvali gayri menkûlelerini bir sene zarfında hükûmetin malumat ve muvafakati ile tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emvali gayri menkûleyl

tasfiye etmedikleri halde, bunlar hükûmet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8– Osmanlı İmparatorluğunda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dahilindeki tapuya merbut emvali gayri menkûleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9– Mülga padişahlık sarayları, kasırları ve emlâki sairesi dahilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, asarı nefise ve sair bilumum emvali menkûle millete intikal etmiştir.

Madde 10– Emlâki Hakaniye namı altında olup evvelce millete devredilen emlâk ile beraber mülga padişahlığa ait bilcümle emlâk ve sabık Hazinei hümayun, muhteviyatları ile birlikte, saray ve kasırlar ve mebani ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11– Millete intikal eden emvali menkûle ve gayri menkûlenin tespit ve muhafazası için nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12– İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 13– İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

EK: III

ÖĞRETİMİN BİRLEŞTİRİLMESİ YASASI
TEVHİDİ TEDRİSAT KANUNU
(26 recep 1342 ve 3 mart 1340/1924)

Kanun No: 430

Madde 1– Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur.

Madde 2– Şeriye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususî Vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3– Şeriye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medarise tahsis olunan meballğ Maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4– Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehassısları yetiştirilmek üzere Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.

Madde 5– Bu kanunun neşri tarihinden itibaren terbiye ve tedrisatı umumiye ile müştegil olup şimdiye kadar Müdafaai Milliyeye merbut olan askeri rüştî ve idadîlerle, Sıhhiye Vekâletine merbut olan Darüleytamlar bütçeleri ve heyeti talimiyeleri ile beraber, Maarif Vekâletine raptolunmuştur. Mezkûr rüştî ve idadîlerde bulunan heyeti talimiyelerin ciheti irtibatları âtiyen ait olduğu vekâletler arasında tahvil ve tanzim edilecek ve o zamana kadar ordùya mensup olan muallimler orduya nisbetlerini muhafaza edecektir.

Madde 6– İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 7– işbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

EK: IV

150'LİKLER

1– HAMDİ PAŞA, Kiraz: Vahidettin'in yaveri (1935'te Romanya'da öldü).
2– ZEKİ PAŞA: Hademe-i Hassa Komutanı.
3– ŞABAN AĞA, Kayserili: Hazine-i Hassa Müfettişlerinden (1928'de İskenderiye'de öldü).
4– ŞÜKRÜ: Tütüncübaşı.
5– YAVER: Başmabeyinci, Serkârin.
6– TAHİR, Miralay: Yaver.
7– AVNİ: Başyaver (Mısır'da öldü).
8– EMİN REFİK: Hazine-i Hassa ve Defter-i Hakani Müdürü.
9– MUSTAFA SABRİ: Şeyhülislam.
10– ALİ RÜŞTÜ: Adliye Bakanı (Saraybosna'da öldü).
11– CEMAL BEY: Ziraat ve Ticaret Bakanı, Konya Valisi.
12– HAMDİ, Cakacı: Bahriye Bakanı.
13– RUMBEYOĞLU FAHRETTİN: Maarif Bakanı, Sevres Antlaşmasını imzalayanlardan.
14– REMZİ, Kızılhançerii: Ziraat ve Ticaret Bakanı, Sevres'i imzalayanlardan.
15– HADİ PAŞA: Maarif Bakanı, Sevres'i imzalayanlardan.
16– RIZA TEVFİK BÖLÜKBAŞI: Şûray-ı Devlet (Danıştay) Başkanı, Sevres'i imzalayanlardan.
17– SÜLEYMAN ŞEFİK PAŞA: Harbiye Bakanı, Kuvay-i İnzibatiye Başkomutanı.
18– REŞAT HALİS: Bern Büyükelçisi, Sevres'i imzalayanlardan
19– TAHSİN, Sv. Yzb.: Padişah yaveri.
20– AHMET REFİK, Miralay: Kuvay-i İnzibatiye Komutanı (1930'da Romanya'da öldü).

21– TARIK MÜMTAZ GÖZTEPE: Damat Ferit'in yaveri, Kuvay-i İnzibatiye Mıtralyöz Komutanı.
22– ALİ NADİR PAŞA: İzmir Kolordu Komutanı, Kuvay-i İnzibatiye Komutanı (Mısır'da öldü).
23– FETTAH, Suriyeli: Nemrut Mustafa Divanından, Kuvay-i İnzibatiye Komutanı (Suriye'de öldü).
24– HAKKI, Çopur: Kuvay-i İnzibatiye Komutanı.
25– İSMAİL, Gümülcineli: Bursa Valisi.
26– ZEYNELÂBİDİN, Konyalı: Âyan üyesi.
27– FANİZADE MESUT: Cebelibereket Mutasarrıfı.
28– SADIK BEY, Miralay: Hürriyet ve İtilaf Partisi Başkanı (Ölümü: 1940).
29– HALİL RAHMİ: Bedirhanlı, Malatya Mutasarrıfı.
30– HÜSNÜ, Giritli: Manisa Mutasarrıfı.
31– NEMRUT MUSTAFA PAŞA: Divan-ı Harp Başkanı.
32– HULUSİ: Uşak Belediye Başkanı.
33– MUSTAFA, Hain: Adapazarı Kaymakamı.
34– HAFIZ AHMET: Tekirdağ Müftüsü.
35– CELAL KADRİ: Afyon Mutasarrıfı.
36– SÂBİT: Afyon Mutasarrıfı.
37– ZEYNEL ÂBİDİN, Adanalı: Hürriyet ve İtilaf Partisi Genel Sekreteri.
38– VASFİ HOCA: Evkaf Bakanı, Âyan üyesi (Romanya'da öldü).
39– ALİ GALİP, Kur. yarb.: Harput Valisi (Romanya'da öldü).
40– AZİZ NURİ: Bursa Vali Vekili.
41– AHMET ASIM: İzmir Kadılığı Müşaviri (Bulgaristan'da öldü).
42– ÖMER FEVZİ: Bursa Müftüsü (Mısır'da öldü).
43– MUSTAFA NATIK: İstanbul Muhafızı (Mısır'da öldü).
44– ÂDİL BEY: İçişleri Bakanı, Âyan üyesi (Viyana'da öldü).
45– MEHMET ALİ BEY: İçişleri Bakanı.
46– SALİM: Edirne Valisi ve Şehremini (Belediye Başkanı) Vekili.
47– İBRAHİM, Hoca Rasih-zade: Kütahya Mutasarrıfı.
48– ABDURRAHMAN: Adana Valisi.
49– ÖMER FEVZİ: Şebinkarahisar Mebusu.
50– ÂDİL, Mülazim (Teğmen), İşkenceci.
51– REFİK, Mülazim, İşkenceci.
52– ŞERİF: Kırkağaç Kaymakamı.
53– MAHMUT MAHİR: Çanakkale Mutasarrıfı (Mısır'da öldü).

54– EMİN PAŞA: İstanbul Merkez Komutanı.
55– SADULLAH SAMİ: Kilis Kaymakamı.
56– OSMAN NURİ: Bolu Mutasarrıfı, İçişleri Bakanı.
57– ÇERKEZ ETHEM
58– ÇERKEZ REŞİT: Ç. Ethem'in kardeşi.
59– ÇERKEZ TEVFİK: Ç. Ethem'in kardeşi.
60– EŞREF, Kuşçubaşı.
61– HACI SAMİ: K. Eşref'in kardeşei (1938'de Mısır'da öldü).
62– ETHEM, Yzb. Küçük: Sivrihisar Komutanı.
63– SAMİ, Düzceli Mehmet oğlu.
64– HALİL İBRAHİM, Burhaniyeli.
65– HACI AHMET: Susurluk'tan, Demirkapılı.
66– BAG OSMAN: Hendek'in Şilli (Sümbülköy) köyünden.
67– İBRAHİM HAKKI: İzmit Mutasarrıfı.
68– SAİT, Biro: Bandırmalı.
69– TAHİR, Berzek: Bursalı.
70– ŞİRİN: Adapazarlı.
71– HÜSEYİN, Kocaömeroğlu: Söke'nin Gül (Tekeli) köyünden .
72– BAKİ KÂMİL: Adapazarı'nın Kapışanbey köyünden.
73– MAAN ALİ.
74– KÂMİL AHMET.
75– HARUNREŞİT: Kirmastılı.
76– SEFER HOCA: Eskişehirli.
77– İSA, Nuri oğlu: Bigalı.
78– KÂZIM: Adapazarlı.
79– YAKUP, Langalı.
80– HAFIZ SAİD: Konyalı (Ölümü: 1938 öncesi).
81– AHMET, Em. Bnb.: (Ölümü: 1938 öncesi).
82– SAİT, Batozog: İzmir'de Davavekili.
83– AHMET NURİ: Şamlı (Ölümü, 1938 öncesi).
84– TAHSİN, Gâvur: İstanbul Polis Müdürü.
85– KEMAL: İstanbul Polis Müdür Yardımcısı.
86– ŞERİF: İstanbul I. Şb. Polis Md.
87– HAFIZ SAİT: İstanbul Polis Başmemuru (Öl. 1938 öncesi).
88– KEMAL, Ispartalı: Emniyet-i Umumiye Müdür Yardımcısı.
89– HACI KEMAL: Arnavutköy Polis Memuru (Öl. 1938 öncesi).

90– NAMIK: Polis.
91– NEDİM: Şişli Komiseri.
92– FUAT: İzmir Merkez Memuru, Yalova Kaymakamı.
93– HACI YUSUF,: Poliçenli', Adana Polis Müdürü.
94– CEMİL, Sakallı: Unkapanı Merkez Memuru.
95– MAZLUM: Büyükdere Merkez Memuru.
96– FUAT: Beyoğlu İkinci Komiseri.
97– SAİT MOLLA: İstanbul gazetesi sahibi (Ölümü: 1938 öncesi).
98– MEVLANZADE RIFAT: Serbesti gazetesi sahibi (Ölümü. 1938 öncesi).
99– HAFIZ İSMAİL: İzmir Müsavat gazetesi sahibi, Darülhikme üyesi (Öl. 1938 öncesi).
100– REFİK HALİT KARAY: Posta Telgraf Genel Müdürü .
101– ALİ SAMİ, Bahriyeli: Bandırma Adalet gazetesi sahibi.
102– NEYİR, Mustafa: Selanik'te Hakikat, Edirne'de Temin gazeteleri sahibi.
103– FERİT: Köylü gazetesi başyazarı.
104– REFİ CEVAT ULUNAY: Alemdar gazetesi yazarı.
105– KADRİ, Pehlivan: Alemdar'dan.
106– FÂNİZADE ALİ HİLMİ: Adana'da Ferda gazetesinden.
107– ÖMER FEVZİ: Trabzonlu, Balıkesir İrşad gazetesinden.
108– HASAN SADIK: Halep Doğruyol gazetesi sahibi.
109– REFET: İzmirli, Köylü gazetesi sahibi.
110– KÂMİL PAŞAZADE SELAMİ: Tarsuslu.
111– KÂMİL PAŞAZADE KEMAL: Tarsuslu.
112– KÜRT HAKKI: Süleymaniyeli.
113– İBRAHİM SABRİ: Mustafa Sabri Hoca oğlu.
114– CEMİL: Bursalı, fabrikatör.
115– ÇERKEZ RAGIP: İngiliz casusu.
116– KAZAK HASAN: Haçinli, Fransız ordusunda subay (Ölümü: 1938 öncesi).
117– ÇERKEZ DAVUT: Eşkıya.
118– ÇERKEZ BEKİR, Bnb.: (Suriye'de öldü).
119– NECİP: Bursalı fabrikatör Cemil'in kayınbiraderi.
120– AHMET HULUSİ: İzmir Umur-ı İslamiye Müfettişi (Öl. 1938 öncesi).
121– MADANOĞLU MUSTAFA: Uşaklı.
122– YUSUF-OĞLU REMZİ.
123– HACI KASIM-OĞLU ZÜHTÜ.

124– OSMAN-OĞLU ŞAKİR.
125– KOÇ ALİ .
126– MEHMET-OĞLU AZİZ: Gönenli.
127– MEHMET-OĞLU OSMAN: Gönenli.
128– HÜSEYİN-OĞLU KARA KÂZIM: Gönenli.
129– ARAP MAHMUT: Gönenli.
130– GARDİYAN YUSUF: Gönenli.
131– ÖMER-OĞLU EYYÜP: Gönenli.
132– ŞERİF-OĞLU İBRAHİM: Gönenli.
133– İBRAHİM ÇAVUŞ: Gönenli.
134– TOPAL ÖMER-OĞLU İSMAİL: Gönenli.
135– MOLLA SÜLEYMAN-OĞLU İZZET: Susurluklu.
136– KURTOĞLU İSMAİL: Manyaslı.
137– HACIBEY-OĞLU CANPOLAT: Kütahya'nın Keçeler köyünden.
138– YUSUF-OĞLU İSHAK.
139– ALİ BEY-OĞLU SABİT.
140– DELİ HASAN-OĞLU SALİM: Gönen'in Balcı köyünden.
141– MEHMET-OĞLU OSMAN: Gönen'in Çerkez mahallesinden.
142– KADİR-OĞLU KÂMİL: Manyas'tan.
143– HÜSEYİN-OĞLU GALİB: Gönen'den.
144– ABDULLAH-OĞLU DELİ KASIM: Kütahya'nın Keçeler köyünden.
145– HASAN ONBAŞI-OĞLU KEMAL: Gönen'in Çerkez mahallesinden.
146– PALLAÇO-OĞLU KEMAL: Kazaklar köyünden.
147– TUĞOĞLU MEHMET AĞA: Kütahya'nın Keçeler Köyünden.
148– ÇERKEZ SAİT-OĞLU SALİH: Manyas'ın Hacı Yakup köyünden.
149– İSMAİL: Manyas'ın Hacı Yakup köyünden.
150– KADİR-OĞLU KÂZIM EFE: Manyas'ın Değirmenboğazı köyünden.

(**Haber Akşam Postası** gazetesi: 31 Mayıs 1938.
Ali Kemal Meral, "Yüzelliliklar Olayı",
Yeni Gazete, 20.VIII.1970)

EK: V

TEKKE VE ZAVİYELERLE TÜRBELERİN SEDDİNE VE TÜRBEDARLIKLARLA BİRTAKIM UNVANLARIN MEN VE İLGASINA DAİR KANUN

Kanun No. 677 Tarihi: 20 Kasım 1925

Madde 1– Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle gerek mülk olarak şeyhinin taht-ı tasarrufunda gerek suver-i aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde hakk-ı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kâmilen sed edilmiştir. Bunlardan usul-i mevzuası dairesinde filhal cami veya mescid olarak istimal edilenler ipka edilir. Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, büyücülük, üfürükçülük ve gaipten haber vermek ve murada kavuşturmak, seyidlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiblik, halifelik, falcılık maksadıyla muskacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iksası memnudur.

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Selatine ait veya bir tarikat veyahut cerri menfaata müstenid olanlarla bilumum sair türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülgadır. Sed edilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar, veyahut bunları yeniden ihdas edenler veya âyin-i tarikat icrasına mahsus velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukardaki unvanları taşıyanlar veya bunlara muhsus hidematı ifa veya kıyafet iksa eyleyen kimseler, üç aydan az olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere ceza-i nakdi ile cezalandırılır.

Madde 2– İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3– İşbu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

1 MART 1950'DE KABUL EDİLEN 5566 SAYILI YASA İLE YAPILAN DEĞİŞİKLİK

1– Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklarla birtakım unvanların men' ve ilgasına dair olan 677 sayılı kanunun birinci maddesinin sonuna aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

"Türbelerden Türk büyüklerine ait olanlarla büyük sanat değeri bulunanlar, Milli Eğitim Bakanlığınca umuma açılabilir. Bunlara bakım için gerekli memur ve hizmetliler tayin edilir. Açılacak türbelerin listesi, Milli Eğitim Bakanlığınca hazırlanır ve Bakanlar Kurulunca tasvip olunur."

EK : VI

ATATÜRK'ÜN EVLENME İHBARİYESİ

BAKİR
MÜNAKÂHAT VUKUAT İLMÜHABERİ SURETİDİR

AKİDLERİ İCRA KILINAN

FATMATÜ'L-ZEHRA LATİFE HANIMEFENDİ	İSİM VE ŞÖHRETİ	ZEVCENİN	GAZİ MÜŞİR MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ	İSİM VE ŞÖHRET VE SIFAT VE SANATI	ZEVCİNİN
İZMİR, 1315	MAHAL VE TARİH-İ VELADETİ		SELÂNİK, 1296	MAHAL VE TARİH-İ VELADETİ	
İSLÂM	MİLLETİ		İSLÂM	MİLLETİ	
İZMİR, FETTAH MAHALLESİ, HANE, 116	ESASEN NÜFUSTAKİ MAHALL-İ KAYDI		GÖZTEPE MAHALLESİ, HANE, 46	ESASEN NÜFUSTAKİ MAHALL-İ KAYDI	
UŞŞAKI-ZÂDE MAHMUD MUAMMER BEYEFENDİ	İSİM VE SIFAT VE SANATI	PEDERİNİN	TÜCCARDAN ALİ RIZA EFENDİ	İSİM VE SIFAT VE SANATI	PEDERİNİN
İZMİR	MAHALL-İ İKAMETİ		—	MAHALL-İ İKAMETİ	
HADİCE ADVİYE HANIM	İSİM VE ŞÖHRETİ	VALİDESİNİN	ZÜBEYDE HANIM	İSİM VE ŞÖHRETİ	VALİDESİNİN
İZMİR	MAHALL-İ İKAMETİ		—	MAHALL-İ İKAMETİ	
Bİ'L-İHALE	İSİM VE ŞÖHRETİ	ZEVC VEKİLİNİN	Bİ'L-İHALE	İSİM VE ŞÖHRETİ	ZEVC VEKİLİNİN
İZMİR	MAHALL-İ İKAMETİ		İZMİR	MAHALL-İ İKAMETİ	
MUSTAFA ABDÜLHAK BEYEFENDİ HAZRETLERİ, İZMİR VALİSİ	İSİM VE ŞÖHRETİ	ŞAHİDİN	MÜŞİR FEVZİ PAŞA	İSİM VE ŞÖHRETİ	ŞAHİDİN
İZMİR	TARİH-İ VELADETİ		—	TARİH-İ VELADETİ	
SERVER-İ YAVER KAYMAKAM SALİH BEYEFENDİ	İSİM VE ŞÖHRETİ	ŞAHİDİN	FERİK KÂZIM KARABEKİR PAŞA HAZRETLERİ	İSİM VE ŞÖHRETİ	ŞAHİDİN
İZMİR	TARİH-İ VELADETİ		—	TARİH-İ VELADETİ	
11 CEMAZİÜLÂHİR 1341	TARİHİ	İZİNNAME	29 KÂNUN-I SANİ 339	TARİHİ	AKD
324	NUMROSU		—	GÜNÜ	

MİHR-İ MÜSEMMA	
MUACCEL	MÜSTEVFİ
	GAYR-İ MÜSTEVFİ
	MÜECCEL
	YEKÛN

BÂLÂDA ESAMİ VE EVSAFI MU
HARRER ZEVC VE ZEVCENİ
ZİKROLUNAN VEKİLLER İLE ŞA
HİDLER HUZURUNDA AKDLEF
İCRA KILINMIŞ OLDUĞUNDA
SİCİLL-İ MAHSUSA KAYIDLAR
NIN İCRASI İÇİN İŞBU İLMÜHA
BER VERİLDİ.

5 KÂNUN-I SANİ, 133

EK: VII

ATATÜRK'ÜN EVLENME İZİN BELGESİ
İZİNNÂME-İ ŞER'İ

Numro	Mihr-i müeccel	Mihr-i mu'accel
324	On dirhem halis gümüş	Beynehümeda ma'lumdur.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ REİSİ BAŞKUMANDAN GÂZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ İBN-İ ALİ RIZA EFENDİ İLE İZMİR EŞRAFINDAN UŞŞAKİ-ZÂDE MUAMMER BEĞEFENDİ HAZRETLERİNİN KERİME-İ İFFET-VESİMELERİ LATİFE HANIMEFENDİ HAZRETLERİNİN MAHZAR-I ŞUHUDDA TARAF-I DÂİYANEMDEN AKDLERİNİN İCRA EDİLDİĞİNİ MÜBEYYİN VESİKA-İ ŞER'İYYEDİR.

Fİ 11 CEMÂZİÜLÂHİRE 1341 VE Fİ 29 KÂNUN-I EVVEL 1339

ŞAHİDLER
MÜŞİR FEVZİ PAŞA HAZRETLERİ
İBN-İ ALİ SIRRI EFENDİ
FERİK KÂZIM KARABEKİR PAŞA HAZRETLERİ
İBN-İ MEHMET EMİN EFENDİ
VALİ-İ VİLAYET MUSTAFA ABDÜLHALİK
BEĞEFENDİ İBN-İ ARSLAN BEĞ
SER-YAVER KAYMAKAM SALİH BEĞEFENDİ
CAFER BEĞ

İZMİR MERKEZ KADISI
ÖMER FEVZİ
İBN-İ HÜSEYİN

İŞBU SURET ASLINA MUTABIKTIR
Fİ 11 SAFER'ÜL – HAYR 1342
FEVZİ
İZMİR VİLAYETİ
MERKEZ KADILIĞI

EK: VIII

MİSAK-I İKTİSADİ ESASLARI

İzmir: 17 Şubat. (1339-1923) açıldığı gün
Saat: 10

Bütün Türkiye'nin Ziraat, Sanayi, Ticaret ve İşçi zümrelerinden müntehap bin yüz otuz beş murahhasın iştirakiyle İzmir'de in'ikad eden ilk (Türkiye İktisat Kongresi)nin müttefikan tesbit ve kabul ettiği (Misak-ı İktisadi) esaslarıdır :

Madde 1– Türkiye, milli hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklâl ile dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde 2– Türkiye halkı milli hâkimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez, ve milli hâkimiyete müstenid olan meclis ve hükümetine daima zahirdir.

Madde 3– Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imâr eder. Bütün mesai iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matûftur.

Madde 4– Türkiye halkı sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir. Çok çalışır; Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar. Milli istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak şiârıdır.

Madde 5– Türkiye halkı, servet itibariyle bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenleri kendi milli istihsali için iletir ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır.

Madde 6– Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımız; taassubdan uzak dindarâne bir salâbet her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman fesad ve propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi bir vazife bilir.

Madde 7– Türkler, irfân ve marifet âşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat her şeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife

verdiği kutsiyet dolayısiyle (Mevlud-i şerif) Kandil gününü, aynı zamanda kitap bayramı olarak tes'id eder.

Madde 8– Birçok harbler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. Türk, mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir. Bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdâd mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yapılmasına çalışır. Hayvanlarına da aynı dikkat ve ehemmiyeti göstermekle beraber cinslerini düzeltir ve miktarlarını çoğaltır.

Madde 9– Türk dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk ilim ve sanat yeniliklerini nerede olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez.

Madde 10– Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever; işlerde inhisar istemez.

Madde 11– Türkler, hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirlerini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.

Madde 12– Türk kadını ve kocası, çocukları iktisadi misaka göre yetiştirir.

Kapandığı gün, 4 Mart 1339
Saat: 11.15

KISALTMALAR

AAMD	—	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
AB	—	M. M. Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber
AD	—	Atatürkçü Düşünce. AKDTYK.
ADMS	—	Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu
AESY	—	Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri
AH	—	Atatürk'ten Hatıralar
AHD	—	Atatürk'ün Hatıra Defteri
AKH	—	Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları
AMDP	—	Atatürk'ün Milli Dış Politikası
AN	—	Atatürk, Nutuk
AÖM	—	Atatürk'ün Özel Mektupları
AS	—	Atatürk, Söylev
ASD	—	Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri
ATTB	—	Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri
AY	—	Atatürk'le Yazışmalar
BTTD	—	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
ÇTTD	—	Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi
DHİA	—	T. Z. Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük
DK	—	Sadık Albayrak, Türkiye'de Din Kavgası
DT	—	M. Goloğlu, Devrimler ve Tepkileri
EİK	—	Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir — İzmit Konuşmaları
FO	—	Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam
GDD	—	Asım Gündüz, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım
GG	—	A. E. Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim
HDEY	—	Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu
İBA	—	B. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk
İH	—	K. Karabekir, İstiklal Harbimiz
İİK	—	İzmir İktisat Kongresi
İM	—	E. Aybars, İstiklal Mahkemeleri

KKA — U. Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor
KSMK — A. Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları
MB — Medeni Bilgiler
MKAY — A. İnan, M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım
MMH — A. F. Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları
RO — Hatıraları ve Söyledikleri ile Rauf Orbay
SCP — Serbest Cumhuriyet Partisi
TCA — Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar
TCH — Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri
TCP — Terakkiperver Cumhuriyet Partisi
THD — III. Türk Hukuk Kurultayı. Türk Hukuk Devrimi
TKT — Ş. Turan, Türk Kültür Tarihi
TSA — İ. Soysal, Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I (1920-1945)
TV — Tarih Vesikaları
UAS — Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu

KAYNAKÇA

A) BELGELER

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı) Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Nüfus İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Menteş Kitabevi, 1 - 84, İstanbul, 1967-1975 Yeni seri: 1, 1985

Harb Tarihi Vesikaları (Belgeleri) Dergisi, Genelkurmay Harb Tarihi Dairesi yayını: 1-75 . Sayı 76'dan sonra **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**

Tarih Vesikaları, M. Eğitim yay. 1-15, Yeni seri 1 (16) - 3 (18), 1945-1958

Atatürk, **Nutuk,** I-III, İstanbul, 1961

Atatürk, **Söylev,** I-II, Türk Dil Kurumu yay. Ankara, 1963

Atatürk İle Yazışmalar, I (1920-1923}, Yay. Bilal Şimşir, Ankara, 1981

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Toplayan: Nimet Arsan, Ankara, 1961

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV, Derleyen: Nimet Arsan, Ankara, 1964

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V, Hazırlayanlar: Sadi Borak - Utkan Kocatürk, Ankara, 1972

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, 2 c. yay. Kâzım Öztürk, Ankara, 1990

Atatürk'ün Hatıra Defteri, Yay. Şükrü Tezer, Ankara, 1972

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine ait 100 Belge) 1923-1938, c. II, Ankara, 1981

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, Derleyen: Gürbüz Tüfekçi, Ankara, 1983

Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı, Yay. İsmail Arar, İstanbul, 1969

Borak, Sadi, **Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları,** İstanbul, 1980

Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı, 1933, Yay. Afet İnan, Ankara, 1972

Düşünceleriyle Atatürk, Derleyen: Arı İnan, TTK, Ankara, 1983

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Yay. Arı İnan

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ten Bize. Söylevleri, Konuşmaları, Söylevleri, Anıları, Genelgeleri, Yazışmaları (1903-1938), c. I, 1903-1920, Türkçeleştiren: Sunullah Arısoy, Hürriyet yay. İstanbul, 1987

Giannini, Amedeo, **Documenti per la storia della pace Orientale (1915-1932),** Roma, 1933

İnan, Afet, **M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım,** Ankara, 1971

İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları (1920-1933), Ankara, 1933

İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat - 4 Mart 1923. Yay. Afet İnan, Ankara, 1982

Kuruç, Bilsay, **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri,** Ankara, 1963

Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları. Yay. Afet İnan, Ankara, 1969

M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları, Yay. Afet İnan, Ankara, 1983

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I (1920-1945),** Ankara, 1983

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri, I (1923-1960), Başbakanlık yay., Ankara, 1978

Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı, Yay. Afet İnan, Ankara, 1973

B) BAŞLICA ANILAR VE İNCELEMELER

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı,** İstanbul, 1962

Akarsu, Bedia, **Atatürk Devrimi ve Yorumları,** Ankara, 1969

Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928),** Ankara

Akgün, Seçil - Uluğtekin, Murat, "Misak-ı Maarif", **Atatürk Yolu,** 3 Mayıs 1989, s. 285-349

Albayrak, Sadık, **Türkiye'de Din Kavgası,** İstanbul, 1973

Alexandris, Alexis, **The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974,** Athens, 1983

Allen, Henry E. , **The Turkish Transformation: A Study in Social and Religions Development,** Chicago, 1935

Alp, Tekin, **Le Kémalisme.** Préface du Président Edouard Herriot, Paris, 1937

Aras, Tevfik Rüştü, **Lozan'ın İzlerinde On Yıl,** İstanbul, 1935

Arat, Emin, **Kemalizm. Yurtta Sulh – Cihanda Sulh,** Ankara, 1969

Arı, Kemal, "Mübadele Göçmenlerini Türkiye'ye Taşıma Sorunu ve İzmir Göçmenleri" (1923-1924). **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** c. I, sayı: 1 (1991), s. 13-46

Arıkan, Zeki, "Latin Harfleri", **Atatürk Yolu,** Yıl. 3, c.2. sayı: (1990), s. 1-19

Armstrong, Ha. **Grey Wolf, Mustafa Kemal,** New York, 1938

Arpınar, Seval, "İlk Kadın Gazetesi (Kadınlara Mahsus Gazete)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 16, s. 29-33

Atadan, Makbule, **Ağabeyim Atatürk, Derleyen**: Şemsi Belli, Ankara, 1959

Atatürk. Pensées et témoignages. Hommage de la Commission Nationale Turque pour l'UNESCO, Ankara, 1981

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi.

Atatürk Devri Fikir Hayatı. 2 c. Hazır: M. Kaplan – İ. Enginün – N. Birinci – A. Uçman, Ankara, 1992

Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi. Hacettepe Üniversitesi.

Atatürk Konferansları, 6 c. 1963-1975. Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 1964-1980

Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Semineri Tebliğleri (9-11 Kasım 1967), Ankara, 1972

Atatürk Yolu. Ankara üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayını

Atatürk ve Adalet Reformu. Adalet Bakanlığı, Ankara, 1981

Atatürk ve Eğitim, Türk Eğitim Derneği V. Eğitim Toplantısı: 4-6 Kasım 1981

Atatürkçü Düşünce, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992

Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri (11-12 Ekim 1973), İstanbul, 1973

Atatürk'e Armağan. Doğumunun 100. Yılı. Birleşmiş Milletler Türk Demeği, Ankara, 1982

Atatürk'e Saygı. Türk Dil Kurumu, Ankara, 1969

Atatürk'ün Düşünce ve Uygulamalarının Evrensel boyutları Sempozyumu (1981), Ankara Üniversitesi, Ankara, 1983

Atay, Falih Rıfkı, **Atatürk'ün Hatıraları (1914-1919),** Ankara, 1965

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya,** İstanbul, 1969

Ateş, Nevin Yurtsever, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,** İstanbul, 1994

Atıf, **İslam Yolu,** İstanbul, 1318 (1922)

Atuner, M. Esad, **Mübadeleye Dair Türkiye ve Yunanistan Arasında İmza Olunan Mukaveleler,** İstanbul, 1932

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam,** 3 c. İstanbul, 1963-1964

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam,** 3 c. İstanbul, 1968

Aysan, Mustafa, **100. Yıldönümünde Atatürk'ün Ekonomi Politikası,** İstanbul, 1980

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, **Atatürk. Yetişmesi, Kişiliği, Devrimleri,** Erzurum, 1973

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay,** İstanbul, 1945

Başar, Ahmet Hamdi, **İktisadi Devletçilik,** 2 c. , İstanbul, 1931-1933

Başgöz, İlhan - Wilson, E. Howard, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk,** Ankara 1968

Bayar, Celal, **Atatürk'ten Hatıralar,** İstanbul, 1955

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım,** 8 c. , İstanbul, 1965-1972

Baydar, Mustafa, **Atatürk ve Devrimlerimiz,** Ankara, 1963

Bayur, Y. Hikmet, **Atatürk. Hayatı ve Eseri,** Ankara, 1963

Behçet Cemal, **Şeyh Sait İsyanı,** İstanbul, 1955

Belleten. Türk Tarih Kurumu yayın organı

Benoit - Mechin, **Le loupet et le léopard: Mustapha Kemal, ou la mort d'un empire,** Paris 1954

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** Ankara, 1973

Bildiriler ve Tartışmalar. T. İş Bankası uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981), Ankara, 1983

Bischoff, Norbert von. , **Ankara,** Çev. Burhan Belge, Ankara, 1936

Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik,** İstanbul, 1974

Bourgoin, Marguerite, **La Turquie d'Atatürk,** Paris, 1936

Bozarslan, Mehmet Emin, **Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu,** İstanbul, 1969

Bozdağ, İsmet, **Atatürk'ün Anıları,** Ankara, 1982

Bozdağ, İsmet, **Atatürk ve Eşi Latife Hanım,** Kervan yay. İstanbul,

Bozkır, Gürcan, "Şapka Devriminin İzmir Basınındaki Yankıları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,** I/1 (1991), s. 109-153

Bozkurt, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilali,** İstanbul, 1967

Bozok, Salih-Cemil, **Hep Atatürk'ün Yanında,** İstanbul, 1985

Cebesoy, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk,** İstanbul, 1981

Celal Nuri, **Kadınlarımız.** Yay. Özer Ozankaya, Ankara, 1994

Clerget, Marcel, **La Turquie. Passé et Présent,** Paris, 1938

Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara, 1974

Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1975

Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1973

Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1983

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi yayını

Çavdar, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye,** 1971

Çukalas, Konstantin, **Yunanistan Dosyası.** Çev. Şeyla, İstanbul, 1970

Denny, Jean, **Les Souvenir du Gazi Mustafa Kemal Pacha**, Paris, 1927

Derin, Haldun, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, 1940

Devrim Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, 2 c. , Haz. M. Kaplan – İ. Enginün – B. Emil – N. Birinci – A. Uçman, Ankara, 1992

Doğan, Avni, **Kurtuluş Savaşı ve Sonrası**, İstanbul, 1964

Doğramacı, Emel, **Türkiye'de Kadın Hakları**, Ankara, 1982

Duhamel, Georges, **La Turquie nouvelle, Puissance d'Occident**, Paris, 1954

Duvarger, Maurice, **Siyasi Partiler**, Çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1993

Eliçin, Emin Türk, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, İstanbul, 1970

Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul, 1960

Erikan, Celal, **Atatürkçülük**, Ankara, 1974

Erman, Azmi Nihat, **İzmir Suikasti ve İstiklal Mahkemeleri**, İstanbul, 1971

Evrensel Yönüyle Atatürk. Haz. Muzaffer Erendil, Ankara, 1981

Farrère, Claude, **Turquie reuscitée**, Paris, 1930

Fethi Naci, **Atatürk'ün Temel Görüşleri**, İstanbul, 1968

Feyzioğlu, Turhan, **Devlet Adamı Atatürk**, Ankara, 1963

Gallagher, Charles F., **"Comtemporary Islam: The Straits of Secularism: Power, Politics and Piety in Republican Turkey." American Universities Field Staff**, New York, 1966, p. 1-28

Garo, Sasuni, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**. Med. yay. 1992

Gaulis, Berthe Georges, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, Çev. Cenap Yanansoy, İstanbul, 1981

Gaulis, Berthe Georges, **La Question Turque**, Paris, 1931

Gentizon, Paul, **Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu**, Çev. Fethi Ülkü, Ankara, 1994

Georgeon, François – Gökalp, İskender, **Kemalizm ve İslam Dünyası**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1990

Gerando, F. de, **La Turquie nouvelle. La politique étrangere. Le progres intérieur**. Paris, 1927

Giritli, İsmet, **Kemalist Devrim ve İdeolojisi**, İstanbul, 1980

Giritli, İsmet, **Ulusal Modernleşme İdeolojisi: Atatürkçülük**, İstanbul, 1982

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri** (1924-1930), Ankara, 1972

Gökberk, Macit, "Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk", **Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk**, İstanbul, 1983, s. 282-333

Göksel, Burhan, **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**, Ankara, 1993

Gündüz, Necati, **Atatürk Çağı ve Zihniyeti**, Ankara, 1973

Güneş, İhsan, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c. III, 8 (1987), s. 27-442

Güngör, Erol, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik,** İstanbul, 1980

Gürel, **Şükrü S., Tarihsel Boyut İçinde Türk - Yunan ilişkileri** (1821-1993), Ankara 1993

Halkevleri ve Halkodaları, CHP yayını, Ankara, 1940

Herriot, Edouard, **Orient,** Paris, 1934

Heyd, Uriel, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri,** Çev. Kadir Günay, Ankara, 1979

Hilmi, Tunalı, **Osmanlıda Ahali Hâkimliği, İntihablar. Bir Şart, Bir Dilek,** İstanbul, 1326

Ikbal, Ali Shah, **Kemal, Maker of Modern Turkey,** London, 1934

Irmak, Sadi, **Atatürk'ten Anılar,** Ankara, 1978

Irmak, Sadi, **Atatürk Devrimleri Tarihi,** Ankara, 1981

İğdemir, Uluğ, **Atatürk ve Anzaklar,** Ankara, 1978

İnan, Afet, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler,** Ankara, 1959

İnan, Afet, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması,** Ankara, 1963

İnan, Afet, **Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri,** İstanbul, 1964

İnan Afet – Karal, E. Ziya, **Atatürk Hakkında Konferanslar,** Ankara, 1946

İnönü, İsmet, **Hatıralar,** 2 c., Ankara, 1992

Jaschke, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslamlık,** Çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972

Kâzım Karabekir Anlatıyor. Yay. Uğur Mumcu, İstanbul, 1990

Keramet Nigâr, **Halife İkinci Abdülmecit,** İstanbul, 1964

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye** (1923-1929)

Kılıç, Ali, **Atatürk'ün Hususiyetleri,** İstanbul, 1955

Kınalızade Ali, **Ahlak-ı Alâî,** Bulak, 1248

Kabacalı, Alpay, **Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları,** İstanbul, 1991

Kandemir, Feridun, **Hatıraları ve Söyledikleri ile Rauf Orbay,** İstanbul, 1965

Kansu, **M. Müfit, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber,** 2 c., Ankara, 1966-1968

Kışlalı, Ahmet Taner, **Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği,** Ankara, 1994

Kışlalı, Ahmet Taner, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi,** Ankara, 1994

Kili, Suna, **Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli,** Ankara, 1981

Kinros, Lord, **Atatürk. Bir Milletin Yeniden Doğuşu.** Çev. Ayhan Tezel – Nihal Yeğinobalı, İstanbul, 1966

Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri,** Ankara, 1971

Kocatürk, Utkan, "Atatürk'ün Üniversite Reformu ile İlgili Notları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** I (1984), s. 3-95

Kongar, Emre, **Atatürk Devrim ve Kuramları,** Ankara, 1981

Kongar, Emre, **Atatürk Üzerine,** İstanbul, 1994

Kral, August Ritter von. , **Das Land Kemal Atatürk. Der Werdegang der modernen Türkei,** Leipzig, 1937

Kuruç, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi;** Ankara, 1987

Kushner, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908),** Çev. Ş. S. Türet-P. Ertem – F. Ertem, İstanbul, 1979

Kutay, Cemal, **Halit Paşa Ali Çetinkaya Vuruşması,** İstanbul, 1955

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri.** 1919-1926, Ankara, 1978

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1970

Loraine, Sir Percy, **Kemal Atatürk, an appreciation,** Edinburg, 1948

Magnarella, Paul, **Tradition and Change in a Turkish Town,** Cambridge, 1974

Manacorda, Gastone, "Atatürk Reformlarında Batılılaşma ve Devrim", **Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyum Bildirileri,** İstanbul, 1975

Marchand, René, **Le réveil d'une race. Dans la Turquie de Mustapha Kemal,** Paris, 1927

Mechin, B., **Le loup et le leopard Mustapha Kemal,** Paris, 1954

Melzig, Herbert, **Kemal Atatürk. Untergang und Aufstieg der Türkei,** Frankfurt, 1937

Mikusch, Dagobert von., **Gazi Mustafa Kemal. Zwaschen Europa und Asien,** Leipzig, 1929

Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi,** Ankara, 1973

Mumcu, Uğur, **Kürt – İslam Ayaklanması.** 1919-1925, İstanbul, 1991

Mustafa Kemaller Görev Başına. Yay. hazır. Bedri Baykam, Ankara, 1994

Namık Kemal, **Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye,** İstanbul

Nayır, Yaşar Nabi, **Tek Yol Atatürk Yolu,** İstanbul, 1980

Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam.** Yay. Cemal Kutay, İstanbul, 1980

Onay, Perihan, **Türkiye'nin Sosyal Kalkınmasında Kadının Rolü,** Ankara, 1968

Oran, Baskın, **Atatürk Milliyetçiliği. Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme,** Ankara, 1993

Orbay, Rauf, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz,** c. I-III, İstanbul, 1962

Ökçün, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi,** Ankara, 1971

Örgeevren, A. Süreyya, "Şeyh Sait İsyanı", **Dünya,** 11-14 Haziran 1957

Öz, Tahsin, **Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese,** İstanbul, 1953

Özakıncı, Cengiz, **Dünden Bugüne Türklerde Dil ve Din,** İstanbul, 1994

Özalp, Kâzım-Teoman, **Atatürk'ten Anılar,** Ankara, 1992

Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası.** Ankara, 1992

Öztürk, Halil Nimetullah, **Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti,** İstanbul, 1930

Öztürk, Halil Nimetullah, **Türkleşmek, Laikleşmek, Çağdaşlaşmak,** İstanbul, 1953

Paruşev, Paraşkev, **Atatürk. Demokrat Diktatör.** Çev. Naime Yılmaer, İstanbul 1973

Pentzopoulos, D., **The Balkan. Exchange of minorities and its impact upon Greece,** Paris, 1962

Rıfat, Mevlanzade, **Türkiye İnkılabının İçyüzü,** Halep, 1929

Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım,** 4 c. , İstanbul, 1967-1968

Robert Eward – Dankwart A. Rustow, **Political Modernization in Japan and Turkey,** Princeton, 1970

Roger, Noelle, En **Asie mineure. La Turquie du Ghazi,** Paris, 1930

Rossi, Ettore, "Lo scambio obbligatorio delle popolazioni tra la Grecia e la Turchia" **Oriente Moderno,** x/9 (1930), p. 397-418

Rossi, Ettore, "Dall'Impero Ottomano alla Repubblica di Turchia. Origine e sviluppi del nazinonalismo turco sotto l'aspetto politico-culturale", **Oriente Moderno,** XIII/9 (1943), p. 359-388

Sanayi Sayımı, 1927, Ankara, 1969

Sarraut, Albert, **Mon Ambassade en Turquie,** Paris, 1953

Savaş, Vural, "Atatürkçü İdeoloji ve Çağdaş İdeolojiler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** IV/11 (1988), s. 311-345

Sforza, Comte, **Le Batisseurs de l'Europe moderne,** Paris, 1931

Sherrill, Charles, **Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik,** Çev. A. Ekrem, İstanbul, 1934

Sinanoğlu, Suat, **Türk Hümanizmi,** Ankara, 1980

Sinha, R. K., **Kurtuluş Savaşı, Devrimler. Mustafa Kemal ve Mahatma Gandi. (1919-1928),** İstanbul, 1972

Soyak, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar,** 2 c. , Ankara, 1973

Sperco, Willy, **Mustafa Kemal Atatürk, Createur de la Turquie moderne (1881-1938),** Paris, 1958

Suat, Tahsin, **Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Haliki Gazi Mustafa Kemal,** İstanbul, 1933

Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi,** Ankara, 1944

Şihabüddon Süleyman, **Osmanlılıkta Vahime-i Mesuliyet,** İstanbul, 1332

Şimşir, Bilal, **Ankara, Ankara,** Ankara, 1988

Şimşir, Bilal, "Amerikan Belgelerinde Türk Yazı Devrimi", **Belleten,** 169 (1979), s. 107-214

Tansel, Fevziye Abdullah, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri" (1862-1884), **Belleten,** 66 (1953) s. 223-249

Tanyol, Cahit, **Atatürk ve Halkçılık,** Ankara, 1981

Tanyu, Hikmet, **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği,** Ankara, 1961

Tevetoğlu, Fethi, "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları", **Belleten,** 211 (1990), s. 1167-1177

Tezel, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950),** İstanbul

Tikveş, Özkan, **Atatürk Devrimi ve Türk Hukuku,** İzmir, 1975

Timur, Taner, **Türk Devrimi. Tarihi Anlamı ve Felsefi Temeli,** Ankara, 1968

Toker, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı,** Ankara, 1968

Tongas, Gerard, **Atatürk et le vrai visage de la Turquie moderne,** Paris, 1937

Toprak, Zafer, "Halk Fırkası'ndan Önce Kurulan Parti. Kadınlar Halk Fırkası" **Tarih ve Toplum,** 30-31, s. 158-159

Toprak, Zafer, "Cumhuriyet Arifesi Evlilik Üzerine Bir Anket. Görücülük mü? Görüşücülük mü?" , **Tarih ve Toplum,** 32-34, s. 96-98

Toprak, Zafer, "1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış", **Düşün** (Mart 1986), s. 24-29

Toynbee, Arnold, **Türkiye. Bir Devletin Yeniden Doğuşu,** Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1971

Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük,** Ankara, 1981

Tuncay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar,** (1908-1925), Ankara, 1967

Tuncay, Mete, **Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),** Ankara, 1981

Turan, Şerafettin, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar,** Ankara, 1982

Turan, Şerafettin, "Atatürk Milliyetçiliği", **Atatürk Konferansları,** III, 1969, s. 69-87

Turhan, Mümtaz, **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma,** İstanbul, 1965

Tüfekçi, Gürbüz, **Atatürk'ün Düşünce Yapısı,** Ankara, 1986

Türk Dili. Okunuşunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı, Kasım 1977

Türker, Şefik, **Takvim ve Tarihi,** Kayseri, 1940

Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar, Genelkurmay Harb Tarihi, Ankara, 1972

Uluslararası Atatürk Konferansı. 9-13 Kasım 1981, Tebliğler. 3 c. , Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1981

Uran, Hilmi, **Hatıralarım,** Ankara, 1959

Us, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım,** İstanbul, 1964

III. Türk Hukuk Kurultayı. Türk Hukuk Devrimi. Bildiriler, Adalet Bakanlığı, Ankara, 1919

Ülken, Yüksel, **Atatürk ve İktisat. İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve "Eklektik Model"**, Ankara, 1981

Ülkümen, Hamdi, **Hümanist Atatürk,** İstanbul, 1995

Üstün, Kemal, **Devrim Şehidi Kubilay,** İstanbul, 1995

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Devirden Devire**, Ankara, 1974

Velikov, Stefan, **Kemalist İhtilal ve Bulgaristan,** Çev. Macide Yılmaer, İstanbul, 1969

Webster, Donald E., **The Turkey of Atatürk. Social Process in the Turkish Reformation**,Philadelphia, 1939

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasal Anılar,** Haz. Rauf Mutluay, Ankara, 1976

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**. 4 c., İstanbul, 1970

Yetkin, Çetin, **Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı,** İstanbul, 1982

Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Ankara, 1929

Yurdakul, Ş., **Musul Meselesi,** Ankara, 1975

Yüce, Turhan Tufan, **Atatürk Devrim Teorisi,** Ankara, 1981

100. Yıl Atatürk Konferansları. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Ankara, 1981

DİZİN

A

Aba: 181
Abbas Hilmi, Hidiv: 238
Abbasoğulları: 46, 47,197, 239
Abece: 200-206, 214. Komisyonu: 206
ABD: 16, 173, 228, 247, 253, 264, 289, 300, 318. Okulları: 63. Anayasası: 73-75. Heyeti: 320
Abdi: 129
Âbidin, Manisa Milletvekili: 75, 98, 136, 138, 139, 141, 144, 145
Abdulhamit II.: 48, 105, 111, 112, 153, 183, 184, 238, 238, 249, 284
Abdullah, Dürrizade: 45, 46
Abdullah, Melikanlı. Ş. Said'in damadı: 120
Abdullah, Şeyh, Giresunlu: 191, 192
Abdullah Cevdet, Dr: 19
Abdurrahman, İspanya Emevileri: 46
Abdurrahman Ağa; Şırnak Aşiret Başkanı: 112
Abdülaziz, padişah: 49, 54
Abdülkadir, Seyit; 107, 112, 123,
Abdülkadir, Ankara Valisi: 42, 138, 140, 141, 144, 145, 147
Abdülkadir Kemali, Toksöz gazetesi: 125, 126
Abdülkadir, Şeyh: 289, 290
Abdülmecit, son halife: 26, 34, 36, 44, 49-52, 54, 55, 58-61, 87, 111, 312
Adalar, Ege: 152
Adalet: 230
Adalet Bakanı: 38, 97, 116, 303
Adana: 64, 119, 174, 272, 273, 276, 298, 306, 309
Adapazarı: 272
Âdem, Şeyh, Hanili: 123,178
Âdil, İçişleri Bakanı: 89, 150
Adıvar, Halide Edip: 32, 98, 149, 205, 230, 232, 246
Adıvar, Dr. Adnan: 26, 34, 49, 97-99, 143, 144, 146-148
Af Yasası: 151
Afganistan: 53, 185, 264
Afife: Şükûfe dergisi: 229
Afyon, Afyonkarahisar: 149, 186, 272
Aga Han: 37, 39-41, 44, 54, 60
Ağaç Bayramı: 258
Ağaoğlu, Ahmet: 20, 57, 68, 167, 187-189, 280, 281, 296, 297, 301, 305, 309
Ağnam Vergisi: 251, 252
Ağrı: 19, 125, 289, 290
Ahali Hâkimliği: 18, 19
Ahali Cumhuriyet Partisi: 298, 309
Ahi Örgütü: 183
Ahkâm-ı Şer'iye: 14, 78
Ahlak Terbiyesi: 67
Ahlak-ı Alaî: 15
Ahmet, Abbasoğlu: 47
Ahmet, Gaziantepli: 146
Ahmet Cevdet, İkdam yazarı: 27, 41, 42
Ahmet Hamdi, Mekkeli, Nakşi: 190
Ahmet Hoca, Çerkeşli: 192
Ahmet Muhtar, Gâzi: 198, 238
Ahmet Muhtar, TCP'li: 99, 146
Ahmet Nafiz: 145
Ahmet Nesimi: Dışiş. Bak.: 146
Ahmet Refik, Alb.: 89
Ahmet Samim: 148

Ahmet Şemsettin, Şeyhülislam: 46
Ahmet Şükrü, TCP'li: 98
Ahzab Sûresi: 236
Aile Hukuku: 222
Aile Hukuku Kararnamesi: 217-219
Aka Gündüz: 255-257, 259
Akalın, Cüneyt: 16
Akçura, Yusuf: 69, 164, 176
Akdeniz: 82, 251, 273
Akıl, Akılcılık: 16, 17, 173
Aksaray (İstanbul): 141
Akşam Gazetesi: 36, 42
Âl-i İmran Sûresi: 15
Al-İslam Va Usulü'l-Hükm: 61
Alafranga Saat: 194, 195, 198
Alafrangalaşmak: 184
Alaturka Saat: 194, 198
Alaşehir: 82, 254. - Kongresi: 282
Albayrak gazetesi: 118
Alemdar gazetesi: 234
Alevkân Aşireti: 115
Alfabenin Islahı: 203
Alfabe İnkılabı: 214
Alfabe Komisyonu: 206
Ali, Halife: 36
Ali, İnşallah: 192
Ali, Harput Şeyhi: 120, 123
Ali Abdürrazık, Mısırlı: 61
Ali Cenani, Ticaret Bakanı: 100, 116
Ali Haydar, Milletvekili: 297, 309
Ali İhsan, Kör: 146
Âli İktisat Meclisi: 269
Âli İktisat Mecmuası: 266
Ali Nadir, Kuvayi İnzibatiye: 89
Ali Osman, Rizeli: 42
Ali Osman: Kâhya, İttihatçı: 146
Ali Paşa: 204, 216, 217
Ali Raşit, Gazeteci: 229
Ali Rıza: 62
Ali Rıza, Milletvekili: 186
Ali Rıza, Babaeski Müftüsü: 192
Ali Rıza, Ş. Said'in oğlu: 107
Ali Rıza, Kuşadalı: 257
Ali Rıza, Tğm.: 120
Ali Sami, Gazeteci: 89
Ali Suavi: 18, 204
Ali Şükrü, Trabzon Milletvekili: 53, 136
Allafranca: 194
Allaturca: 194
Alman, Almanlar: 250, 251, 263, 300 Okulları: 64 - Medeni Yasası: 221. Hukuku: 224
Almanac Hachette: 52
Almanca: 64, 213
Almanya: 204, 246, 249, 266
Alpay, Osman Nuri: 139, 142
Alpullu: 265, 274, 322
Alsancak Stadyumu: 302
Altay, Fahrettin: 90, 92
Altı Günlük Demeç: 287
Altı Ok: 12, 80
Altın, Altın Para: 261, 293, 315, 322
Amasya Bildirgesi: 149
Amele Teâli Cemiyeti: 129
Amerika: 74, 128, 254, 300
Amerikan Mandası: 134
Amerikalılar: 254
Anadil: 76
Anadolu: 16, 21, 28, 49, 50, 63, 82, 83, 125, 128, 129, 148, 182, 183, 185, 235, 236, 250, 251, 254, 271, 284
Anadolu Gazetesi: 292, 302
Anadolu Ajansı: 242
Anadolu Demiryolları: 271, 273, 300
Anadolu İhtilali: 77, 89
Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Derneği: 232
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti: 95, 99, 279
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu: 31, 94-96
Anarşistler: 308
Anayasa: 13, 14, 19, 21, 29, 36, 71, 73, 74, 76-81, 87, 90, 93, 94, 109-111, 117-119, 121, 131, 132, 134, 140, 144, 145, 171, 188, 189, 193, 200, 210, 226, 230, 248, 287, 311, 319 - Komisyonu: 73-75

Ankara: 21, 24-27, 30, 32, 34, 35, 50, 56, 59, 64, 66, 73, 80, 88, 90, 92, 106, 112, 113, 118, 119, 121, 127, 133, 136, 138-145, 147, 170, 179, 186, 190-193, 206, 208, 218, 241, 245, 248, 251, 252, 270-274, 276, 287, 299, 320, 322 Antlaşması: 159, 160
Ankara Hukuk Fakültesi: 175
Ankara Hükümeti: 20, 41, 61, 113, 252
Ankara İstiklal Mahkemesi: 119, 121, 122, 126-130, 134, 135, 137, 145, 190-193
Anonim Ortaklık, Şirket: 263, 266
Ansart, Pierre: 161
Antel, Sadrettin Celal: 128-130
Antep: 81
Apaydın, Zekâi: 90
Ar (Sanat): 176
Aralık, (Ayı): 199
Arami Abecesi: 201, 202
Arap, Araplar: 153, 154, 167, 182, 200-202, 235, 236, 291
Arap Abecesi: 201-203, 210
Arap Harfleri: 203, 204, 207, 209, 213
Arap Kökenli Abece: 201-204, 210, 213
Arap Halifeliği: 48
Arap Rakamları: 200
Arap Yazısı: 202, 204
Arapça: 17, 45, 46, 51, 76, 80, 162, 195, 196, 199, 202, 213, 217, 237, 238, 243, 276, 310
Aras, Dr. Tevfik Rüştü: 116, 157-160, 185, 288
Arazi Kanunnamesi: 217
Arazi Vergisi: 268
Arıkan, Saffet: 200, 308, 309
Ariani Kavimler: 163
Arif, Alb. Ayıcı: 98, 139-142, 144, 145
Arifiye: 272
Aristokrasi: 17
Arnavutça: 276
Arnavutluk: 204
Arslanyan, Ermeni Patriği: 26
Arşın: 269, 270
Artık Yıl: 196
Asaf Bey, Milletvekili: 40
Asım Efendi, Bosnalı: 257
Asrın Prensipleri: 171
Asri, Asrilik; Asrileşmek: 173, 174, 176, 177
Asri Kadınlar Cemiyeti: 232
Astronomi: 46, 62, 195
Asur, Asurlular: 51, 110, 182
Asya: 164
Âşar: 258, 259, 267, 268, 300
A. Şakir: 198
Ata, Yzb: 120
Ata Bey: 48
Ataç, Hasan Fehmi: 100
Ataç, Kasım, Bnb.: 108, bk. Kasım
Atabinen, Reşit Saffet: 200
Atadan, Makbule: 244, 296
Atatürk: 19, 22-24, 62, 70, 73, 79, 80, 85, 96, 109-111, 116, 124, 132, 136-138, 147, 149-151, 162, 165-167, 171, 174-176, 179, 180, 185-188, 193, 205-209, 211-214, 219, 224, 225, 233-235, 239-248, 252-256, 262-265, 271-275, 277-288, 292-297, 299-305, 308-310, 312-319, 321, 322
Atatürk İlkeleri: 80
Atatürk Ulusçuluğu: 162, 168-170
Atatürkçülük: 80, 314
Atay, Falih Rıfkı: 206, 207
Ateşe Tapanlar: 189
Atıf Hoca, İskilipli: 52, 53, 184, 190-192, 234
Atina: 184
Avignon (Fransa): 60
Avni, Gnl. Milletvekili: 103
Avrupa: 17, 29, 46, 65, 74, 78, 103, 128, 148, 160, 163, 170, 172-175, 177, 181, 182, 184, 194, 197, 202, 218, 221, 228, 247, 251, 252, 272, 289, 299
Avrupalılaşmak: 176
Avustralya: 247
Avusturya: 132, 147 - Okulları: 64 - Medeni Yasası: 221

Ay-Gün Takvimi: 195
Ay Saati: 193
Ay Takvimi: 195, 196
Ay Yılı: 196
Ayasofya: 20, 48, 81
Aydemir, Ş. Süreyya: 78, 128-130, 316
Aydın: 82, 251
Aydınlanma: 16, 17, 23, 151, 172, 173, 175
Aydınlık Gazetesi: 119, 128-130
Âyet: 15, 187, 236, 237, 239
Aytaç, Fazıl Ahmet: 241
Azerbaycan: 204, 210
Azınlıklar: 64, 250
Azınlık Okulları: 63
Azize, Kıbrıslı: 245
Azmi, Polis Md.: 146

B

Baba, Babalık: 178, 180
Babalık Gazetesi: 187
Bâbıâli: 65, 238
Bağdat: 47, 49, 108, 112, 250, 290
Bağdat Demiryolu: 250, 251
Bağımsız Kürdistan: 121-123, 291
Bağımsızlık: 196
Bağımsızlık Bildirisi (ABD): 228
Baha, Tanin'den: 127
Bahattin, Yd. Sb.: 141, 145
Bahriye Bakanı: 100
Bakanlar Kurulu: 13, 14, 38, 55, 71, 76, 88, 101, 124, 130, 135, 141, 175, 179, 180, 186, 188, 190, 191, 263, 278, 309, 320, 321
Bakanlar Kurulu Kararnamesi: 186, 190
Bakır: 273, 322
Bakırköy: 141
Bakû: 205
Bakü, Mürsel, Kor. K: 120
Balaban, Rahmi: 66
Balıkesir: 52, 136, 137, 186, 187, 273, 306, 313
Balkan Savaşı: 83, 91
Balkan Ülkeleri: 125
Balta, Tahsin Bekir: 287
Baltacıoğlu, İ. Hakkı: 167, 303, 304
Baraj: 322
Barbaros Türbesi: 180
Barcelona Sözleşmesi: 227
Bardakçı, Cemal: 120
Barzaniler: 290
Basımevi: 46
Basın Derneği: 41
Basın Özgürlüğü: 127, 130, 292
Basma Yazı ve Resimleri Derleme: 214
Basra: 250
Başar, Ahmet Hamdi: 257, 318
Başbakanlık: 57, 91, 96, 101, 116, 208, 269, 300
Baş Halife: 310
Başkanlık Sistemi: 74, 300
Başkomutanlık: 33 – Zaferi: 262, 285
Başlık: 182, 183, 186
Başmak: 235
Başman, Avni: 206
Başöğretmen: 211
Batı: 221, 282, 286
Batı Anadolu: 64, 82, 136, 242, 250, 271
Batı Cephesi: 31, 136, 264
Batı Trakya: 83
Batılılaşma: 172, 174, 175
Batman: 269
Bayar, Celal: 24, 145, 263, 264, 274, 308, 317, 319, 320
Baybars: 47
Bayındırlık Bakanı: 97, 100, 116, 288, 303
Bayur, Hikmet: 47, 283
Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun: 193
Bekir Sıtkı, Nakip: 122, 146
Bektaşi Örgütü: 183
Bektaşilik: 236
Bele, Refet: 29, 33, 34, 50, 51, 86, 90, 93, 97, 98, 132, 134, 139, 141-145, 148, 150, 276

Belediye Seçimleri: 303-306, 311, 319
Belediyeler: 269 – Yasası: 247
Belgrat: 184
Bergama: 82
Berlin: 90, 204
Bern: 296
Besim, Hafız, Milletvekili: 139, 143-145
Beyatlı, Yahya Kemal: 213
Beykoz Deri Fabrikası: 250
Beyoğlu Kitapçıları: 65
Beyrut: 61, 64
Bıyık: 182, 183
Bi'at: 18
Bid'at: 17
Bilimsel Müzik: 176
1961 Anayasası: 180, 193, 200, 210, 222
1982 Anayasası: 180, 200, 222
1921 Anayasası: 14, 70, 78, 110, 111
1924 Anayasası: 70, 78-80, 90, 100, 110, 124, 245, 246
1927 Nüfus Sayımı: 275, 276
1927 Seçimleri: 288
Bingöl: 107, 120, 123
Biniş: 238
1 Mayıs: 259, 260
Birey: 16, 172
Bireysel Girişimcilik: 316
Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı: 320
Birinci Dünya Savaşı: 40, 45, 48, 64, 81, 83, 105, 139, 151, 160, 198, 218, 230, 232, 233, 244, 247, 249, 270
Birinci Türkoloji Kongresi: 205
Birinci Teşrin: 198, 199
Birinci Kânun: 198, 199
Birleşik Cumhuriyet (Devletler): 74, 253
Bismarck: 35
Bitirme Belgesi: 213
Bitlis: 64, 106-108, 114, 115, 124, 253- Askeri Mahkemesi: 120
Bizans: 78, 105, 189, 237
Bodrum: 130
Bolak, M. Vehbi: 71, 92
Bolşevizm: 129, 320
Bomba: 136
Bombay Merkezi Halifelik Komitesi: 61
Boratav, Korkut: 318, 319
Borçlar Yasası: 161, 217, 223, 224
Borel, Eugène: 261
Bosenski, Constantino (M. Celalettin) 163
Boşanma: 215, 218, 231, 241, 246, 253
Boşo Efendi: 263
Botaniye (Rize): 191
Bourbon Ailesi: 73
Bourbon, Don Louis: 253, 254
Bozalan Köyü: 311
Bozanönü: 273
Bozkurt, Mahmut Esat: 74, 75, 78, 116, 118, 171, 186, 206, 221-226, 254-256, 260, 302, 317
Bozkurt Gemisi: 225, 226
Bozok, Salih: 103, 242, 243
Bölükbaşı, Rıza Tevfik: 89
Börk: 181, 182, 235
Bristol Oteli (İstanbul): 145
Bro Hüseyin Telli: 290
Brüksel Çizgisi Sınırı: 156-159
Budapeşte: 90
Buhara: 185
Bulgarlar: 202
Bulgaristan: 216 – Türk Öğretmenler Birliği: 210
Bursa: 52, 66, 82, 102, 128, 136, 141, 186, 187, 189, 276, 286 – Öğretmen Okulu: 312 – İpek Fabrikası: 322
Buyruk: 14, 181
Bütçe: 252, 315
Büyücülük: 176, 180
Büyük Britanya: 113, 153
BMM-Büyük Millet Meclisi: 13, 28, 38, 41, 42, 57, 59, 71-74, 79, 98, 101, 103, 110, 111, 114, 119, 135, 191, 208, 222, 272, 278, 288, 294, 295- BMM'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Kanun: 71
Büyük Taarruz: 149, 168, 264
Büyük Zafer: 170

C

Cafer-i Sadık (İmam): 39
Cam Eşya: 322
Camii Kebir (Maraş): 191
Canpolat, İsmail: 98, 99, 139, 142, 144, 145
Cavit Bey, Maliyeci: 139-143, 146, 147, 151
Cavit, Komiser: 146
Câzim, Millet V.: 139
Cebelibereket: 154
Cebesoy, Ali Fuat: 29, 32, 34, 90, 92, 93, 95, 97-99, 101, 117, 131, 134, 139, 141, 143-145, 148, 149, 161, 279
Ceket: 183
Celal, Şeyh: 123
Celali Aşireti: 289
Celali Takvim: 197
Cemaat: 16
Cemal Paşa, İttihatçı: 232
Cemal Paşa, Mersinli: 143-145
Cemil Çeto: 107
Cemiyet-i Akvam: 153, 298
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye: 203
Cenap Şehabettin: 234
Cepken: 183, 235, 237
Cerablus: 152
Cerbe: 60
Cesar, Julius: 195, 196
Cevdet Paşa, Ahmet: 198, 216, 217
Ceyran Aşireti: 115
Ceza Yasası: 114, 161, 189, 217
Ceza Mahkemeleri Usulü: 217, 223
Cahartist: 228
Cihad-ı Ekber: 45
Cihan Tarihinin Anahatları: 168
Cihat Gazetesi: 40
Cimcoz, Salah: 139, 146, 230
Civelek: 237
Cizre: 115
Code Civil: 221
Codex: 216
Codex Comanicus: 202
Condorse: 67
Conker, Nuri: 296, 297, 308
Coup (Darbe): 133
Cox, Sir Percy: 154
Cromwell: 212
Culamerk (Hakkâri): 105
Cuma Namazı: 57
Cuma Selamlığı: 51, 54, 238
Cuma, Hafta Tatili: 199, 259
Cumhur: 17, 18
Cumhurbaşkanlığı: 38, 73, 74, 93, 102, 279, 287, 295, 300, 303, 305 – Konutu: 73 – Süresi: 76 – Yemini: 79
Cumhuriyet Gazetesi: 125, 207, 292, 299, 302, 314
Cumhuriyetçilik: 297, 304
CHP-Cumhuriyet Halk Partisi: 23, 24, 100-104, 117-119, 128-131, 133, 135, 136, 147, 170, 248, 275, 277-280, 292-299, 301-307, 309-311, 314-316, 318, 319 – Başkanlığı: 295, 304, 309 – Başkanvekilliği: 116 – Gurubu: 115, 116, 135, 147 – Kurultayı: 23, 279-282, 285, 316, 319
Cumhuriyet Müzesi (Ankara): 281
Curzon, Lord: 20, 152, 153

Ç

Çadır-ı Şeb: 237
Çağ: 196
Çağdaş Değerler: 174
Çağdaş Devlet: 175, 176
Çağdaş Uygarlık: 133, 151, 175, 176, 187, 188, 220
Çağdaşlaşma: 162, 165, 172-177, 217
Çakmak, Fevzi: 25, 33, 34, 38, 49, 56, 87, 90-92, 119, 148, 156, 162, 242, 303, 313
Çalışlar, İzzettin: 92
Çanakkale: 125, 208
Çankaya: 92, 103, 138, 208
Çankırı: 179, 186

Çapakçur (Bingöl): 113, 120, 123, 289, 283
Çarık: 181
Çarıklı, Hacim Muhittin: 68, 119, 282, 283
Çarşaf: 235, 237, 239, 240
Çarşamba: 272
Çatalağzı: 273
Çatalca: 59, 306
Çekoslovakya: 247
Çelebi, Çelebilik: 179, 180
Çerkesce: 276
Çerkeş: 192
Çerkez, Kaymakam: 146
Çerkez Ethem: bk. Ethem
Çetik: 182
Çetinkaya, Ali: 37, 90, 102-104, 119, 127, 129, 130, 137, 141-143, 147, 186, 277, 307
Çeyrekbaşı, Latife Bekir: 244, 245
Çığıraçan, İbrahim Hilmi: 129, 130
Çınar, Vasıf: 40, 41, 56, 57, 68, 97, 307
Çırpan, Satı Kadın: 248
Çiftçi Grubu: 258
Çimento: 257, 322
Çivi Yazısı: 201
Çizme: 181, 182, 235
Çoban Krallık: 16
Çoban, Cevat: 92
Çocuğun Dinsel Eğitimi: 222
Çok Evlilik: 222, 229, 233, 241
Çoruh: 125
Çorum: 127
Çölemerik (Hakkâri): 105
Çubuk Barajı: 322
Çukurca: 105
Çukurova: 232

D

Damat Ferit: 85
Danıştay: 76, 121, 211
Danimarka: 247
Danişmend, İ. Hami: 167
Darahani: 120
Darüleytam: 69
Darülfünun: 63, 69, 203, 229
Darülhalife: 48
Darülmuallimat: 228
Davut Peygamber: 51
Deccal: 310
Dede, Dedelik: 180
Değmer, Dr. Şefik Hüsnü: 128-130
Demet Dergisi: 230
Demir, Demir Ocakları: 27, 322
Demiryolları: 250, 251, 256, 268, 270-273, 298-300, 321
Demiryolları Siyasası: 272, 273
Demokrasi: 17, 19, 21-24, 94, 99, 309
Demokrat Parti: 80
Dendan-ı Şerif: 51
Dekovil: 251
Deri Giyim, Sanayi: 181, 182, 250, 322
Dernekler Yasası: 178
Derviş, Dervişlik: 178, 179
Derviş Mehmet: bk. Mehmet
Desmons, Lotus Süvarisi: 225
Deniz Yolları, Taşımacılığı: 84, 251
Denizaltı: 322
Denizbank: 321
Deniz Ticaret Yasası: 216, 224
Denizcilik Bakanı: 100, 116, 288
Denizli: 251
Dersim: 114, 124
Deveci, Hüseyin: 103
Devlet Arması: 169
Devlet Bankası: 266
Devlet Dini: 14, 36, 44, 78, 79, 132
Devlet Kapitalizmi: 318
Devlet Korumacılığı: 319
Devlet Sanayi Ofisi: 256, 321
Devlet Tekelleri: 260
Devletçi; Devletçilik: 253, 256, 260, 314-319
Devrim Yasaları: 180
Devriye Aşireti: 115
Deyrizor: 152

Dış Don: 181
Dışişleri Bakanı: 97, 100, 116, 288
Dış Ödemeler: 315
Dış Sermaye: 299
Dicle: 154
Diktatörlük: 19, 32, 309
Dil Çalışmaları: 293
Dif Encümeni: 206
Dilmen, İbrahim Necmi: 206
Din Hizmetleri: 69
Din Şûrası: 59
Din-i İlahi: 48
Dinsel Bilimler: 64
Dinsel Hukuk: 215
Dinsel Kıyafet: 189
Dinsel Öğretim: 62
Dirhem: 243, 269, 270
Dirik, Kâzım: 113, 115, 137, 301
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye: 217
Divan-ı Hümayun: 45
Divriği: 273, 322
Diyanet İşleri Başkanlığı: 57, 178, 179
Diyarbakır: 33, 64, 106, 113-115, 120-122, 125, 126, 135, 233, 271, 273
D'Ohsson, M.: 48
Doğal Haklar, Hukuk: 16, 78
Doğan, Avni: 119
Doğu: 174, 282
Doğu Anadolu: 40, 81, 106, 129
Doğu İstiklal Mahkemesi: 119, 121, 123, 125, 126, 178
Doğu Uygarlığı: 176
9 İlke / Umde: 38, 68, 95, 146, 271
Dokuma Giyim, Sanayi: 182, 250, 253, 277, 322
Dolama: 183, 235
Dolmabahçe: 206-208, 283
Don: 181, 183
Doyçe Orient Bank: 263
Dört Halife: 25, 46, 51
Dörtlü Önerge: 24
Döviz: 322
Drama: 84
Dua: 170
Duhamel, Georges: 212
Dumlupınar: 102, 262
Durkheim: 67
Dürrüşehvar: 59
Düşünce Özgürlüğü: 78
Düşünsel, Feridun Fikri: 75, 76, 86, 92, 98, 117, 118, 121, 139, 143-145
Düşünsel, Lütfi Fikri: 36, 41, 42
Düyun-ı Umumiye: 249, 252, 261, 293

E

Ebelik: 228
Ebubekir, Halife: 16, 46
Echo De Paris: 60
Eczacıbaşı, Süleyman Ferit: 257
Edirne: 27, 125, 298, 313
Edip Efe, Sarı: 136, 138, 141, 142, 145
Ediz, Hasan Âli: 129, 130
Education Morale: 67
Efes Konsili: 105
Eftim, Papa: 83
Ege, Ege Bölgesi: 224, 250, 251, 301
Egemenlik: 13-16, 21, 27, 50, 71, 72, 77, 140, 173, 226
Eğilmez, Cafer Tayyar: 90, 92, 99, 105, 106, 139, 141-145, 148
Eğitim Andı: 66-68
Eğitim Bakanı: 38, 100, 116, 201, 288
Eğitim Kongresi: 167
Eğridir: 215
Ekber Şah: 48
Ekim: 199
Ekonomi: 249
Ekonomi Siyasası: 252
Ekonomik Akımlar: 269
Ekonomik Bağımsızlık: 252, 253, 261, 262
Ekrem, Rize M. Vekili: 57
Elazığ: 64, 109, 113, 115, 120, 124, 126, 257, 273
Eldem, Halil Ethem: 47
Elhamra (İzmir): 141

Elif: 202
Emanat-ı Mukaddes: 51
Emir Ali: 37, 39-41, 44, 54, 60
Emirlik: 180
Emanullah Han: 60
Emeviler: 46
Emin, Erganlli: 153
Emin, Torbalılı: 141, 145
Emine Semine: 229
Emlak Bankası: 266
Emlak ve Eytam Bankası: 265, 266
Emre, Ahmet Cevat: 206
Emval-I Metruke: 84
Endaze: 270
Endonezya: 59
Engizisyon: 127
Entari: 236, 237
Enver Paşa: 19, 91, 204, 207, 230, 244
Erciş: 290
Erdem, Sadri: 125, 126
Erdem, Ali Hikmet, Kor. K.: 92
Ereğli (Konya): 322
Ereğli, Kdz.: 258, 320, 322
Erenköy (İstanbul): 310
Erer, İsmet, BMM Başkan V.: 287
Ergani: 114, 271, 273, 322
Erişirgil, Emin: 206
Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Bakanlığı: 68
Erkilet, H. Hüsnü: 301
Erkin, Behiç: 288
Ermeni, Ermeniler: 81, 85, 163, 237, 239, 289
Ermeni Patriği: 26
Ermeni Yurdu: 110, 289
Ermenice: 276
Erzincan: 109, 125, 273
Erzincani Çimento Fab. (İstanbul): 257
Erzurum: 27, 64, 106, 109, 114, 118, 125, 191, 192, 272, 273 – Kongresi: 20, 107, 152, 173, 205, 285 – Müdafaa-i Hukuk: 94
Erzurumlular: 193
Eruh: 289
Eryavuz, İhsan: 37, 40-42, 87, 100, 116
Esas Teşkilat Yasası: 72, 73
Esat Efendi, Hoca: 86
Esat Efendi, A. Balıkesir Müftüsü: 187
Esat, Şeyh, Nakşl: 310, 313, 314
Esat Bey, Bursa M. Vekili: 303
Eshab-ı Kehf: 321
Eskiçağ: 14, 173, 182
Eskişehir: 52, 272, 274, 322
Esmer, Ahmet Şükrü: 126
Eşitlik: 230
Eşref Edip: 124, 126
Etatist: 256, 318
Ethem, Çerkez: 89, 298
Etibank: 321
Etük: 181, 235
Evlenme: 222, 233, 246
Evrim: 99, 132, 148
Eyüboğlu, Rahmi: 139
Eyüp, Şeyh, Siverekli: 131
Eyüp Sabri: 146
Eyüp (İstanbul): 104
Eytam Sandıkları: 266
Ezan: 194
Ezanl Saat: 194, 198
Ezher (Kahire): 61

F

Faik, Y. Ziya'nın Damadı: 120
Faik: 142
Falcılık: 179, 180
Farabi: 15
Farbala: 238
Farsça: 80, 213, 237
Farrere, Claude: 59, 60
Faşizm: 170
Fatih Belediyesi (İstanbul): 26
Fatih Camii (İstanbul): 51
Fatih Mehmet: 48, 51, 202
Fatimi Halifeliği: 46
Fatin, Kast. Vali: 186

Fatma, Peygamb. kızı: 46
Fatma Aliye: 229, 230
Faysal, Irak Kralı: 108, 187
Felah-ı Vatan Grubu: 16
Felsefe: 62, 64, 173
Feminizm: 228
Fener Patrikhanesi: 26, 83
Fenikeliler: 201
Ferace: 237, 238, 240
Ferit, Gazeteci: 89
Ferit Bey, Çorum M. Vekili: 71
Ferit, Hammal: 146
Ferman: 181
Fes: 81, 161, 181, 183-187, 190, 312
Feshane: 257
Fethali: 203, 204
Fethi, Yarb.: 121, 131, 134
Fettah, Kuvayi İnz.: 89
Fetva: 45, 46, 49, 186, 216
Fevzipaşa: 273
Fıkıh: 45, 239, 242
Fındıklı (İstanbul): 41
Fırat: 152
Fikret, Dt. M. Vekili: 86
Filyos: 273
Finlandiya: 247
Fizik: 64
Foça: 257
Fotin: 181
Fransa: 36, 59, 60, 73, 99, 150, 151, 184, 194, 225-227, 248, 289, 293, 318
Fransız, Fransızlar: 26, 27, 60, 212, 225, 232, 250, 251, 263 – Akademi Sözlüğü: 63 – Anayasası: 228 – Cumhuriyeti: 74 – Devrimi: 16, 17, 19, 78, 150, 163, 230 – Frangı: 293, 315 – Medeni Yasası: 216, 221 Okulları: 63 – İnsan Hakları 227
Fransızca: 64, 163, 203, 205, 213
Frenk Mukallitliği ve Şapka: 184, 190, 192
Fuat Bey, Rize M. Vekili: 308
Fuat Paşa: 216
Fuat, Dr. Çermikli: 103

G

Gaffarzade Oteli (İzmir): 136, 145
Galip, SCP'den: 297
Galip Hoca (C. Bayar): 263
Galip, Şeyh: 120
Gâzi Sanı: 102
Gâzi, Gâzi Paşa (M. Kemal): 25, 32, 109, 110, 145, 241, 283, 301, 306, 308
Geldaniler: 110
Gelenekler: 168
Gelibolu: 81
Gemlik: 208, 322
Genç: 106, 107, 113, 115, 117, 289
Gençlik: 284-286
Genel Af: 87, 88, 147
Genel Borçlar: 249
Genelkurmay Bakanlığı: 38, 56, 57, 68, 71, 88, 96
Genel Müfettişlik: 72, 124, 125
Genel Nüfus Sayımı: 276, 277
Genel Tüketim Vergisi: 224
Gensoru: 85, 86, 97, 304, 305, 307
Gerçekçilik: 169, 170
Gerede, Husrev: 90
Germen, Dr. Mazhar: 100
Geometri: 62
Gıda Sanayii: 250
Giresun: 191, 192
Girit: 84, 312
Giyim Kuşam: 180, 181, 235
Gizli Komünist Partisi: 128
Glasgow (İngiltere): 212
Gökberk, Şükrü Naili: 26, 92
Gökbilim: 46
Göktürkler: 196, 201, 202
Göktürk Abecesi: 201, 202
Gölcük Tersanesi: 322
Göle, Münir Hüsrev: 136, 142, 144, 145
Gömlek: 235
Görücülük: 233, 240, 241
Görüşücülük: 240, 241
Gövsa, İbrahim Alaattin: 205

Göztepe, Tarık Mümtaz: 89
Göztepe (İzmir): 241-243
Gözübüyük, Ziyaettin: 98
Gram: 270
Grantay, İbrahim: 206
Gregorius XIII.: 196
Gregorien Takvimi: 196-198
Grek Kolonileri: 183
Grenwich (İngiltere): 194
Grev: 256, 260
Güdümlü Ekonomi Politikası: 320
Gülhane Hattı: 68
Gümrük: 251, 265, 274, 318
Gümüş: 243
Gün: 193, 194
Günday Faik: 98, 141, 142
Gündüz: 193
Gündüz, Asım: 50, 91, 161, 242
Güneş Saati: 193, 194
Güneş Takvimi: 195-197
Güneş Yılı: 196
Güney Cephesi: 81
Güneydoğu Anadolu: 81
Günlük Çalışma Süresi: 259
Güntekin, Reşat Nuri: 241
Gürbüz, Mesut. Bnb. Dayı: 42
Güresin, Yümni, Yzb.: 50
Gürler, Cevat Abbas: 286
Gürpınar, Hüseyin Rahmi: 241
Güven, Necip,: 98
Güvenoyu: 76, 86, 98, 117, 308

H

Habsburg: 221
Hâbur: 105
Hacı Ahti, M. Tevfik: 122
Hacıbektaş Türbesi: 180
Hacı Halit, Boğlanlı: 120
Hacı Mehmet (Lavrens): 290
Hacı Musa, Mutki Aşiret Başk: 107
Hacı Süleyman: 234
Haç: 81
Hadi Paşa: 89
Hadımu'l-Harameyni'ş-Şerifeyn: 48, 51
Hadis: 187, 202, 215, 239
Hafız Ahmet, Müftü: 89
Hafız Mehmet, Müezzin (Maraş): 191, 192
Hafız İsmail, Gazeteci: 89
Hafta Tatili: 199, 259
Hakem Kararı: 158
Hâkimiyet-i Ahali: 17, 18
Hâkimiyet-i Âmme: 19
Hakimiyet-i Milliye : 19, 21, 22, 31
Hakimiyet-i Milliye Gazetesi: 19, 35, 39, 54, 90, 99, 103, 125, 133, 134, 171, 205
Hâkimlerin Resmi Kıyafetleri: 185, 219
Hakkâri: 90, 92, 105, 107, 114, 124, 155
Hakkı, Çopur: 89
Halep: 48, 64, 108, 112, 152
Halı Ticareti: 318
Haliç Konferansı: 154, 155
Halife: 15, 16, 27, 30, 36, 46-56, 58-62, 71, 72, 93, 98, 310
Halife-i Cihan: 48
Halife-i Müslimin: 50, 51, 53, 54
Halife-i Ruy-i Zemin: 48
Halifelik: 14, 19, 20, 28, 29, 33, 34, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 47-62, 68, 69, 79, 81, 87, 90, 94, 100, 109, 131
Halifelik Hazinesi: 55
Halifelik Kongresi: 55
Halifeliğin Kaldırılması: 16, 55-60, 96, 105, 161, 127, 151, 161, 178, 195, 311
Halikarnassos (Bodrum): 130
Halil Hulki Ef. M. Vekili: 57
Halk Egemenliği: 17-19, 173, 292
Halk Eğitimi: 211
Halk İştiraklyun Partisi: 128
Halk Mecmuası: 211
Halkoyu, Halkoylaması: 132, 133, 152 157
Halkçılık: 22, 23, 94, 304 – Programı: 71, 72, 94, 319

Halk Partisi: 30, 36-38, 57, 68, 92, 94-97, 99, 131, 138, 146, 245, 282, 294 – Başkanlığı: 38 – Genel Sekreterliği: 96 – Grubu: 26, 34, 37, 56, 68, 69
Halis Turgut, M. Vekili: 75, 76, 98, 99, 117, 121, 139-145
Halit, Cibranlı, Alb.: 107, 108, 112, 113, 120
Halit, Dadaylı, Alb.: 57
Halit, Hasenen Aşireti: 107
Halit, Kastamonu M. Vekili: 98, 139, 143, 144
Halit Paşa, Deli: 103, 104, 106
Hamdi, Resimli Ay Sahibi: 292
Hamdi, Muhtar (Maraş): 191, 192
Hane: 275, 276
Hanımlara Mahsus Gazete: 229
Hanefi Mezhebi: 217– Fıkhı: 243
Hani: 108, 113, 120
Haraç: 267
Harbiye: 63, 64
Harene İng. Bnb.: 112
Hareke: 203
Harf Yazısı: 201
Harp Oyunları: 109
Hasan Can Şeyhi: 120
Hasan Fehmi 38, 69, 200
Hasan Fehmi, Milli Mensucattan: 146
Hasan Kâhya: 42
Hasan, Salih oğlu: 123
Hasan Kaptan: 225
Hasan, Menemen olayı: 313
Hasan, Bekçi: 313, 314
Hasenen Aşireti: 107
Hasip Bey, M. Vekili: 192
Hasip, Odacı: 146
Hasköy Şişe Fab.: 250
Haşimi, Haşimiler: 60
Hatice, Parça Bohçası Dergisi: 229, 232
Hatice Sultan. III. Selim'in Kızkardeşi: 203
Hatiplik: 69
Hatto Oğulları: 120
Hava Taşımacılığı: 273
Havayolları Devlet İşletmesi: 274
Hayat Sigortası: 259
Haydar, Gazozcu: 208
Haydar: 130, 297
Haydar Bey, İstanbul Valisi: 26
Haydar Rüştü: 292
Hayderan Aşireti: 290
Hayrullah Efendi: 48
Hazarlar: 202
Heceyi Sadeleştirme Derneği: 212
Hekimhan: 273
Hereke: 322
Hıristiyan: 15, 105, 158, 184, 189, 218
Hınıs: 107, 114
Hırka: 237
Hırka-i Saadet: 51
Hırka-i Şerif Dairesi: 51
Hicaz Demiryolu: 251
Hicaz Kralı: 60
Hicret: 196
Hicri Takvim: 196-198
Hidayet: 310
Hidemat-ı Diniye: 69
Hikmet, Tıbbiyeli: 284
Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye: 54
Hilafet-i İslamiye ve BMM: 53
Hilmi, Çopur: 136, 141, 144, 145
Hilmi, Ardahan M. Vekili: 140, 142, 143, 146, 147
Hilmi, Çapakçur Kaymakamı: 123
Hines, Mr.: 320
Hindistan: 39, 48, 52, 59, 61, 105, 108, 182, 189, 251, 264
Hint Müslümanları: 39, 61
Hint Hilafet Kongresi: 52
Hisse Senedi: 267, 268
Hiung-nular: 201
Hiyeroglif: 201
Hoca Askeri, Şeyh. Silifkell: 122
Hohenzollern: 35
Hollandalılar: 263
Hoy (İran): 105
Hoybun: 289, 290

Hukuk Güvencesi: 101
Hukuk Fakültesi: 161, 219, 291
Hukuk Mahkemeleri Usulü: 217
Hunlar: 181
Huruf-ı Münfasıla: 204
Huzuru Koruma Yasası: 117
Hutbe: 51
Hükümet Programı: 38, 100, 101, 117
Hülagü: 47
Hümanist: 67
Hürriyet-i Fikriye Dergisi: 204
Hürriyet İtilaf: 91
Hüseyin, Hicaz Kralı: 60, 61
Hüseyin Avni: 146
Hüseyin Hoca, Pekmezci (Giresun): 191, 192
Hüseyin Nakip, Mabeyinci: 59
Hüseyin Şükrü, Gazeteci: 42
Hüseyinzade Ali, Dr.: 146

I

Iborof: 248
Ilgaz, Hasene: 146
Illustration: 59
International Council Of Women: 228
Inverfort, Lord: 155
Irak: 105, 106, 108, 120, 151-160, 273, 291 – Petrolleri: 159, 160
Isparta: 273
Isthlag Ahmed: 16
Işıtman, İshak Refet: 168
Izrap, Cevdet: 40

İ

İbni Batuta: 236
İbni Fadlan: 235
İbrahim, SCP'den: 297
İbrahim Can Şeyhi: 120, 123
İbrahim Ağa, Celali Aşireti: 289
İbrahim Ethem: 146
İbrahim, Laz: 310, 311
İbrahim Molla (Maraş): 191, 192
İbrahim Müteferrika: 17, 173
İbraniler: 200
İcazet: 47
İcra ve İflas Yasası: 224
İç Don: 181, 182
İçişleri Bakanı: 13, 38, 97, 116, 287
İçki Vergisi: 249
İçlik: 181
İçtihad: 234
İdadi: 63, 64
İdris, Bahçıvan: 141, 144, 145
İhsan, Ataşemiliter: 184
İhsan, Ergani M. Vekili: 98, 139, 142. 143, 146, 189
İhsan, Milli Ticaret'ten: 146
İhsan Nuri: 290
İhtilal Mahkemesi: 150
İkdam Gazetesi: 27, 37, 39-41
İkinci Adam: 34, 39, 171
İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı: 321
İkinci Grup: 94, 136
İkinci Kânun: 199
İkinci Meclis: 74, 75
İkinci Meşrutiyet: 19, 164, 176, 183, 184, 204, 230, 231, 232, 238, 263, 284, 294
İkinci Teşrin: 198, 199
İktisat Andı: 257-259
İktisat Bakanı: 38, 96, 263, 303
İktisat Kongresi: 161
İlahiyat Fakültesi: 69
İleri, Celal Nuri: 24, 35, 42, 56, 68, 73, 77, 86, 204, 213
İleri, Suphi Nuri: 110, 126
İleri Gazetesi: 24, 35, 42, 85
İlköğretim: 64, 67, 68
İlk Nüfus Sayımı: 288
İlk Türk Basımevi: 46, 214
İl Özel İdareleri: 69
İllerin Yönetimi: 111
İl Meclisleri: 211
İlmen, Süreyya: 297, 310

İltizam: 267
İlyas Erdinç: 290
İlyas Sami: 42, 57, 118, 188, 189
İmam, İmamlık: 58, 69, 122
İmam-Hatip Okulları: 70
İmbik: 257
İnan, Afet: 166, 316
İnas Darülfünunu: 229
İnas Sanayi Mektebi: 228
İncedayı, Cevdet Kerim: 299
İnebolu: 50, 185, 240
İngiliz, İngilizler: 20, 35, 49, 61, 63, 87, 105, 106, 151-154, 156, 184, 212, 250, 251, 263, 290, 291
İngiliz İmparatorluğu: 82
İngiliz Lirası: 315
İngilizce: 64, 213
İngiltere: 16, 17, 40, 44, 49, 92, 98, 99, 101, 105, 106, 108, 112, 127, 151-154, 157-159, 172, 194, 212, 228, 241, 289, 315
İnkilap Kanunları (Yasaları): 193, 200, 210
İnönü, İsmet: 25, 31, 33, 34, 37-40, 55, 56, 58, 60, 86-88, 90, 94, 96-98, 100, 104, 116-119, 121, 125, 127, 135, 137, 138, 143, 144, 147-149, 152-154, 158, 171, 206, 207, 211, 218, 240, 242, 243, 248, 262, 266, 271, 272, 280, 281, 287, 288, 291, 295, 298-303, 307, 309, 313, 315, 317, 319, 321 – Hükümeti: 94, 96, 97, 100, 101, 303
İnsan Hakları Bildirisi: 78
İpek-İş (Bursa): 322
İpek Vergisi: 149
İptidai: 63, 228
İrade-i Seniye: 229
İran: 53, 60, 70, 105, 120, 152, 185, 237, 273, 289, 291
İranlılar: 48, 201, 202
İsa Peygamber:15, 105, 196
İsevi Takvim: 197, 198
İskarpin: 181, 185
İskenderiye: 250
İskenderun: 151
İslam Ansiklopedisi: 47
İslam Birliği: 36, 48, 57
İslam Devleti Kavramı: 16
İslam Devletleri: 46, 225
İslam Dini: 48, 132
İslam Dünyası: 29, 36, 37, 50, 54, 55, 59, 61
İslam Halifesi: 60
İslam Hukuku: 45, 242
İslam Kongresi: 62
İslam Şûrası: 60
İslam Yolu Kitabı: 52, 192
İslamcılık: 164
İslamiyet: 14, 16, 18, 37, 44, 45, 47, 49, 51, 78, 182, 185, 187, 196, 202, 23[illegible], 236, 239, 310
İsmail, İmam: 39
İsmail, Cibranlı: 120
İsmail, SCP'den: 297
İsmail Bey, Ahali Partisi Başk.: 19
İsmail Hakkı, Harbiye Müst.: 230
İsmail Hakkı, İzmirli: 20
İsmail, Rizeli, Laz.: 136, 138, 141, 142, 144, 145
İsmailiye Mezhebi: 39
İspanya: 46
İstanbul: 16, 21, 26, 27, 30, 33, 34, 41, 47, 48, 50, 54, 55, 60, 63, 83, 89, 90, 98, 102, 104, 107, 108, 119, 120, 128, 138, 139, 141, 142, 154, 156, 191, 208, 218, 225, 228, 230, 237, 244, 248, 250, 251, 255, 257, 271, 274, 276, 293, 310, 313, 320 – Basını: 27, 28, 54, 55, 130, 234 – Belediye Başkanlığı: 102 – Darülfünunu: 27 – Gazeteleri: 35, 36, 39, 42, 93, 109, 118 – Hükümeti: 89, 218 – İstiklal Mahkemesi: 40, 42, 43, 55 – Liman Şirketi: 318 – Meclisi: 90 – Merkez Komutanlığı: 238 – Üniversitesi: 149, 176, 244, 262, 287
İstatistik Genel Müdürlüğü: 275, 276
İstikbal Gazetesi: 119
İstiklal Gazetesi: 119
İstiklal Mahkemesi: 40, 41, 44, 87, 116-

119, 121, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 137, 138, 141, 142, 145-147, 150, 151, 178, 187, 275, 288
İsviçre: 59, 60, 74, 159, 226, 248, 266 – Anayasası: 73 – Borçlar Yasası: 223 – Federal mahkemesi: 153– Frangı: 272 – Medeni Yasası: 221, 223
İsveç: 247
İş Bankası: 264, 265, 319, 320
İşçi Bayramı: 29, 259, 260
İşçi Grubu: 256-259
İtalya: 115, 194, 266– Savaşı: 251
İtalyan, İtalyanlar: 263 – Ceza Yasası: 223 – Okulları: 64
İtalyanca: 213
İttihat ve Terakki: 64, 90, 136, 138-140, 142, 144-146, 164, 183, 184, 204, 249, 263, 270, 280
İttihatçılar: 91, 143, 148, 150
İttihatçılık: 20
İzmir: 21, 27, 32, 42, 43, 49, 52, 55, 56, 66, 81, 82, 102, 119, 137, 138, 140-145, 147, 149, 161, 185, 186, 189, 218, 239, 241, 242, 250, 255, 263, 276, 292, 301-306, 308, 311, 319 – Basını: 187 – Fuarı: 317
İzmir İktisat Kongresi: 66, 199, 205, 249, 252, 255-257, 260, 262, 263, 266, 268, 271, 314
İzmir Suikasti: 127, 135, 136, 148, 150 275, 279, 280
İzmit: 52, 54, 74, 134, 186, 205, 320, 322
İzmit Basın Toplantısı: 54, 98, 109-111, 140, 246, 254, 277
İzzet Paşa: 307
İzzet Ulvi, M. Vekili: 57
İzzettin İstasyonu: 251

J

Japon, Japonlar: 164, 177, 189
Japonya: 217
Jeoloji Enstitüsü: 320
Jimnastik Bayramı: 286
Jin Dergisi: 121
Jiyan Aşireti: 289
Jöntürkler: 18, 184
Jurnal: 184
Jülien Takvimi: 195–197

K

Kabaağaçlı; Cevat Şakir: 130
Kobotaj: 227, 258, 260
Kaçar Hanedanı: 60
Kadı: 216, 242
Kadın Hakları: 76, 79, 227, 247, 248, 297
Kadın Amele Taburu: 232
Kadın Dergisi: 229
Kadın Gazetesi: 229
Kadın Haklarının Doğrulanması: 228
Kadın Hareketlerini Koruma Birliği: 228
Kadın ve Mefharet. Dergi: 230
Kadın ve Mehasin. Dergi: 230
Kadın Dünyası. Dergi: 239
Kadın Yolu. Dergi: 245
Kadınlar Dünyası. Dergi: 231
Kadınlar Halk Partisi: 244, 245
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi: 230
Kadınlarımız. Kitap: 231
Kadirbeyoğlu, Zeki: 57, 98, 139, 144, 145
Kadri, Nuri, Gazeteci: 127
Kadro Dergisi: 318
Kaftan: 181, 183, 235, 237
Kâğıt Sanayii: 320, 322
Kahire: 47, 48, 61, 250
Kahkaha. Dergi: 119
Kalem Özgürlüğü: 304
Kalfa: 46
Kalpak: 181-183, 235
Kambiyo: 258
Kameri Takvim: 196
Kamu Hakları, Hukuku: 77, 215, 216
Kamu İktisadi Kuruluşları: 321

Kâmil, İzmir suikasti: 143, 145
Kâmile: 229
Kamus-ı Türki: 163
Kânun-ı Evvel / Sani: 198
Kanun-ı Esasi: 71, 72
Kanuni Süleyman: 15, 47
Kanunların Ruhu: 17
Kanunname: 215, 216
Kansu, M. Müfit: 56, 119, 123, 126, 205, 285
Kapitalizm: 174
Kapitülasyonlar: 63, 152, 172, 218, 221, 226, 249-253, 260, 317
Kaplan, Rasih: 61, 188, 189
Karabekir, Kâzım: 31-34, 44, 49, 54, 78, 79, 90-99, 114, 117, 118, 121, 131, 132, 134, 135, 138, 139, 141-143, 145, 148, 149, 154, 162, 205, 242, 249, 255-257, 279
Karabük: 322
Karaçete: 138, 143
Karadeniz: 251, 273
Karahisar: 102
Kara Kemal: 138-146
Karakol: 128, 138, 139
Karakurt, Mahmut Esat: 24
Karakuyu: 273
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfi: 99, 125, 126
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: 31, 133, 134, 140, 168, 206, 241, 318
Karasuları: 227
Kara Vasıf: 90, 139, 143, 144, 146
Karay, Refik Halit: 89
Kara Yusuf: 138
Kardeşlik: 230
Karlıova: 107
Karlsbad (Avusturya): 132, 195, 233, 267
Karma Ekonomi: 256, 314
Kars: 125
Kasket: 184
Kasım, Cevran Aşireti: 115
Kasım, Bnb. Ş. Said'in Akrabası: 120, 123, 131
Kasım: 199
Kastamonu: 179, 185, 186, 240
Katerina II.: 231
Kâtip Çelebi: 62
Katma İstasyonu: 152
Kauçuk: 322
Kavala: 84
Kavanin-i Cedide: 173
Kavm-i Necib: 167
Kavuk: 182
Kayseri: 191, 208, 251, 272-274, 318, 322
Kaya, Şükrü: 57, 68, 100, 188, 189, 288, 307, 308, 313, 318
Kaynarca Antlaşması: 48
Kayı Aşireti: 18
Kaygısız, Bezmi Nusret: 19
Kaza Sigortası: 259
Kazan (Rusya): 204
Kazan (Ankara): 248
Kazanç Vergisi: 224, 268
Kebise Yıl: 196
Kenan Bey: 245
Keleş Mehmet, Sürmeneli: 145
Kelgir: 154
Kemal Feyzi, Tğm. Bitlisli: 108, 112, 121, 122
Kemalettin Sami: 90
Kemalizm: 80, 171, 314, 317
Kemaraltı (İzmir): 137
Keramet: 170
Keramet Nigâr: 60
Kerem, Zerikanlı: 107
Kereste: 322
Kerkük: 152, 154
Kılıç, Ali: 56, 68, 103, 119, 141
Kınalızade Ali: 15
Kıpçak: 202
Kırıkkale: 251
Kırım: 48 – Savaşı: 194, 249
Kırklareli: 125, 265
Kırmızı Beyaz, Dergi: 231
Kırşehir: 165
Kırtasiye Sanayii: 250

Kıvılcımlı, Dr. Hikmet: 130
Kız Öğretmen / Sanat Okulu: 228
Kızılay: 61, 84, 231
Kiğı: 114
Kile: 269
Kilogram: 270
Kimya Sanayisi: 250
Kiril Abecesi: 210
Kişi Dokunulmazlığı: 78
KİT'ler: 321
Kitap Bayramı: 258
Koçgiri: 107
Koçuşağı: 124
Kod Napoleon: 217
Kollektivist: 316
Kolonya: 257
Komünizm, Komünistlik: 128, 306, 308, 316
Konstantin, Yunan Kralı: 82
Konstantin Efendi: 184
Konstantinople Papaları: 60
Konya: 92, 109, 169, 186, 187, 257, 272, 276 284, 306
Konut Dokunulmazlığı: 78
Koptagel, Osman Nuri, Tümgnl.: 120
Koraltan, Refik: 24, 40, 56, 68, 118, 179, 188, 189, 307
Koyun Vergisi: 251
Köke, Rahmi: 288
Kölemenler: 49
Kömür İşletmeleri: 273, 322
Köprülü, Fuat: 24, 80, 205, 214
Kör Hüseyin, Hayderanlı: 290
Kör Sadi: 122
Köstence: 184
Kubilay, M. Fehmi: 310, 312-314
Kudret Hapı: 257
Kudüs: 62
Kula: 257
Kumbara: 265
Kunduh, B. Sami: 98, 99, 139, 143-145
Kuran: 15, 51, 113, 189, 204, 215, 236 – Dergisi: 307
Kureyş: 58
Kurtbaşı: 169
Kurtuluş: 128
Kurucu Meclis: 74, 140
Kuşadası: 257
Kutadgu-Bilig: 47
Kutbulaktab: 310
Kutsal Emanetler: 50, 51
Kuvay-i İnzibatiye: 89
Kuvay-i Milliye: 20, 115, 282
Kuvvet Şurubu: 257
Kuvvetler Birliği: 77
Kuvvetlerin Dengelenmesi: 140
Kuzey Afrika: 183
Küçük Mecmua: 33
Küçüka, Necip Ali: 119, 127, 139, 141-144, 146, 192
Külah: 182
Külot: 181
Kültür: 180, 181
Kültürel Devrim: 210
Küpe: 182, 183
Kürt, Kürtler, Aşiretleri: 106, 109, 110, 115, 153-155, 289-291
Kürt Âzadi Cemiyeti: 106, 107
Kürt Bağımsızlık Komitesi: 108
Kürt İstiklal Cemiyeti: 120
Kürt - İslam Devleti: 112
Kürt Milli Fırkası: 289
Kürt Sorunu: 109-111
Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti: 289
Kürtçülük: 106, 107, 109, 122, 124
Kürtçe: 276
Kürdistan: 107-112, 114, 115, 121, 123, 152, 153, 157, 177, 289 – Genel Valiliği: 108 – Hükümeti: 109 – Kralı 108, 122, 123 – Kraliyet Harbiye Nazırlığı: 113
Kürdistan Teâli Cemiyeti: 107, 108, 120, 121, 289
Kütahya: 255, 273

L

Lahey: 157
Lahey Adalet Divanı: 158, 218, 226

Laidoner, Gnl. Estonyalı: 158
Laik: 14, 62, 78, 79, 87, 123, 161, 173, 193, 217, 222, 224, 292, 293, 296, 297, 304, 313, 316 – Cumhuriyet: 236, 295, 311– Ahlak Eğitimi: 67
Latife Hanım, Uşaklıgil: 241-243
Latife, Mustafa Kızı: 232
Latin Abecesi / Harfleri: 201-206, 210
Latin Kökenli Abece: 201, 204, 205, 207, 208, 210, 213, 214
Latince: 203, 205
Lawrens: 290
Leman Gölü (İsviçre): 59
Lenin: 212
Liberal: 57, 101, 260, 293, 297, 302, 315, 318
Liberalizm: 99, 317
Libya: 105
Lice: 108, 289
Lindsay, İng. Elçisi: 112, 156, 159, 177
Lokomotif: 271
Londra: 39, 60, 90, 115, 147, 187, 194, 241 – Başpiskoposluğu: 105 – Temsilciliği: 155
Lotus Gemisi: 225, 226
Louis XVI.: 36
Louis, Bourbon: 73, 74
Lozan: 83, 242, 260, 262, 275 – Antlaşması: 20, 38, 73, 88, 109, 127, 149, 152, 154-158, 160, 226, 227, 260, 261, 299 – Görüşmeleri: 30, 31, 68, 87, 88, 148, 153, 161, 218, 255
Lübnan: 289

M

Maarif Bakanı: 38, 66, 67, 69, 97, 100, 288, 303
Maarif Misakı: 66
Macarlar, Macaristan: 164
Maden İşletmeciliği: 265, 268, 321
Mahdut Meşrutiyet: 18
Mahmut II.: 163, 183, 216
Mahmut Ağa, Hatto Oğulları: 120
Mahmut Şevket Paşa: 192
Mahmut, Alaiyeli: 256
Mahmut, Şeyh.: 108
Mahmut, Gazeteci: 292
Mahmut Hıfzı, Nalbantoğlu: 21
Mâide Suresi: 15
Makedonya: 83, 103
Maktu Vergi: 224, 268
Malatya: 114, 273
Mali Takvim: 56, 197, 198
Maliye Bakanı: 38, 97, 100, 116, 201, 288
Malinov, İvan: 205
Malta: 35, 138, 139, 184
Manda: 108, 157, 284
Mandacı: 134
Manisa: 82, 186, 255, 303, 310, 311, 313
Maraş: 81, 191, 192
Mardin: 105, 114
Marksist Öğreti: 128
Marmara: 227, 250, 251
Mateletun Kasket: 184
Matbuat Cemiyeti: 41
Mayokan, İsmail Müştak: 126
Mebuslar Meclisi (İstanbul): 41, 89, 194, 230, 251
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: 217, 218, 221, 223
Meclis Araştırması: 93, 97
Meclis Hükümeti: 72
Mecusiler: 189
Medeni Bilgiler: 22, 23, 247, 315, 316
Medeni Yasa / Kanun: 161, 217, 223-225, 242, 243, 246, 248, 275, 311
Medine: 48, 61, 196, 251
Medinetü'l-Fazıla: 15
Medreseler: 62-66, 70, 275, 311
Megali İdea: 83
Mehdi: 310-313
Mehmet, Hemşinli: 42
Mehmet, Derviş, Giritli: 310-313
Mehmet, Piranlı: 204
Mehmet, Sütçü: 311, 313

Mehmet, Şamdan: 311, 313
Mehmet, Seyit A. Kadir oğlu: 121, 122
Mehmet, Elazığ Müftü: 113
Mehmet, Hafız: 140, 143, 144
Mehmet Ali Paşa: 163
Mehmet Ali, Şeyh Esad'ın oğlu: 314
Mehmet Ali, Bankacı: 146
Mehmet Ali, İçişleri Bakanı: 89
Mehmet Emin, Emrullah oğlu: 311, 313
Mehmet Emin, Şebinkarahisarlı: 118
Mehmet Fuat, M. Vekili: 186
Mehmet Hurşit: 136
Mehmet İzzet: 170
Mehmet Şükrü: 257
Mehmet Tahir, Şeyhülislam: 183
Mehmet Tahir, Gazeteci: 229
Mehmet Tevfik, Hacı Ahti: 122
Meiji Restorasyonu: 217
Mekâtib-i Umumiye Nezareti: 67
Mekke: 48, 196 – Şerifi: 48, 51
Meliha: 232
Melikşah: 197
Melling, Ressam: 203
Memduh, Dr.: 257
Memo Emin Paşa: 290
Memurlar Yasası: 226
Menderes, Adnan: 24
Menemen: 303, 310-314
Menteşe, Halil: 102, 184
Meridyen: 193, 194
Merkez Bankası: 322
Mersin: 273, 306
Mesadet Hanı (İstanbul): 140
Mesleki Temsil: 254
Meşayih Meclisi: 56
Meşrutiyet: 15, 18, 19, 41, 148, 270
Met, Yusuz İzzet: 90
Metre: 270
Mevlana Celalettin: 180, 236
Mevlid Kandili: 258
Meydanıekbez: 273
Mezopotamya: 16
Mısır: 59, 60, 182, 201, 238, 250, 277, 289
Midilli: 225
Mihri, Ütğm.: 120
Mihr: 243
Milad: 196
Millet: 162, 163, 166, 243
Millet Gazetesi: 126
MM – Millet Meclisi: 27-29, 74, 306
Millet Mektepleri: 210-214
Milletler Cemiyeti: 83, 101, 108, 153, 155-158, 291, 298
Milli Aşireti: 107
Milli Eğitim Andı: 66
Milli İktisat: 249
Milletvekili Yemini: 79
Milli Savunma Bakanı: 38, 97, 100, 116, 288
Milli Seciye: 166
Milli Sinema (İzmir): 141
Milliyet Gazetesi: 109, 292
Milliyet Nazariyeleri: 170
Milliyetçilik: 77, 297
Mizancı Murat: 18
Mizanu'l-Hak: 62
Mimar Sinan Türbesi: 180
Minber Gazetesi: 91
Miran Aşireti: 115
Miras, Miras Hukuku: 215, 217, 246
Misak-ı İktisadi: 257
Misak-ı Milli: 152
Misyoner Okulları: 63
Mithat, Gözlüklü, Büyük: 146
Mithat Paşa: 263
Mithat Şükrü: 146
Miting: 301, 302
Monarşi: 15-18, 23, 93
Mondros: 38, 91, 152, 281, 307
Monopolculuk: 318
Monroe Doktrini: 74
Montchz, P. Palais Beled. Bşk. 74
Montesquieu: 16, 22
Mougin, Alb. Fr. Temsilcisi: 35
Muammer, Gazeteci: 127
Muammer Uşaklıgil: 241, 242, 263
Muasırlaşmak: 173

Muaviye: 46
Mudanya Ateşkes: 31, 82, 149
Muğlalı, Mustafa, Kor. Gnl.: 313
Muhafaza-i Mukaddesat Derneği: 192
Muhammed, Peygamber: 51, 189, 196
Muhammet, Şeyh. Giresunlu: 192
Muhammed, Cezayirli: 232
Muharrem Ayı: 196
Muharrem Kararnamesi: 249
Muharrem, Şeyh: 191
Muhassene Salih: 241
Muhittin Paşa, Kast. Vali: 232
Muhittin Nami: 200
Muhtar, Trabzon M. Vekili: 58, 69, 139, 142, 146
Mukavva Üretimi: 322
Murat I.: 48
Murat Nehri: 120
Musa Kâzım, Şeyhülislam: 238
Musaköy: 271
Muskacılık: 180
Mustafa, İzmit M. Vekili: 139
Mustafa, Çorum M. Vekili: 200
Mustafa Celalettin: 163
Mustafa, Giritli: 145
Mustafa Bey, Tokat M. Vekili: 118
Mustafa Fehmi. Kubilay: 312
Mustafa Fevzi, Şeriye Bakanı: 38
Mustafa Kemal: 14, 19-23, 25-29, 31-45, 49-56, 61, 66, 68, 71-76, 78, 85, 87, 89-96, 98, 100-104, 108-110, 112, 119, 125, 127, 128, 130-133, 135-138, 140-146, 148, 149, 154, 159, 161, 162, 165, 168, 170-172, 175, 181, 184-186, 191, 195, 205, 233, 241-246, 252, 263, 267, 275, 278, 281, 284, 300, 303, 304, 308
Mustafa Nafiz: 257
Mustafa Necati: bk. Necati
Mustafa Neyir, Gazeteci: 89
Mustafa Sabri, Şeyhülislam: 89, 234
Mustafa Sabri, Kerestecizade: 257
Mustafa Şeref, İktisat Bakanı: 303, 319
Mustafa Şevket, Dr.: 142
Musul, Musul Sorunu: 90, 92, 101, 106, 108, 112, 151-160, 275, 280, 288
Muş: 113, 114, 115, 120, 123
Mutki: 124
Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı: 38, 84, 86, 97, 100
Müdafaa-i Hukuk Derneği: 94, 96 - Partisi: 146
Müderrisler Derneği: 234
Müfit Efendi, Hoca: 51
Müftü: 45, 46, 70, 242
Müftü Camisi (Menemen): 312
Mühendishane: 63
Mümtaz, Dr. Tğm.: 129, 130
Münci-i Hilafet: 52
Münevver Hanım: 232
Münif Paşa: 203
Mürit, Müritlik: 180, 310
Müteferrika Basımevi: 214
Mütevekkil, Halife: 47

N

Naciye Sultan: 230
Naciye: 232
Nacorda, Gastone: 171
Nadir, Hayderanlı: 290
Nadir Nadi: 314
Nafiz, İzmir Suikasti: 144
Nafiz, Belediye Başk.: 193
Nail Bey, Maliye Bakanı: 184
Nail, Yenibahçeli: 146, 147
Naile Vahap: 245
Naim, Cevat: 146
Naimpalas (İzmir): 137
Naiplik: 180
Nakıyüddin, SCP'li: 297
Nakiye: 232
Nakşibendi, Nakşibendilik: 107, 112, 178, 190, 310
Nalın. Kutsal Emanet: 51
Namık Kemal: 17, 18, 204
Napoleon, Nopolyon: 19, 35
Nasturiler: 90, 92 – Ayaklanma: 105, 106, 154-157, 290
Nasyonal Sosyalizm: 170
Nationalite: 163

Nazım, Düyunu Um. Müfet.: 146
Nazım, Dr.: 146, 147
Nazım Hikmet: 128-130
Nazilli: 82, 322
Necati, İzmir Suikasti: 144, 145
Necati, Bursa M. Vekili: 139, 144, 145
Necati, Erzurum M. Vekili: 143
Necati, Mustafa: 38, 84, 86 97, 119, 127, 189, 291, 208, 212, 283, 288
Nemlioğulları: 272
Nemrut Mustafa: 89
Nestorius: 105
Neşet, Bakırköy Kaymak.: 145
Neu Frei Preese: 21
Neuchatel Kantonu (İsviçre): 223
New York: 73
New York Times: 212
Nezihe Muhittin: 244, 245
Nice (Fransa): 60
Nietze, Fr.: 168
Nikâh: 222, 242, 243
Nimet Naciye: 141, 145
Nimet Remide: 244
Nisab-ı Müzakere Kanunu: 30
Nisvan-ı Osmaniye Yardım Cemiyeti: 230
Nizam-ı Cedid: 173
Nizamiye Mahkemeleri: 217
Nizip: 105
Norveç: 247
Nur Suresi: 236, 237
Nurettin Paşa, Sakallı: 102, 188, 189
Nuri, Tıp Öğrencisi: 130
Nuri Sait, Alb. (Paşa): 159
Nuriye, Ulviye: 231
Nutuk: 281
Nüfus Değişimi: 83-85, 90
Nüfus Sayımı: 275 – Yoğunluk: 276

O

Ocak Ayı: 199
Okka: 269, 270
Okur-Yazar Oranı: 212, 276
Okyar, Fethi: 13, 23, 24, 33, 34, 36, 78, 87, 91, 102-104, 106, 107, 109, 114, 116, 117, 154, 155, 184, 243, 245, 293-303, 305-309 – Kabinesi: 100, 101, 115
Oligarşi: 18, 23
Oliver, Fransız Elçisi: 237
Olympe De Gauge: 228
Omurtag, Salih: 290
19 Mayıs Spor ve Gençlik Bayramı: 286
12 Eylül Girişimi: 80
12 Hayvanlı Takvim: 196
12 İmam: 39
Orak-Çekiç Dergisi: 119, 128, 129
Oransay, Bekir Sıtkı: 204
Orbay, Rauf: 16, 29-31, 33-37, 40, 44, 86, 89, 93, 95-99, 117, 131, 132, 134, 139, 141, 143, 146-149, 153, 279
Orbay, Kâzım: 119
Ordu Müfettişliği: 90, 91
Orhun Abecesi: 201
Orlof, Prof.: 320
Ortaasya: 14, 181, 182, 202, 235
Orta Dünya: 164
Ortaç, Yusuf Ziya: 241
Ortaçağ: 14, 101, 223
Ortadoğu: 201
Ortodoks Rumlar: 83
Oruç, Arif: 298, 303, 309
Osman, Kâhya: 147
Osman, Topal: 136
Osman, Şeyh (Erzurum): 190
Osmanoğulları: 34, 48, 50, 55, 56, 58, 59, 98
Osmanlı Anayasası: 45, 48, 71, 72
Osmanlı Bankası: 252, 262-264, 266, 267
Osmanlı Borçları: 82, 260, 261, 315
Osmanlı Demokrat Fırkası: 19
Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti: 231
Osmanlı Hukuk Düzeni: 215
Osmanlı İmparatorluğu: 14, 15, 18, 20, 46, 48, 62, 72, 83, 132, 162-167,

173, 184, 185, 194, 196-199, 202, 227, 230, 237, 249-251, 256, 269, 275
Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti: 231
Osmanlı Lirası: 249
Osmanlı Milleti: 163
Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Derneği: 231
Osmanlı Mebuslar Meclisi: 139
Osmanlılık: 164, 263
Osmanlılıkta Vahime-i Mesuliyet: 239
Osmanlıca: 173
Osmanlıcılık: 164
Otlukbeli: 202
Otobüs Taşımacılığı: 351
31 Mart Olayı: 114, 192
Ottoman Bank: 263

Ö

Ödemeler Dengesi: 315
Öğretimin Birleştirilmesi: 57, 62, 68-70, 96, 97
Öğretmenler Günü: 211
Ömer Bey: 142
Ömer Faruk, Şehzade: 50, 59
Ömer Fevzi: 89
Ömer Fevzi, İzmir Kadısı: 242, 243
Ömer İzzettin, Gazeteci: 41
Ömer Muharrem: 257
Öngören Dr. İbrahim Tali: 125
Örgeevren, Süreyya: 119, 122
Örf, Örf Kanunnameleri: 45, 215, 216, 221
Örtünme: 182, 231, 233, 235-238
Öşür: 267
Özalp, Kâzım: 19, 38, 56, 90, 97, 100, 104, 162, 264, 287
Özbek Hanı: 202
Özbekistan: 210
Özden, Ragıp Hulusi: 206
Özdeş, Müfit: 119
Özdil: 176
Özel Girişim: 315
Özel Hukuk: 222, 223
Özgürlük: 169, 230

P

Padişah: 52, 54, 58, 71, 72, 93
Palto: 183
Palu: 120
Pamuklu Dokuma: 322
Panama Şapka: 185
Panislamizm: 60, 169
Panturanizm: 169
Pantürkizm: 164
Pantolon: 181, 183
Papa, Papalar: 15, 60
Para ve Kredi Siyasası: 266
Parça Bohçası, Dergi: 229
Parasal Bağımsızlık: 253
Paris: 60, 61, 148, 150, 241, 261, 263, 293, 294 – Barış Konferansı: 64
Parlamenter Sistem: 15, 17, 18, 23
Paşabahçe Şişe Fab.: 250
Paşaköy: 311
Patnos: 290
Paulis, Alb. Belçikalı: 156
Pazar, Hafta Tatili: 199
Peçe: 235, 237, 239, 240
Peçenekler: 203
Peker, Recep: 57, 68, 77, 85, 86, 96, 97, 100, 102, 116, 118, 318
Pernaut, Maurice: 174
Peştemal: 240
Peyam-ı Sabah. Gazete: 234
Peygamber: 45, 46, 52, 192
Picardie (Fransa): 84
Piemonte: 194
Piran: 106, 109, 113, 120, 122
Pirinçci, Fevzi: 100
Plain Palais (İsviçre): 74
Pişri Aşireti: 115
Polatlı: 271

Polonya: 73, 183, 247
Postnişin: 112
Potin: 183, 185
Presse De Soire: 119
Protestan Okulları: 63
Pul Vergisi: 249

R

Rabia: 229
Raçkotan: 124
Radikal Sosyalist: 99
Radlov: 164
Rafet, Üsküdar Beled. Başk.: 146
Ragıp, Kütahya M. Vekili: 75, 76, 188
Ragıppaşa Oteli (İzmir): 136
Rahmi. Sıvas M. Vekili: 209
Rahmi Bey, İzmir Valisi: 102, 139-144, 147
Raif Hoca, Erzurum: 94, 192
Rakam: 199, 200
Raman: 124
Ramazan: 196, 270
Rasyonalizm: 173
Rasim. Vet. Alb.: 141, 142, 144, 145
Recep: 129
Redingot: 51
Refet Bey, İmar Bakanı: 86, 97, 287
Referandum: 132, 133
Refik, SCP'den: 297
Renan, Ernest: 166
Renda, Abdülhalik: 97, 100, 242, 288
Renin. Gazete: 20
Republicain Hükümet: 16, 17, 22
Resmi Dil: 14, 80
Resmi Nikâh: 222
Resmi Tarih: 283
Resimli Ay. Dergi: 292
Resimli Hafta. Gazete: 130
Resul, Jiyan Aşireti: 279, 290
Reşan Aşereti: 115
Reşat, Sultan: 40
Reşat Bey, Manisa M. Vekili: 104
Reşat Halis: 89
Reşit, Çerkez: 89
Reşit Paşa: 216
Reşit, Hatto oğlu: 120
Reşit, Karpazarlı: 120
Reşit Galip, Dr.: 103, 119, 141, 297
Rıfat, Mevlanzade: 89
Rıfat Cevat: 146
Rıza, Bankacı: 146
Rıza, Kur. Sub.: 146
Rıza Nur, Dr.: 20, 88, 148, 152, 153, 194, 218
Rıza Tevfik: 194
Rize: 70, 191, 192
Robespierre: 212
Roma, Roma İmparatorluğu: 60, 183, 195, 196, 200, 249
Roma, Romen Rakamları: 200
Romanya: 184
Rousseau, J.J.: 16, 17, 22. 23, 94
Roy, Olivier: 16
Ruben: 290
Rukiye: 259
Rum, Rumlar: 83-85, 163 – Okulları: 64
Rumca: 276
Rumi Takvim: 196-198
Rumeli: 311, 314
Rus, Ruslar: 81, 105, 210, 212 – Okulları: 64
Rusuhi, Dr.: 146
Rusya: 128, 183, 320
Rusya Türkleri: 205
Rüşdiye: 63, 64, 228
Rüştü Efendi: 123
Rüştü, Dadaş: 98, 99, 139, 140, 144, 145
Rüştü, Kerestecizade: 257
Rüşvet: 218
Ryan, İng. Çevirmen: 49

S

Saat: 193 – Dilimleri: 194

Sabah. Gazete: 299
Sabahat: 232
Sabiha Sultan: 244
Sabis, Ali İhsan: 102
Sabri, CHP'den: 302
Sadabad Paktı: 160
Sadak, Necmettin: 42, 292
Sadettin Rıza: 146
Sadık, Alb.: 89
Sadık, Balıkesir M. Vekili: 200
Sadiye Melahat: 241
Saffet Efendi, Hoca (Menemen): 312
Saffet Efendi, Urfa M. Vekili: 56, 57
Sağlık Bakanı: 38, 97, 100, 196, 288
Sağıroğlu, Halet: 98, 139, 141, 142, 144, 145, 147
Sahaflar: 65
Sait, Yakup Cemil'in kardeşi: 146
Sait Bey, Kâmilpaşa oğlu: 184
Sait, Molla: 89
Salt, Şeyh: 106-109, 111-116, 120, 122-126, 128-131, 134, 135, 142, 156, 157, 177, 178, 191, 275, 288-290, 307, 310
Saka, Hasan: 38, 88, 97, 116, 218, 287, 308
Sakal: 182, 183
Sakal-ı Şerif: 51
Sakarya Zaferi: 31, 32, 136, 272
Sakarya, At: 242
Sakız Adası: 136, 144
Salahiye: 154
Salih, CHP'den: 301
Salih Reis: 146, 147
Salihli: 82
Salim, Boşnak: 251
Salim, Tırnakçı: 146
Salim Hüsnü: 146
Saltanat: 20, 21, 28, 32, 34, 55, 49, 51-53, 61, 71, 87, 109, 115, 140
Sami, Güzel Sanatlardan: 129, 130
Samsun: 165, 181, 208, 271-273, 281, 319
Sanat: 176
Sanayi Grubu: 256-258
Sanayi Kongresi: 320
Sanayi Kuruluşları: 249, 250, 277
Sanayi Planları: 319
Sanayi Sayımı: 277
Sanayi Ürünleri: 250
Sanayi ve Maadin Bankası: 321
Sanayii Teşvik Yasası: 259, 268
Sanayileşme: 174, 320, 321
Sancak-ı Şerif: 51, 312
Sanremo: 115
Saraçoğlu, Şükrü: 51, 312
Sarayburnu: 206
Saravi, Hoda: 248
Sarık: 51, 161, 181-183, 189, 190
Sarılar Dünyası: 164
Satı Kadın, Çırpan: 248
Sauser, Hall: 224
Savaş Tazminatı: 152
Saydam, Dr. Refik: 38, 97, 116, 288
Sayha. Dergi: 119
Sebilürreşat: 119, 122, 125, 129
Seçim Bildirisi: 277, 278
Seçim Yasası: 90
Seçim Yaşı: 79
Seferberliğin Kaldırılması: 38
Sekeller: 202
Selahattin Eyyubi: 61
Selahattin. Bnb.: 184
Selahattin. Alb. Çolak: 139, 143, 144, 146
Selahattin, Sanayici: 256
Selahattin, Dr.: 59
Selanik: 84, 90, 184, 229-231
Selçuklular: 47, 183
Selim I.: bk. Yavuz
Selim III.: 161, 203
Selim Efendi, Şehzade: 112
Semiha: 229
Semiramis: 231
Senato: 74
Sendika: 259, 260

Senih: 297
Sevres: 87, 89, 108, 112
Seyit, Seyitlik: 178, 180
Seyitbey, Adalet Bakanı: 21, 38, 58, 87, 90, 97
Seyrüsefain Şirketi: 84
Seyyare-i Yeni Dünya. Gazete: 298
Serbatan Aşireti: 115
SCP-Serbest Cumhuriyet Partisi: 74, 247, 271, 288, 292, 293, 300-311, 313, 315, 318, 319
Serbesti Gazetesi: 299
Serez Komitesi: 148
Sergi: 256
Sermaye / Emek: 250
Serpuş: 186
Sertel, Zekeriya: 130, 298
Server Sefa: 241
Sıkıyönetim: 114, 118, 120, 121, 190, 313 – Mahkemesi: 191
Sınırlı Meşrutiyet: 18
Sınıf Arkadaşım Atatürk: 149
Sırrı Bey, İzmit M. Vekili: 152
Sıvas: 109, 190, 191, 208, 232, 251, 270-273, 299-302, 322 – Kongresi: 20, 139, 195, 281, 284
Sıvış: 197
Sigara Kâğıdı: 257
Sih, Sihler: 182
Siirt: 105, 124, 125
Silivri: 306
Silvan: 289
Simko, İsmail Ağa: 106
Sincar: 154
Sinema Sanayii: 254
Sinod Meclisi. Fener: 26
Sinop: 130, 184, 192
Siverek: 114, 131
Siyasal Devrim: 161, 173
Siyasal İslamın İflası: 16
Siyasal Rejimler: 17, 23
Siyasi Müsteşarlıklar: 80
Sixday Speech: 287
Slav Abecesi: 210
Sofya: 11, 132, 184
Sogd: 202
Soma: 258
Somaki Mermer: 257
Sonposta Gazetesi: 298
Son Saat Gazetesi: 292
Sontelgraf Gazetesi: 119, 125, 129
Sovyetler, Sovyet Rusya: 128, 153, 174, 175, 204, 210, 273, 320
Sosyalizm: 174, 316
Sosyalist Akımlar: 128
Soyadı Yasası: 226
Soyak, Hasan Rıza: 21, 293, 309
Soysallı, İsmail Suphi: 71
Söke: 82
Söylev: 30, 39, 79, 86, 102, 132, 175, 181-287
Söz Özgürlüğü: 78
Sterlin: 59, 315
Sultanahmet Meydanı: 26
Sultan-ı İslam: 47
Sultani: 229
Sungu, İhsan: 206
Suni İpek: 322
Suriye: 48, 105, 232, 289, 290
Süleyman Sırrı: 97, 116
Süleyman Şefik. K. İnzibatiye: 89
Süleymaniye (Irak): 108, 152-154
Sümer, Sümerler: 201
Sümerbank: 265, 320, 321
Sünbüller Dergi: 311
Sünni Halifelik: 48
Süreyya, Mabeylnci: 238
Süreyya Hulusi: 246
Süs Dergisi: 240, 244
Sykes-Picot Anlaşması: 151

Ş

Şaban, İmam: 191
Şaban Ayı: 196
Şahabettin Süleyman: 239
Şahin: 141

Şair Evlenmesi: 229
Şakir Çavuş: 145
Şalvar: 181, 182, 235
Şam: 244, 251
Şapka: 142, 179, 184-193, 239, 240, 302, 307, 312
Şapka İktisası Hakkında Kanun: 188
Şark Demiryolları: 251, 273
Şart: 19
Şefkat-i Nisvan Derneği: 229
Şeker Fabrikaları: 265, 274, 322
Şems-Siper: 185
Şemsettin, Silvanlı: 120
Şemsettin Sami: 163
Şemsettin, Nakşi Şeyhi: 178
Şeri Bilimler: 62
Şeri Hukuk: 222
Şeri Hükümler: 79, 311
Şeri Mahkemeler: 217
Şeriat: 14, 18, 36, 44, 45, 53, 58, 62, 78, 100, 109, 112, 122-124, 134, 177, 183, 191, 192, 215-217, 238, 310-312
Şerif, Şeyh: 113, 123
Şeriye Evkaf Bakanı, Bakanlığı: 38, 56, 57, 68, 69, 105, 161, 178, 185, 219
Şevki, Motorcu: 136
Şevki, Bekçi: 313, 314
Şevki, Amele Cemiyeti: 1239
Şeyh, Şeyhlik: 178-180
Şeyh Sait: Bk. Sait
Şeyhülislam, Şeyhülislamlık: 45, 46, 183, 204, 238
Şii, Şiiler: 46
Şikak Aşireti: 106
Şile Bezi: 257
Şinasi: 229
Şiransikale: 156
Şirketler: 268
Şırnak: 113 – Aşireti: 112
Şükrü, Yenibahçeli: 42, 147
Şükrü, İzmit M. Vekili: 138-142, 144, 145
Şükrü Hoca: 52-54
Şükûfe. Dergi: 229
Şükûfe Nihal: 24, 232

T

Taaddütüzzevcat: 222, 229, 233
Taban Aşireti: 115
Tabiat Bilimleri: 64
Tablet: 51
Tahkim: 158
Tahran: 48, 290
Tahrir: 275
Tahsin Hoca: 203
Tahsin Ömer: 205
Tahvil: 268
Takke: 235
Taklib-i Hükümet: 138
Takrir-i Sükûn: 117-119, 127, 131, 135, 150
Takvim: 193, 195, 197, 198
Talat Paşa: 143
Talat, Küçük: 146, 147
Talay, Dr. Rasim Ferit: 244
Tam Bağımsızlık: 169, 218, 253, 255
Tanıklık: 215, 216
Tanin Gazetesi: 21, 28, 36, 37, 39-41, 93, 97, 104, 126, 127
Tanrıöver, H. Suphi: 116, 153, 241, 287
Tanrıda Kut Bulmuş: 14
Tanrısal Düzen: 15
Tanrısal Egemenlik: 14, 28
Tanrısal Haklar, Hukuk: 16
Tanzimat: 45, 63, 69, 163, 183, 216, 217, 223, 228, 267 – Fermanı: 173 – Okulları: 65
Taray, Cemal Hüsnü: 296
Taray, Şefik Hüsnü: 257
Tarım Bakanı, Bakanlığı: 96, 100, 288
Tarım Sayımı: 276
Tarım Sanayii: 253, 277
Tarımsal Ekonomi: 249
Tarımsal Krediler: 258
Tarih IV.: 23, 166, 172, 316

Tarik Gazetesi: 229
Tarikat: 177, 179, 310, 311
Tarsus: 272
Tasarruf Hesapları: 322
Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası: 265
Tasvir-i Efkâr Gazetesi: 39
Taşnak: 289
Tataristan: 210
Tatil-i Eşgal: 259
Tayyare Mektebi / Piyangosu: 274
Tayyip Ali, Bucak Md.: 123
Teâli-i İslam Cemiyeti: 192
Teâli-i Nisvan Derneği: 230
Tek, Ferit: 38, 69, 85, 97
Tekdereceli Seçim: 297
Tekâlif-i Milliye: 252
Tekel: 298
Tekeli, Kont: 156
Tekilci Hükümet: 16
Tekirdağ: 207
Tekke: 161, 177-180, 275 – Edebiyatı: 177
Tekke ve Zaviyeler: 177-180, 189, 310, 311
Temel Eğitim: 63
Temo, İbrahim: 19, 184, 204
Temps Gazetesi: 60
Temsilciler Kurulu: 90, 107, 133, 139, 195, 270
Temür Ağa, Hatto Oğulları: 120
Tengirşenk, Yusuf Kemal: 30, 87, 156, 263, 303
Teokratik Düzen: 36
Tepedelenli, Nizamettin Nazif: 129
Terakki Gazetesi: 204
Terakki-i Muhaderat Gazetesi: 229
TCP - Terakkiperver Cumhuriyet Partisi: 23, 97, 99-101, 103, 104, 114, 117, 121, 127, 131-135, 138-142, 144, 145, 148, 191, 271, 275, 279-281, 292, 294, 296, 309 – Kulübü: 138
Tercüman-ı Hakikat Gazetesi: 39, 42
Territel (İsviçre): 59
Tesettür: 182, 231, 233, 235-240
Tesettür-i Şer'i: 192
Teşebbüs-i Şahsi: 256
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu: 72, 77, 80, 198
Teşrin-i Evvel / Sâni: 198
Teşvik-i Sanayi Kanunu: 268
Tevazün-i Kuvva: 140
Tevfik, Çerkez: 89
Tevfik, Erzurum: 193
Tevfik Fikret: 228
Tevhid-i Efkâr Gazetesi: 28, 30, 37, 40, 94, 104, 119, 122, 125
Tevhid-i Kuvva: 77
Tevhid-i Tedrisat: 68
Teyemmüm: 51
Thomsen: 164, 201
Tıbbiye: 63, 64, 228
Tımarlı Sipahi: 267
Tıp: 62, 257
Ticaret Bakanı / Bakanlığı: 96, 97, 100, 116
Ticaret Bilançosu: 321
Ticaret Dengesi: 315
Ticaret Grubu: 256-258
Ticaret Yasası: 161, 216, 223
Ticaret Sözleşmesi (Lozan): 260
Times, The.: 20, 101, 127, 134
Timurtaş İstasyonu (Bursa): 81
Togan, Zeki Velidi: 205
Toksöz Gazetesi: 125, 126
Topkapı Sarayı: 51
Toplum Sözleşmesi: 17
Toplumsal Devrim: 161
Toprak, Sabri, Tarım Bakanı: 116
Toprak Sanayii: 250
Tosya: 232
Toynbee, A.: 82
Trabzon: 33, 108, 119, 125, 246
Trakya: 251, 273
Tribunal Revolutionnaire: 150
Trinite: 105
Tuğrul Bey: 47, 49
Tumanbay II.: 47
Tunalı Hilmi: 18, 57, 76, 246

Tunus: 59, 183
Turan Demeği: 164
Turan Giyimi: 185
Turan Kavmi: 164
Turgutlu: 82
Turhal: 265, 274, 322
Turkish Petroleum: 159
Turcs Anciens Et Moderne: 163
Tuz Vergisi: 249
Tül Yaşmak: 238
Türbe, Türbeler: 161, 179, 180
Türbedarlık: 180
Türk Abecesi: 206, 208, 209, 212
Türk Birliği: 164
Türk Ceza Yasası: 223
Türk Derneği: 164
Türk Devrimi: 78, 80, 81, 145, 151, 162, 170, 171, 220, 317
Türk Dil Kurumu: 264
Türk Dili: 164, 203, 208, 211
Türk Dünyası: 210
Türk Gücü Derneği: 164
Türk Harfleri: 208-211, 307
Türk Hava Yolları: 274
Türk Hukuku: 226
Türk İhtilali: 221
Türk İli Gazetesi: 187
Türk İnkılab Tarihi: 47
Türk Kadın Yolu Dergisi: 245
Türk Kadınlar Birliği: 245, 246, 248
Türk Kültürü: 214
Türk Lirası: 266, 293
Türk Medeni Yasası: 221-223
Türk Ocağı: 164, 169, 206, 284, 287
Türk-Ortodoks Kilisesi: 83
Türk Öğrenci Demekleri Birliği: 204
Türk Seciyesi: 167
Türk Sesi Gazetesi: 21
Türk Tarih Kurumu: 264
Türk Tayyare Cemiyeti: 274
Türk Ulusu: 168-170, 176, 185, 186, 208, 209, 211, 220, 221, 282, 287, 304
Türk Ulusçuluğu: 171, 220,
Türk Yurdu: 164
Türkçe: 14, 17, 51, 76, 80, 203, 206, 209, 210, 214, 217, 237, 276
Türkçe Ezan: 286
Türkçe Konuşan Topluluklar: 213
Türkçülük: 164
Türkçülüğün Esasları: 65
Türkistan: 164
TBMM - Türkiye Büyük Millet Meclisi: 13, 14, 20, 21, 24, 26, 28-30, 32, 34, 36-43, 49-51, 55-57, 59-61, 68-78, 80, 85-90, 92, 94-96, 98, 102-104, 106, 107, 110-112, 115, 121, 130-133, 135, 136, 138, 139, 147, 148, 151-154, 160, 162, 175, 187-190, 198, 200, 207-209, 211, 223, 224, 226, 227, 234, 241, 245, 246, 248, 251, 268, 271-273, 276, 277, 279-281, 287, 292-295, 297, 299, 303-305, 308, 311, 313, 314
TBMM Başkanlığı: 100
TBMM Hükümeti: 13, 20, 28, 55, 74, 87, 94, 116, 148, 219, 251, 252, 282
Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası: 266, 267, 315
Türkiye Cumhuriyeti Amele ve Çiftçi Partisi: 298
Türkiye Emlak ve Kredi Bankası: 266
Türkiye İş Bankası: 263-265, 274
Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi: 128
Türkiye Komünist Partisi: 128
Türkiye Nüfusu: 276
Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası: 265, 321
Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası: 265
Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak: 165, 173
Türklük Duygusu: 165, 168
Türklük Dünyası: 164
Türkmenistan: 210
Türkmenler: 235
Tütün Vergisi: 249

U

Ulaş, Hüseyin Avni: 88, 143, 144, 246

Ulucami (Rize): 191
Ulukışla: 273
Ulus: 162-166, 168-172, 175, 176
Ulus Egemenliği: 17, 19
Ulus Okulları: 210
Ulusal Ant: 94, 152, 160, 257
Ulusal Banka: 266
Ulusal Birlik: 172
Ulusal Devlet: 78, 176, 299
Ulusal Egemenlik: 16, 19, 22, 27, 53, 71, 75, 93, 99, 255, 257, 282
Ulusal Eğitim: 66, 68, 254
Ulusal Ekonomi: 161, 255, 260, 262, 303
Ulusal Kültür: 167, 176
Ulusal Seciye: 167
Ulusal Tarih: 176
Ulusal Yükümlülükler: 252
Ulusallık: 162-165
Ulusçuluk: 48, 77, 162-168, 170, 171
Uluslararası Adalet Divanı: 157
Uluslararası Kadınlar Birliği: 228, 230, 248
Uluslararası Ölçü Birimleri: 269
Uluslararası Rakamlar: 199
Uluslararası Saat: 193, 194
Uluslararası Takvim: 161, 193, 198
Uluslararası Yazı Şekilleri: 200
Uran, Hilmi: 309
Urfa: 105, 114, 124
Urmiye: 105
Ursavaş, Ali Saip: 119
Us, Asım: 42, 293, 294, 309
Us, Hakkı Tarık: 189
Usulü'l-Hikem: 17, 173
Usul-i Meşveret: 17
Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar: 17
Uşak: 82, 274, 322
Uşaklıgil, Halit Ziya: 41
Uşaklıgil, Latife: bk. Latife
Uybadın, Cemil: 100, 102, 116
Uygarlık: 173, 174
Uygur Abecesi: 201, 202
Uzakdoğu Uygarlığı: 65
Uzer, Tahsin: 296, 297
Uzler, İsmail Safa: 38, 66, 67, 97

Ü

Üç Tarz-ı Siyaset: 164
Üçüncü Enternasyonal: 129
Üfürükçülük: 179, 180
Ülkü Dergisi: 214
Ümmet: 16, 62, 163, 213
Ümmetçilik: 169
Ünaydın, Ruşen Eşref: 24, 57, 68, 206, 282, 284
Üniforma: 182, 185
Üniversite: 27, 63, 69, 203
Üstlük: 181, 182, 237
Üstündağ, Ekrem Hayri: 307
Üzüm Helvası: 257

V

Vaaz: 20
Vacip: 45
Vadii Tartar: 154
Vahap: 144
Vahidettin, Sultan: 16, 20, 27, 35, 49, 51, 87, 115, 244
Vakıf: 57, 180
Vakit Gazetesi: 292-294
Valide Camii (Aksaray): 122
Vambery, Arminio: 164, 235
Van: 64, 105, 114
Varesizi Aşireti: 115
Varto: 115, 120, 123
Vasati Güneş Saati: 198
Vasie, Eczacı: 129, 130
Vatan: 28-30
Vatan Gazetesi: 36, 42, 93, 125, 126
Vatana Hıyanet Yasası: 40, 41, 114

Vatandaş İçin Medeni Bilgiler: 166
Vatandaş Hukuku: 225
Vehbi, İttihatçı: 146
Vehbi Bey, Şeriye Bakanı: 49
Veliaht: 49, 50
Velit Ebüzziya: 28, 29, 41, 42, 54, 94, 125, 126
Venizelos: 64
Veto Hakkı: 74-76, 111
Veysel, TBMM Yazman: 24
Vicdan Özgürlüğü: 78
Viyana: 184, 314
Volkan Gazetesi: 299
Volney, François: 203, 204
Vossische Zeitung: 292

W

Washington, J.: 29
Washington (ABD): 194
Wels: 168
Wirsen, İsveçli: 156
Wollensto Necraft: 228

Y

Yabancı Hukukun Benimsenmesi: 216, 217, 219
Yabancı Okullar: 63-65, 70
Yabancı Sermaye: 250, 251, 256, 258, 298, 318, 321
Yabancı Yatırımlar: 250
Yahudi, Yahudiler: 163, 184, 189, 218
Yahudice: 276
Yahya Galip: 25, 68
Yakınçağlar: 173
Yakup, Muhtar: 191
Yalova: 82, 293, 297, 299, 301
Yalçın, Hüseyin Cahit: 20, 28, 36, 41-43, 67, 93, 109, 126-128, 139, 146, 147, 184, 197, 204, 205, 241
Yalçın, Şiar: 151
Yalman, Ahmet Emin: 28, 29, 41, 42, 93, 126, 246, 277
Yanık Yurt Dergisi: 189
Yargı Gücü: 77
Yargıç Güvencesi: 224
Yarın Gazetesi: 298, 303, 309
Yarlık: 202
Yasama Gücü: 71
Yaşmak: 237, 238, 240
Yavuz Selim: 47, 48, 51, 182
Yayın Özgürlüğü: 78
Yazıksız, Necip Asım: 286
Yedikule: 47
Yedi Uyurlar: 311
Yelek: 181
Yemen: 277
Yeni Abece: 209, 210, 213, 214
Yeni Düzen: 173
Yeniçeri Ocağı: 183
Yenigün Gazetesi: 26, 35
Yeni Hukuk Düzeni: 218
Yeni Osmanlılar: 17, 18
Yeni Yazı Dergisi: 204
Yeni Türk Harfleri: 206, 207, 210
Yeni Türkiye İktisat Okulu: 256
Yerköy: 251
Yeşil Bayraklılar: 308
Yeşilordu: 128
Yetimevleri: 69
27 Mayıs Girişimi: 80
Yolçatı: 273
Yoldaş Dergisi: 128, 129
Yol Vergisi: 258
Yunan, Yunanlılar: 81, 82, 84, 88, 187, 192, 254, 264, 311
Yunan Abecesi: 201
Yunan Adaları: 183
Yunanistan: 83-85, 152, 200, 260
Yunus Emre Türbesi: 180
Yunus Nadi: 24, 57, 68, 86, 207, 292, 302
Yurdakul, Mehmet Emin: 14, 25, 209, 297
Yurttaşlar Yasası: 217, 221

Yusuf, Gürcü: 136-138, 141, 142, 144, 145
Yusuf İzzettin, Şehzade: 164
Yusuf Ziya, Bitlis M. Vekili: 49, 120, 156
Yüksek Ekonomi Kurulu: 269
Yün Kuşak: 257
Yünlü Dokuma: 322
Yürütme Gücü: 77
150'likler: 87-89, 151

Z

Zâhir, Şeyh: 290
Zaviye, Zaviyeler: 161, 177, 179, 180
Zekâi Bey, Bayındırlık Bakanı: 303
Zeki Kadirbeyoğlu: bk. Kadirbeyoğlu
Zeki Mesut: 176, 177
Zerikanlı Aşireti: 107
Zerdüşlük: 189
Zevali Saat: 194, 195
Zeylan (Erciş): 290
Zeynelabidin: 89
Zeynel Besim, Gazeteci: 189
Zeytindağı: 257
Zırh, Ali: 119, 141
Zilhicce: 196
Zira: 269, 270
Ziraat Bankası: 263
Ziraat Bakanlığı: 96
Ziya Gökalp: 33, 54, 64, 65, 164, 173,
Ziya Hurşit: 136-138, 140-145
Zonguldak: 232, 258, 273
Zübeyde Hanım: 241, 243
Zühtü Paşa: 63

fotoğraf : ahmet küflü

ŞERAFETTİN TURAN, 1925'te Van'ın Erciş ilçesinde doğdu. Bitlis, Muş ve Erzurum'da ilk ve orta öğrenimini bitirip Gazi Eğitim Enstitüsü Tarih - Coğrafya Bölümüne girdi. 1946'da aynı enstitüye asistan olarak atandı. DTCF'nin Tarih Bölümünden de 1951'de diploma aldı. Bu arada Ankara Etnoğrafya Müzesinde asistanlık görevini de sürdürdü. 1952'de DTCF Genel Türk Tarihi Kürsüsüne asistan oldu. 1954'de doktora, 1956'da doçentlik, 1964'de profesörlük sanını aldı. DTCF Dekanlığı, TRT Yönetim Kurulu üyeliği, Türk Dil Kurumu Başkanlığı, Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı gibi önemli görevler üstlendi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana yetmiş iki yıl geçti, ama "Yeni Türkiye"nin oluşumunu "öncesi" ve "sonrası"yla irdeleyen bir tarih henüz ortaya çıkmadı.

***Şerafettin TURAN*, çağdaşlaşmayı amaç edinen "Yeni Türkiye"nin tarihini, bir başka deyişle TÜRK DEVRİM TARİHİ'ni duygusallıktan uzak nesnel bir bakış açısıyla yazdı. Ancak TÜRK DEVRİM TARİHİ'ni tek kitaba sığdırmak olanaksızdı. Üstelik devrim tarihi, "resmi tarih" ten yana olanlar ya da olmayanlarca, çoğunlukla da bilimsellikten uzak bir anlayışla salt "kahramanlık" öyküsü gibi sunulmuş, pek çok bilgi-belge gözardı edilmişti. *Şerafettin TURAN*, 4 kitap olarak tasarladığı TÜRK DEVRİM TARİHİ'nde olayları bütün yönleriyle ele almaktadır. 1. ciltte *"İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe"*, 2. ciltte *"Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine"* değin olup bitenler incelenmişti. Uzunluğu nedeniyle iki bölüme ve iki kitaba ayrılan bu 3. ciltte *"Yeni Türkiye'nin Oluşumu"* anlatılmaktadır. 4. ciltte de *"Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye"* başlığı altında günümüze değin uzanan dalgalanmalar değerlendirilmektedir.**

Daha önce yayımladığımız TÜRK KÜLTÜR TARİHİ ile TÜRK DEVRİM TARİHİ'nin 1. ve 2. kitapları gibi bu 3. kitap da herkesin yararlanacağı bir kaynak, bir başyapıttır.

ISBN 975 - 494 - 278 - 1 (Tk. No)
ISBN 975 - 494 - 526 - 8 (3. Kitap)